

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı

14/2/2

Doktora Tezi

HÜSEYİN AKYÜZ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL

Ankara-2004

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL (Danışman)

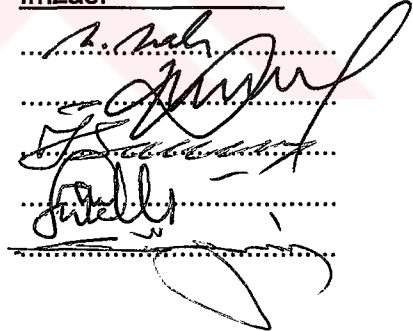
Prof. Dr. M. Hayri KIRBAŞOĞLU

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

Prof. Dr. Talat SAKALLI

Doç. Dr. Bünyamin ERUL

İmzası

Tez Sınavı Tarihi : 29/06/2004

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber hayatta iken Müslümanlar, karşılaştıkları problemleri ona danışarak çözüme kavuşturuyorlardı. Fakat Hız. Peygamber'in irtihalinden sonra olayların gelişmesi ve toplumsal hayatın sürekli değişiklik arz etmesi sonucunda zamanla karşılaşılan yeni problemler, onun söz ve davranışlarının sözlü ya da yazılı ifadesi olan hadislerin rehberliğine başvurmayı zorunlu kılmıştı. Bu durum ister istemez hadisler konusunda farklı yorumların ortaya çıkmasına da sebep olmuştu. Bu bağlamda her dinde olduğu gibi İslâm dininde de ortaya çıkan bir takım mezhep ve fırkalar, hadislere karşı farklı bakış açıları ortaya koymuşlardı. İşte bu mezheplerden birisi de Mu'tezile'dir.

Mu'tezile, ilk olarak Basra şehrinde yapılan iman-küfür tartışmalarına getirdiği değişik bir görüşle varlığını hissettirdi. Daha sonra İslâm akaidini çeşitli din ve kültürlerin saldırısına karşı başarıyla savundu ve kısa bir zaman içerisinde geniş taraftar toplayarak büyüüp gelişti. Akla verdikleri değerlerin yanı sıra itikadî ve siyasî hadiseleri anlama konusunda sergiledikleri farklı bakış açıları, onlara bir süre Abbasî devleti nazarında üstün bir mevki kazandırdı. Bu anlamda Abbasî halifeleri, iktidarı tehdit eden Gnostik (İrfâniyye) ve Hermetik kaynaklı zümrelerle mücadele etme konusunda, Mu'tezilî alimlerin bilgilerinden faydalanma yoluna gittiler. Bu noktadan itibaren Mu'tezilî temsilcilerin yıldızları parlamaya başladı. Özellikle halife el-Me'mun'un iktidara gelişi esnasındaki sosyal, kültürel, tarihî ve siyasî şartlar, Mu'tezilî görüşlerin devletin resmî görüşleri olmasına neden oldu. Bu bağlamda iktidarın güvenliğinin, istikrarının ve geleceğinin ancak Mu'tezilî görüşler sayesinde teminat altına alınacağını düşünen halife el-Me'mun, çoğu Mu'tezilî yöneticiler tarafından hazırlanan siyasal stratejileri gerçekleştirmeye başladı. Fakat Kur'an'ın yaratılmışlığı gibi Mu'tezilî yöneticilerin hazırladığı siyasal stratejiler devletin resmî din politikaları haline gelince, Mihne (Siyasal Baskı) gibi talihsiz politikaların yaşanmasına yol açtı. İşte bu politikaların en önemli sonucu hadisçilerin muhalefet saflarına katılıp, bu politikaların sorumluluğunu Mu'tezile'ye yüklemeleri olmuştur.

Bir dönem, devlet erkanını etkileyebilecek ve iktidarın stratejik politikalarını belirleyebilecek konuma kadar yükselen Mu'tezile alimleri, muhalifleri tarafından sünnet ve hadis münkiri olmakla itham olundular. Günümüzde de yaygın olan bu kanaate göre Mu'tezile, sünnet ve hadise bir değer atfetmediği gibi hadisleri inkar eden

bir mezheptir. Fakat 1950'li yıllardan itibaren Yemen'de bulunan bazı Mu'tezilî kaynakların yayımlanmasından sonra, bu kanaatin yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğu doğdu. Zira bu kaynaklar, Mu'tezile'nin sünnet ve hadis inkarcısı olduğu kanaatini pek doğrulamıyordu. Konuyla ilgili olarak yapılan son bir çalışmada bu kanaatin Mu'tezile'nin dışındaki kaynaklara dayanılarak verilmiş bir yargı olduğu ortaya çıktı. Ancak Mu'tezile'yi genel olarak ele alan bu çalışmada varılan sonuçları, el-Câhız gibi Mu'tezile içinde önemli yeri olan bir şahsiyet özelinde ele almayı ve varılan bu sonucu, el-Câhız açısından teyit edebilmeyi düşündük. Dolayısıyla bu çalışmada bizzat onun kendi eserleri ışığında sünnet/hadis anlayışı ortaya koymaya karar verdik.

Kaynakların verdiği malumata göre uzun bir ömür yaşamış olan el-Câhız, çeşitli yönleriyle incelenmiş ve hakkında bir hayli çalışma yapılmıştır. Fakat onun sünnet ve hadis anlayışının yeteri kadar aydınlığa kavuşturulmamış olması bize göre bir eksikliktir.

Tezimizde namaz kılmamakla, zındıklıkla, çok alaycı ve mizahi bir yapıya sahip olmakla, Allah'a ve elçisine yalan isnat etmekle, hadislerle dalga geçmekle, yazdığı eserlerden ücret almakla, Ehl-i Bid'at'ın imamlarından olmakla itham edilen, sika ve emin bir kişi olmadığı gerekçesiyle cerh edilen el-Câhız hakkındaki bu iddia ve ithamların doğru olup olmadığı araştırılacaktır.

Bir mezhep veya şahıs hakkında bilgi edinmek veya onlar hakkında hüküm vermek için öncelikle kendi eserlerine bakmanın en isabetli yol olduğu muhakkaktır. Kanaatimizce bir mezhebin görüşünü muhaliflerinin eserlerinden tetkik etmenin bazı yararları olsa da, bunu sadece muhalif mezheplerin kaynaklarına dayanarak belirlemek son derece mahzurlu bir yoldur. Dolayısıyla kendi eserlerine başvuracağımız el-Câhız'a *Kitabu'l-Hanîn ile 'l-Evtân; Kitabu'd-Delâil ve 'l-İ'tibâr 'ale'l-Halk ve 'l-Âsar; Kitabu Selvetu'l-Harîf bi Münâzarati'r-Rabî' ve 'l-Harîf; el-Mehâsin ve 'l-Ezdâd* gibi aslında kendisine ait olmayan bazı eserler de nispet edilmiş olduğundan, araştırmamızda kendisine aidiyeti şüpheli olan bu eserlerden istifade edilmeyecektir.

Çalışmamızda el-Câhız'ın sünnet/hadis konusundaki görüş ve yaklaşımlarını tespit amacıyla, Mu'tezilî alimlerin ve el-Câhız'ın yazmış oldukları, günümüze ulaşma şansı bulan temel kaynaklara ulaşmaya özen gösterdik. Bugünü anlamak ve geleceğe hazırlanabilmek için kültürel mirasımızı sağlıklı değerlendirmeye ihtiyacımız olduğundan gerek Mu'tezile ve gerekse el-Câhız konusunda esas alınan kaynakların kısa bir kritiğini yapmanın uygun olacağını düşündük. Bu sebeple tezimizin giriş

bölümünde araştırmada esas alınan kaynakların kısa bir tanıtımı yapılmıştır. Yine bu bölümde el-Câhız'ın mensup olduğu ekolün -büyük ölçüde kendi kaynaklarına dayanılarak- kısa bir tarihçesi verilmiş, bunların yanı sıra Mu'tezile'nin temel görüşleri, sünnet ve hadis konusundaki bakış açıları kısaca ele alınmıştır.

Araştırmamızın birinci bölümünde, elimizde mevcut olan ilk dönem kaynaklarından hareketle el-Câhız'ın yaşadığı dönemin genel bir tahlili yapılmıştır. Buna ilaveten tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerine hazırlık mahiyetinde, el-Câhız'ın kısa terceme-i hali ve ilmî gelişmesine yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde el-Câhız'ın hocaları ve talebeleri ile eserleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, kelimî yönü güçlü, ileri sürdüğü görüşleri ortaya koymada ve delille desteklemede usta olan el-Câhız'ın sünnet ve haber kavramı üzerindeki değerlendirmeleri ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca el-Câhız'ın Hz. Peygamber ve Sahâbîler hakkındaki fikirleri üzerinde durulmuş, onun sünnet/hadis malzemesinin doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması için ortaya koyduğu fikirler tespit edilmiştir. Bu bağlamda el-Câhız'ın hadis tenkitçiliği konusunda benimsediği ilkeler de ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise, el-Câhız ile hadisçiler arasındaki mücadele ve bunun temel sebepleri üzerinde durulmuştur.

Araştırmam esnasında elimden gelen gayreti göstermiş olmakla beraber farkında olmadığım hatalara düşmüş olabilirim. Zira insan hata ve nisyan ile ma'lûldür. Kusursuz olan sadece alemlerin Rabbi yüce Allah'tır. Çalışmalarım esnasında bana yol gösteren, fikirleriyle yönlendiren ve karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan, tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL'a teşekkürlerimi arz ederim.

Tezimle ilgili olarak bana değerli ikaz ve katkılarda bulunan Prof. Dr. M. Hayri KIRBAŞOĞLU, Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM, Doç. Dr. Bünyamin ERUL ve Doç. Dr. Ali DERE'ye ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez için bana zaman ayıran, destek veren ve kaynak sağlayan Hüseyin AKINCI'ya da teşekkür ederim.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Hüseyin AKYÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	1
I-KAYNAKLAR HAKKINDA.....	2
A-Mu'tezilî Kaynaklar	3
B-Mezhepler Tarihi Kaynakları.....	7
C-Genel İslam Tarihi Kaynakları ve Tabakât Kitapları	8
D-Hadisçilerin Eserleri	9
E-Çağdaş Çalışmalar	10
II-MU'TEZİLE'NİN TARİHİ GELİŞİMİNE VE TEMEL GÖRÜŞLERİNE KISA BİR BAKIŞ	12
A-TARİHÇESİ	12
1-Doğuşu.....	12
2-Gelişme Dönemi	16
3-Son Dönem Mu'tezilîler	17
B-TEMEL GÖRÜŞLERİ.....	18
1-Tevhit	18
2-Adl.....	19
3-el-Va'd ve'l-Vaîd	19
4-el-Menziletu beyne'l-Menzileteyn.....	19
5-el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Munker	20
C-MU'TEZİLE'NİN SÜNNET/HADİS HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	20
1-Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)	22
2-Amr b. Ubeyd (ö.144/761)	24
3-İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö.230/845)	24
4-Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (ö.319/931).....	31
5-Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (ö.415/1025)	33

BİRİNCİ BÖLÜM

el-CÂHİZ'İN YAŞADIĞI ORTAM, HAYATI, AKİDESİ, İLMİ GELİŞMESİ VE ESERLERİ

A-el-CÂHİZ'İN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ.....	38
1-İçtimâî Durum	38
2-Siyasî Durum.....	41
3-İlmî, Fikrî ve Kültürel Durum	46
B-HAYATI	49
1-Doğumu, Nesebi, Künyesi	49
2-Ailesi ve Gençliği.....	51
3-Vefatı.....	54
C-AKİDESİ.....	55
D-İLMİ GELİŞMESİ	59
1-İlme İntisabı.....	59
2-Meşhur Hadis Hocaları	61
a)Ebû Yusuf (ö.182/798)	61
b)el-Haccâc b. Muhammed el-Massîsî el-A'ver (ö.206/821)	62

c)Yezîd b. Hârûn (ö.206/821).....	63
3-Hadis Alanındaki Talebeleri.....	64
a)Yemut b. el-Muzerrâ b. Yemut Ebû Bekir el-Abdî (ö.304/916).....	64
b)Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Davud es-Sicistânî (ö.316/928).....	64
4-Eserleri.....	65
a)Hadis.....	67
a.1)Kitâbu'l-Ahbâr Keyfe Tasihh.....	67
a.2)Kitâbu'l-Hucce fi Tesbîti'n-Nubuvve.....	67
a.3)Kitâbu Haberi'l-Vâhid.....	68
b)Dil ve Edebiyat.....	68
b.1)el-Beyânu ve't-Tebyîn.....	68
c)Kelâm ve Mezhepler Tarihi.....	70
c.1)Faziletu'l-Mu'tezile.....	70
c.2)Kitâbu Halkı'l-Kur'ân.....	70
c.3)Kitâbu'r-Radd ale'n-Nasârâ ve'l-Yehûd.....	70
c.4)el-'Usmâniyye.....	71
c.5)Kitâbu Usûli'l-Futya.....	72
c.6)Risâle fi'n-Nâbite.....	72
c.7)Kitâbu'r-Radd 'ale'l-Muşebbihe.....	73
d)Diğer Eserleri.....	73
d.1)el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân.....	73
d.2)Menâkıbu Cundi'l-Hilâfe ve Fadâilu'l-Etrâk.....	74
d.3)Kitâbu'l-Buhalâ'.....	74
d.4)Kitâbu'l-Hayevân.....	75
d.5)R. fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lihi....	76
d.6)el-Abbâsiyye.....	76
d.7)Fadlu Haşim 'ala Abdi's-Şems.....	77
e)el-Câhız'a Nispet Edilen Eserler.....	77

İKİNCİ BÖLÜM el-CÂHİZ VE HADİS/SÜNNET

A-el-CÂHİZ'İN HADİS KÜLTÜRÜ.....	80
1.el-Câhız'ın Hadis İlmine İlgisi.....	80
2.el-Câhız'a göre Hz. Peygamber.....	81
a)Beşer Olarak Hz. Peygamber.....	81
b)Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri.....	88
3.el-Câhız'a göre Sahâbe.....	95
B-el-CÂHİZ'İN HABER VE SÜNNET KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	99
1.Haberin tarifi ve anlamı.....	100
a)Haberin kısımları.....	103
a.1)Mütevâtir Haber.....	107
a.2)Meşhur, Ma'ruf ve Mustefiz Haber.....	110
a.3)Âhâd Haber.....	113
a.4)Şâz Haber.....	114
b)Haberleri Kabul Şartları.....	115
2.Sünnet terimi ve kullanılışı.....	117
C-el-CÂHİZ'İN HADİS RİVAYETİ VE HADİS KULLANIMI.....	119
1.el-Câhız'ın Hadis Şeyhleri.....	119

2. el-Câhız'dan Nakledilen Rivayetler	125
3. el-Câhız'ın Hadis Kullanımı	128
a) Hadisle İstidlali	130
b) Hadisleri Anlaması (Yorumlaması)	141
b.1) Hadislerin bağlamından koparılarak rivayet edilmesi	142
b.2) Hadislerin özel ya da genel anlamlarda söylenmesi	143
b.3) Hadislerin mecazî anlam ve meseller kabilinden ifade edilmesi	145
b.4) Hadislerin zahiri manalara göre yorumlanması	147
c) Hadisleri Edebî Yönden Değerlendirmesi	163
d) Hadis Müdafaası	169
D-el-CÂHİZ'İN HADİS TENKİTÇİLİĞİ	173
1. İsnad Tenkidi	175
2. Metin Tenkidi	183
a) Kur'an'a Uygunluk	183
b) Akla Uygunluk	189
c) Rivayetlerin Birbiriyle Mukayesesi	193
d) Rivayetlerin Tarihi ve Sosyal Olaylarla Mukayesesi	195
e) Sahâbe Ameline Aykırılık	197
f) Te'vil	197
3. Uydurmalar Karşısında el-Câhız	200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-CÂHİZ İLE HADİSÇİLER ARASINDAKİ MÜCADELE

A-el-CÂHİZ'İN HADİSÇİLERE KARŞI TUTUMU	204
1- Haşviyye	207
2- Nâbite	210
3. el-Câhız'ın Hadis Uydurduğu İddiası	213
B- Bazı Alimlerin el-Câhız'a Yönelik Eleştirileri	214
1- İbn Kuteybe (ö.276/889)	214
2) Ebu'l-Abbas Sa'leb (ö.291/904)	220
3) Ebu'l-Ferec el-İsbahânî (ö.356/967)	220
4) Ebu'l-Mansur el-Ezherî (ö.370/980)	220
5) el-Hattâbî (ö.388/999)	220
6) Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1038)	221
7) İbn Hazm (ö.456/1064)	222
8) ez-Zehabî (ö.748/1348)	222
EK-I (el-Câhız'ın Delil Aldığı Bazı Hadislerin Tahrici)	225
EK-II (el-Câhız'ın Belağat Harikası Olarak Gördüğü Hadislerin Tahrici)	240
EK-III (Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi)	251
EK-IV ('Ben kimin mevlası isem, Ali de onun mevlasıdır' Hadisinin İncelenmesi)	254
SONUÇ	262
ÖZET	267
ABSTRACT	268
BİBLİYOGRAFYA	269

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
Ank.	: Ankara
AÜİF	: Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: bin, İbn
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İAD	: İslâmî Araştırmalar Dergisi
İEF	: İstanbul Edebiyat Fakültesi
İst.	: İstanbul
Krş	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
mtb.	: matbaa
Nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: sayfa
sav.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
Şerh.	: Şerheden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme
Thk.	: Tahkik eden

t.y. : Basım tarihi yok
vs. : ve saire
vd. : Ve devamı
yay. : Yayınları
yayl. y. : Yayınevi yok
y.y. : Basım yeri yok
' : Ayn ve hemze

Cilt numaraları Romen rakamıyla, sayfa numaraları normal rakamla gösterilmiştir. Ayetler, sure ismi, numarası ve ayet numarasıyla verilmiştir. Şahısların doğum-ölüm tarihleri bazen sadece hicrî olarak verilmekle beraber çoğu zaman hicrî/miladî olarak verilmiştir.

GİRİŞ

Bir mezhebin mensupları, kendi görüşlerinin ve liderlerinin olumlu yönünü ele alarak abarttığı; mezhep karşıtlarının ise olumsuz yönü ön plana çıkarıp sert bir şekilde eleştirdiği tarihi bir gerçektir. Oysa hem mezhepler, hem de şahıslar olumlu ve olumsuz yönleriyle bir bütündür ve her iki yönüyle ele alınmalıdır. Ayrıca bir şahsın düşüncesini ve görüşlerini araştırırken, güvenilir olmayan ve taraflı davranan yazarların verdiği malumata herhangi bir değer verilmemelidir. Bu nedenle Mu'tezilî el-Câhız'ın sünnet/hadis anlayışını konu edindiğimiz bu çalışmaya, genel bir kaynak tahlili ve değerlendirmesi yaparak başlamak istiyoruz. Fakat burada tezde istifade edilen mevcut tüm eserleri değil, sadece önemli olanlardan bazılarını kronolojik olarak tanıtmaya özen göstereceğiz.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynaklar hakkında elde ettiğimiz sonuçların akabinde, el-Câhız'ın mensup olduğu ekolün tarihçesini, temel görüşlerini ve hadis anlayışlarını ele alacağız. Zira el-Câhız'ın fikirlerinin ve tarihi kişiliğinin doğru bir şekilde ortaya konması, ondan önceki Mu'tezilî fikirlerin bilinmesiyle de doğrudan alâkalıdır.

I-KAYNAKLAR HAKKINDA

Mu'tezile mezhebi ve el-Câhız hakkındaki bilgiler, yakın zamana kadar, muhaliflerinin verdiği bilgilerle sınırlı kalmıştır. Mezhepler tarihçilerinin kendi mezheplerini yüceltmek ya da karşıt mezhepleri yermek için abartılı değerlendirmeler yaptıkları bir gerçektir. Bunun ispatı, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö.330/941)'nin eserinin girişinde, mezhep tarihçilerinin muhaliflerini kötülemek için, onların fikirlerine kasden ilaveler yaptıklarını söylemesidir¹.

Genellikle muhalif mezhepler ve şahıslar anlatılırken onlara karşı mutaassıp ve taraflı davranıldığı görülmektedir. Ne yazık ki bu tavır, el-Câhız'ı ve Mu'tezilîleri adeta din düşmanı ve hadis inkarcısı olarak tanıtmış ve olumsuz tablonun günümüze kadar sürmesine sebep olmuştur. Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209)'nin *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh* adlı eserini tahkik eden Dr. Tâhâ Cabir Feyyâd el-Ulvânî'nin, er-Râzî'nin tenkid amacıyla bile olsa en-Nazzâm'ın hadis ve Sahâbe ile ilgili görüşlerine geniş yer vermesine tahammül edemediğini ifade ettiği cümleleri dikkat çekicidir. Zira ona göre, bu görüşlerin nakledilmesi, en-Nazzâm gibi zındıkların sözlerinin ve fikirlerinin

¹ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlâtî'l-İslamiyyin ve İhtilafî'l-Musallîn*, Thk.: Hellmut Ritter, Beyrut, t.y., s. 1

yaşamaya vesile olmaktadır². İşte bu yüzden Mu'tezile hakkında yapacağımız araştırmada muhalif tarafın görüşlerine sadece atıfta bulunarak, mevcut Mu'tezilî kaynaklardan istifade edeceğimizi belirtmek istiyoruz.

A-Mu'tezilî Kaynaklar

Araştırmamızda Sünnî kaynaklara atıfta bulunacağımızı, fakat temel olarak el-Câhız'ın eserlerini ve ayrıca ulaşabildiğimiz diğer Mu'tezilî kaynakları kullanacağımızı daha önce ifade etmiştik. Şunu da belirtelim ki; Mu'tezile, Sünnîlerce bid'at mezhepler arasında sayılmaya başlandıktan sonra eserlerine karşı belli ölçüde bir sansür uygulanmış³, el-Câhız'ın eserleri de bundan nasibini almıştır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin kültür mirasının az bir kısmı –özellikle Mu'tezile'nin son dönemi olan III. asır ve sonrasına ait olan eserler- bize intikal etmiştir⁴.

1)en-Nazzâm (ö.230/845)'ın *Kitabu'n-Naks* adlı eseri: en-Nazzâm'ın hadis, sünnet, icmâ ve Sahâbe konusundaki görüşlerini ihtiva eden ve geniş yankılar uyandıran "*Kitabu'n-Naks*"⁵ adlı eserinin erken bir dönemde kaybolduğu anlaşılmaktadır. Çünkü el-Belhî (ö.319/931), Şeyh el-Mufîd (ö.413/1022) ve el-Bağdadî (ö.429/1037) gibi en eski kaynaklar bile onun görüşlerini, el-Câhız'ın *Kitabu'l-Futya*'sı ile *Kitâbu'l-Ahbâr*'ından naklederek vermektedir. Bu eserin Sahâbeyle ilgili eleştirileri ihtiva eden bir bölümü, az önce de dile getirildiği gibi Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1209)'nin "*el-Mahsul fi İlmi'l-Usûli'l-fıkıh*" adlı kitabında özetlenmiştir⁶. Alman müsteşrik Josef Van Ess, *el-Futya*'dan yapılan alıntılarını, çeşitli kaynaklardan derleyerek, en-Nazzâm'ın söz konusu kitabını yeniden inşa etmeye çalışmıştır.

2)el-Hayyât (ö.300/913)'ın *el-İntisâr* adlı eseri: el-Hayyât (ö.300/913?)'ın günümüze kadar gelebilen tek eseri "*el-İntisâr*"dır. Kitap, Mu'tezile mezhebinin üstünlüğünü belirtmek ve bu mezhebe yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla el-Câhız tarafından kaleme alınan "*Faziletu'l-Mu'tezile*" adlı esere, Ahmed b. Yahya b.

² er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin, *el-Mahsul fi İlmi Usûli'l-Fıkıh*, Thk.: Tâhâ Cabir Feyyâd el-Ulvânî, Beyrut, 1418/1997, IV, 308 (3. dipnot)

³ Eserlerin kayboluş nedenleri arasında birinci planda mezhep taassubu olmakla birlikte, istilalar, harpler ve diğer tabii sebeplerin de olduğunu söyleyebiliriz. Geniş bilgi için bkz.: Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 2002, s.5-8

⁴ Vajda, Georges, "*La Connaissance Naturelle de Dieu Selon al-Ğahız Critiquée par les Mu'tazilites*", *Studia Islamica*, C.:XXIV, Paris, 1966, s.19

⁵ Josef Van Ess'in "*Das Kitâb an-Nakı Des Nazzâm Und Seine Rezeption Im Kitâb al-Futya Des Ğahız*" adıyla 1972 yılında Göttingen'de 151 sayfa olarak yayımladığı kitabının kaynakları şunlardır: İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*'i, el-Hayyât (ö.300/913)'in *Kitabu'l-İntisâr*'i, Şeyh el-Mufîd'in (ö.413/1022) *Kitabu'l-Uyûn ve'l-Mehâsin*'i, el-Bağdadî (ö.429/1037)'nin *el-Fark Beynel-Fırak*'i, Şerif el-Murtaza'nın (ö.436/1044) *el-Fusûlu'l-muhtâra*'sı, el-Gazzâlî (ö.505/1111)'nin *el-Mustasfâ*'sı ve İbni Ebi'l-Hadîd (ö.655/1257)'in *Şerhu Nehci'l-Belağâ*'sıdır.

⁶ Bkz: er-Râzî, *el-Mahsul*, IV, 308-350

er-Râvendî (ö.250/864)'nin yazdığı “*Fadihatu'l-Mu'tezile*” isimli reddiyeye cevap olarak telif edilmiştir. el-Hayyât, bu reddiyede İbnu'r-Râvendî'nin eleştirilerini tek tek ele alarak cevaplandırmaya çalışmıştır. Ayrıca kitapta İbnü'r-Râvendî tarafından çarpıtılarak Mu'tezile'ye isnad edilen görüşlerin doğruları dile getirilmiştir. Mu'tezile'ye ve özellikle el-Câhız'a yöneltilen suçlamaların doğruluğunu test etmek açısından *el-İntisâr* bizim için önemli bir kaynaktır. Eser, bilinen tek nüshasına dayanılarak H.S.Nyberg (1889-1974) tarafından Kahire'de 1344/1925 yılında neşredilmiş, daha sonra Albert N. Nader bu kitabı Fransızcaya tercüme etmiştir. Eser bu tercümeyle birlikte Beyrut'ta 1957 yılında yeniden yayımlanmıştır.

3)Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (ö.319/931):

Kitâbu Kabuli'l-Ahbâr ve Marifeti'r-Ricâl: Doğrudan hadis ve hadisçilerle ilgili değerlendirmeleri içeren bu eser, Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdurrahim'in tahkikiyle 2000 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır. Fakat bu baskıda bazı fahiş hatalar mevcuttur. Eserin giriş kısmında, Mu'tezile'nin hadise bakışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Haberin çeşitlerini ve kabul şartlarını tartışan müellif, eserin diğer bölümlerinde hadis ricaline yönelik eleştirileri bir araya getirmeye çalışmıştır.

Zikru'l-Mu'tezile: Bu eser, el-Belhî'nin Kitâbu'l-Makâlât adlı eserin bir bölümüdür. Bu bölüm, Fuâd Seyyid tarafından, “*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*” içerisinde Tunus'ta 1974 yılında yayımlanmıştır. el-Belhî, bu eserinde önce ekolün tevhid anlayışını takdim eder. Ardından insandaki kudretin yaratıcısının Allah olduğunu özellikle belirtilir. Mu'tezile'nin umumî görüşü genel hatlarıyla ifade edildikten sonra mezhebin ileri gelenleri hakkında bilgi verilir. Eserde bölgelere göre Mu'tezile'ye mensup olanlar da zikredilir. Eserin son kısmı ise i'tizâl doğuşu, i'tizâl kelimesinin aslı, mezhebin teşekkülü çevresindeki ihtilaflara, kısaca Mu'tezile'nin ismine ve Mu'tezilî hareketlere tahsis edilmiştir.

4)Kâdî Abdulcebbâr (ö.415/1025)'in eserleri:

el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl: Müellifin neşredilmiş eserleri arasında en hacimli ve en önemli eseri şüphesiz el-Muğnî'dir. 20 ciltlik bu dev eser, Mu'tezile akaidi hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca çeşitli ciltlerindeki hadislerle ilgili değerlendirmeleri ve el Câhız hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Eser, İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin editörlüğünde bir heyet tarafından 1960-1966 yılları arasında Mısır'da yayımlanmıştır. Fakat eserin bazı ciltleri bulunamamıştır.

Şerhu Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin beş esası hakkında derli toplu bilgileri içeren bu eser, Abdulkerim Osman tarafından tahkik edilmiş ve 1965 yılında Kahire'de basılmıştır. Ancak bu kitabın Kâdî Abdulcebbâr'a aidiyeti hususunda ihtilaf edilmiştir. Kitabın muhakkiki, eserin kime ait olduğu hususunda yapılan tartışmaları önsözde ele almış, sonuç itibariyle kitabın Kâdî Abdulcebbâr'a aidiyetini kabul etmiştir⁷.

Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile: Yemen'de bulunan nüsha, eserin bilinen tek nüshasıdır. 1974 yılında Tunus'ta yayımlanmıştır. Hadisle ilgili olarak Mu'tezile'ye yöneltilen bazı ithamlara verdiği cevapların yanı sıra Mu'tezile tabakât'ı ve özellikle el-Câhız hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Müellif eserine aklın Mu'tezile ekolünce kazandığı değere işaretlerle başlar. Mu'tezile'nin ortaya çıkışını izah ettikten sonra pek çok misalle bilhassa Hz. Peygamber'den nakillerle Mu'tezile'nin temel anlayışlarının haklılığını ispat etmeye çalışarak Mu'tezileyi över, daha sonra kaza-kader, Allah'ın yaratması, irade vb. meseleleri ele alır. Bunların ardından Sahâbeyle başlamak üzere Mu'tezile tabakâtını tanıtır.

Tesbîtu Delâili'n-Nubuvve: Batınîler ve Râfîzîler tarafından Hz. Peygamber'in mucizelerine, sözlerine ve Sahâbeye yöneltilen eleştirilere cevap vermek gayesiyle yazılmıştır. Bu eserde yapılan hadis yorumları, Mu'tezile'nin hadis karşısındaki tutumu açısından önem arz etmektedir. Abdulkerim Osman tarafından 2 cilt halinde 1966 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

el-Muhît bi't-Teklîf: Müellifin talebesi İbn Mattaveyh (ö.469/1076) tarafından bir araya getirildiği belirtilen bu eserin neşredilmiş şeklinin müellife mi yoksa talebesine mi aid olduğu tartışmalıdır. Kitabın nispeti ile ilgili tartışmayı değerlendiren Ömer Seyyid Azmî, eserin Kâdî'ya aid olduğunu söyler⁸.

5)Ebu'l-Huseyin el-Basrî (ö.436/1044)'nin el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh'ı: Hadis usulu konusunda Mu'tezile'nin en sistemli ve geniş kaynaklarından. Tezimizde kullandığımız baskı, Muhammed Hamidullah editörlüğünde Hasan Hanefi ve Muhammed Bekir tarafından tahkik edilip Şam'daki Fransız Enstitüsü tarafından 1964 yılında yayımlanan ilk baskıdır. Özellikle haberler, tanımı ve çeşitleri; mütevatir ve âhâd haberlerin delil olma değeri konularındaki bilgiler tezimiz için önem arz etmektedir. Eserde konular, karşı itirazlarla birlikte işlenmiş, el-Câhız'ın söz konusu

⁷ Kâdî, Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedanî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Talik: Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebî Haşim, Thk.: Abdulkerim Osman, Kahire, 1408/1988, (Mukaddime), s.27-30

⁸ Kâdî, Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedanî, *el-Muhît bi't-Teklîf*, Thk.: Ömer es-Seyyid Azmî, Ahmed Fuad el-Ehvanî, Kahire, t.y., Mukaddime, s.8-10

konulardaki görüşlerine de atıfta bulunulmuştur. Dolayısıyla Mu'tezile'nin ve el-Câhız'ın haberler konusundaki görüşlerini sağlıklı bir şekilde öğrenebileceğimiz en önemli eserlerdendir.

6)İbnu'n-Nedim (ö.385/995)'in el-Fihrist'i: Meşhur bibliyografya yazarı İbnu'n-Nedim'in bu eseri hicrî dördüncü asra kadar yazılmış olan İslâmî literatür hakkında geniş bilgi vermektedir. el-Fihrist, İslam dünyasında bibliyografik eserler türünün ilki sayılmaktadır. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. İslam'ın ilk dört asırdaki dinî, fikrî ve ilmî alanlarda yazılmış Arapça te'lif eserlerle, tercümele ve bunların müellifleri hakkında verdiği bilgilerle ilim dünyasına ışık tutmuştur. Tezimizde Beyrut'ta 1978 yılında yapılmış olan baskısı ile Tahran'da Farsça olarak M. Rıza Teceddüd tarafından yapılan baskısı kullanılmıştır. Çünkü el-Fihrist'in elimizdeki mevcut olan Beyrut baskısında, Mu'tezile bölümü yer almamıştır. İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449)'nin el-Fihrist'e atıfta bulunarak el-Câhız'ın eserleri hakkında bilgi vermesi⁹, elimizdeki mevcut el-Fihrist baskısının eksik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Rıza Teceddüd ve Bayard Dodge tarafından yayımlanan baskılarda eksiklikler giderilmiştir.

7)Neşvân el-Himyerî (ö.573/1177)'nin el-Hûru'l-'Iyn'i: Eserin müellifi Neşvân el-Himyerî zamanının meşhur tarihçilerindendir. Müellif bu eserinde Edebiyat, Tarih, Kelâm, Fıkıh ve Hadis gibi konulardan bahsetmektedir. Eserin 218-236. ve 272-273. sayfeleri arasında, el-Câhız'ın *Kitâbu'l-Ahbâr* adlı eserinden alıntılar yer almaktadır. Tezimizde Kemal Mustafa'nın Kahire'de 1948 yılında yaptığı neşir kullanılmıştır.

8)Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ (ö.840/1436)'nın el-Munye ve'l-Emel Fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal'i: İbnu'l-Murtazâ 840/1436 yılında Yemen'de vefat etmiştir. Zeydî mezhebine mensup olup, eserlerinde Mu'tezilî kaynakları çokça kullandığı görülmektedir. Tezimizde istifade ettiğimiz eseri, *Ğâyâtu'l-Efkâr ve Nihayâtu'l-Enzâr el-Muhîtatı bi-Acâibi'l-Bahri'z-Zehhâr*'ın ilk kısmıdır. Tanıtımını yaptığımız *el-Munye ve'l-Emel*, *Ğâyâtu'l-Efkâr*'ın ilk cildir. *el-Munye ve'l-Emel*'in "Babu Zikri'l-Mu'tezile" bölümü ilk defa Thomas Walker Arnold tarafından, Hicrî 1316 yılında Haydarabad'da yayımlanmıştır. 1961 yılında Susanna Dıwald Wilzer tarafından bazı

⁹ İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisânu'l-Mizân*, Thk.:Adil Ahmed Abdulmevcut, Ali Muh. Muavviz, Beyrut, 1416/1996, IV, 409

ilavelerle *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile* adıyla ilk kez tam olarak basılmıştır. Daha sonra Ali Sâmî en-Neşşâr ve İsamuddin Muhammed Ali tarafından Kâdî Abdulcebbâr'a nisbet edilerek 1972 yılında İskenderiye'de ikinci kez basılmıştır. *el-Munye ve'l-Emel*'in bu baskısının ilk bölümü, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*'nin baştan yüz birinci sayfasına kadar olan kısmıyla aynıdır. Bu bölümden sonra esere, naşirler tarafından Mu'tezile'nin doğuşu, mu'tezilî fikrin kaynakları, tevhid, sıfatların nefyi, Allah'ın ilmi ve iradesi, Mu'tezilî fırkalar gibi konuları içeren bir bölüm ilave edilmiştir.

Bu baskıların yanı sıra Dr. Muhammed Cevad Meşkûr tarafından *el-Munye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal* adıyla 1990 yılında Beyrut'ta yeni bir baskısı yayımlanmıştır. Mevcut baskılar içerisinde en kullanışlı olan baskı da budur.

B-Mezhepler Tarihi Kaynakları

Fırka ve mezhepleri tanıtan yazarlar, onları tanıtmak, görüşlerini yorumsuz bir şekilde nakletmek yerine, genellikle onları reddetmek, yermek ve kötü taraflarını öne çıkarmak gibi amaç gütmüşlerdir. Bu yazarların, kendilerine muhalif mezhepler hakkında yetersiz bilgi verdikleri, muhaliflerinin görüşlerini bağlamından kopararak aktardıklarını daha önce ifade etmiştik. Bu durumu göz önünde bulundurarak, Mezhepler tarihi alanında yararlandığımız ilk eser, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935)'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn*'idir. el-Eş'arî, bu eserinde itikadî fırkalardan ve kelâm ilminin meselelerinden bahsetmektedir. Eserin ilk kısmında, el-Câhız ve Mu'tezile'nin görüşlerine geniş bir yer verilmesi tezimiz açısından önem arz etmektedir. Müellif, eserinin girişinde bu alanda yazılmış olan eserlerde, muhalifleri kötülemek için fikirlerine kasten ilaveler tanıtımlar yapıldığını belirterek kendisinin tarafsız olacağını belirtmiştir¹⁰.

Ebû Mansur el-Bağdâdî (ö.429/1037)'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ı, Mu'tezile konusunda araştırma yapan Sünnîlerin başvurduğu temel kaynaklardan birisidir. Fakat el-Bağdâdî, eserinde objektif davranmadığı gibi naklettiği görüşleri de tahrif etmiştir¹¹. Müellifin Mu'tezile ve Câhız ile hakkında verdiği bilgilere, eserin bu özelliğini dikkate alarak temkinli yaklaşılmaya çalıştık.

eş-Şehristânî (ö.548/1153)'nin, *el-Milel ve'n-Nihal*'i, gerek Müslüman ve gerekse Avrupalı bilginler tarafından Mezhepler tarihçiliği sahasında en gözde

¹⁰ el-Eş'arî, *Makâlât*, s.1

¹¹ Kâdî, Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedanî, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk.: Fuad Seyyid, Tunus, 1393/1974, (Önsöz), s.8

kaynaklardan sayılmaktadır. eş-Şehristânî, Mu'tezile mezhebinin hemen hemen her konudaki görüşleri hakkında bilgi vermektedir.

Gerek el-Bağdâdî'nin ve gerekse eş-Şehristânî'nin eserleri, 73 fırkaya dair rivayetler¹² dikkate alınarak yazılmıştır. Bu hadisin sübûtu hakkında, İslam alimleri farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Bir kısım alimler bu hadisi sahih sayarak yazdıkları kitaplarda, mezhepleri bu sayıya bağlı kalarak tasnif etmişlerdir. Ancak onların bu hususta başarıya ulaştıkları pek söylenemez. Zira Mezhepler Tarihi yazarları mezheplerin sayısını bu rakamda dondurmak için aşırı gayretlere düşmüşler, ama bir takım tenakuzlardan da kurtulamamışlardır. İbn Hazm (ö.456/1063) bu hadis hakkında "Bu hadis, isnad bakımından kesinlikle sahih değildir" der ve zayıf olduğunu iddia eder¹³. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî ise hadisin sadece tahririni yaparak onun isnad açısından sahih olduğunu ispatlamaya çalışır¹⁴. Ayrıca bu hadisin Kur'an'ın ruhuna, tarihi ve sosyal realitelere de aykırı olduğu da ileri sürülmüştür¹⁵.

C-Genel İslam Tarihi Kaynakları ve Tabakât Kitapları

el-Câhız'ın yaşadığı asrın siyasî, sosyal ve kültürel durumunu tespit açısından genel İslam tarihi kitapları başvurduğumuz önemli eserlerdendir. Özellikle et-Taberî (ö.310/922)'nin *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk* adlı eseri, bu bağlamda yararlandığımız tarih kitaplarından biridir. Bu eser, başlangıçtan 302/915 yılına kadar olan tarihî olayları ihtiva etmektedir. İslam tarihinin başlıca kaynaklarından birisi olan bu eser, hem eski kaynaklardan olması hem de bu konuda verdiği bilgilerin zenginliği açısından önemlidir. Yine bu alanda yazılmış ve el-Câhız'ın kişiliği, yaşadığı asırdaki siyasî, sosyal ve kültürel yapı hakkında bilgiler veren Mes'ûdî (ö.346/957)'nin *Murucu'z-Zeheb ve Maâdinu'l-Cevher* adlı eseri et-Taberî (ö.310/922)'den sonraki en önemli kaynaklardan birisidir. Mes'ûdî'nin günümüze kadar ulaşmış olan bu eseri, başlangıçtan Hicrî 332 yılına kadar geçen sureyi içine alan özet bir tarih kitabıdır. O, bu eserinde

¹² Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki; Hristiyanlar yetmiş iki; benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır..." Bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i ile birlikte), Thk.: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1403/1983, X, 156; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, İst., 1992, III, 145; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sunen*, İst., 1992, 36 Fiten, 17 (II/1321 H.N.: 3991); Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sunen*, İst., 1992, 39 Sünnet, 1(V/4 H.N.:4596); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sunen*, İst., 1992, 38 İman, 18 (IV/25 H.N.:2640)

¹³ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, Kahire, t.y., III, 138

¹⁴ el-Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn, *Silsiletu'l-Ehâdisi's-Sahîha ve Şey'un min Fıkhîhâ ve Fevâidihâ*, Beyrut, 1405/1985, I, 358-367

¹⁵ es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhız*, Kahire, 1350/1931, s.90-94; Söz konusu rivayet, "Hadisleri kullanmak suretiyle yapılan din istismarına" örnek olarak gösterilmektedir. Bkz:Kırbaçoğlu, M. Hayri, "İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler", İslâmiyât, C.:III, Sayı:3, Ank., 2000, s.132-133

olayları hicrî yıllara göre düzenleme yerine konu başlıkları halinde düzenlemeyi tercih etmiştir. Bu kitap, coğrafya açısından da büyük bir değer taşımaktadır. Bu eserin yanı sıra olayları kronolojik sıraya göre ele alan İbnu'l-Esîr el-Cezerî'nin *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinden de çalışmamızda istifade ettik. Müellif eserinde, başlangıçtan 628/1230 yılına kadar olan sosyo-politik olayları konu edinmiştir. Çalışmamızda başvurduğumuz el-'Aynî'nin *İkdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zemân* adlı eserine de burada işaret etmek istiyoruz. Eserin Memlûkler dönemine ait 648-664/1250-1266 yıllarını kapsayan bölümü M. Muhammed Emîn tarafından tahkik edilerek Kahire'de 1407/1987 yılında neşredilmiştir. Çalışmamızda el-Câhız'ın hayatını ele aldığımız bölümde, eserin yazma nüshasından istifade edilmiştir.

Ayrıca İbn Hallikân (ö.681/1282)'ın *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân*'ı, el-Hamevî (ö.626/1228)'nin *İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb* adlı bibliyografik eseri ve İbn Sâd (ö.230/844)'ın *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*'i gibi Tabakât kitapları, yararlandığımız eserler içerisinde yer almaktadır.

D-Hadisçilerin Eserleri

İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs'i:

Hem, hadis konusunda başta Mu'tezile olmak üzere Hâricîler, Râfizîler ve diğer mezheplere reddiye olarak yazılması, hem de ilk dönem kaynakları arasında yer alması açısından tezimiz için çok önemlidir. Müellif bu eserinde, başta hadis olmak üzere, kelâm, akaid, Kur'an ilimleri, fıkıh vb. konulara da yer vermiş, bu konuları işlerken geniş bir kültüre sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eserin mukaddimesinde hadislerden istifade eden mezheplerin hadislere karşı yönelttikleri itirazlara işaret edilmiştir. Eserin ilk bölümünde, Mu'tezile kelâmcılarının hadis ve hadis alimlerine yönelik eleştirileri yoğun bir biçimde ele alınmaktadır. Müellifin el-Câhız'ı son dönem mütekellimlerinden sayarak ele alması ve onun eserleri, görüşleri hakkında değerlendirmelerde bulunması tezimizde ele alınıp değerlendirilecektir.

el-Câhız'ın Bağdad'da yaşamış olması nedeniyle, şehir tarihi kitaplarından el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071)'nin *Tarihu Bağdad*'ı da bilgi aldığımız kaynaklardandır. Çünkü müellif, hem el-Câhız'ın hayatı hakkında bilgi vermiş hemde onun hadis rivayetlerini nakletmiştir. Ayrıca Bağdad'da yaşamış ve yetişmiş alimleri tanıtan en eski kaynaklardan olma özelliğini taşıması nedeniyle bu eserden yararlanma cihetine gittik.

İbn Asâkir diye meşhur, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan (ö.571/1176) tarafından *Tarihu Bağdad* örnek alınarak hazırlanmış olan, *Tarihu Dimeşk* de ikinci derecede

önemli eserlerdendir. Müellif, el-Câhız'ın Şam'ı ziyaret etmesi nedeniyle hem hayatını hem de hadis alanındaki rivayetlerini nakleder.

Cerh ve't-Ta'dil kitapları da yararlandığımız eserler arasında yer almaktadır. Özellikle İbn Ebî Hatim er-Râzî (ö.327/938)'nin *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*'i, ez-Zehebî (ö.748/1347)'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* ve *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*'i ve İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448)'nin *Tehzîbu't-Tehzîb* ve *Lisânu'l-Mîzân*'ı ravilerin fikri eğilimleri, hıfz ve zabt yönleri konusunda bize özgün bilgiler vermektedir.

E-Çağdaş Çalışmalar

Burada Mu'tezile ve el-Câhız hakkında günümüzde yapılmış olan bazı araştırmalardan bahsedilecektir.

Batıda Mu'tezile üzerine yapılmış çalışmalardan, The Encyclopaedia of Islam'ın yeni neşrinde Mu'tezile maddesini yazan Daniel Gimaret'i zikredebiliriz. Onun, Mu'tezile'nin menşei, tarihi tekamülü ve mezhebin genel görüşleri hakkında verdiği malumattan çalışmamızın ilgili bölümlerinde faydalanılmıştır.

el-Câhız konusunda yapılan çalışmalarda müsteşrik Charles Pellat önemli bir yer tutmaktadır. *Le Milieu Basrien et la Formation de Ğâhız* ve *The Life and Works of Jâhız* adlı eserleri; çeşitli dergilerdeki “Ğahız ä Bağdâd et ä Sâmarrâ”, “al-Ğahız Hérésigraphie”, “al-Ğahız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses”, “Essai d'Inventaire de l'œuvre Ğahizienne/ Ğahiziana III”, “Nouvel Essai d'Inventaire de l'œuvre Ğahizienne” adlı makaleleri ve İslam Ansiklopedisindeki *Câhız* ve *Nâbita* maddeleri el-Câhız'ın hayatı, eserleri, temel görüşleri ve yaşadığı asırdaki sosyal hayat ile ilgili kıymetli bilgiler içermektedir. Özellikle el-Câhız'a etki eden tesirleri geniş bir şekilde ele aldığı *Le Milieu Basrien et la Formation de Ğâhız* adlı eseri bu alanda yazılmış en ciddi eserdir.

Zuhdî Hasan Cârullah'ın, Mu'tezile'nin tarihini, itikad esaslarını ve İslam düşüncesindeki yerini inceleyen ve 1947 yılında Kahire'de yayımlanan *el-Mu'tezile* adlı çalışması, Mu'tezile'nin tarihini yazarken başvurduğumuz önemli bir çalışma olmuştur. Ahmed Emîn (ö.1374/1954)'nin *Duha'l-İslam* adlı üç ciltlik eseri, Abbasî medeniyeti üzerinde oldukça yoğun bir mesai harcadığı değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır.

Hasan es-Sendûbî'nin *Edebu'l-Câhız*'ı; Muhammed Abdulmun'im Hafâcî'nin *Ebû Osman el-Câhız*'ı ve Davud Sellûm'un *en-Nakdu'l-Menhecî Inde'l-Câhız*'ı gibi el-Câhız'ın hayatı, eserleri, ilmî hayatı, felsefesi ve kişisel özelliklerine dair bir çok çalışma vardır. Amacımız, el-Câhız'la ilgili mevcut tüm çalışmaları tek tek tanıtmak

olmamakla birlikte, çağımızda yapılmış önemli araştırmaların hepsine ulaşmaya çalıştık.

el-Câhız'ın eserleri hakkında Ramazan Şeşen tarafından yapılan çalışmalar da tezimizin kaynakları arasında yer almıştır. Bu çalışmalar; “Câhız'ın Eserlerinde Farsça Kelimeler”, “Câhız'ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler”, “Câhız'ın Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler” ve Diyanet İslam Ansiklopedisindeki “el-Câhız” maddesidir.

Türkçe çalışmalar arasında 2002 yılı içerisinde tamamlanan kıymetli bir doktora çalışmasını da burada zikretmek istiyoruz. Hüseyin Hansu'nun hazırladığı *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı* adlı doktora tezinde bizzat kendi kaynaklarından yararlanılarak Mu'tezile'nin sünnet/hadis münkiri olmadığı ortaya konulmuştur. Bu araştırmada Mu'tezile'nin rivayetleri değerlendirirken bazı noktalarda farklı bir tutum benimsedikleri fakat sünnetin delil oluşu konusunda Sünnî mezheplerle aynı düşünceye sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Ayrıca Mu'tezile mezhebinin tarihçesi, İslam düşüncesinde Mu'tezile'nin yeri ve el-Câhız'ın hadis anlayışı konularında bilgiler içermektedir.

Ayrıca Ayhan Tekineş'in İlam Araştırma Dergisinde yayımlanan “*İlk İslam Rasyonalistleri Mu'tezile ve Sünnet*” adlı makalesi, hem el-Câhız'ın hadis anlayışını ortaya koyması hem de Mu'tezile'nin hadis karşıtı olmadığını iddia etmesi açısından kayda değer görünmektedir.

Gerek batıda ve gerekse İslam dünyasında el-Câhız'ın hadis anlayışını müstakil olarak ele alan herhangi bir araştırmaya rastlayamadık. Fakat A.Ü. İlahiyat fakültesinde M. Said Şimşek tarafından 1984 yılında tamamlanan *el-Câhız ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsirine Ait Görüşleri* adlı doktora çalışması, kısmen de olsa el-Câhız'ın hadis anlayışı konusunda değerli bilgiler içermektedir. Şimşek, tezinin sonuç bölümünde el-Câhız'ın bir hadis münkiri olmadığını açıkça ifade etmektedir.

Yine aynı fakültede aynı yıl içerisinde Jan İbrahim Farah tarafından yapılan *el-Câhız ve Kelâmî Görüşü* adlı yüksek lisans tezi de el-Câhız'ın kelâmî görüşlerini ele alan bir çalışmadır.

II-MU'TEZİLE'NİN TARİHİ GELİŞİMİNE VE TEMEL GÖRÜŞLERİNE KISA BİR BAKIŞ

A-TARİHÇESİ

Mu'tezile'nin ayrıntılı bir tarihini yazmak, onların ortaya çıkışını hazırlayan etkenlerin neler olduğunu araştırmak bu tezin amacı olmadığı için, Mu'tezile ekolünün tarihi gelişimi ve temel fikirleri ana hatlarıyla tanıtılacaktır.

1-Doğuşu

Mu'tezile, İslam düşüncesinde derin izler bırakan bir ekoldür. Hicrî ikinci asrın başlarında, Basra şehrinde ortaya çıkan Mu'tezile mezhebinin doğuşu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu rivayetler incelendiğinde görüleceği üzere el-Bağdadî ve eş-Şehristânî gibi mezhep tarihçileri, Mu'tezile tabakâtını Vâsıl b. Atâ'dan¹⁶; bazı Mu'tezilî alimler ise, Sahâbeden başlatmaktadırlar¹⁷.

Kanaatimizce Mu'tezile tabakâtını Sahâbeden başlatan Mu'tezilî alimlerin bu tavrı, bidatçilik suçlamasından kurtularak mezheplerini yüceltme, Peygamber ve Sahâbe desteğine talip olma arzusundan kaynaklanmaktadır.

Bu mezhebe, "Mu'tezile" isminin ne zaman verildiği konusunda en yaygın görüş ise; ismin "Büyük günah işleyen kimsenin durumu" konusunda yapılan tartışmalar sonucu verildiğidir.

Rivayete göre, bir kimse el-Hasan el-Basrî (ö.110/728)'ye büyük günah işleyen kişinin, mü'min mi yoksa kafir mi değerlendirilmesi gerektiğini sorar. O esnada, el-Hasan el-Basrî'nin bu soruya cevap vermesini beklemeyen ders halkasındaki Vâsıl b. Atâ, birden araya girerek, büyük günah işleyen ne mü'min ne de kafir olduğunu; küfürle iman arasında bir yerde bulunduğunu (el-Menziletu Beyne'l Menziletayn) ileri

¹⁶ el-Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1977, s. 46; eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk.: Muhammed Seyyid Geylanî, Beyrut, 1404, I, 46; el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî, *Zikru'l-Mu'tezile*, Thk.:Fuad Seyyid, Tunus, 1393/1974, s.64 vd.

¹⁷ Hatta Mu'tezilîler, savunduğu görüşlerin Vâsıl, Muhammed b. Ali b. Ebî Talib, Ali b. Ebî Talib kanalıyla Hz. Peygamberden alındığını iddia ederek, mezheplerinin Hz. Peygamber'e kadar dayandığını ileri sürerler. Bkz: el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.64; Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.214 vd.; el-Himyerî, Ebû Sa'îd Neşvân b. Sa'îd b. Neşvân, *el-Hûru'l-'Iyn*, Thk.: Kemal Mustafa, Kahire, 1948, s.206; İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Neşr: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, 1409/1988, s.6-7; Fakat Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye 81-83/700-702 yılları arasında ölmüştür. Vâsıl ise 80/699 yılında doğmuştur. Tarihler arasındaki bu çelişik durum dikkate alındığında bu bilginin doğru olması mümkün değildir. Kâdî'ya göre bu kişi Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'dir. Bkz: Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*,s.138

sürer¹⁸. Sonra bu görüşünde Vâsıl b. Atâ'ya, el-Hasan el-Basrî'nin diğer bir öğrencisi olan Amr b. Ubeyd de katılır¹⁹.

Ne var ki mevcut malzemeyi değerlendirdiğimizde bu olayı nakleden rivayetlerde bazı ihtilaflara rastlamaktayız. Bir rivayete göre Vâsıl b. Atâ ve ona tabi olan Amr b. Ubeyd, görüşlerinden dolayı hocaları el-Hasan el-Basrî tarafından ders halkasından kovulmuşlar²⁰, bir diğer rivayete göre de Vâsıl b. Atâ, ders halkasından ayrılarak mesciddeki başka bir sütunun dibine oturmuştur²¹. Bazı rivayetlerde ise ayrılan kişinin Amr b. Ubeyd olduğu bildirilmektedir. Örneğin; İbn Kuteybe, Amr'dan söz ederek, 'O, kader akidesini kabul etti ve bunun propagandasını yaptı; O ve arkadaşları, el-Hasan'dan ayrıldılar. Dolayısıyla kendilerine "Mu'tezile" dendi' demiştir²². İbn Hallikân (ö.681/1282)'ın Katâde (ö.118/736) hakkında verdiği bilgiye baktığımızda da benzer ifadelerle rastlamaktayız: 'Amr ve diğerleri, el-Hasan'dan ayrıldılar. Bir âmâ olan Katâde onların yanına gittiğinde onların el-Hasan'ın meclisi olmadığını anlayınca, bu sözü (اعتزلنا عنا عمرو) söyledi ve bu sözden de Mu'tezile ismi çıktı.'²³ İbn Hallikan kaynak olarak Basralı bir alim olan Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ²⁴ (ö.209/824)'yı verir; o da bu haberi, yine Basralı seçkin bir dil alimi olan Ebû Amr b. el-'Alâ²⁵ (ö.154/771)'dan almıştır²⁶. Ayrıca İbn Sa'd (ö.230/844), *Tabakât*'ında 'Amr b. 'Ubeyd'den bir Mu'tezili olarak söz ederken Vâsıl (ö.131/748)'dan bahsetmemesi²⁷; aynı şekilde İbn Kuteybe'nin de Amr hakkında bilgi verip onu Mu'tezile'den sayarken²⁸, Vâsıl hakkında hiçbir şey söylememesi yukarıdaki bilgileri teyid etmektedir²⁹.

Bağdad ekolüne mensup olan el-Belhî, Mu'tezile'nin ortaya çıkışını şu şekilde izah etmektedir: 'Namaz ehli arasında büyük günah işleyen kimsenin konumu hakkında ihtilaf edildi. Hâriciler'e göre bu kimse müşrik ve kafir, aynı zamanda fasıktır.

¹⁸ el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.64, 115; Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.137-138; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.15; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 48

¹⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.15

²⁰ Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.137-138; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.15

²¹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 48

²² İbn Kuteybe, Ebû Muh. Abdullah b. Müslim, *el-Maârif*, Thk.: Servet Ukkâşe, Mısır, 1960, s. 483

²³ İbn Hallikan, Şemsuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân*, Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Kahire, 1367/1948-1949, III, 248; VI, 61

²⁴ el-Câhiz'in hocaları bölümünde hakkında bilgi verilecektir.

²⁵ Hadis ilminde sika (güvenilir) olarak kabul edilmektedir. Bkz: İbn Hıbbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim el-Bustî, *Kitâbu's-Sikât*, Thk.: es-Seyyid Şerefuddin Ahmed, y.y., 1395/1975, VI, 345-346

²⁶ Eğer bu bilgi sahih ise, şüphesiz zikrettiğimiz diğer rivayetlerden en eskisi olmaktadır.

²⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebir*, Beyrut, t.y., VII, 173

²⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.482-483

²⁹ Age., s.440-493

Mürcie'ye göre Mü'min ve Müslüman olmakla beraber fasıktır. Mu'tezile ise bunların hepsini terk ederek, böyle bir kimsenin fasık olacağı üzerinde ittifak etti. Bu kimsenin küfür, iman, nifak ve şirk ile nitelendirileceği şeklinde ki görüşleri ise terk etti... İşte Mu'tezile kelimesinin anlamı budur ve bu isim daha sonra Ehlu't-Tevhid ve'l-Adl'in (Mu'tezile kendisi için yaygın olarak bu ismi kullanır) lakabı olmuştur.³⁰

Bu rivayete göre el-Belhî'nin, İ'tizal'in el-Hasan el-Basrî'den ayrılmaya değil, büyük günah işleyen kimsenin durumunu belirleyen Hâricîler ve Mürchie'nin görüşlerinden ayrılmayla ortaya çıktığını benimsediği anlaşılmaktadır. İbnu'l-Murtazâ da Mu'tezile isminin, büyük günah işleyenler hakkında öne sürülen bir takım sapık düşünce ve görüşlerden uzaklaşma (i'tizâl) neticesinde ortaya çıktığını söyler³¹.

Öyle anlaşılıyor ki Mu'tezile ismi, bütün bu rivayetlerde geçen "اعتزل" kelimesinden türetilen bir isimdir. Öyleyse burada tespit edilmesi gereken husus; "Mu'tezile" adının, Vâsıl'ın söz konusu görüşünden sonra yaptığı i'tizâlden mi yoksa Amr b. Ubeyd'in yaptığı i'tizâlden sonra mı ortaya çıktığıdır. Bağdad Mu'tezilesi imamlarından Ebû Bekr b. İhşîd (ö.326/937)³² şöyle demiştir: "İ'tizal isminin el-Hasan el-Basrî döneminde verildiği şeklindeki iddialar doğru değildir. Mu'tezile böyle bir görüşü ne rivayet etmiş ne de kabul etmiştir. Bizim alimlerimize göre bu ismin verilmesi, el-Hasan'dan sonra olmuştur. el-Hasan el-Basrî vefat ettikten sonra, yerine Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö.118/736) geçmiştir. Amr b. Ubeyd de, bir grup arkadaşıyla beraber Katâde'nin cemaatinden ayrılmış, bunun üzerine Katâde onlara Mu'tezile demiştir³³. Amr da arkadaşlarına "bu isim Kur'an'da övülmüştür, onu kabul ediniz" diyerek buna rıza göstermiştir³⁴. Kâdî Abdulcebbâr bir diğer eserinde aynı görüşü tekrar ederek bu ismin, vefatından sonra el-Hasan'ın yerine geçen Katâde

³⁰ el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.115

³¹ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.5

³² İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub, *el-Fihrist*, Terc.: M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1346, s.290

³³ Kâdî, *el-Muhît*, I, 422

³⁴ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Teceddüd baskısı), s.290; Kâdî Abdulcebbâr da, "Mu'tezile olarak isimlendirilmemiz bize övgüdür, çünkü Kur'an'da buna işaret eden ayetler vardır" demiştir. Bkz: Kâdî, *el-Muhît*, I, 422; İbnu'l-Murtazâ ise bu ayetlerden ikisini naklederek Mu'tezile'nin övgüye değer bir isim olduğu hususunu ifade etmeye çalışır. Bunlar "Sizi Allah'tan başka taptıklarınızla bırakıp çekilir, Rabbime yalvarırım" (19 Meryem, 48); "Putperestlerin söylediklerine sabret, yanlarından güzellikle ayrıl" (73 Müzemmil, 10) ayetleridir. Ayrıca o, bu ismin övgü olduğunu söylemek için sünnetten de şu uydurma hadisi delil getirir. "Ümmetim fırkalara ayrılacaktır, onların en iyisi ve en muttakîsi Mu'tezile'dir. Bkz: İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *el-Munye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, Thk.: Muhammed Cevad Meşkûr, Daru'n-Nedâ, Beyrut, 1990, s.128; *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.2-5; Kanaatimizce Mu'tezile'nin bu ismin övgü olduğunda ısrar etmeleri ve bunu yaparken de ayetlere ve Hz. Peygamber'in dilinden söylenen bazı uydurma hadislere sığınmaları, kendi iddialarını meşru kaynaklara onaylatma amacından kaynaklanmaktadır.

tarafından, onun ders halkasından ayrıldıkları için Amr b. Ubeyd ve ashabına verildiğini ifade etmiştir³⁵.

Görüldüğü gibi genel kanaate göre Mu'tezile mezhebinin çıkış sebebi "**büyük günah işleyen kimsenin konumu**" ile ilgilidir. Ancak, bütün bu rivayetlerde farklı şahıslar ve farklı konumların zikredildiği görülmektedir. Bazan el-Hasan el-Basrî-Vâsıl b. Atâ ikilisi olayın merkezi isimleri konumundayken, bazan da Katâde-Amr b. Ubeyd ikilisi olayın kahramanları olarak görülmektedir. Bir diğer husus, el-Bağdâdî ile başlayan ve daha sonra eş-Şehristânî gibi mezhep tarihçileri tarafından tekrar edilen görüşe göre, el-Hasan'ın Vâsıl'ı meclisinden kovduğu şeklindeki kanaat yaygın olmasına rağmen³⁶ hem el-Bağdâdî öncesi diğer Sünnî kaynaklar hem de Mu'tezilî kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. Kısacası Mu'tezile mezhebinin çıkış sebebi olarak bir çok farklı rivayet ve çelişkili anlatım mevcuttur.

Ehl-i Sünnet ve Mu'tezilî kaynaklardaki mevcut malzemeyi değerlendirdiğimizde şu sonuca varabiliriz: Mu'tezile'nin çıkışı el-Hasan'la Vâsıl arasında ki bir tartışmadan kaynaklanmış olabileceği gibi el-Hasan'ın vefatından sonra ki bir olaydan da (Amr b. Ubeyd'in Katâde'nin meclisinden ayrılması) kaynaklanmış olabilir³⁷. Fakat hadiselerin herhangi bir fırkaya isim olabilmesi için mezhep açısından önem arzetmesi gerekir. En azından o fırkaya belli bir anlam yükleme açısından önemli olmalıdır. Bu bağlamda Amr b. Ubeyd-Katâde ikilisinin başrolde oldukları bazı olaylar sadece "İ'tizâl" kavramını içermelerinden dolayı bir fırkaya isim olacak kadar önemli meseleler değildir³⁸. Oysa Vâsıl-Amr b. Ubeyd ikilisinin yer aldığı rivayetler bir fırkayı anlamlandırmada yeterli olabilecek bir öneme sahiptir. Zira bu ikilinin yer aldığı rivayetlerin arka planında Mu'tezile'nin beş esasından birisi olan "el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn" akidesinin temel felsefesi yatmaktadır. Şunu da belirtelim ki

³⁵ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.166; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.4; Zikrettiğimiz bu anlatımların yanı sıra farklı isim ve olaylar içeren rivayetler de mevcuttur. Bkz.:Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, İst., 2002, s.22-23

³⁶ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.15; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 48

³⁷ Mu'tezile'nin "Yabancı kültür ve inançların etkisiyle ortaya çıktığı" şeklinde ki iddialara ise katılmıyoruz. Zira bu kültür ve inançlara ait eserlerin tercümelemleri Vâsıl (ö.131/748)'dan sonra yapıldığı ve bu eserlere karşı başta en-Nazzâm olmak üzere Mu'tezilîler tarafından yapılan eleştiriler dikkate alınacak olursa, böyle bir iddianın tutarlı olmadığı görülmektedir. Ayrıca böylesi iddiaları savunanlar iddialarına somut deliller de gösterememektedirler. Geniş bilgi için bkz: el-Himyerî, *el-Hûru'l-İyn*, s.205; Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlı, İst., 1998, s.266-268; Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, Kahire, 1342-1355/1934-1936, I, 344-346; Fazlurrahman, *İslâm*, Çev.: M. Dağ, M. Aydın, Ank., 1992, s.123; Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.40-42

³⁸ Katâde ile Amr arasında cereyan eden liderlik mücadelesi sonucu Amr, Katâde'nin meclisinden ayrılarak başka bir grup topladı. Katâde arkadaşlarına Amr ve bu grup hakkında "Mu'tezile" ne yapıyor? sorusunu yöneltti ve böylece bunlar Mu'tezile ismini aldılar. Bkz.: Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.166; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.4

Mu'tezile ekolünün tam ya da özgün anlamıyla teşekkülü bu rivayetlerde belirtilen olaylardan sonradır. Çünkü ekolün beş esası ve kelâmî literatüre hakim olma nitelikleri bu dönemde henüz belirgin bir şekilde tezahür etmemiştir.

2-Gelişme Dönemi

Mu'tezile'nin el-Usûlu'l-Hamse (Beş esas) denilen temel prensiplerini ilk defa formüle eden Ebu'l-Huzeyl ve Bişr b. el- Mu'temir ile birlikte, Mu'tezilîler yeni bir döneme başlar. İşte bu dönem, Mu'tezile'nin en parlak devri sayılmaktadır. Bu aynı zamanda Abbasî devletinin de en parlak dönemidir. Tarihi olarak bu dönem, 136/754 tarihinden 248/862 tarihine kadar, başka bir ifadeyle 2/8. asrın ortasından 3/9. asrın ortasına kadar uzanmaktadır. Bazı Abbasî halifelerinin desteği, Mu'tezile mezhebin gelişiminin de önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu dönemde özellikle bir kaç Mu'tezilî, halife el-Me'mûn (ö.218/813) zamanında yönetimde söz sahibi olabilecek bir dereceye kadar yükselbilmiştir³⁹. Hatta iktidarda söz sahibi olan Mu'tezilîler, yönetimi, Mu'tezile'ye muhalefet edenlere karşı kışkırtmışlardı⁴⁰. Bunun neticesinde Mihne diye adlandırılan talihsiz bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte, toplumun Sünnî kesimi ve önderleri sorguya çekilmeye başlanmış, Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancını kabul etmeyenler çeşitli işkencelere maruz bırakılmış; kimisi ölmüş, kimisi de hapse atılmıştır⁴¹. el-Me'mûn (198-218/813-833)'nun hadisçileri ve hadis ilmini sevmesine⁴² rağmen böyle bir tutum izlemesinin nedeni olarak, Mu'tezilî bazı imamların telkinine kapılması gösterilmektedir⁴³. Bu dönemde halifenin yakın temasta bulunduğu ve etkisinde kaldığı Mu'tezilî alimler, Sumâme b. Eşras (ö.213/828), Ebu'l-Huzeyl (ö.246/860) ve Kâdî Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854) gibi ünlü Mu'tezilî imamlardır. Mihne diye adlandırılan bu süreç, el-Mu'tasım (218-227/833-842) ve el-Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde de devam etti. Halife el-Mütevekkil (232-247/847-861) 234/848 yılında "Kur'an'ın yaratılmışlığı" görüşünün dile getirilmesini yasaklayarak bu

³⁹ Carullah, Zuhdî Hasan, *el-Mu'tezile*, Kahire, 1366/1947, s.162-163

⁴⁰ Sakallı, Talat, "*Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasabetleri II*", E.Ü.İ.F.D., Sayı:7, Kayseri, 1990, s.119-125; Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, s.285-347

⁴¹ Bu dönemde Halku'l-Kur'an düşüncesine karşı geldiği için siyasî faktörler nedeniyle idam edilenler de olmuştur. Örneğin; 231/848 yılında bu akideye karşı çıkan ve isyan hazırlığında bulunan Ahmed b. Nasr'ı burada zikredebiliriz. Bkz.: et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Mısır, 1226, V, 281-285

⁴² Sakallı, Talat, "*Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasabetleri I*", E.Ü.İ.F.D., Sayı:6, Kayseri, 1989, s.264-270

⁴³ Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ank., 1989, s.216; Sakallı, "*Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasabetleri II*", s.123

duruma son vermiştir⁴⁴. Öyle anlaşılıyor ki devletin din politikasında yapılan bu değişiklik, Mu'tezilenin sadece Bağdad'da yıldızının sönmeye başlamasına neden olmuştur.

Fikrî gelişim açısından oluşma döneminde Mu'tezile'nin temel prensipleri ana hatlarıyla meydana çıkmasına rağmen, bu prensiplerin felsefî ve kelâmî anlamda temellendirilmesi, gelişme döneminin en önemli alimlerinden olan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849) ile başlamıştır⁴⁵.

Ayrıca bu dönemde, takip ettikleri "akılcılık" metoduyla kelâm tarihinde önemli bir yer işgal eden Mu'tezilî alimler, yabancı kültür ve inançlarla yapılan mücadelelerde halifeler tarafından tercih edilmeye başlanmıştı⁴⁶.

Dönemin en önemli özelliklerinden biri de mezhebin Basra ve Bağdad ekolleri diye iki kola ayrılmasıdır. Bu ayrılış sadece coğrafi nedenlerden değil, bilakis fikrî bazı farklılıklardan kaynaklanmıştır⁴⁷. Bu iki kol arasında, mezhebin ana prensipleri-yani beş usûlü- üzerinde ise herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.

3-Son Dönem Mu'tezilîler

Halife el-Mütevekkil (232-247/847-861) gerçekleştirdiği fikrî ve siyasi değişikliğin akabinde Mu'tezile'yi saraydan uzaklaştırmıştır. Abbâsî yönetiminin himayesini kaybeden Mu'tezilîler, İran taraflarına çekilmiş ve yeni siyasi destekçileri olan Buveyhîlere sığınmışlardır⁴⁸. Bu devletin başkenti olan Rey şehrinin 410/1029 tarihinde Gazneli Mahmut (ö.420/1030) tarafından ele geçirilerek Buveyhî hakimiyetine son verilmesi sonucunda Mu'tezile iyice hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Bir ara Selçuklu Sultanı Tuğrul bey (ö.455/1063) zamanında Mu'tezile'nin nüfuzu canlandıysa da Alp Arslan (ö.465/1072)'ın tahta geçmesi üzerine Mu'tezile bir daha varlık

⁴⁴ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, 294; Carullah, *el-Mu'tezile*, s. 166 v.d.

⁴⁵ Gimaret, Daniel, "Mu'tazila" The Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden, 1993, VII, 783; Nyberg, H.S., "Mu'tezile", İslam Ansiklopedisi, İst., t.y., VIII, 760; Krş: el-Hayyât, Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r Reddi 'Ala İbni'r-Ravendî*, Nşr.: Albert N. Nader, Beyrut, 1957, s.15

⁴⁶ Kâdî, *Fazlu'l-'tizâl*, s.266-267; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.54-56

⁴⁷ Ammara, Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev.: İbrahim Akbaba, İbrahim Güneş,İst., 2000, s.155 v.d.; Doktrinel açıdan bazı farklılıkların yanısıra, saraya yakın olup olmama meselesi açısından da farklılıklar vardır. Gimaret, "Mu'tazila", VII, 784; Ebu'l-Huzeyl ve en-Nazzâm tarafından atılan Aslah (Kullar hakkında en uygun, en faydalı ve en iyi olan şey) teorisi, Bişr el-Mu'temir tarafından reddedilmiştir. Yine Ebu'l-Huzeyl, 'Atom ve cisim birbirinden kesin şekilde ayrılmıştır' derken, en-Nazzâm ise 'atom yoktur, cismin sonsuzca bölünmesi mümkündür' demektedir. Böylece O, bu görüşüyle Ebu'l-Huzeyl'in atom nazariyesini tenkit etmiştir. Geniş bilgi için bkz: Gimaret, *a.g.e.*, VII, 784-785; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 151

⁴⁸ Nyberg, "Mu'tezile", s.761

gösterememiştir. Bu dönemde bir takım düşmanca tavırlar nedeniyle, Mu'tezile hakdan ayrılmış mezhepler arasında sayılmaya ve onlara ait eserler de kaybolmaya başlamıştı⁴⁹.

Moğol istilasından sonra artık saf Mu'tezile'nin varlığından bahsedilmemektedir. Ancak o dönemden sonra Mu'tezile fikir olarak, Zeydiyye ve İmâmiyye içerisinde, fikhî mezheplerden de re'y ehli, özellikle Hanefiler arasında varlığını sürdürmüştür⁵⁰.

B-TEMEL GÖRÜŞLERİ

Mu'tezilî'ler kendilerini İslam inancına yönelik olumsuz ve yıkıcı tesirleri bertaraf etmeye adanmışlardır. Cevher-araz, zaman, mekan, hareket-sükûn, zuhûr-kümûn, tafra, tevellüd, iman-küfür, ru'yet ve sıfatlar gibi terimler üzerinde durmuşlar ve bunlarla ilgili tartışmaları kelâm ilmine dahil etmişlerdir. Ayrıca Mu'tezile'nin tabiat felsefesi ile ilgili görüşleri, ilim adamlarınca onların en orijinal tarafı sayılmıştır⁵¹.

Mu'tezile kelâmcılarının hepsi, bilginin kaynağı olarak akıl, kitap, sünnet ve icmâyı kabul etmişlerdir⁵². Ayrıca bu delillere Kıyas'ı da ekleyenler olmuştur⁵³. Mu'tezilenin akaid esasları iki temel prensip etrafında şekillenmişti. Bunlar tevhit ve adalettir. Hatta kendilerini de, Allah'ın birliğini ve adaletini savunanlar anlamında "Ehlu't-Tevhid ve'l-Adl" diye isimlendirmeleri bu iki prensibe verdikleri önemden kaynaklanmaktadır⁵⁴.

1-Tevhit

Bu kavram "Allah'ı birleme" anlamına gelmektedir. Allah'ı sıfatlardan arındırmayı ve bunları Allah'ın zatıyla özdeşleştirmeyi öngörmektedir. Mezhebin en temel esası olan tevhitte ne anlaşılması gerektiğini Kâdî Abdulcebbar şu şekilde açıklamaktadır: "Tevhid, Allah'ın ezelde bir olduğunu ve yine ezelde onunla beraber başka bir varlığın olmadığını bilmendir. Yaratıklardan hiç birinin ortak olmadığı sıfatlara sahip olan Allah'ın bu alemin yaratıcısı olduğuna, ezeli olup, kâdir, hayy, semi' ve basir olduğuna inanmandır. Cisimlere benzemediğini, dolayısıyla iniş, çıkış, intikal,

⁴⁹ Gimaret, "Mu'tazila", VII, 785-787

⁵⁰ Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.66-67; Ay, Mahmut, "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", *İslâmîyât*, C.VI, Sayı, 1, Ank., 2003, s.135-148

⁵¹ Gimaret, "Mu'tazila", VII, 794

⁵² el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr "eş-Şârib ve'l-Meşrûb", *Resâilu'l-Câhız*, Mısır, 1399/1979, IV, 285; el-Belhî, Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Thk.:Ebi' Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdurrahim, Beyrut, 1421/2000, I,17; Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.88; Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.165, 234; el-Himyefî, *el-Hûru'l-'Iyn*, s.273

⁵³ Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.88

⁵⁴ Kâdî, *el-Muhût*, I, 422; Mu'tezile için kullanılan isimler konusunda geniş bilgi için bkz: Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.42-53

değişme gibi cisimler için geçerli olan özelliklerin hiçbirinin O'nun için caiz olmadığını; O'nun hareket, Sükûn, renk, koku, tat gibi arazlara da benzemediğini bilmendir. O, kıdem ve öncelikte tektir.....”⁵⁵

Mu'tezile'nin tevhid ilkesi, Allah'ı görmenin (Ru'yetullah) reddini ve Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanmayı zorunlu kılmaktadır.

2-Adl

İnsanın özgür iradesi olduğunu ve Allah'ın bu iradeye müdahalesinin bulunmadığını, O'nun ilahi adaletiyle açıklayan bir prensiptir. Allah'ın adaleti, onun adalet ve eşitliğe aykırı bir şey yapmasına engel olur. Yani “Allah güzel olan fiilleri yerine getirir, çirkin sayılan fiilleri ise asla yapmaz”⁵⁶. Bunun açıklaması ise şöyledir: “Bunun anlamı, kulların, zulüm ve haksızlık gibi fiillerinin Allah tarafından yaratılmasının caiz olmadığını bilmeleridir. Çünkü bu fiilleri, Allah'a izafe eden kimse gerçekte zulüm ve çirkinliği ona izafe etmiş olur. Allah kafiri küfre zorlamaz, kâfir küfrü kendi iradesiyle tercih eder. Allah kötülüğü irade etmez ve ondan razı olmaz. Allah kullarına gücünün yetmeyeceği şeyi yüklemez. Allah kul için hayırlı ve elverişli olanı yaratmıştır.”⁵⁷

3-el-Va'd ve'l-Va'îd

Allah, tövbe etmediği takdirde büyük günah işleyen kimseyi affetmez. O, sözünü değiştirmeksizin va'd ve va'îdine sâdiktir. Bu ilke Allah'ın iyilik yapanlara sevap, kötülük edenlere ceza vermesinin zorunlu olduğu anlamına gelmektedir. Allah Kur'an-ı Kerim'de yapılması iyi ve kötü olan hususları tek tek açıklamıştır. Kulların vazifesi ise Allah'ın yapılmasından razı olduğu, bir diğer ifadeyle yapılmasını hoş gördüğü işleri yapması, buna mukabil beğenmediği fiillerden de kaçınmalarıdır⁵⁸.

4-el-Menziletu beyne'l-Menziletayn

Büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kafir olmayıp, iki yer arasında bir yerde bulunduğu, tevbe etmedikçe ahirette kafir muamelesi göreceği anlamına gelmektedir. Mu'tezile'nin bu görüşü büyük günah işleyen kimse hakkındaki Hariciler'in “kafirdir”; Murcie'nin “mü'mindir” ve el-Hasan el-Basrî'nin “münafiktir” tezlerinden farklı bir sonucu ortaya koymuştur. el-Hayyât ve Kâdî Abdulcebbâr, Vâsıl b. Atâ'nın ortaya attığı bu fikri, bu üç teze karşı şu şekilde savunmuşlardır: “Münafik

⁵⁵ Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.128-129

⁵⁶ Age., s. 132

⁵⁷ Age., s. 132-133

⁵⁸ Age., s.134-136

kavramı şer'i bir isimdir ve büyük ikaba hak kazananlar için kullanılır. Nifakını gizlediğinden dolayı onun nifakı bilinemez. İslam olduğunu söylediğine göre, Müslüman olarak görülmesi gerekir. Eğer küfrünü açıklarsa tevbe etmesi istenir, tevbe etmediği takdirde öldürülür. Bundan dolayı büyük günah işleyenin münafık olarak isimlendirilebilmesi mümkün değildir⁵⁹.

Ayrıca el-Hayyât, Harîciler'in büyük günah işleyen kimse hakkındaki hükmünü; "Kur'an'da kafirle ilgili belirtilen özelliklerin büyük günah sahibinde olmadığını, Tevbe suresinin 29, Muhammed suresinin 4. ayetlerinden birincisinin Ehl-i Kitap, diğerinin de Ehl-i Kitap dışındaki kafirler ve Arap müşrikleriyle alakalı olduğunu, dolayısıyla büyük günah işleyenin durumunun bu ayetlerde zikredilen özelliklerle uyuşmadığını" ifade ederek eleştirir⁶⁰.

5-el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Munker

Bu ilke iyiliği emir ve kötülüğü yasaklamanın, herkesin yerine getirmesi gereken bir vazife olduğunu vurgulamaktadır. Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1025), Ma'ruf ve munker kavramlarının tanımını yaptıktan sonra iyiliği emretmenin ve kötülüğe engel olmanın her Müslümana vacip olduğunda ihtilaf olmadığını belirtir. Ardından iyiliği emretmenin kötülüğü yasaklamanın akılla mı, yoksa nassla mı bilinmesinin vucubiyetini izah eder. Bu konuda "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun"⁶¹ ayetini kendi görüşüne destek olarak zikreder⁶².

C-MU'TEZİLE'NİN SÜNNET/HADİS HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Muhalifleri nazarında Mu'tezile, ortaya çıkışından günümüze kadar hadis ve sünnete karşı menfi bir tavır takınan ve akli ön plana çıkararak bir grup olarak algılanmıştır⁶³.

⁵⁹ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.119; Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 714-715

⁶⁰ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.119-120

⁶¹ 3 Âl-i İmran, 104

⁶² Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.141, 742-745

⁶³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Ed-Dîneverî, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdâfaası)*, Çev. M.H. Kırbasoğlu, İst., 1989, s.59-137; Özellikle çağımızda yapılan konuyla ilgili araştırmalarda Mu'tezile'nin hadisleri kısmen veya tamamen reddettiği kanaati hakimdir. Bkz: el-Hudarı, Muhammed, *Tarihu't-Teşri'i'l-İslâmî*, Kahire, 1341/1926, s.113; es-Sibâ'î, Mustafa, *es-Sünnetü ve Mekânetuhâ Fi't-Teşri'i'l-İslâmî*, Lübnan, 1405/1985, s.134-143; en-Neccâr, Abdulmecid; Ali eş-Şabbî; Ebû Lübâbe Huseyin, *el-Mu'tezile Beyne'l-Fikri ve'l-Amel*, Tunus, 1979, s.104-125; Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ank., 1981, s.193, 198; *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.110,120-121, 237; "Cehmiyye (Mu'tezile) de Akılcılık" AÜİFD, Cilt:XVI, Yıl:1968, Ankara, s.120-121; Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ank., 1988, s.160-161; el-Emîn es-Sâdik, el-Emîn, *Mevkifu'l-Medereseti'l-Aklyye Mine's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad, 1418/1998, I,123,125; II, 431-432; Çakın, Kâmil, *Hadis İnkârcıları*, Ank., 1998, s.30, 106, 119; Keleş, Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İst., 1998, s.42-43

Bu kanaatin aksine bazı çağdaş alimler, Mu'tezile'nin sünnet inkarcısı olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığını dile getirmişlerdir⁶⁴. Ebu'l-Huseyin el-Basrî'nin el-Mu'temed'ine yazdığı önsözde Muhammed Hamidullah tarafından dile getirilen şu görüş, M. Tayyip Okiç tarafından da benimsenmiştir: "Mu'tezile'ye nispet edilen mühim bir husus da onların hadise itimad etmedikleri kanaatidir. Halbuki tam aksine Mu'tezile yalnız mütevatir hadisleri değil, bazı haber-i vahidi bile akla tercih etmektedir. el-Basrî buna eserinin yüz sayfasını tahsis etmiş ve bazı ufak nüanslarla en-Nazzâm gibi eski Mu'tezilîlerin fikirlerinin de böyle olduğunu söylemiştir."⁶⁵ Aynı kanaat el-A'zâmî tarafından da şöyle teyid edilmiştir: "bizim kanaatimize göre Mu'tezile, ümmetin cumhuru gibi hadisleri delil olarak kabul etmiştir. Görüşlerine uymayan bazı hadisleri reddetmiş olsa da içlerinde hadisleri bir bütün olarak reddeden kimse yoktur"⁶⁶.

Mu'tezile, hadis rivayetinde bulunmuş ve rivayetleri muteber hadis kaynaklarında yer almıştır⁶⁷. Mu'tezile düşüncesine sahip olan çok sayıda muhaddis mevcuttur. Hadisler konusunda öncü olan bu Mu'tezilî alimler II. asrın ilk yarısında yaşamışlardır⁶⁸. Mu'tezilîler hadisle ilgili az ada olsa eser telif etmişlerdir⁶⁹. Fakat onların bu çabaları hadisçilerin, rivayet alanındaki muazzam koleksiyonları karşısında sönük kalmıştır. Bu sebeple Mu'tezile'nin, hadis rivayetinde aktif olarak yer aldığı söylenemez. Eserlerinde bir çok hadislere hatta zayıf ve uydurma rivayetlere yer veren Mu'tezilîlerin hadis rivayetindeki yerini son dönem imamlarından olan Kâdî Abdulcebbar, şu şekilde izah etmektedir: "...Bize göre bu ilmi öğrenmek (Talebu'l-Hadis) vacip değildir. Eğer vacip ise, bu ancak farz-ı kifaye niteliğinde bir vaciptir. Bu

⁶⁴ Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.313-318; Tekineş, Ayhan, "İlk İslam Rasyonalistleri Mu'tezile ve Sünnet", İlam Araştırma Dergisi, C. III, Sayı: 1, İst., 1999, s.100

⁶⁵ Okiç, M. Tayyip, "Dımaşk'taki Fransız Enstitüsü'nün Son İslâmî Neşriyatı", AÜİFD, Cilt.:XIV, Yıl:1966, Ankara, s.287

⁶⁶ el-A'zâmî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadis'in-Nebevî ve Târihu Tedvînihi*, Beyrut, 1985, s. 25; Bir diğer eserinde de Mu'tezile'nin hadis karşıtları diye adlandırılmasının yanlış olduğunu ifade etmiştir. Bkz: el-A'zâmî, M. Mustafa, *İslâm Fıkhî ve Sünnet*, Terc.: Mustafa Ertürk, İst., 1996, s.97

⁶⁷ Buharî ve Muslim'in eserleri incelendiğinde Mu'tezilî bir çok ravinin adına rastlamak mümkündür. Bkz: İbn Hacer el-Askânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, Thk.:Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibuddin el-Hâtib, Beyrut, 1379, s.459-460; es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, Thk.: Abdulvehhâb Abdullâtif, Riyad, t.y., I, 328-329

⁶⁸ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.335-338; el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, II, 381-401; *Zikru'l-Mu'tezile*, s.75-104; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.133-140; Bu kaynaklarda Mu'tezilî muhaddislerin uzun bir listesi verilmektedir. Gerçi bazı isimler ihtilafı olmasına rağmen, çoğunluğu güvenilirdir.

⁶⁹ Bid'at ehli diye suçlanmaları sebebiyle Mu'tezilî alimlerin, hadis ilmiyle ilgilenmeyi hadisçiler gibi meslek haline getirmedikleri de aşikardır. Fakat bu konuda en-Nazzâm'ın *Kitâbu'n-Naks'ı*; el-Câhız'ın *K. Ahbâr'ı*, el-Belhî'nin *Kitâbu Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Rical'i*, *el-Musned* ve *Kitabu'l-Huccet fi Ahbâr'i'l-Ahâd* gibi eserleri örnek verebiliriz.

nedenle akıllı olan ve hassas davranmak isteyen kimse, bu konuları başkasına havale etmelidir. Nitekim kendilerine bir fetva sorulduğunda, çoğu zaman başkasına havale eden Sahâbenin tavrı da bu şekildeydi. Hadis konusunda da aynı şekilde davranılmalıdır. Zira ihtiyacı aşan miktarda hadis kitabının yazıldığı zamanımızda böyle hareket etmek gereklidir. Va'z ve nasihat konularında yetecek kadar hadis zaten vardır.

Hadis öğrenmek isteyen, öncelikle yapması gereken, sahih olan veya sahih bir şekilde yorumlanabilen rivayetler ile böyle olmayanları birbirinden ayırt etmeyi öğrenmesidir. Anlamını düşünmeden Kur'an okumak nasıl hoş görülmemişse, hadisin de sahih ve zayıf olanını öğrenmeden rivayet etmek doğru değildir. Zira hadis, çok dikkatli olunması gereken ilimlerden biridir. Çünkü başkasından doğru olup olmadığı bilinmeyen bir şeyi aktaran kimse, aktarılması caiz olmayan çirkin bir iş yapmak tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yalan olduğu bilinen bir şeyi rivayet etmek ise, zaten helal değildir"⁷⁰.

Kâdî'nin bu sözlerinden onun hadise karşı olduğu ve hadis öğrenmeyi gerekli görmediği gibi bir sonuç çıkarılamaz. Ancak O, rivayetlerdeki suni artıştan şikayetçi olmakta ve hadis rivayetinde dikkatli olunması gerektiğini ifade etmektedir.

Mu'tezile'nin hadis anlayışını ortaya koyabilmek için bazı Mu'tezilî imamların haber, hadis/sünnet, Sahâbe ve hadisçiler hakkındaki görüşlerini kısaca ele almak gerekmektedir.

1-Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)

Vâsıl, ancak üzerinde icmâ' edilen haberleri hüccet olarak kabul etmektedir. Zira ona göre dört veyahut yirmi kişinin haberi yalan olabilir. Oysa icmâ'da hata ve yanılma olmaz⁷¹. Kâdî Abdulcebbâr'ın da onun hakkında benzeri bilgileri verdiğini görmekteyiz: Vâsıl, "hakikat ancak açık bir ayet, üzerinde icmâ' edilen haber, aklın hücceti ve icmâ' ile bilinebilir" demiştir⁷². Vâsıl, insanı bu gerçeğe ulaştıran dört şeyin dışında kalanların dinde delil teşkil etmeyeceğini söyler. Ona göre, üzerinde icmâ edilen haber, Haber-i Âmm; üzerinde icma edilmeyen haber ise Haber-i Hâss'dır⁷³. O, bu tanımla "mütevâtir" kavramı yerine "huccet olabilecek haber" ifadesini kullansa da, onun bu ayırımı daha sonra mütevâtir ve âhâd şeklindeki tasniflere temel olduğu

⁷⁰ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.194

⁷¹ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *Kitabu'l-Ahbâr*, Nşr. İmtiyaz Ali Arşî, Rampur, t.y., s.56

⁷² Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.234

⁷³ Ertürk, Mustafa, "*Haber-i Vâhid*", DİA, İst., 1996, C.XIV, s.350

söylenir⁷⁴. Yine ona göre delil olabilecek haber, önceden yazışma ve anlaşma olmaksızın üzerinde ittifak edilen haberdur. Bu şartları taşımayan haberler kabul edilemez. Vâsıl, haberleri Âmm ve Hâss diye ikiye ayırarak şunları söyler: “Şayet Âmm’ın Hâss olması caiz olsaydı, Hâss’ın da Âmm olması caiz olurdu. Şayet bu caiz olursa, bütünü parça, parçanın da bütün olması, yine emrin haber, haberin de emir olması caiz olurdu”⁷⁵. Bu ifadelerle göre umum ve husus ifade eden haberler arasındaki fark, ‘emir’ ve ‘haber’ arasındaki fark gibidir. Has olan bir haber, umum ifade edebileceği gibi, umum ifade eden bir haber de husus ifade edebilir. Bu tûmelin tikel, tikelin de tûmel ifade etmesi gibidir. Kâdî Abdulcebâr, Vâsıl hakkında naklettiği bu sözlerle örnek vermemektedir⁷⁶.

Bazı kaynaklarda Sahâbenin adaleti hakkında Vâsıl’a atfedilen çelişkili bilgiler mevcuttur. Meselâ, el-Bağdâdî (ö.429/1037), Vâsıl’ın Cemel harbine katılan her iki gruptan birinin fasık olacağı, fakat fîskın her iki gruptan hangisinde olduğunu kestirmenin güç olduğu görüşünde olduğunu belirtmiştir Hatta Vâsıl’ın “Ali taraftarlarından biri ile Aişe taraftarlarından biri yanımda bir tutam ot üzerine şahitlik etseler şahitliklerini kabul etmem...” dediğini de nakletmiştir⁷⁷. Fakat bu bilginin doğrusu el-Hayyât tarafından şu şekilde verilmektedir: Vâsıl, Osman’ın son 6 yılı ile Ali, Talha, Aişe’nin savaştan sonraki durumları hakkında çekimser davranmış, haklarında bir hüküm vermeyerek durumlarını Allah’a havale etmiştir. Ona göre taraflardan biri asi olmuş ama, bunun hangisi olduğu tam olarak bilinemez. Bu nedenle Vâsıl, ‘biz onları savaştan önceki durumları üzere kabul ederiz’ demiştir⁷⁸. el-Hayyât, Vâsıl’ın bu tavrını, takva sahibi alimlerin şüpheli durumlarda takındığı tavra benzeterek övmüştür⁷⁹. Dolayısıyla Mu’tezilî kaynakları dikkate almadan yapılacak yorumların isabetli olması mümkün değildir. Nitekim yanlış diğer bir ifadeyle eksik veya ilavelerle aktarılan bu görüşler neticesinde Mu’tezile’nin Sahâbenin adaletinden şüphe ettiği ve Sahâbeden gelen hadisleri reddetme yoluna gittikleri iddia edilmiştir⁸⁰.

⁷⁴ Hansu, *Mu’tezile’nin Hadis Anlayışı*, s.104

⁷⁵ Kâdî, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s.234

⁷⁶ Fakat biz Âmm lafız yerine bir parçaya delâlet eden lafız zikredilip, bununla o parçanın bütünüdür kastetilmiş olmasının anlaşılmasını kolaylaştırmak için şu örnekleri verebiliriz: “Falan, doğuya batıya sahip” dediğinde bundan maksat yeryüzüdür. “Zeyd’in sırtına karnına vuruldu” denilince, Arapça’da her yeri kastedilir. Buna mukabil bir kimse “İnsanlara ikram ettim”, “Kafirlerle savaştım” dediği zaman da, bundan maksat “karşılaştıklarım”dır.

⁷⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.99-100

⁷⁸ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.73-74

⁷⁹ Age., s.73

⁸⁰ Çakın, *Hadis İnkârcıları*, s.109-110

2-Amr b. Ubeyd (ö.144/761)

Kırk yıl sabah namazını akşam namazı abdestiyle kıldığı ve kırk defa yürüyerek hacca gittiği rivayet olunan ‘Amr b. Ubeyd⁸¹ bir hadisçi olarak ta meşhur olmuştur.

Bir çok hadisçiden rivayette bulunduğu gibi, kendisinden rivayet edenler de olmuştur⁸². Amr, Haşevî olarak nitelendirdiği hadisçileri siyasî ve itikadî tutumlarından dolayı şöyle eleştirmiştir: “Ebû Amr Hafs b. el-Avam (ö.?) şöyle demiştir: ‘Bir gün Amr b. Ubeyd’in evine gittim. O mecliste sessizce oturan ve içlerinde Vâsıl b. Atâ’nın da bulunduğu bir cemaat vardı. Orada Amr’ı şöyle derken işittim: ‘Bu Haşevîler (hadisçiler), din için bir afettir. Çünkü bunlar, insanları iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktan alıkoyuyorlar.’”⁸³

el-Câhız’dan gelen bir rivayete göre, Amr da Vâsıl b. Atâ gibi ancak üzerinde icmâ edilen haberleri hüccet olarak kabul etmektedir. Zira ona göre ümmetin hata ve yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün değildir. Zira ümmetin hata ve yalan üzerinde ittifak etmeleri İslâmiyet’in yok oluşu, dinin butlânı (hükümsüzlüğü) demektir⁸⁴.

3-İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö.230/845)

en-Nazzâm, el-Câhız’ın hocası olması nedeniyle görüşlerine diğer alimlere nispeten biraz daha fazla yer vermemiz gerektiği inancındayız. Öğrencisi el-Câhız tarafından hadis hafızlarından birisi sayılan en-Nazzâm⁸⁵ hadis alimlerini cesurca eleştirebilen bir kişiydi⁸⁶.

Hadis rivayetinde bulunduğu dair bir bilgiye rastlayamadığımız en-Nazzâm’ın, el-Câhız’ın ifadesine göre hadis bilgisinin çok fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yine el-Câhız’dan gelen bir rivayete göre en-Nazzâm, sahabîler hakkındaki olumsuz düşüncelerinden dolayı Mu’tezile’yi şöyle eleştirmiştir: “Bununla beraber en-Nazzâm aynı zamanda Hz. Ebû Bekir ve Hz.Ömer’e ve Ebu Ubeyde’ye buğz ettikleri için Râfizîler’e; Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, Zubeyr ve Hz. Aişe’ye buğz ettikleri için Haricîler’e; “Allah’ın katil kulu olacağına, öldürülen kulu ol” diyen Sa’d b. Ebî Vakkas, İbn Ömer, Muhammed b. Mesleme, Usame b. Zeyd b. Sabit, Saîd b. Zeyd b. Amr b.

⁸¹ İbnu’l-Murtazâ, *Tabakâtu’l-Mu’tezile*, s.36; el-Câhız da onun ibadetini bütün Nâbiteler (Teşbih inancını kabul eden hadisçiler)’in abidlerinin toplam ibadetine denk görmektedir. Bkz: el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr, “*Halku’l-Kur’an*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 298

⁸² el-Belhî, *Zikru’l-Mu’tezile*, s.91; el-Himyerî, *el-Hûru’l-İyn*, s.210-211; Krş: İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzibu’l-Tehzib*, Beyrut, 1404/1984, VIII, 62; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Hansu, *Mu’tezile’nin Hadis Anlayışı*, s.179-190

⁸³ Kâdî, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s.242

⁸⁴ el-Câhız, *Kitabu’l-Ahbâr*, s.56

⁸⁵ Ess, *Das Kitâb an-Nakl Des Nazzâm*, s.118

⁸⁶ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, I, 164

Nevfel ve bu görüşte olan herkese buğz ettikleri için de Mu'tezile'ye insanların en çok kızanıydı. Sözü fetva usulüne getirirsek, en-Nazzâm bütün kusurları ve başkasında olunca tenkit ettiği hususları, kendisi yapar. Ona bu hataları gösteren, kapalı kalan hususları görmesini sağlayan birisi olsaydı, onun kadrini ve değerini düşüren hatalarını fark eder, mezhebinin çelişkilerini görürdü. Ne var ki en-Nazzâm'ın ashâbı âsâr, hadis, fıkıh ve fetva ehli değildi...⁸⁷. el-Câhız'ın bu rivayetine göre en-Nazzâm'ın, Sahâbeye saygı konusunda son derece hassas olduğu, fakat fetva usulü konusunda hata ettiği ve aynı zamanda onun ashâbının hadis ve âsâr ehli olmadığı anlaşılmaktadır⁸⁸.

el-Bağdadî, en-Nazzâm'ın sadece Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan hadis rivayet eden sahabîleri kınadığını ve onun hakkında "insanların en yalancısıdır" dediğini rivayet etmektedir. Bu rivayeti el-Câhız'ın "*el-Ma'ârif*" adlı kitabından naklettiğini de sözlerine eklemektedir⁸⁹. el-Câhız'ın bu eseri kaybolduğu için söz konusu iddiayı teyit etme imkanımız olamamıştır. Fakat Ebû Hurayra'nın insanların en yalancısı olduğu iddiası, İbn Ebi'l-Hadîd (ö.655 H.)'in naklinde, el-Câhız'a atfedilen "Kitabu't-Tevhîd" adlı eserde bizzat kendi sözü olarak rivayet edilmektedir⁹⁰. el-Câhız'ın "*Kitabu't-Tevhîd*" adlı bir eseri olmamakla birlikte tevhid ile ilgili faydalı eserlerinin olduğu rivayet edilmektedir⁹¹. Hatta es-Sendûbî onun "*Kitâbu'l-Muhâtabât fi't-Tevhid*" adlı eserinin olduğunu söylemektedir⁹².

⁸⁷ Ess, *Das Kitâb an-Nakṭ Des Nazzâm*, s.119

⁸⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, "...en-Nazzâm'ın bu rivayeti hangi kitaptan naklettiğini ve hangi muhaddisten rivayet ettiğini bilmiyorum. en-Nazzâm, bütün fikrini atom, müdahale vb. kelâmın ince ve nazari meseleleri üzerinde yoğunlaştırdığı için, hadis ve siyerdan uzak birisiydi. Hadis ve siyer onun uğraştığı ilim ve fenlerden değildir. Bu rivayeti ya sözüne güvenilmeyen kişilerden işitti ya da işittiği şekliyle onu nakletti..." demektedir. Bkz: İbn Ebi'l-Hadîd, İzzeddin Ebî Hamid Abdulhamîd b. Hibbetullah el-Medâinî, *Kitâbu Nehci'l-Belâğa*, Şerh: Muhammed b. Ebî Ahmed el-Huseynî, Mısır, 1329, VI, 129; Ebû Rîde, Muhammed Abdulhadî, *Min Şuyuhi'l-Mu'tezile İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm ve Arauhu'l-Kelâmiyyeti'l-Felsefiyye*, Kahire, 1989, s.63; el-Câhız tarafından en-Nazzâm'ın hadis hafızlarından birisi olarak kabul edilmesi, İbn Ebi'l-Hadîd'in bu sözünün doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Yine el-Câhız'ın bu rivayetine göre, en-Nazzâm'ın ashâbından bazılarının hadis ehli olmadığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Câhız'ın en-Nazzâm'ın öğrencisi olmasına rağmen böylesi bir eleştiride bulunması da manidardır. Bu durum aynı zamanda el-Câhız'ın hür fikirliliğini de ortaya koymaktadır. Zira el-Câhız, çeşitli vesilelerle en-Nazzâm'ın ashâbını eleştirmiştir. Örneğin; onlar hakkında, "en-Nazzâm'ın ashâbından olan Ahmed b. Hâit ve onun yolunu takip eden cahiller, kelâmcıların haricindeki bazı insanlar, hadislerin ve şiirlerin zahirine tabi olanlar, taşın aklettiğini ve konuştuğunu iddia ettiler ve dediler ki: 'Yarasa, Kurbağa, Göçeğin kuşu itaatkarlardan; yılan, kertenkele, köpek, karga ve çaylak asilerdendir..." demiştir. Bkz: el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, Thk.: Abdusselâm M. Hârûn, Kahire, 1385/1965, IV, 288; Ayrıca el-Câhız, yazdığı bir kitapta Rafizîlere, hadisçilere ve en-Nazzâm'ın ashâbının görüşlerine cevap verdiğini de söyler. Bkz: el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, III, 287

⁸⁹ el-Bağdadî, *el-Fark*, s.133

⁹⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, *Nehcu'l-Belâğa*, XX, 31

⁹¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.68

⁹² es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.139; Bunlara ilaveten en-Nazzâm'ın "*Kitabu't-Tevhîd*" adlı bir eserinin var olduğunu tespit ettik. Bkz: İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Teceddüd baskısı), s.299

Diğer yandan en-Nazzâm'ın, Ebû Hurayra'dan gelen bazı rivayetleri delil olarak kullandığı da görülmektedir. Örneğin; el-Câhız 'ın nakline göre Sahibu Kelb⁹³, “İbn Sirîn (ö.110/729)'den o da Ebû Hurayra'dan onun şöyle dediğini rivayet etti: “Bir kadın, kuyunun yanında susuzluktan dilini çıkarmış bir köpeğe rastlamış. Kadın hemen ayağından ayakkabısını çıkarmış ve köpeği sulamıştır. Bu sebeple, Allah kadını affetmiştir.”⁹⁴ Aynı hadis diğer bir rivayete göre “Allah, yanına gelen bir köpeği ayakkabısıyla sulayan fahişe bir kadını veya mü'min bir kadını affetti”⁹⁵ şeklindedir. Bu açıklamaların ışığında en-Nazzâm'ın Ebû Hurayra'yı önce insanların en yalancısı diye itham edip, ardından ondan gelen rivayetleri delil olarak kullanması⁹⁶ sağlıklı bir anlayış olmasa gerektir.

Öyle görünüyor ki Mu'tezilî bilginlere ait görüşler yanlış anlamalara sebebiyet verecek şekilde aktarılmaktadır. Bu durumda, çoğu İbn Kuteybe ve el-Bağdadî tarafından nakledilen en-Nazzâm'ın Sahâbe hakkındaki görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Bu yazarların kendi dönemlerindeki çatışma ve gerginlikleri yansıtan bu tür bilgilerinin delil alınmasının gerçeğe aykırı kanaatlerin oluşmasına vesile olacağı kaçınılmazdır⁹⁷.

el-Câhız hocası en-Nazzâm'ın Hz. Ömer'in, “Eğer bu din kıyasla olsaydı ayağın altını meshetmek üstünü meshetmekten daha evla olurdu”⁹⁸ şeklindeki sözüne işaretli şunları söylediğini nakleder: ‘Hz. Ömer'in bu sözü, sadece ahkam ve farzlar için caizdir. Fakat el-Va'd ve'l-Va'îd, adalet, zulüm, teşbih gibi konularda kıyasın dışında bir şey kullanılamaz. Hz. Ömer'e gereken, bütün hükümlerinde bu dediğine uygun şekilde

⁹³ en-Nazzâm olduğuna inanmaktayız. Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 356; II, 153

⁹⁴ Hz. Peygamberin sözü olarak da rivayet edilmiştir: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 510; el-Buharî, Ebû Abdillah Muh. b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İst., 1992, 59 Bedu'l- Halk, 17 (IV/100)

⁹⁵ Hz. Peygamberin sözü olarak da rivayet edilmiştir: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 507; Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, İst., 1992, 39 Selam, 154 (II/1761)

⁹⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 152

⁹⁷ Bütün bunlara ilaveten bazı kaynaklarda en-Nazzâm'ın, sahâbilerin birbirini eleştirmelerinden hareketle “Sahâbenin birbirlerini yalanladıklarını” söylediği tarzındaki rivayetleri (Bkz: er-Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 314-336), doğrudan yalanlama şeklinde anlamamak gerekir. Zira “كذب” ve “تكذيب” kelimelerinin yalan ve yalanlama anlamlarına geldiği gibi, yanlış anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu ifadeleri değerlendirirken “تكذيب” kelimesinin isabet edememe anlamında olabileceği de göz önünde tutulmalıdır. Bkz: İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâltüddin Muhammed b. Mülkerrem el-İfrîkî el-Mısri, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, 1375/1956, I, 709-710; Ayrıca krş:Erul, Bünyamin, *Sahabe Döneminde “Tekzib” ve Tekzibin Mahiyeti(Rivayetlerdeki Tekzib İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme)*, A.Ü.İ.F.D., Ank., 1999, C.:XXXIX, s.455-489

⁹⁸ Hz. Ömer'in böyle bir söz söylediğine dair bir rivayete rastlanılmamıştır. Fakat bu söz, hadis kaynaklarında Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilmiştir. Dolayısıyla burada bir nakil problemi olduğu aşikardır. Bkz: İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim İbn Osman Ebî Bekir el-Kufî, *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Thk.: Kemal Yusuf el-Hût, Riyad, 1409, I, 25, 165; Ebû Davud, 1 Tahâret, 63 (I/114-115 H.N.:162)

amel etmesiydi. Lakin o, yukarıdaki sözünde kıyası kullanmayı yasaklamasına rağmen bizzat kendisinin kıyası kullanmasıyla çelişkiye düşmüştür.”⁹⁹

el-Câhız, sahabîleri kıyas ve içtihadı kullanmaları nedeniyle eleştiren hocası en-Nazzâm’ın üslûbunun aşırı olduğunu şu ifadeleriyle dile getirmiştir: ‘İbrahim’in bu görüşlerini ümmetten hiç kimse benimsememiştir. Bu görüşlerini uzun uzun açıklamış olsa da, çoğunda çelişkiye düşmekten kurtulamamıştır.’¹⁰⁰

el-Hayyât (ö.300/913?) en-Nazzâm’ın Sahâbe hakkındaki görüşlerini ise şu şekilde özetler: “en-Nazzâm’a göre fetva konusunda görüş beyan etmiş olan sahabîler şu hususların dışında bir şey kastetmemişlerdir: Ya kendi görüşleriyle konuşmuşlardır ki bunda onlar hata etmişlerdir. Fakat bundan dolayı onlar, dalaletle suçlanamazlar ve düşmanlığı da hak etmezler. Ya Kur’an ve sünnetin bütününden hüküm çıkarmışlardır ki bu hak ve doğrudur. Ya da İnsanların arasını düzeltmek için konuşmuşlardır ki bu da hak ve doğrudur”¹⁰¹.

en-Nazzâm’ın haberlere bakış açısına gelince; o, üzerinde icmâ edilmiş ve karineyle desteklenmiş haberleri delil olarak kabul etmektedir¹⁰². O, bir haberin hüccet olabilmesi için şu üç şartı taşıması gerektiğini söylemiştir: Haberin, te’vile ters düşmeyen Kur’an ayetine muarız olmaması, kendisinde çelişki bulunmayan tek kişinin haberinin rivayeti konusunda ümmetin icmâ’ının olması, akla ve aklın zaruri ilkelerine aykırı olmaması¹⁰³. en-Nazzâm, karîne (deliller) olduğu takdirde tek kişinin haberinin bile bilgi ifade edebileceğini, hatta mütevatir haberlerin de bilgi ifade edebilmesi için bu şartı taşımaları gerektiğini söylemiştir¹⁰⁴.

en-Nazzâm, icmâ’ın delil olduğuna dair ileri sürülen “Sizi vasat bir ümmet kıldık”¹⁰⁵; “Siz, insanlığa örnek bir ümmet oldunuz”¹⁰⁶; “Ve müminlerin yolundan başkasına uyarsa”¹⁰⁷ şeklindeki ayetlerin sarih olmadığını; ‘Ümmetim dalâlet üzerinde

⁹⁹ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s.87; Ess, *Das Kitâb an-Nakl Des Nazzâm*, s.22

¹⁰⁰ Ess, *Das Kitâb an-Nakl Des Nazzâm*, s.118; Bu rivayetin yanısıra el-Câhız, bir çok rivayette bulunduğu hocası en-Nazzâm’ı eleştirebilmiştir. Kaynaklarda ona müstakil olarak reddiye yazdığına dair bilgilere de rastlamaktayız. Fakat bu eserler günümüze kadar ulaşamamıştır. Bkz: Pellat, Charles, *Nouvel Essai d’Inventaire de l’œuvre Ğahizienne*, Arabica, C. XXXI, Cüz: 2, 1984, s.152

¹⁰¹ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.74-75

¹⁰² Ebu’l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *Kitâbu’l-Mu’temed fi Usûli’l-Fıkh*, Thk.: Muhammed Hamidullah, Hasen Hanefî, Muhammed Bekir, Dimeşk, 1384/1964, II, 567

¹⁰³ el-Câhız, *Kitabu’l-Ahbâr*, s.56

¹⁰⁴ el-Basrî, *el-Mu’temed*, II, 566

¹⁰⁵ 2 Bakara, 143

¹⁰⁶ 3 Âli İmran, 110

¹⁰⁷ 4 Nisa, 115

icmâ etmez'¹⁰⁸ haberinin tek kişi tarafından rivayet edildiğini ve ona göre zorunluluk ifade etmediğini; fakihlerin görüş ve niyetlerinin farklılığı, sayılarının çok olması bir cemaatin yalan üzerinde birleşmesini imkansız kılar şeklindeki iddialarının da Yahudi, Hristiyan ve diğer sapık firkaların varlığıyla batıl olduğunu; dolayısıyla ümmetin yanlış yoruma dayalı bir görüş üzerinde birleşebileceklerini, fakat hata olduğu açıkça bilinen hususlarda ise ittifak edemeyeceklerini söylemiştir¹⁰⁹.

el-Câhız, hocası en-Nazzâm'ın hadis rivayet eden raviler hakkında şu eleştirilerde bulunduğunu söylemektedir: "Rivayet edenin haberi, işiten kimse için zorunlu bilgi ifade etmiyor, rivayetinin doğruluğunu destekleyen bir bilgi veya onu doğrulayan bir kıyas yoksa, yalan söylemesi imkansız olmadığına, bilakis insanlara yalan söylemesini ve hile yapmasını gerektirecek bir çok sebep bulunduğuna göre, onun doğru söylediğine nasıl inanılabilir? Eğer insanlar tarafından doğru kabul edilen kimse yalan söylemeseydi, güvenilir kabul edilen kimse hıyanetlik etmeseydi, sika olan kimse unutmazdı, vefalı olan sözünden dönmeseydi, yaşam elbette güzel olurdu ve insanlar kötü sonuçtan da kurtulurlardı.

Doğru sözlü olarak kabul edilenin yalan söylemesinden, emin olanın hıyanetinden nasıl emin olabiliriz? Fakihin hadislerde yalan söylediğini, isnadda tedlis yaptığını, kendisine ulaşmadığı kimseyle karşılaştığını ve duymadığı halde duyduğunu iddia ettiğini gördük. Ayrıca uzun süre bu işte ısrar ettiğini, hayatı boyunca liderlikten faydalandığını, onunla insanların mallarını yediğini ve sonra da bu yaptığından ya ölüm anında ya öleceğini anladığı sırada ya da çukuru gördüğünde vazgeçtiğini gördük. Eğer fakih muhaddisler ve doğru söyledikleri kabul edilen raviler, haberlerde yalan söylemeselerdi, naklettikleri âsârda hata yapmasalardı; rivayetlerinde çelişki olmaz, haberleri birbirini reddetmezdi.

Eğer zâhiri adaletine bakıp bugünün muhaddisini doğru kabul edersek, rivayetinin zıddına veya haberinin hilafına rivayet etse de, onun benzeri olan muhaddisi de tasdik etmemiz gerekecektir. Bu da, çelişkili olanı tasdik etmemiz, zayıf olanı sahih kılmamızı gerektirecektir. Çünkü haberlerde yanlışlık, âsârda yalan, birinde görüp de diğerlerinde görmediğimiz bir şey değildir."¹¹⁰

¹⁰⁸ İbn Mâce, 36 Fiten, 8 (II/1303 H.N.:3950); Ayrıca Krş: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 457, 508, 517; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 396

¹⁰⁹ Ess, *Das Kitâb an-Nakî Des Nazzâm*, s.114-116

¹¹⁰ el-Câhız, *Kitabu'l-Ahbâr*, s.57-58

en-Nazzâm'ın hadisler konusunda yaptığı eleştirilere gelince; o, akla uymayan hadislerin hemen reddedilmesi taraftarı değildir. Zira bu tip hadislerin bir başka te'vili olabileceğini ifade eder. el-Câhız, bu hususta hocası en-Nazzâm'dan şu nakli yapmaktadır: 'Henüz gençken Peygamber (s.a.v.)'in içi görülmeden kırbanın ağzından su içilmesini yasakladığı haberini¹¹¹ duymuştum. Bu hadiste bir illet var; kırbanın ağzından su içmekte bir sakınca olmaması gerekir. Niçin bu konuda yasaklama var?' diyordum. Nihayet, kırbanın ağzından su içen birini önceden kırbaya girmiş bir yılanın sokup ölümüne sebep olduğunu duydum. Zira yılanlar, kırbaların ağzından içene girerlermiş. O zaman anladım ki, te'vilini bilmediğim her hadisin –ben bilmesem bile– bir izah yolu vardır"¹¹².

en-Nazzâm, köpekleri öldürmeyi buna karşın kedi beslemeyi tavsiye eden haberleri rivayet ettikleri için hadisçileri eleştirirken şöyle demiştir: "kediye köpeğe tercih edip Peygamberden köpeğin öldürülmesi, kedilerin ise bakılıp terbiye edilmesi ile ilgili hadisler rivayet ettiniz. 'Kediler, erkek ve dişisi ile her vakit aranızda dolaşanlardır'¹¹³ diye rivayet ettiniz. Bununla beraber, kedinin bütün faydası fareleri yemesinden ibarettir. Halbuki o, sesi ve güzelliği için beslediğiniz çeşitli kuşlarınızı da yer. Evinizdeki zararlarından dolayı affınıza mazhar olsa bile komşunuzun evindeki zararlarından dolayı onu affedemezsiniz. Bunlara ilaveten kedi, akrep, yılan, çeşitli pis böcek ve haşaratla bir çok zehirli şeyleri yediği halde siz kalkıp kedinin artığı temiz, köpeğinki ise pis diyorsunuz. Köpeğin faydaları sayılamayacak kadar çok olduğu halde bununla yetinmeyip söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz"¹¹⁴.

en-Nazzâm'ın bu meyanda eleştirdiği hadislerden biri de şudur: İbnu Abbas (ö.68/687)'dan rivayet edilmiştir: "el-Haceru'l-Esved cennettendir. O, kardan daha beyazdı fakat müşriklerin günahları yüzünden karardı"¹¹⁵ ve daha sonra Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (ö.73 H.)'ye el-Haceru'l-Esved'den sorulduğunda "o, sadece bizim şu

¹¹¹ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 367; III, 82; el-Buharî, 74 Eşribe, 23 (VI/249-250); Muslim, 36 Eşribe, 96-97 (II/1594-1595); İbn Mâce, 1 Tahâret, 30 (I/129 H.N.:360-361); 30 Eşribe, 16 (II/129 H.N.:3410)

¹¹² el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 267

¹¹³ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, İst., 1992, 1 Tahâret, 13 (I/22-23); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 36-37, 308; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 303, 309; ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sunen*, İst., 1992, 1 Vudu', 58 (I/153 H.N.:742); İbn Mâce, 1 Tahâret 32 (I/131 H.N.:367); Ebû Davud, 1 Tahâret, 38 (I/60 H.N.:75); et-Tirmizî, 1 Tahâret, 69 (I/153-155 H.N.:92); en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, İst., 1992, 1 Tahâret 54 (I/55 H.N.:68)

¹¹⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 373; II, 153-154; (*K. el-Hayevân*'ın muhakkiki Abdusselam Hârun, bu ifadelerden sonra 'Allah, en-Nazzâm'ı ve onun sözlerini söyleyeni esirgemesin' şeklinde bir ibare bulunduğunu ancak bunun nasihler tarafından "söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz" cümlesinin zahiri anlamına sığınarak kitaba ilave edildiğini belirtmiştir. Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 154, 1. dipnot)

¹¹⁵ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 307, 329, 373; et-Tirmizî, 7 Hac, 49 (III/226, H.N.:877)

vadilerin birinden getirilmiştir” diye cevap vermiştir. en-Nazzâm, sözlerine devamla bu rivayeti eleştirerek şunları söyler: “Eğer cahiliyye ehlinin küfrü taşları karartsaydı, müminlerin imanında onu beyazlatması gerekirdi. Eğer bu kararına küfürden dolayı olsaydı, aradaki farkın anlaşılması için diğer siyah renklerden farklı olması gerekirdi. Eğer böyle olsaydı, bu olayın da ebâbîl kuşları mucizesi gibi meşhur olması gerekirdi”¹¹⁶.

en-Nazzâm’ın, Hz. Peygamber’den çelişkili haberler rivayet ettiği için hadisçilere yönelik eleştirileri de şöyledir: “Nasıl oluyor da hem şu haberleri rivayet ederler, hem de onların yanılmadıkları, hata etmedikleri, bilgisiz olmadıkları ve çelişkiye düşmedikleri iddia edilir?” Sonra da çelişkili bulduğu hadisleri şöyle sıralar:

Hem Hz. Peygamber’in ‘İslam’da bulaşıcılık ve uğursuzluk yoktur’¹¹⁷ ve ‘Öyleyse ilk bulaştıran kim?’¹¹⁸ dediğini rivayet ederler, hem de O’nun ‘cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç’¹¹⁹ dediğini, ‘O’na biat için gelen bir cüzzamlıya, bulaştırır korkusuyla başka bir adam gönderip beyatını kabul ettiğini’¹²⁰ rivayet ederler.

Hem ‘Ümmetimin en hayırlıları gönderildiğim bu asırdakilerdir’¹²¹ diye rivayet ederler, hem de ‘Ümmetim yağmur gibidir. Başlangıcının mı yoksa sonunun mu daha hayırlı olduğu bilinmez’¹²² hadisini rivayet ederler.

Hem ‘Hiç kimse kimsenin günahını çekmez’¹²³ ayetini okurlar, hem de ‘zina çocuğu, üç kişinin en şerlisidir’¹²⁴ ve ‘Ailesinin kendisine ağlaması yüzünden ölü azap çeker’¹²⁵ diye rivayet ederler...¹²⁶

¹¹⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 332; Bu rivayet hakkında yapılan bir değerlendirme için bkz:Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis metodolojisi*, Ank., 2002, s.294-296

¹¹⁷ Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 50 Kitâbu’l-Ayn, 18 (II/946); et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud, *el-Musned*, Beyrut, t.y., s.265; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V/311; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 180, 440; II, 24, 152, 22, 267, 327, 420, 487, 507; III, 130, 154, 173, 178, 382, 449; el-Buharî, 76 Tıb, 19, 53 (VII/17, 31); Muslim, 39 Selâm, 103-116 (II/1743-1747); İbn Mâce, Mukaddime, 10 (I/34 H.N.:86); 31 Tıb, 43 (II/1170-1171 H.N.:3537-3541); Ebû Davud, 27 Tıb, 24 (IV/230-236 H.N.:3910-3921); et-Tirmizî, 19 Siyer, 47 (IV/161 H.N.:1615); 30 Kader, 9 (IV/450-451 H.N.:2143)

¹¹⁸ Ma’mer b. Râşid, Ebû ‘Urve el-Ezdî, *el-Câmi’*, (Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San’ânî (ö.211 H.)’nin Musannef’i ile birlikte), Thk.: Habîburrahman el-A’zamî, Beyrut, 1403/1983, X, 404; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 267, 455; el-Buharî, 76 Tıb, 25, 54 (VII/18-19, 31); Muslim, 39 Selâm, 101-102 (II/1742-1743)

¹¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 142, 311; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 443; el-Buharî, 76 Tıb, 19 (VII/17)

¹²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 142, 311; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 389, 390; Muslim, 39 Selâm, 126 (II/1752); İbn Mâce, 31 Tıb, 44 (II/1172 H.N.:3544)

¹²¹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 87; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.114, 332; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 404-405; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 357; Muslim, 44 Fedâilu’s-Sahâbe, 214 (II/ 1964); Ebû Davud, 39 Sünnet, 9 (V/ 44, H.N.: 4657); et-Tirmizî, 31 Fiten, 45 (IV/ 500-501, H.N.:2221-2222)

¹²² et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.270; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 319; et-Tirmizî, 41 Edeb, 81 (V/ 152, H.N.:2869)

¹²³ 53 en-Necm, 38

Sonra en-Nazzâm, “İşte onların fakihleri bu tür hadisleri rivayet ediyor, bu tür haberleri naklediyor ve sonra da Allah (c.c.)’ı bu söylediklerine şahit gösteriyorlar. Söyledikleri sözden utanmıyor ve gereken itınayı göstermiyorlar”. en-Nazzâm, sözlerine devamla; “insanların dini anlayışının araştırma, delil getirme ve inceleme ile olması gerektiğini çünkü Allah (c.c.) ‘Biz, atalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de onların izlerince giderek hidayet buluruz’ ayetiyle taklitçileri kötölemiştir” demiştir¹²⁷.

Sonuç olarak en-Nazzâm’ın tenkit ettiği bu rivayetler incelendiğinde, hadisçiler tarafından sahih kabul edilenler olduğu gibi, çok zayıf ve mevkûf olanlar, bizzat bazılarına Sahâbe tarafından eleştiri getirilmiş olanlar ve râvileri tarafından yanlış rivayet edilenler vardır. Kanaatimizce en-Nazzâm, rivayetler arasında herhangi bir ayırım yapmadan, sadece bu hadislerin rivayet ediliş şeklini dikkate alarak veya hepsinin hadisçilerce doğru kabul edildiğini varsayarak hadisleri çelişkili bulmuştur. Zira o, bu hadislere isnad bakımından herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Fakat bu duruma bakarak en-Nazzâm’ın hadislerin isnadını hiçbir şekilde dikkate almadığı gibi bir sonuca ulaşamayız. Zira en-Nazzâm’ın isnad değerlendirmesinde bulunduğu dair ulaşabildiğimiz tek örnek, öğrencisi el-Câhız tarafından nakledilmiştir. en-Nazzâm, “Hz. Ali’nin eşek ile kısırağı çiftleştirmeyi istediğinde, Hz. Peygamberin: ‘bunu ancak cahiller yapar’ ikazıyla vazgeçtiği”¹²⁸ şeklindeki rivayeti; ‘Bu hadiste ihtilaf edilmiştir. Onun uzun senetleri vardır. Bu hadisi rivayet eden raviler, sahih hadisleri nakleden fakihlerce meşhur değillerdir...” diyerek hadisin isnadındaki ravilerin meşhur olmadıkları gerekçe göstererek reddetmiştir¹²⁹.

4-Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (ö.319/931)

Mu’tezilî hadisçiler arasında sayılan el-Belhî, bir haberin kabul edilebilmesi için şu şartları taşıması gerektiğini belirtmiştir: “İki yada üç kişi tarafından rivayet edilen

¹²⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 311; VI, 109; Ebû Davud, 28 İtk, 12 (IV/271-272 H.N.:3963)

Bu söz Hz. Peygamberin sözü olarak zikredilmemekte ve “üç kişinin en hayırlısı” olarak zikredilmektedir. Bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 537; VII, 453-455; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 107; Ayrıca bu sözün Hz. Peygamberin değil etrafındaki insanların söylediği şeklindeki rivayet için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VII, 455

¹²⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 60; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 50-51, IV, 245, 252, 255; el-Buhârî, 23 Cenâiz, 34 (II/ 82); Muslim, 11 Cenâiz, 16-28 (II/ 638-644); İbn Mâce, 6 Cenâiz, 54 (I/ 508-509, H.N.:1593-1595); et-Tirmizî, 8 Cenâiz, 23-25 (III/ 324-329, H.N.:1000-1006)

¹²⁶ en-Nazzâm’ın, burada verdiği örnekler hem hadislerin birbirine olan çelişkilerini, hem de hadislerin ayetlerle olan çelişkilerini içermektedir. Örnekler için bkz:el-Câhız, *Kitâbu’l-Ahbâr*, s.57-64

¹²⁷ el-Câhız, *Kitâbu’l-Ahbâr*, s.64

¹²⁸ el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr, “*el-Kavlu fi’l-Biğâl*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, II, 327, 355; Hadis için bkz:İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 543; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 98, 100, 158; IV, 311; Ebû Davud, 15 Cihâd, 53 (III/58-59 H.N.:2565); en-Nesaî, 28 Hayl, 10 (VI/224 H.N.:3578)

¹²⁹ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 355-356

haber, benzerleriyle desteklenir, ravilerinin adaleti zahir olur ya da haklarında hüsn-i zan hasıl olup aranan şartları taşırsa fer'î konularda kabul edilebilir. Yine de bunların kesin (yakini) bilgi ifade ettiği söylenemez. Ancak bu tür haberlerle amel etme, iki şahidin tanıklığının kabul edilmesine kıyaslanarak caiz görülmüştür¹³⁰.

O, haber-i vâhid'lerin Sahâbenin uygulamalarına ve ümmetin icmâna aykırı olmaması gerektiğini savunur. el-Belhî, bunu Sahâbenin, Hz. Peygamber'i görmüş olmaları; dolayısıyla onun muradını, hükümlerin nasih ve mensuhunu, önce ve sonra gelenini, sebep ve ortamını en iyi bilen kimseler olmalarına bağlamaktadır¹³¹. Ayrıca "Herkesi ilgilendiren bir işte sadece cemaatin haberi ve ümmetin uygulaması kabul edilebilir. Çünkü Hz. Peygamber, herkesi ilgilendiren bir konuda konuşurken herkesin ihtiyacına binaen konuşurdu"¹³² sözüyle bir haberin insanların devamlı karşılaşa geldikleri veya belirli aralıklarla sürekli yapageldikleri iş ve amellere de aykırı olmaması gerektiği görüşündedir.

el-Belhî, sahâbîlere yapılan bir çok suçlamayı reddetmiştir. Kabûlu'l-Ahbâr adlı eserinde bir grup Sahâbe ve Tabiûn'u eleştiren rivayetlere yer verdikleri gerekçesiyle hadisçileri suçlarken, kendilerinin bu eleştirilerin çoğuna katılmadıklarını, Sahâbe ve Tabiûn'u, onların söylediklerinden tenzih ettiklerini belirtmiş¹³³, kitabının yarısını bu konularla ilgili iddialara ayırmıştır¹³⁴.

el-Belhî, hadisçileri tutarsızlıkla suçlamıştır. Hadisçilerin, içinde hatalar bulunduğu halde bazı hadisleri tartışmasız kabul ettiklerini söylemektedir¹³⁵. el-Belhî hadisçiler konusunda görüşlerini şu şekilde özetler: "Bu bölümde hadisçilerin, bid'at ve heva sahibi olmakla itham ettikleri halde sika kabul edip kitaplarını ve rivayetlerini yaydıkları ravilerin isimlerini zikrettim. Aslında bid'atçı diye cerhedilen ve rivayetleri zayıf kabul edilen hadisçileri, yapılan ithamlardan tenzih ederiz. Bize göre bunların çoğu adil, takva sahibi ve güvenilir kimselerdir. Ancak burada işaret etmeye çalıştığımız husus, hadisçilerin çelişkili tavrıdır. Hem bunları bid'at sahibi diye cerh ederler, hem de işlerine gelen rivayetlerini kabul ederler. Fakat muhalifleri, bu ravilerin hadislerini delil olarak kullandıklarında, hadisçiler heva ve heveslerine uyarak bunların aslında zayıf ve

¹³⁰ el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, I, 17-18

¹³¹ Age., I, 17

¹³² Age., I, 17

¹³³ Age., I, 18

¹³⁴ Age., I, 172-410; II, 1-153

¹³⁵ Age., I, 133

bid'at sahibi kimseler olduğunu söyleyerek haktan yüz çevirirler.”¹³⁶ Fakat o, bütün hadisçileri kastetmediğini şu şekilde izah etmektedir: “... Bizim hadisçilerden kasdımız ilim şeyhleri, asarı ve sünnetleri bize nakledenler değildir. Onlar bizim selefimizdir, sevdiğimiz ve kendilerine hürmet etmeyi dinin bir gereği saydığımız kimselerdir. Bizim kastımız zamanımızda veya zamanımızdan biraz önce ortaya çıkan taassup sahibi, anlamadıkları işlere burunlarını sokan, Selefe muhalafet eden, baş olma (reislik) peşinde koşan, küfür ve dalalet işareti olan teşbih inancını kabul eden şu Nâbitelerdir.”¹³⁷

el-Belhî'ye göre sahihlik şartlarını taşımayan haberler hakkında su-i zan edilmesi (ihtiyat ve şüpheyile karşılama) gerekir. Haber-i vâhid'ler ise belli şartları taşıması halinde kabul edilebilir¹³⁸.

el-Belhî, hadisler hakkında titiz olunması gerektiği bunların, araştırma ve inceleme yapıldıktan sonra kabul edilmeleri gerektiği kanaatindedir. O, bunu şöyle izah etmektedir: “Allah seni desteklesin, Hz. Peygamberin ‘Bu ilmi, her neslin en adil olanları, aşırıların tahriflerinden, batıl ehlinin istismarlarından ve cahillerin yorumundan koruyarak taşı’¹³⁹ hadisi üzerinde düşünmen gerekir. Bil ki Hz. Peygamber, sanki bizi ve zamanımızı görerek, hadis karşısında nasıl bir tavır takınmamız gerektiğini belirtmek için konuşmuştur. Tahrife uğrama ihtimali olsa bile veya zayıf bir fikir içerse bile ‘hadiste ne deniliyorsa tefsir etmeden olduğu gibi alınmalıdır’, ‘hadiste nasıl geldiyse öylece anlatınız’ diyenlerin mezhebi, O’nun bu tavsiyesine muhaliftir. Eğer öyle olsaydı o zaman Hz. Peygamber’in bu sözünün bir anlamı olmazdı. Halbuki Hz. Peygamber, bir hadisle karşılaştığımızda onun üzerinde düşünmemizi, ona sonradan katılmış şeylerden, aşırıların tahrifinden, batıl ehlinin istismarlarından ve cahillerin yorumundan arındırmamızı tavsiye etmiştir”¹⁴⁰.

5-Kâdî Abdulcebâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö.415/1025)

İ'tizal mezhebinin en büyük alimlerinden olan Kâdî'ye göre sünnet, Hz. Peygamber'e izafe edildiğinde, onun emirleri ve uyulması gereken fiilleri olarak

¹³⁶ el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, I, 19

¹³⁷ Age., I, 19-20

¹³⁸ Age., I, 17

¹³⁹ Çeşitli tarıklarla gelen bu hadisi, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) sahih görmüştür. Bkz: el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Hazırlayan:M. Saîd Hatîboğlu, Ankara, 1991, s.29; el-Ukaylî (ö.322/934), bu hadis hakkında ‘zayıf hadis’; İbn Adıyy (ö.365/975) ise, batıl ve uydurma değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Bkz:el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *Kitâbu'd-Dua'fâi'l-Kebîr*, Thk.:Abdulmu'ti Emin Kal'aci, Beyrut, 1404/1984, I, 9-10; IV, 256; İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Rical*, Thk.:Yahya Muhtâr Çazâvî, Beyrut, 1409/1988, III, 31; et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Musnedu's-Şâmiyyîn*, Thk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, Beyrut, 1405/1984, I, 344

¹⁴⁰ el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, I, 19

anlaşılmalıdır¹⁴¹. O, sünnetin Hz. Peygamber'e aidiyetinin kesin olmasından sonra delil olabileceği görüşündedir¹⁴². Hatta Hz. Peygamber'e aidiyeti kesinleşmiş olan bir sünnetin delalet açısından Kur'an menzilesinde olabileceğini de ifade etmiştir¹⁴³.

Kâdî, haber-i vâhid'lerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiği görüşündedir¹⁴⁴. O, daha önce de ifade ettiğimiz gibi hadis rivayetinde titiz ve dikkatli davranılması gerektiğini öğütlemektedir¹⁴⁵.

Kâdî, hadisle ilgili olarak Mu'tezile'ye yöneltilen eleştirilere cevap verdiği *Fazlu'l İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı tabakât kitabında savunduğu inanç esaslarını desteklediği için bir çok hadisi zikretmiştir¹⁴⁶. O, en-Nazzâm'ın çelişkili bulduğu bazı hadisleri¹⁴⁷ şöyle yorumlamıştır: "Ailesinin ağlamasıyla ölünün azap çekeceği"¹⁴⁸ rivayeti hakkında 'Araplarda öldükten sonra kendisine ağlanması ve ağıt söylenilmesi için vasiyet etme adeti vardı. Hadis aslında bu adetin günah ve yasak olduğunu ifade etmektedir, yoksa başkasının yaptığı yüzünden ölünün azap görmesi zulüm olur.'¹⁴⁹

Yine O, Batinîler tarafından eleştirilen "Hz. Peygamber, yemek yediğinde parmaklarını yalardı"¹⁵⁰ şeklindeki hadisi de şu şekilde savunur: 'Hz. Peygamber'in parmaklarını yalaması, elbisesini dikmesi, ayakkabısını tamir etmesi, hizmetçisine yardım etmesi, misafir ve fakiri ağırlaması, onlarla beraber yürümesi, onların ihtiyaçlarını karşılaması, bu konuda teşvik ve tavsiyelerde bulunması vs. onun güzellik ve faziletlerindedir. Hz. Peygamber'in hoşgörüsünü ispat eden bunlar gibi sayısız pek çok özellik vardır.'¹⁵¹

¹⁴¹ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.186

¹⁴² Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.89

¹⁴³ Kâdî, *el-Muğnî*, XVII, 90

¹⁴⁴ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.193,195

¹⁴⁵ Age., s.192-194; Kâdî, ahkam konularında rivayet ettiği hadislerde gösterdiği bu hassasiyeti fedail konularında göstermemiştir. Bkz: Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.234

¹⁴⁶ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.140-160

¹⁴⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Ahbâr*, s.61

¹⁴⁸ et-Tâyâlisî, *el-Musned*, s.8, 10, 114, 210; Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, III, 556; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 62; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 36, 41, 42, 45, 47; II, 134; IV, 414, 437; VI, 57, 138; el-Buhârî, 23 Cenâiz, 33 (II/79-80); 64 Meğazi, 8 (V/9); Muslim, 11 Cenâiz, 16-28 (I/638-644); İbn Mâce, 6 Cenâiz, 54 (I/508 H.N.:1593-1595); et-Tirmizî, 8 Cenâiz, 25 (III/327 H.N.:1004); en-Nesaî, 21 Cenâiz, 14 (IV/13-19 H.N.:1844-1854)

¹⁴⁹ Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.732

¹⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 133; İbn Hanbel, *el-Musned* II, 415; III, 290; Muslim, 36 Eşribe, 136-137 (II/1607); Ebû Davud, 26 Et'ime, 49 (IV/183,184 H.N.:3845); et-Tirmizî, 23 Et'ime, 10-11 (IV/258-259 H.N.:1801,1803)

¹⁵¹ Kâdî, Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedanî, *Tesbîtu Delâili'n-Nubuvve*, Thk.:Abdulkerim Osman, Beyrut, t.y., II, 645-646; Onun Batinîler'in eleştirilerine verdiği cevaplar için bkz: Kâdî, *Tesbîtu*, II, 614-646

Kâdî Abdulcebbâr, hadislerin senedlerini de dikkate almıştır. Ru'yetle ilgili hadislerin senetlerinin sahih olmadığını şöyle ifade etmiştir: “Bunların hepsi hata ve yalan karışması mümkün olan, doğruluklarından emin olamadığımız tek kişiler tarafından rivayet edilmiş haberlerdir. Bu haberler, itikatta delil olamazlar. Bu rivayetler, sened ve raviler açısından sahih bile olsalar kabul edilemezler. Oysa bu hadisler senetleri sağlam olmayıp, ravileri ta'n edilmiş haberlerdir”¹⁵². Kâdî, haber-i vâhid'lerin itikadî konularda kabul edilmemesinin nedeni olarak, bu tür haberlerde yalan, hata, unutma, değişme ve değiştirilme ihtimalinin bulunmasını göstermiştir¹⁵³.

Bazı Mu'tezilî alimlerin sünnet ve hadis konusundaki görüşleri hakkında verdiğimiz bu bilgilerin ışığında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Mu'tezile'nin sünnet veya hadisi inkar ettiği iddiası, Mu'tezilî alimlerin eserleri gerekli ölçüde incelenmeksizin verilmiş ve dayanağı olmayan bir iddiadır. Zira hadis rivayetinde bulunmuş, rivayetleri muteber hadis kaynaklarında yer almış bir çok Mu'tezilî ravi ve hadisçi vardır¹⁵⁴. Fakat hadisçilerin bu alandaki yoğun faaliyetleri karşısında onların bu gayretleri biraz cılız kalmıştır. Onlar, rivayet alanında pek fazla varlık gösteremeseler de hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda çok değerli fikirler ileri sürmüşlerdir. Hz. Peygamber ve onun ashabına yapılan eleştirileri reddetme konusunda da aktif bir çaba içerisinde olmuşlardır. Hatta el-Hayyât'ın kendi ifadelerine göre Mu'tezile, sünneti reddetmemiş, muhâcir ve ensârı tekfir etmemiş¹⁵⁵ tam aksine onları sevmeyi, onlara rahmet dilemeyi gerekli görmüş ve onları sevmekle Allah'a yaklaşılaacağı görüşünü benimsemiştir¹⁵⁶. Mu'tezile'nin tartışmalı bazı hadisleri savundukları görülmüştür. Ancak onlar, güvenilir raviler tarafından rivayet edilen bir haberin Kur'an, sünnet, icmâ, akıl vb. temel ilkelere aykırı olmaması şartıyla kabul edilebileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca hadis tenkidinde isnadı da göz önünde bulundurmışlardır¹⁵⁷. Fakat hadisçilerle mukayese edildiğinde, Mu'tezile'nin hadisin senediyle çok az ilgilendiği söylenebilir. Onlar, Hadisçileri çelişkili rivayetleri

¹⁵² Kâdî, *el-Muğnî*, IV, 225

¹⁵³ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.195; *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.769-770

¹⁵⁴ Geniş bilgi için bkz:Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.163-207

¹⁵⁵ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lihî*” Thk.: Charles Pellat, Mecelletu'l-Maşrık, 1958, s.449

¹⁵⁶ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.101-102; İbnu'l-Murtazâ da Mu'tezile'nin Sahâbe hakkındaki görüşü konusunda aynı ifadeleri kullanır: “Mu'tezile, Sahâbeyi sevme konusunda icma etmiştir. Ancak Hz. Osman'ın son dönemi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk olanları tevil ettiler ve onu sevdiler. Yine Mu'tezile'nin çoğunluğu Mu'aviye ve Amr b. As'tan uzak durmuşlardır.”Bkz: İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.8, 53

¹⁵⁷ Geniş bilgi için bkz:Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.234-240

nakletmeleri sebebiyle tutarsızlıkla suçlamışlar ve hadis rivayetinde gerekli titizliği göstermediklerini ifade etmişlerdir. Bütün bunlara ilaveten diğer mezheplerde de olduğu gibi zaman zaman zayıf hatta uydurma hadisleri bile delil olarak kullanmışlardır.

Mu'tezile'nin hem zirvede olduğu yıllarına hem de düşüşe geçiş sürecine tanık olan el-Câhız'ın mensup olduğu ekolün tarihi gelişimini ve hadis anlayışını kısaca ele aldıktan sonra, onun yetiştiği siyasî, sosyal, kültürel ve fikrî ortamı tanımanın, el-Câhız'ın sünnet/hadis anlayışını ortaya koymada önemli katkısı olacaktır. Şüphesiz bir kimsenin görüşlerini tahlil edebilmenin ilk adımı, onun yaşadığı coğrafyayı analiz etmekle başlar.

BİRİNCİ BÖLÜM

el-CÂHİZ'İN YAŞADIĞI ORTAM, HAYATI, AKİDESİ, İLMİ GELİŞMESİ VE ESERLERİ

A-el-CÂHİZ'İN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

el-Câhiz'in yaşadığı ortamın ve yaşadıklarının düşünce evrenine katkıda bulunduğu bir gerçektir. Fakat burada el-Câhiz'in doğumundan ölümüne kadar geçen süredeki olayları detaylarıyla ele almak yerine, meseleyi genel hatlarıyla incelemeye çalışacağız.

1-İçtimâî Durum

el-Câhiz, Abbasîlerin ikinci halifesi el-Mansûr döneminden başlayarak el-Mu'tezbillâh döneminin tamamını içine alacak şekilde on iki halifenin iktidarını ve bu dönemlerdeki sosyal ve iktisadî olayları yaşamış bir şahsiyettir. Onu daha iyi anlayabilmek için öncelikle onun yaşadığı bu dönemin sosyal ortamını incelemek gerekir.

el-Câhiz, Abbasîlerin sanat, edebiyat, kültür, ticaret gibi her alanda altın çağını yaşadığı bir devrede Basra ve Bağdad'da yaşamıştır. O devirde Basra ve Bağdad halkı etnik açıdan homojen bir yapı arz etmiyordu. Abbasî devletinde toplum "Türk, Hint, Zenci, Fars, Arap, müslim ve gayri müslim" gibi, çeşitli etnik ve dinî topluluklardan karışık bir toplum idi¹. Çeşitli uluslara mensup gayri müslim topluluklar, Müslümanlığı kabul ettikten sonra, eski dinlerine ait örf ve adetlerini, çeşitli hayat anlayışlarını, İslam inanç ve ahlakının ortak prensipleriyle kaynaştırmışlar ve böylece, çeşitli unsurlardan teşekkül eden geniş bir İslam topluluğunu meydana getirmişlerdi². Kısacası bütün bu gruplar, Abbasî devletinin toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamına şu veya bu ölçüde katılmışlardı.

el-Câhiz'in yaşadığı asırda zaman zaman toplumsal huzursuzluklar görünse de, bunlar siyasî yönetim tarafından değişik yöntemlerle bertaraf edilmiştir. Örneğin; el-Mehdî'den başlayarak el-Vâsık dönemine kadar İranlılar³ ve bu dönemden sonraki devirde de Türklerin devlet yönetiminde bariz bir şekilde hakim oldukları görülmüştür⁴. Hatta onlar zamanla, baş üstünde tutulmuşlar, sarayda, orduda, maliyede, eyaletlerin

¹ Cebr, Cemil, *el-Câhiz fî Hayatihi ve Edebihi ve Fikrihi*, Lübnan, 1974, s.8; Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im, *Ebû Osman el-Câhiz*, Beyrut, 1982, s.27-28; Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdad'da Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Çev.:Lütfü Şimşek, İst., 2003, s.29-31

² el-Hudârî, *Tarih*, s.106; el-Fahurî, Hanna, *el-Câhiz*, Beyrut, 1953, s.8; eş-Şezer, Tayyibe Salih, *Elfâzu'l-Hadârati'l-'Abbasiyyeti fî Muellefâti'l-Câhiz*, Kahire, 1998, s.36-58, 172-175

³ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s.38-39; 43-61

⁴ el-Câhiz'in bir nakline göre kendi asrındaki hilafet ordusu Horasanlılar, Türkler, Mevâli, Araplar ve Ebnâ (Yemen'de İranlıların neslinden doğmuş olanlar)'dan oluşmaktaydı. Bkz el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Menâkıbu Cundi'l-Hilâfe ve Fadâilu'l-Etrâk*", Resâilu'l-Câhiz, Mısır, 1399/1979, I, 9; III, 167

idaresinde önemli görevlere gelmişlerdir⁵. Bunların tabii sonucu olarak Arap birlikleri, kendi imtiyazlarını terk etmek istemedikleri yerlerden sürülüyor veya memleketten uzaklaştırılıyorlardı. Bunun sonucunda söz konusu olan gruplar, köşeye atılmış olan Arapların kin ve nefretlerini de topluyorlardı⁶. Fakat el-Mansûr'un Ebû Muslim el-Horasanî (ö.137/756)'yi, Hârûn er-Reşîd'in Ca'fer b. Yahya b. Halid (ö.187/803)'i, el-Me'mûn'un Fazl b. Sehl (ö.202/817)'i öldürtmesi ve el-Mu'tasım'ın ölünceye kadar Afşin (ö.226/841)'i hapsedmesini Arap huzursuzluğunu yok etmeye ve toplumdaki dengeyi Araplar açısından yeniden sağlamaya yönelik hareketler olarak görmek mümkündür⁷. Yine halife el-Me'mûn'un yönetiminin ilk yıllarında Abbas oğulları ile Ali oğulları arasındaki muhalefete son vermek amacıyla, Ali b. Musa (ö.203/818) 'yı veliaht olarak tayin etmesi ve onu "er-Rıza min Âl-i Muhammed" (Muhammed ailesinden razı olunacak) diye isimlendirmesi toplum nazarında memnuniyetsizliğe sebep olmuş, hatta başkaldırlara neden olmuştu. Başkaldırı haberini alan el-Me'mûn Merv'den Bağdad'a dönmek ve kargaşalıklara son vermek zorunda kalmıştı⁸.

el-Câhız, zamanının olaylarını ve münakaşalarını ele aldığı eserlerinden birisi olan "*Kitâbu Fahri's-Sûdân 'ale'l-Bîdân*" adlı eserinde, yaşadığı asırda mevcut ırklar arasındaki rekabete işaret etmiş ve bunların her birinin, kendi mensup olduğu ırkla övünmeye çalıştığını ifade etmiştir⁹.

Yine el-Câhız eserlerinde sık sık, kendi yaşadığı toplumda mevcut olan temel iki sınıf farklılığına işaret etmektedir. Bunlar genel olarak Havâs ve Avâm diye isimlendirilmektedir. Havâs (Elit/seçkin) tabakası, halife ve yakınları, vezir, ilim adamları gibi sınıflardan; avâm (Halk) tabakası ise esnaf, sanatkar, tüccar vb. sınıflardan meydana gelmektedir¹⁰. Bu sınıf farklılığına rağmen her iki tabakadaki insanlar birbirlerine muhtaç oldukları gibi birbirlerini de etkileyebiliyorlardı¹¹. Özellikle

⁵ Örneğin Türkler, bu yüksek mevkilerden yararlanarak, el-Mütevekkil (ö.247/861) ve veziri Feth b. Hâkan (ö.247/861)'i bile öldürmüşlerdir. Bkz: et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, 335-340

⁶ Van Vloten, Gerlof, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesîh Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev.: Mehmed S. Hatiboğlu, Ank., 1986, s.81

⁷ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, IV, 376-380, 657, V, 144, 261; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Mısır, 1348-1353, V, 114

⁸ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, 136-150; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 189-195

⁹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Kitâbu Fahri's-Sûdân 'ale'l-Bîdân*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 177-226; Ayrıca bkz: el-Câhız, *Menâkıb*, I, 15-23

¹⁰ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-'Usmâniyye*, Thk.: Abdusselam Muhammed Hârûn, Mısır, 1374/1955, s.250-252; Krş: Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev.: Vecdi Akyüz, İst., 1997, s.652

¹¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s. 250-253

halife el-Emîn ile halife el-Me'mûn arasındaki taht kavgaları esnasında tüccar, önemli bir rol üstlenmiştir¹².

el-Câhız'ın yaşadığı asırdaki sosyal tabakalardan birisi de kölelerdir. Köle ve cariyelerin sayısı bu dönemde iyice artmış, hatta bunların alım satımının yapılabilmesi için Bağdad'da köle çarşısı bile kurulmuştur¹³. Bu çarşı, el-Emîn ve el-Me'mûn arasındaki taht kavgaları esnasında yağma edilmişti¹⁴. el-Câhız'ın yaşadığı asırda içlerinden ses sanatkarları ve şarkıcılar da yetişebilen ve dolayısıyla fiyatları daha da artan cariyelerin eğitimine önem verilmişti¹⁵. Her tarafa yayılmış erkek ve kadın şarkıcılar halifelerin saraylarında, zengin ve fakirlerin evlerinde, sokaklarda şarkı söylüyorlardı¹⁶. Bir rivayete göre şarkı dinleyen halk bir gün köprüyü yıkacak oranda şarkıcının yanında toplanmışlardı¹⁷. Bir başka rivayette ise şarkı dinleyen bazı kişiler kendinden geçip başlarını sütunlara vurmuşlardı¹⁸.

el-Câhız, toplumdaki bu tabakayı genişçe ele aldığı "*Kitâbu'l-Kıyân*" adlı eserinde şarkıcı cariyelerin vasıfları hakkında şöyle bilgi verir: "Şarkıcı cariyeye nasıl fitne ve fesattan korunsun. O, heves ve arzular arkasından koşuyor. O, doğduğu günden ölünceye kadar Allah (c.c.)'ı anmaya ve hatırlamaya engel olan boş ve batıl sözleri işiterek yetişiyor. O, ağızlarından ciddi bir söz işitilmeyen, kendilerine güvenilmeyen ve eğlenceye dalmış insan topluluklarının arasında günlerini geçiriyor... Şarkılarında Allah (c.c.)'ın adını anmıyor. Oysa heva ve hevese teşvik eden şarkılar söylüyor."¹⁹. Melhem Chokr, el-Mehdî'nin son vermesi gereken durum ve zındık çevreleri tarif ederken şarkıcıların toplumda meydana getirdikleri tahripten bahsetmektedir: "Bir valinin, köle ve şarkıcı kadın tüccarının ve bir tavernanın bulunduğu her yerde, ilimle ve asmalarla uğraşan rahiplerin buldukları Sevâd manastırları çevresinde ibâhî topluluklar oluşmuştur: Şairler, kâtipler, her iki cinsiyetten şarkıcılar ve müzisyenler, eksantrik kadınımsı erkekler, dinî boyuttan tamamen yoksun olan yüksek sosyeteyi eğlendirmekle mükellef insanlar... Prens yanında soytarı, kâtip, zevk dostu veya bütün bu görevleri birden üstlenen ibâhî şair, hayatında ve şiirinde ortamın felsefesini ifade etmekteydi. Yasak hazların çılginca övgüsünü yapıyordu, ibadetlere dikkat etmiyordu, gün ışığında

¹² en-Necm, Vedî'a Tâhâ, *el-Câhız ve'l-Hâdaratu'l-Abbasiyye*, Bağdad, 1965, s.97

¹³ Hafâcî, *Ebû Osman*, s.25; el-Fahurî, *el-Câhız*, s.9

¹⁴ Emin, *Duha'l-İslam*, I, 83

¹⁵ el-Fahurî, *el-Câhız*, s.9; en-Necm, *el-Câhız*, s. 119-120

¹⁶ Kürd Ali, Muhammed, *Umerâu'l-Beyân*, Kahire, 1355/1937, II, 313

¹⁷ Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *Kitâbu'l-Eğânî*, Mısır, XVIII, 127

¹⁸ Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, XV, 149

¹⁹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Kitâbu'l-Kıyân*", *Resâilu'l-Câhız*, Mısır, 1399/1979, II, 176-177

dinî yasakları ihlal ediyordu, küfür işliyordu, Kur'ân'ı bilmezlikten geliyordu ve ateist bir düşünceyi yayıyordu...”²⁰

el-Câhız'ın yaşadığı asırda diğer bir halk kesimi de Yahudi ve Hristiyanların teşkil ettiği zimmîlerdir. Onlar devletin dinî müsamahasından son derece istifade ediyor, dinî inanç ve vazifelerini emniyet ve güven içinde yerine getiriyorlardı. el-Câhız, Esed b. Câni'den naklettiği bir sözde Hristiyanların Abbasi toplumunda yüksek bir mevkide bulduklarına işaret etmektedir²¹. el-Câhız bu guruplardan Yahudiler hakkında şöyle der: “Gerçekten Yahudiler –Allah onlara lanet etsin- Kur'an'a sövüp sayıyor, onu geçersiz kılmak için noksanını bulmaya çalışıyorlar. Müslümanları Kur'an hakkında yanıltmak için her çareye başvuruyorlar.”²² Hristiyanlar hakkında ise “Hristiyanlar bizim zahiren çatışır görünen bazı hadislerimizi, senet yönünden zayıf olan bazı rivayetlerimizi ve müteşâbih ayetlerimizi delil olarak kullanırlar ve Müslümanlarla mücadeleye girerler... Hristiyanların elbisesi temiz, sanatı güzel olsa da içleri pistir, çirkindir; çünkü onlar sünnetsizdir. Cünüplükten temizlenmek için yıkanmazlar. Domuz eti yerler. Karıları da cünüptür. Çünkü hayız ve nifastan dolayı yıkanmazlar... Dediğimiz niteliklerde olan bu kişiler, dünyayı ıslah edebilir mi? Bozgunculuğa ancak niteliklerini saydığımız bu kişiler yol açmaz mı?”²³

el-Câhız'ın yaşadığı asırda toplumsal yapıdaki diğer bir özellik de o dönemde yaşayan kültürlerin birbirlerini etkilemesi sonucunda mevcut toplumun örf ve adetlerinde meydana gelen değişikliklerdir. Örneğin; İran nüfuzunun hakim olduğu dönemlerde Bağdad'da İran modası hakim olmaya, saraylarda İran gelenekleri benimsenmeye, Nevruz vb. kutlamalar halk arasında yaygınlaşmaya başlamıştı²⁴.

Sonuç olarak el-Câhız'ın yaşadığı asırda kozmopolit, dinamik bir toplum ve renkli bir sosyal hayat mevcuttu.

2-Siyasî Durum

el-Câhız'ın yaklaşık bir asırlık hayatı boyunca Abbasî devletine on iki halife hükmetmiştir. Bu halifeler döneminde takip edilen siyasî çizgi zaman zaman değişebilmekteydi. Hiç şüphesiz o dönemin politik olaylarının bilinmesi, el-Câhız'ın

²⁰ Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Çev.:Ayşe Meral, İst., 2002, s.30

²¹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Buhalâ'*, Kahire, 1323, s.84-85; Krş.:Gutas, *Yunanca Düşünce*, s.27-31

²² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*er-Radd ale'n-Nasârâ*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 343

²³ Age., III, 320-323

²⁴ Emin, *Duha'l-İslam*, I, 102-103; el-Fahurî, *el-Câhız*, s.8

düşünce yapısını anlamada önem arz etmektedir. Söz konusu on iki halifenin isimleri ve hilafette buldukları tarihler şöyledir:

el-Mansûr (136-158/754-775), el-Mehdî (158-169/775-785), el-Hâdî (169-170/785-786), Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809), el-Emîn (193-198/809-813), el-Me'mûn (198-218/813-833), el-Mu'tasım (218-227/833-842), el-Vâsık (227-232/842-847), el-Mütevekkil (232-247/847-861), el-Muntasır (247-248/861-862), el-Musteîn (248-252/862-866), el-Mu'tezbillâh (252-255/866-869).

el-Câhız'ın doğduğu sıralarda Abbasî devletinin başında el-Mansûr bulunuyordu. Onun dönemine Abbasî devletinin kuruluşunda büyük emeği geçen Ebû Muslim (ö.137/756)'in öldürülmesi damgasını vurmuştu. Zira onun katli bilhassa onun ulûhiyetine inanmış olan İran mecûsileri arasında çok kötü tesirler meydana getirmiştir. İran'da bir çok isyanların patlak vermesine sebep olan bu olay haricinde Kuzey Afrika'da da çok tehlikeli ayaklanmalar olmuştur²⁵.

el-Mehdî, hilafeti döneminde daha çok mülhid ve zındık²⁶ hareketleriyle uğraşmıştır²⁷. Bu bağlamda Horasan'da ilahlık iddiasında bulunan ve tenasüh inancına sahip olan Mukanna' (ö.161/778)²⁸ adlı şahısla mücadele etmiş ve onu bertaraf etmiştir²⁹. Döneminde meydana gelen isyanları bertaraf eden el-Mehdî, 163/780 ve 165/782 yıllarında Bizanslılarla yapılan savaşları da kazanmıştı³⁰. Bu dönemin en önemli diğer bir siyasi olayı da el-Mehdî'nin Ali oğullarını kendisine yakınlaştırmak

²⁵ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, IV, 380-389

²⁶ Halk, heva ve arzularına tabi olup işinde ve sözlünde kayıtsız olanları zındık diye isimlendirdi. (Bkz.:Emin, *Duha'l-İslam*, I, 146); İbn Kuteybe (ö.276/889), zındık terimi hakkında: "Çirkin ve akıl dışı görülen hadisleri islamı tahrif etmek gayesiyle islamiyete dahil eden ve bu sûretle halkın kalbinde din hakkında bir takım şüpheler uyandırmaya çalışan gruptur" demektedir. Bkz: İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s.421; Zındığın diğer bir manası da zahiren islamiyeti kabul edip batınen eski Fars dinine (Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 441) inananlardır. Bu kimseler kendi görüşleri din, ilim ve edebiyat yoluyla yaymaya çalışırlardı. Bkz: Emin, *Duha'l-İslam*, I, 150; el-Câhız, zındıkların adlarını verdiği eserinde (Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 447), onların eserlerini en güzel bir şekilde yazdığını ifade eder: "Bu zındıkların, bulunması mümkün olan en iyi kağıda yazılmış olan eserleri var. Eserleri siyah- parlak mürekkeple ve güzel hatla yazılmıştır" Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 55; el-Câhız, bu insanların eserlerinin değersiz olduğunu, onlara iltifat edilmemesi gerektiğini de şöyle dile getirir: "Bunların bu eserleri hiçbir ilmi ve hikmeti içine almaz. Bu eserlerin çoğu yeri, nur ve zulmet, şeytanların birbirleriyle evlenmeleri, cinlerin çiftleşmeleri ve uğursuzluk gibi haberlerle doludur. Ayrıca bütün bu eserler yalan ve hurafe ile de doludur." Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 57-58

²⁷ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, IV, 580-583; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 69

²⁸ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, Thk.: Abdusselâm M. Hârûn, Mısır, 1395/1975, III, 102-103

²⁹ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, IV, 560; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 52

³⁰ Age., IV, 553-558, 564; Age., V, 63-65

için, hapishanelerde tutuklu bulunan Ali oğullarını ve diğer mahkumları salıvermesidir³¹.

el-Hâdî'nin halifeliği çok kısa sürmüştür. Babasının vasiyeti doğrultusunda çevre kültür ve inançlarla mücadeleyi sürdürmüştür. Onun döneminde Ali oğullarının Hasan kolundan Huseyin b. Ali (ö.170/786)'nin ayaklanması haricinde zikredebileceğimiz pek önemli bir siyasî olay olmamıştır³².

Hârun er-Reşîd dönemi, Abbasî hilafetinin altın çağıdır. Bu dönemde komşu ülkelere tartışmasız bir üstünlük sağlanmış ve devlet kuvvetinin zirvesine ulaşmıştı. Çeşitli yerlerde çıkan isyanlar anında bastırılmış³³ Bizanslılarla olan savaşlar ise hemen her yıl devam etmiştir³⁴.

er-Reşîd döneminden bahsederken bu dönemin en önemli siyasî gelişmelerinden birisi olan İran asıllı Bermekî ailesinin devletin zirvesine kadar yükselebilmesini vurgulamamız gerekmektedir³⁵. Gerek idari bakımdan ve gerekse ülkenin imarı, ilim ve fikir hareketlerinin gelişmesi açısından büyük gayret gösteren Bermekîler, göreve başladıklarından on yedi yıl sonra 188/803 yılında hükümet işlerinde keyfi davrandıkları gerekçesiyle öldürülmüşlerdir³⁶. Bir şiirde onların her fırsatta kadîm inanç ve kültürlerinin propagandasını yapmaktan kaçınmadıkları şöyle ifade edilmektedir:

Bir mecliste şirkten bahsedilince / Bermekler'in yüzü güler

Yanlarında bir ayet okunacak olsa/ Hemen Mazdek'ten sözler getirirler³⁷.

el-Emîn, fesahat, belagat sahibi ve edebîyat yönü güçlü olan birisiydi. Fakat siyaseti bilmediği gibi müsrif bir kişiliğe de sahipti³⁸. İdarecilik vasfı zayıf olan el-Emîn'in dönemi, büyük kardeşi el-Me'mûn ile arasında cereyan eden taht mücadelesiyle geçmiştir³⁹.

el-Me'mûn, hilafete gelir gelmez yoğun bir şekilde ülkede birliği güçlendirmeye çalıştı. Bu bağlamda, Abbas oğulları ile Ali oğulları arasındaki muhalefete son vermek amacıyla, Ali b. Musa (ö.203/818) 'yı veliaht olarak tayin etmiş ve "er-Rıza min Âl-i

³¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Umem*, IV, 549; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 53

³² İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 75-77

³³ Özellikle 175-178/792-795 yılları arasında meydana gelen isyanlar ve Mısır, Şam'da meydana gelen isyanlar için bkz: Age., V, 89-97

³⁴ Age., V, 118

³⁵ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb ve Maâdinu'l-Cevher*, Ta'lik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Mısır, 1357, III, 284

³⁶ et-Taberî, *Tarihü'l-Umem*, IV, 637, 657; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 114

³⁷ el-Câhiz, *el-Beyân*, III, 350 (İranlıların İslam düşüncesine yaptığı tesir için bkz: Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.211-216)

³⁸ es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Katar, 1394/1974, s.192

³⁹ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 134-138, 142-143

Muhammed” diye isimlendirmiş, Abbas oğullarının sembolü olan siyah elbise yerine Ali oğullarının sembolü olan yeşili devletin resmi kıyafeti yapmıştır⁴⁰. Fakat bu durum Bağdad halkının, Abbasîler’in ileri gelenlerinden İbrahim b. Mehdî’ye biat etmelerine ve ülke içerisinde bazı isyanların çıkmasına sebep olmuştur⁴¹.

el-Me’mûn, kendi döneminde vuku bulan bu ayaklanmaları ve İran asıllıların devlet yönetiminde etkili mevkilere getirilmesinden rahatsız olan Arap halkının huzursuzluk ve isyanlarını dahiyane bir siyasetle çözdükten sonra, siyasî seviyede sadece Mu’tezile taraftarlarını birleştirebilecek dinî politikalar gütmeye başladı. “Kur’an’ın yaratılmışlığı” ilkesi resmîyete dönüştürülerek, bu ilkeye inanma devletin resmî politikası haline getirildi. Bu esnada Hz. Ali’nin diğer Sahâbelerden daha faziletli olduğu görüşü de ilan edildi⁴². Akabinde İslam tarihinde “mihne” dönemi diye bilinen başta hadisçiler olmak üzere bir çok alimin sorguya çekildiği, işkence ve eziyet gördüğü bir dönem yaşandı⁴³. Ayrıca 211/826 yılında, Mu’aviye’nin minberlerde lanetlenmesi ve toplumda kötülenmesi kampanyası devam etmekteydi. Mu’aviye’yi hayırla yadedenlerin ve onu Sahâbeden herhangi birisine üstün tutanların, rejim aleyhtarı kabul edilecekleri ilan edilmişti⁴⁴.

el-Mu’tasım, el-Me’mûn’un başta Halku’l-Kur’an konusu olmak üzere siyasî-dinî politikalarını sürdürdü⁴⁵. el-Mu’tasım, ağabeyi kadar siyasî bir karizmaya sahip olmadığından daha çok askeri çözümlere önem vermiştir. Bu bağlamda savaş becerilerini takdir ettiği Türkleri, ordunun yüksek mevkilerine getirmiş, hilafet merkezini de Bağdad’dan Samarra’ya nakletmiştir⁴⁶. Askeri politikadaki bu değişiklik, Türklerin nüfuzunun gittikçe artmasına ve Bağdad’ı tehdit edecek isyanların çıkmasına sebep olmuştur. el-Mu’tasım, ağabeyinin zamanından beri devam edegelen Bâbek (ö.223/838) isyanını ve Mazyâr b. Karin (ö.225/840), Ebû Harb el-Mubarkaa’ (ö.227/842?) gibi isyanları bertaraf etmiş⁴⁷ ve askeri alanda el-Me’mûn döneminden beri başarı gösteren Afşîn (ö.226/841) de hapse atmıştır⁴⁸.

⁴⁰ et-Taberî, *Tarihu’l-Umem*, V, 136-150; İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 189-195

⁴¹ Age., V, 138-140; Age., V, 189-195

⁴² Age., V, 178; Age., V, 216

⁴³ Age., V, 188 vd.; Age., V, 222-226

⁴⁴ et-Taberî, *Tarihu’l-Umem*, V, 177; İbnu’l-Murtazâ, *Tabakâtu’l-Mu’tezile*, s.64-65

⁴⁵ İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 233 vd.

⁴⁶ Age., V, 236 vd.

⁴⁷ et-Taberî, *Tarihu’l-Umem*, V, 248, 269; İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, 239-240, 264

⁴⁸ et-Taberî, *Tarihu’l-Umem*, V, 261

Bu dönemin bir diğer siyasî özelliği de Mu'tezile'ye mensup şahısların üst düzey görevlere getirilmesidir. Özellikle Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)'ın baş kadılık makamına getirilmesini burada zikretmemiz gerekir.

el-Vâsık'ın 5 yıl devam eden halifeliği Abbasî döneminde pek önemli olaylara sahne olmamıştır. Onun devri, kendinden önceki iki halifenin devamı niteliğindedir. Fakat idarî ve dinî konularda bu dönemde vezir Abdülmelik ez-Zeyyat (ö.233/847) ile baş kadı Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854) etkili olmuş, Türklerin devlet içindeki etkinliği bariz olarak kendisini hissettirmeye başlamış ve Kur'an'ın yaratılmışlığı akidesine bağlı kalınmıştır⁴⁹.

el-Mütevekkil, hilafet görevine gelir gelmez siyasî, dinî ve fikrî sahalarda uygulanan daha önceki politikalara son verdi. Bu bağlamda önemli görevlerde bulunan Mu'tezilî kimseleri görevden uzaklaştırdı ve Kur'an üzerindeki tartışmalara son verdi⁵⁰. Bu dönemin en önemli olaylarından birisi, halifenin özel koruma birlikleri tarafından öldürülmesidir⁵¹. Bu olay, Türkler'in Abbasî devletinde siyasî gücü tamamen ellerine geçirdiklerini ve karşılarında hiçbir kuvvetin bulunmadığını açıkça göstermektedir.

el-Câhız, "*Risâle fi'n-Nâbite*" adlı risâlesinde -eserin yazıldığı tarih göz önüne alındığında- el-Vâsık ve el-Mütevekkil'in dönemlerini kastederek yaşadığı asrın bozuk olduğunu belirttikten sonra, asrındaki yöneticilerin bu konuda ne yapılması gerektiğini çok iyi bilen kimseler olduklarını söylemiş, yöneticilerin fesat ve bidatlere dalan halka nasihat verdiklerini de belirtmiştir⁵².

el-Muntasır, el-Musteîn ve el-Mu'tezbillâh dönemleri Türklerin halifelerin mukeddatını tamamen ellerine geçirdikleri bir dönemdir⁵³. Bu üç halifenin kısa sürelerle yönetimde bulunmaları ve bu sürede karışıklık, isyan ve kanlı çatışmaların meydana gelmesi⁵⁴, bu dönemin istikrarsızlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak el-Câhız'ın yaşadığı asrın ilk dönemleri, siyasî açıdan halifelerin devlete karşı yönelen iç ve dış tehditleri bertaraf etme gayretleri ile geçmiş, er-Reşîd ve el-Me'mûn dönemlerinde ise devlet, siyasî açıdan en parlak dönemi yaşamıştır. Kısacası el-Câhız, Abbâsî devletinin parlak zamanı olan "Altın devri" ile kargaşa ve

⁴⁹ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, 283-284

⁵⁰ Age., V, 294 vd.

⁵¹ Age., V, 335-340, 352

⁵² el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle fi'n-Nâbite*", *Resâilu'l-Câhız*, Mısır, 1399/1979, II, 20

⁵³ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, 352 vd.

⁵⁴ Fazl b. Karin (ö.250/864) isyanı ve 252/866 yılından sonra başlayan kanlı çarpışmalar için bkz: Age., V, 367-371, 380 vd.

isyanlara sahne olup, çökmeye başladığı “Gerileme devri”ni görmüş ve bu siyasi ortam içinde yaşamıştır.

3-İlmî, Fikrî ve Kültürel Durum

Abbasîler dönemi –özellikle el-Câhız’ın yaşadığı asır- tarihe İslam toplumunun ilmî ve kültürel açıdan altın çağını yaşadığı bir dönem olarak geçmiştir⁵⁵. Bağdad’ın ilim merkezi haline gelmesinden önce, Irak bölgesinde Basra ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir merkezdi⁵⁶. er-Reşîd, döneminde ilmî faaliyetler yoğunluk kazanmış ilim adamları devlet nezninde itibar görmüştür⁵⁷. el-Câhız’ın yaşadığı asırda ilim müesseseleri şunlardır: Kitapçılar, Mescitler, Mirbed⁵⁸ ve Münazara meclisleri⁵⁹. Ayrıca alimler seyahatler vasıtasıyla da ilim öğrenmekteydiler⁶⁰.

Fikrî tartışmaların serbestçe yapıldığı⁶¹, farklı hayat şekillerinin hüküm sürdüğü ve bir çok eserin tercüme edildiği böylesi bir toplumda fikrî faaliyetlerin de hareketli olduğunu görmekteyiz. Gerçekten de 136-248 hicrî tarihleri arasında Abbasî devleti askerî, siyasî alanda kuvvetli, içte ve dışta meydana gelen isyanlara hakim, ilmî ve kültürel alanlarda kayda değer gelişmeler sağlamıştı. Böylece elde edilen istikrar, başta Bağdad, Basra ve diğer şehirlerde olmak üzere fikir hareketlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur⁶².

Bu asırda fikrî tartışma ortamının genişlemesinde Abbasî halifelerinin rolü de büyüktür. Özellikle el-Me’mûn’un hilafeti, İslam tarihinde felsefî ve kelâmî düşüncenin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. el-Me’mûn’un, zeki ve araştırmaya meraklı, kitapları çok seven, fıkıh ve dinî meselelerde cedele meraklı bir kişiliğe sahip olması, onu etrafındaki alimlerle münazara etmeye ve onlarla tartışmaya sevk ediyordu⁶³. Neticede bu fikri münakaşa ve münazaralar kelâm ilminin gelişmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur.

⁵⁵ Emin, *Duha'l-İslam*, II, 5

⁵⁶ Gerek nahiv ve gerekse hadis, tefsir vb. ilim dallarındaki gelişmeler kastedilmektedir. Bkz: Ebû Mulhim, Ali, *el-Menâhu'l-Felsefiyye Inde'l-Câhız*, Beyrut, 1994, s.34

⁵⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, İst., 1991, III, 397

⁵⁸ Cahiliyye dönemindeki Ukaz panayırına benzemektedir. Basra panayırının kurulduğu ve çöl Araplarının geldiği, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları bir yerdir. Ayrıca Araplar buraya şiir melekelerini geliştirmek, nahiv alimleri kaidelerini tashih etmek, edipler belâgatlı cümleleri öğrenmek için gelmektedirler. Kısacası Mirbed, feshatin öğrenildiği bir yerdir. Emin, *Duha'l-İslam*, II, 81-82; es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.28; eş-Şezer, *Elfâz*, s.17-18

⁵⁹ Kürd Ali, *Umerâu'l-Beyân*, II, 313; en-Necm, *el-Câhız*, s. 80

⁶⁰ Emin, *Duha'l-İslam*, II, 50-69; Ebû Mulhim, *el-Menâhu'l-Felsefiyye*, s.82

⁶¹ el-Fahurî, *el-Câhız*, s.10

⁶² Danışman, Nafiz, *Kelâm İlmîne Giriş ve Mu'tezile Mütakellimlerinden 'Amr b. Bahri'l-Câhız'ın Kitaplarından Parçalar*, Ankara, 1955, s.40

⁶³ ed-Demirî, Kemaleddin Muhammed b. Musa b. İsa, *Hayâtu'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, Beyrut, t.y., I, 98

Ayrıca el-Me'mûn'un, Mu'tezile mezhebini devletin resmi mezhebi yapması, beraberinde bazı fikrî münakaşaların doğmasına da sebep olmuştur. Zira Mu'tezililer, İslam'a kötülük yapmak isteyen ve kin besleyen kimselere karşı bu dinin savunmasını yaparken, yabancı kültürlerin metotlarını ve onların yaptıkları tartışmaları İslam dünyasına taşımışlardır⁶⁴. Neticede el-Câhız'ın yaşadığı dönemde alimleri meşgul eden bir takım önemli meseleler olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: Halku'l-Kur'an; Allah (c.c.)'in zâtı ve sıfatları; İnsanın hürriyeti; Hilâfet (imamet) meselesi; Peygamberliğin İspatı; İcâzu'l-Kurân; Şu'ûbiyye⁶⁵.

el-Câhız'ın yaşadığı asrın en bariz kültürel hareketliliğini;

a-Orijinal eserler ortaya koyma hareketi,

b-Diğer dillerden Arapça'ya tercüme faaliyetleri, olmak üzere iki maddede toplamak mümkündür.

a-Orijinal eserler ortaya koyma hareketi: Bu dönemde hadis, tefsir, dil, tarih ve fıkıh alanında orijinal eserler telif edilmiştir. es-Suyûtî (ö.911 h.)'nin naklettiğine göre ez-Zehebî (ö.748/1387) bu konuda şöyle demiştir: "143 Hicrî senesinde Müslüman alimler hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerini telife başladılar. İbn Cüreyc (ö.150 h.) Mekke'de eserler yazdı, Mâlik b. Enes (ö.179 h.) Medine'de Muvattâ'yı telif etti. Evzâ'î (ö.156 h.) Şam'da, Sa'îd b. Ebû Arube (ö.156 h.), Hammâd b. Seleme (ö.176 h.) ve başkaları Basra'da, Ma'mer b. Raşid (ö.152 h.) Yemen'de eserler yazdılar. Muhammed İbn İshâk (ö.150 h.) Meğâzisini yazdı. Daha sonraları İbn Hişam (ö.218 h.), İbnu'l-Mubarek (ö.181 h.), Ebû Yusuf (ö.182 h.) v.b. bir çok alim de eser yazdı. İlmî tasnif ve telifler çoğaldı. Arapça ilmine dair kitaplar yazıldı. Lügatler yazıldı. Tarih ve meşhur olaylar yazı ile tespit edildi"⁶⁶.

b-Diğer dillerden Arapça'ya tercüme faaliyetleri: Yabancı kültürlerle temas, diğer din ve kültürlerle kaynaşma, bu yabancı kültürlerle ait eserlerin tercümesini gerekli kılmıştı. el-Câhız'ın yaşadığı asırda Pehlevî dilinden Arapça'ya yapılan tercüme çoktu⁶⁷. Müslümanlar İran'a ait edebî ve tarihî eserlerden bulabildiklerini Arapça'ya tercüme etmişlerdi⁶⁸. Bu alandaki şeref İbnu'l-Mukaffa'(ö.145/762)'ya aittir⁶⁹. Tercüme

⁶⁴ Carullah, *el-Mu'tezile*, s.246

⁶⁵ el-Hudarî, *Tarih*, s.180-225; Cebr, *el-Câhız*, s.9

⁶⁶ es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.261

⁶⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 29

⁶⁸ el-Hudarî, *Tarih*, s.106; Şeşen, Ramazan, *Câhız'ın Eserlerinde Farsça Kelimeler*, Şarkiyat Mecmuası, İst., 1972, VII, 138

⁶⁹ Şelebî, Ahmed, *Mevsuatu't-Tarihi'l-İslamî ve'l-Hadareti'l-İslamî*, Mısır, 1983, III, 246

hareketi Emevîler döneminde belli bir sahada iken Abbasîler devrinde genişlemiş Tıbbâ, Felsefeye, Mantığa, Matematiğe ve diğer ilimlere şamil olmuştur⁷⁰.

el-Câhız'ın yaşadığı asırdaki tercüme hareketlerini iki safhaya ayırabiliriz:

Birinci Safha: el-Mansûr'un zamanında başlayıp Hârûn er-Reşîd'in hilafetinin sonuna kadar devam eder. Bu devirde tercüme edilen kitapların çoğu tıp, astronomi ve geometri dallarındadır. Bu kitaplar felsefî fikirlerle veya tıp, astronomi ve geometri ilimleriyle alakalıdır. Özellikle bu dönemde Cündîşapûr kültür merkezi, Müslümanlara İran, Yunan ve Hint kültürünü veren önemli bir merkezdi⁷¹.

İbnu'n-Nedim, Müslümanların Cündîşapûr kültür merkeziyle olan münasebetlerini şu şekilde açıklamıştır: "Cündîşapûr tabiplerinin başkanı olan Ebû Cebrâîl Buhtîşu'(ö.256/870), Hârûn er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık, ve el-Mütevekkil'e hizmet etmiştir"⁷². Bu devirde en meşhur mütercimlerden Cercîs b. Cebrâîl (ö.152/769), Buhtîşu' b. Cercîs (ö.185/801), Cebrâîl b. Buhtîşu'(ö.213/828) ve Yuhanna b. Mâseveyh (ö.243/857)'i zikredebiliriz⁷³. Ayrıca muhtemelen Hârûn er-Reşîd döneminde kurulan ve el-Me'mûn döneminde daha işlevsel hale getirilen "Beytu'l-Hikme"nin de bir tercüme merkezi, akademi ve kütüphane işlevi gördüğünü burada zikredebiliriz⁷⁴.

İkinci Safha: el-Me'mûn zamanında başlayıp Hicrî 300. yıla kadar devam eder. Bu safhada tercüme birinci safhada olduğu gibi tıp ve geometriyle sınırlı kalmayıp felsefeyi, tabiî ilimleri, metafiziği, ahlâk'ı, siyaseti ve psikolojiyi de içine almıştır⁷⁵. Bunun nedeni, Gnostik ve Hermetik kaynaklı epistemolojik sistemin ideolojik kullanımdan doğan ve yönetimi tehdit eden unsurlara karşı, yeni bir sistem ve ideoloji arayışıdır⁷⁶. Nitekim İbnü'l-Bitrîk (ö.200/815) Batlamyus (M.S.100-160)'un "el-

⁷⁰ Shelhot, Victor, *en-Nez'atu'l-Kelâmiyye fi Üslûbi'l-Câhız*, Beyrut, 1992, s.20-23

⁷¹ Dayf, Şevki, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî(Abbasîlerin II. Asrı)*, Kahire, 1973, IV, 130; Şilhut, *en-Nez'atu'l-Kelâmiyye*, s.23, 25

⁷² İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub, *el-Fihrist*, Beyrut, 1398/1978, s.413

⁷³ Hafâcî, *Ebû Osman*, s.31; el-Fahurî, *el-Câhız*, s.13

⁷⁴ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.154, 339; Gutas, *Yunanca Düşünce*, s.59-77

⁷⁵ Bayrakdar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ank., 1998, s.48

* **Gnostik/İrfâniyye:** M.S. II. Yüzyılda, Yunan ve Roma dünyasında geçerli olan felsefî ve dinsel bir akımın çağdaş adıdır. Başta Tanrı olmak üzere varlık ve olaylarla dinî konulara dair gerçek ve derunî bilginin duyu verilerine, akıl yürütmeye veya burhanî kanıtlamalara dayanmaksızın sadece keşif ve ilham yoluyla elde edilebileceğini ileri süren mistik ve felsefî akımdır. **Hermetik:** Bu inancın temsilcisi ve bilginin simgesi Hermes Trimegistos'dur. O, çeşitli kültürlerde değişik isimlerle anılan mitolojik veya yarı mitolojik bir şahsiyettir. O, bir Hermes'ti. Bütün ilahi gizleri bilen ve tabiatüstü bir güce sahip bilge bir peygamberdi... Geniş bilgi için bkz.: Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, s.29-30, 45-58; Ay, *Mu'tezile*, s.265-278; Demirci, Mustafa, "Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları-Cedel-Tercüme ve Tabii Bilimlerdeki Rolü-", *Marife Dergisi*, Yıl:3, sayı:3, Kış-2003, Konya, 2004, s.112-115, 123-124

⁷⁶ Ay, *Mu'tezile*, s.274-275; Ayrıca krş.: Gutas, *Yunanca Düşünce*, s.78-105

Macestî” adlı kitabıyla, Eflatun (M.Ö.346)’un “es-Siyasetu’l-Medeniyye” adlı kitabını tercüme etmiştir. Yine bu dönemde Aristo (M.Ö.322-384)’nun mantık, tabiat, psikoloji, ahlâk ve metafiziğe ilişkin eserleri de Arapçaya çevrilen diğer kaynaklardır⁷⁷. Yine bu dönemdeki en önemli mütercimler arasında Buhtîşu’ b. Cebrâil (ö.256/870), Huneyn b. İshak (ö.260/873) ve Sâbit b. Kurra el-Harranî (ö.288/901)’yi zikredebiliriz⁷⁸. Huneyn b. İshak, özellikle tıp konusunda kitaplar tercüme etmiştir⁷⁹.

el-Câhız, yapılan bu tercümelerin sağlamlığına inanmamış olmalı ki mütercimleri tenkit etmiştir⁸⁰. O, şiir ve felsefe kitaplarının tercümelerinin güçlüğünden, tercüme esnasında yapılan hatalardan bahsetmiş ve mütercimim tercüme ettiği dili çok iyi bilmesi gerektiğini söylemiştir⁸¹: “Hind’in kitapları bize aktarıldı, Yunan felsefesi tercüme edildi, İran edebiyatı çevrildi. Sonuçta bir kısmı daha da güzelleşti, bir kısmı ise -güzelleşme de- güzelliğinden bir şey kaybetmedi.... Tercüme eden, filozofun söylediği sözün ihtiva ettiği manaların özelliğini ve görüşünün hakikatleri hakkında kasteddiği manayı asla ifade edemez”.

Sonuç olarak el-Câhız’ın yaşadığı asırda ilmî faaliyetler yoğunluk kazanmış, entellektüel boyutta fikrî tartışma ve münazaralar yapılmış, ilim adamları devlet nezninde itibar görmüş, yabancı kültürlerle kaynaşma olmuş, bir çok felsefî kitaplar Arapça’ya tercüme edilerek İslam alimlerinin hizmetine sunulmuştur. el-Câhız, Abbasîlerin hem en parlak dönemini hem de iç huzursuzlukların hakim olduğu, halifelerin bile can güvenliğinin olmadığı, siyasî kavgaların yaşandığı, fikri akımların birbirleriyle kıyasıya çatıştığı dönemleri görmüş, tabir caizse hem ikbal hem de sıkıntıları birlikte yaşamıştır.

B-HAYATI

1-Doğumu, Nesebi, Künyesi

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından birisi sayılan el-Câhız’ın tam adı ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb/Fezâre el-Kinânî el-Leysî el-Fukeymî (Fukemî) el-Basrî’dir⁸².

⁷⁷ Şelebî, *Mevsuat*, III, 80

⁷⁸ Cebr, *el-Câhız*, s.12

⁷⁹ Gureyb, George, *el-Câhız*, Beyrut, 1975, s.36; Tercüme faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Emin, *Duha’l-İslam* I, 264-266; Gutas, *Yunanca Düşünce*, s.31-169

⁸⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 72

⁸¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 72-82

⁸² İbnu’n-Nedim, *el-Fihrist*, (Teceddüd baskısı), s.304; el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdad*, Lübnan, t.y., XII, 212; Şerifu’l-Murtazâ, Ebu’l-Kasım Ali b. Ahmed el-Huseynî, *Emâli’s-Seyyidi’l-Murtazâ*, Thk.: Muh. Bedrettin el-Halebî, Mısır, 1904, I, 138

Künyesi Ebû Osman olup, lakabı el-Câhız'dır⁸³. Ayrıca ona el-Hadekî de denmektedir⁸⁴.

el-Câhız'ın öğrencisi ve yeğeni Yemut b. el-Muzerrâ (ö.304 H.), "el-Câhız, annemin dayısıdır. el-Câhız'ın dedesi Fezâre, zenci bir köle olup 'Amr b. Kil'a el-Kinânî'nin deve çobanıdır" demiştir⁸⁵. el-Câhız da Kinânî'lerden olduğunu bir eserinde vurgulamıştır⁸⁶.

Kaynaklar, el-Câhız'ın doğduğu yerin Basra olduğu hakkında ittifak ettikleri halde, doğum tarihinde ihtilâf etmişlerdir. Kaynaklarda doğum tarihleri olarak şu tarihlere rastlamaktayız: 150/766⁸⁷, 159/779⁸⁸, 160/776⁸⁹.

el-Câhız'a nispet edilen bir rivayette, onun şair Ebû Nuvâs⁹⁰ (ö.198/813)'tan bir yaş daha büyük olduğu ve kendisinin Hicrî 150 yılının başlarında Ebû Nuvâs'ın ise sonlarında doğduğu nakledilir⁹¹. Fransız Müsteşrik Pellat, el-Câhız'ın ittifak edilen görüşe göre Hicrî 255 yılında öldüğünü, bazı rivayetlere göre 70⁹² veyahut 80 yaşının üstünde felç hastalığına yakalandığını⁹³, bazı rivayetlerde de 90 yaşının üstünde veya 96 yaşında hala felçli olduğu⁹⁴ belirtildiğine göre; bu rivayetlerdeki rakamlardan en fazlasını dikkate alınması halinde el-Câhız'ın Hicrî 160 yılında doğmuş olması

⁸³ Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.52; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 213

⁸⁴ el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, 1993, V, 2107

⁸⁵ Şerifu'l-Murtazâ, *Emâli*, I, 138; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 213

⁸⁶ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Risâle fi Medhi'n-Nebîz ve Sıfatı Ashabihi*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 128; Ebû Mansur el-Bağdâdî (ö.429/1037), el-Câhız'ın "*Mefâhiru'l-Kahtâniyye 'Ale'l-Kinâniyye ve Sâiri'l-Adnâniyye* (Kahtâniyye'nin Kinâniyye ve diğer Adnânilere Karşı Övünme Vesileleri) ve *Fadlu'l-Mevâlî 'Ale'l-Arap* (Mevâlî'nin Araba Üstünlüğü) gibi eserlerinin adlarından hareketle Kinânî'lerden olmasını tartışmaya açar. Oysa el-Câhız, bu eserlerini yazmasının gayesini şu şekilde açıklamaktadır: "Daha önce Kahtân'ın üstünlüğü Adnan'ın fazileti ve Mevâlîlerin fazilet ve noksanlık durumlarını yazıp, Allah'ın onları Araplarla şerefli kıldığı hakkında kitaplar yazmışım. Bu yazılanların onlar arasında kıstas, onların, lehine ve aleyhine olan noktaları gösteren yazılar olmasını dilerim" Bkz.: el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 22; Görüldüğü üzere el-Câhız, Arapların daha şerefli olduğuna vurgu yaparak, kendisinin "Kahtân'ı övme, Adnan'ı tafdil konusunda kitap yazdım. Mevâlî'yi red ve Arab'ı üstün kılma konusunda da yazdım" sözlerinde çelişik bir durum olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Bkz.: el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 4-5

⁸⁷ İbn Zeber, Ebû Suleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Rabî'a b. Zeber er-Rib'î, *Kitâbu'l-Vefeyât*, Thk.: Abdullah Ahmed Suleyman el-Hamed, Riyad, 1410, II, 553

⁸⁸ el-Fahurî, *el-Câhız*, s.15; Gureyb, *el-Câhız*, s.8; 'Atavî, Fevzî Halil, *el-Câhız Dâiratu Ma'ârifi 'Asrihi*, Beyrut, 1971, s.12

⁸⁹ Kürd Ali, *Umerâu'l-Beyân*, II, 315; Cebr, *el-Câhız*, s.17; et-Tavîlî, Ahmed, *Ebû Osman el-Câhız*, Tunus, 1992, s.5

⁹⁰ Hayatı için bkz: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, VII, 436-448

⁹¹ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Tecdud baskısı), s.304; el-Bağdâdî (ö.463/1071), Ebû Nuvâs'ın doğum tarihinin Hicrî 145 olduğunu nakletmektedir. Bu durumu dikkate aldığımızda söz konusu rivayetin sıhhati şüphelidir. Bkz.: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, VII, 448

⁹² Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 136

⁹³ el-Kâli, Ebû Ali İsmail b. Kasım el-Bağdâdî, *Emâlî*, Mısır, 1324, I, 51; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 442; el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2116

⁹⁴ Şerifu'l-Murtazâ, *Emâli*, I, 142 el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 219-220

gerektiğini söylemektedir⁹⁵. Ahmed Emin (ö.1374/1954) ise bu konuda şöyle der: “Ölüm tarihi olan hicrî 255 yılı üzerinde ittifak hasıl olmuştur. 96 yıl ömür sürdürdüğüne göre hicrî 159/775 yılında doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir”⁹⁶.

Her iki yazar, el-Câhız’ın 96 yıl yaşadığı dikkate alarak bir tarih belirlemiştir. Fakat el-Câhız’ın 96 yaşında iken bu hastalığın ızdıraplarını çektiğini belirtmesi, 96 yaşında öldüğü anlamına gelmemektedir. Muhtemelen el-Câhız, 96 yaşından daha sonraki bir yaşta ölmüş olmalıdır. el-Merzubânî (ö.384/994), el-Câhız’ın 100 sene yaşadığını⁹⁷ söylemesi, bizi el-Câhız’ın doğum tarihi konusunda Hicrî 155 tarihini kabul etmeye sevk etmektedir.

Dedesinin zenci olması dikkate alındığında da el-Câhız’ın Arap-zenci melezlerinden olması kuvvetle muhtemeldir⁹⁸. el-Câhız da bir hadis ile ilgili yaptığı değerlendirmede bu hususa şöyle işaret eder: “Hz. Peygamber, Zencilerin, Habeşlilerin kızıl ve beyaz olmadıklarını biliyordu. Çünkü onlar siyahtı. Allah, onu kızıla da siyaha da gönderdi. Hz. Peygamber, bu sözünü bizi ve Arapları eşit kıldı. Biz onlara nispetle siyah sayılırız. Eğer zenci (siyahlık) ismi bizim içinse, biz hakiki zencileriz, Araplar da hakiki zencilere benzeyenlerdir. Biz, davette önde gelenleriz. O takdirde onların ismi, bizim ismimizi taşımaktadır. Zira biz tek başımıza olduğumuzda bize zenci denmekte; onlar ise ancak bizimle olduklarında onlara zenci denmektedir”⁹⁹. Meşhur “el-Câhız” lakabı ise kendisine gözlerinin şaşılığı ve patlaklığı sebebiyle verilmiştir¹⁰⁰.

2-Ailesi ve Gençliği

el-Câhız’ın hayatını, doğup büyüdüğü şehir olan Basra ile aklî ve edebî yönünün geliştiği, kalıcı eserler bıraktığı şehir olan Bağdad dönemleri diye incelemek mümkündür. Basra dönemi genelde tahsil dönemi, Bağdad ise üretim dönemidir. İlk dönemde de eserler yazmıştır, fakat bu döneme hakim olan tahsil yapmasıdır¹⁰¹. Doğum tarihindeki ihtilafların yanı sıra çocukluğu ve bu dönemde onun şahsiyetini oluşturmaya başlayan etkenler hakkında da pek bilgiye sahip değiliz.

⁹⁵ Pellat, Charles, *Le Milieu Basrien et la Formation de Ğâhız*, Paris, 1953, s.50

⁹⁶ Emin, *Duha'l-İslam*, I, 387

⁹⁷ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101(2. dipnot); Pellat, *Le Milieu*, s.50

⁹⁸ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.13

⁹⁹ el-Câhız, *Fahru's-Sûdân*, I, 210

¹⁰⁰ es-Sem'anî, Abdulkerim b. Muhammed, *el-Ensab*, Thk.: Abdullah b. Ömer el-Barudî, Beyrut, 1408/1988, II, 6; el-'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Haneffî, *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed bölümü, Nr.2911, IX, 72a

¹⁰¹ el-Hâcirî, Tâhâ, *el-Câhız Hayâtuhu ve Asâruhu*, Kahire, 1969, s.78

Rivayetlere göre el-Câhız, fakir bir aileden dünyaya gelmiş¹⁰² ve küçükken babası ölmüş¹⁰³ fakat hangi tarihte öldüğü konusunda kaynaklarda ise bilgi verilmemiştir. Annesi eşinin ölümünden sonra çocuğunun terbiyesiyle ilgilenmiş ve onu yetiştirmiştir¹⁰⁴. el-Merzubânî (ö.384/994)'nin rivayetine göre, küçük yaşta babasını kaybettiği için kendisi ve ailesinin geçimini Seyhan kanalı¹⁰⁵ kıyısında gündüzleri ekmeğarası balık satarak sağlıyordu¹⁰⁶. Bu durum yaklaşık 20 yaşlarına kadar devam etmiştir¹⁰⁷.

Gençliğinde “Divan Katipliğine” getirilen el-Câhız, memuriyete elverişli olmayan haleti ruhuyesi sebebiyle bu görevinden üç gün sonra istifa etmiştir¹⁰⁸. Sehl b. Hârûn (ö.244 h.) “Eğer Câhız, bu divanda kalsaydı yazarların yıldızı yok olup giderdi” demiştir¹⁰⁹. Bu makamda İbrahim b. Abbas es-Sûlî (ö.243/857)'ye vekalet ettiği de rivayet olunmaktadır¹¹⁰. Başlangıçta el-Câhız'ın maaşı olmasa da¹¹¹ sonraları devletten maaş almaya başlamıştır¹¹². Feth b. Hâkan (ö.247/861)'in el-Câhız'a yazdığı bir mektup bu durumu en güzel şekilde ispatlamaktadır: “Emire'l-Müminin seni özleyiyor ve zikrin geçtikçe neşeleniyor... Bu mektubumun mevzuunu bana halifenin bizzat kendisi söyledi. Fakat seni onun nezinde o kadar yükselttim ki, sana yeni tekliflerde bulunmaktan vazgeçti. Dolayısıyla bu iyiliğimi unutma ve iyiliğin yazacağıın “Hristiyanlara cevap” kitabı dolayısıyla olduğuna inan. Kitabı bitirir bitirmez bana gönder ve ondan menfaat sağla, maaşını alırsın. Onu yazmak için verilen mühletin tükenmiş olmasına rağmen halifeye göz yummasını ve sana bir yıl daha bağışlamasını istedim.”¹¹³

Üzerine vazife almaktan kaçınan el-Câhız, geçimini yazdığı eserleri ithaf ettiği kimselerden aldığı ödüllerle temin etmiştir¹¹⁴. Bilhassa, “K. el-Hayevân”, “K. el-Beyân”

¹⁰² Pellat, *Le Milieu*, s.63

¹⁰³ Kürd Ali, *Umerâu'l-Beyân*, II, 315

¹⁰⁴ Ebû Mulhim, *el-Menâhu'l-Felsefiyye*, s.79-80

¹⁰⁵ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101; es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.30; Pellat, *Le Milieu*, s.64; Söz konusu kanal, Yahya b. Halid el-Bermekî (ö.189/805) tarafından kazdırılmıştır. Ayrıca bu kanalı, Harun er-Reşid'in 180/796 yılında ziyaret ettiği de nakledilmektedir. Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, IV, 644; el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Buldân*, I, 133

¹⁰⁶ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101

¹⁰⁷ Pellat, *Le Milieu*, s.64

¹⁰⁸ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2103

¹⁰⁹ Age., V, 2103

¹¹⁰ Age., V, 2106-2107

¹¹¹ ez-Zehabî, Ebû Abdullah Muh. b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Thk.: Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri, Beyrut, 1406/1986, XI, 528

¹¹² Dayf, *Tarih*, IV, 590; Gureyb, *el-Câhız*, s.10; el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Câhız*, Kahire, 1980, s.

22

¹¹³ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.31-32

¹¹⁴ ez-Zehabî, *Siyer*, XI, 529

ve “K. ez-Zer’ ve’n-Nahl”i takdim ettiği kimselerden beşer bin dinar mükâfat almıştır¹¹⁵.

el-Câhız’ın Bağdad’a gelişi yaklaşık 50 yaşlarında yani Hicrî 200-204 yılları arasına rastlamaktadır¹¹⁶. Bağdad döneminde el-Câhız, İbnu’z-Zeyyât¹¹⁷ (ö.233/847)’ı Ahmed b. Ebî Duâd¹¹⁸ (ö.240/854)’a karşı desteklemişti. O da dostu el-Câhız’ı himaye ettiği gibi¹¹⁹, ona divandan maaş bağlamıştır¹²⁰. İşte el-Câhız, bu tarihten itibaren rahat bir hayat sürmeye başlamıştır. el-Vâsık döneminde el-Câhız, halini soran bir kişiye kendisini şöyle ifade eder: “ Bana toptan bir sual sordun. Ben de sana tek tek cevap vereyim. Halim şudur ki, vezir reyimle konuşur ve emirlerimi yerine getirir. Halife bana üst üste ihsanda bulunur. En lezzetli ve semiz kuş etleriyle beslenirim, en nefis elbiseleri giyerim...”¹²¹. el-Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde ise Meymun b. Hârun (ö.297/910), el-Câhız’a Basra’da arazisi olup olmadığını sorduğunda el-Câhız’ın kendisine gülümseyerek şöyle cevap verdiğini nakleder: “Câriye, ona hizmet eden başka bir câriye, hizmetçi ve eşşek’ten başka bir şeyim yok. “K. el-Hayevân”, “K. el-Beyân” ve “K. ez-Zer’ ve’n-Nahl”i takdim ettiğim kimselerden beşer bin dinar mükâfat aldım. Böylece emek ve gübre istemeyen bir araziyle Basra’ya döndüm”¹²².

Bu arada el-Câhız, bir çok yeri ziyaret etmiş ve şöyle demiştir: “Bir çok şehir gördüm. Suriye, Anadolu, ve diğer ülkelerde sağlamlığı ve güzelliği ile anılan şehirleri gezdim”¹²³. Mes’ûdî ise, onun seyahatlerinin çok olmadığını dolayısıyla coğrafya ilmiyle ilgili eser yazamayacağını, söz konusu rivayetleri kitaplardan naklederek aldığını iddia eder¹²⁴.

Bir rivayete göre Halife el-Mütevekkil, çocuklarının eğitimi için el-Câhız’ı Bağdad’a getirtmiş, fakat çirkin olduğu için bundan vazgeçmiş ve ona on bin dirhem

¹¹⁵ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2117-2118

¹¹⁶ es-Sendûbî, *Edebu’l-Câhız*, s.23; Hafâcî, *Ebû Osman*, s.66

¹¹⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Abdulmelik b. Ebân b. Hamza. İbnu’z-Zeyyât diye tanınmaktadır. el-Mu’tasım ve el-Vâsık’ın hilafetleri döneminde vezirlik yapmıştır. Bkz: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, II, 342-344

¹¹⁸ el-Mu’tasım ve el-Vâsık’ın hilafetleri döneminde kadılık görevinde bulunmuştur. Bkz: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, I, 298

¹¹⁹ Şerifu’l-Murtazâ, *Emâli*, I, 139

¹²⁰ Pellat, Charles, “*Gahız â Bağdâd et â Sâmarrâ*”, Rivista Degli Studi Orientali, C.:XXVII, Roma, 1952, s.50

¹²¹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 219; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 434

¹²² İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Tecdüüd baskısı), s.307

¹²³ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, I, 27; Gezdiği yerler için bkz.: el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Kitâbu’l-Evtân ve’l-Buldân*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 130, 136-137; el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 373-374; VII, 41-42; Mes’ûdî, *Muruc*, IV, 52

¹²⁴ Mes’ûdî, *Muruc*, I, 81-82

vererek geri göndermiştir¹²⁵. Ahmed b. Ebî Duâd'ın ölümü üzerine halife el-Mütevekkil ve Feth b. Hâkan (ö.247/861)'ın himayelerini gördü. Bu sırada Feth b. Hâkan ile birlikte 243-244 yılları arasında Şam'a tekrar seyahat ettiği rivayet olunmaktadır¹²⁶. Kaynaklarda el-Câhız'ın evli olup olmadığı, geride nesil bırakıp bırakmadığı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat bir rivayete göre Türk câriye aldığını ve bu câriyeden bir oğlu olduğunu öğrenmekteyiz¹²⁷.

3-Vefatı

Hayatının sonlarına doğru felç hastalığına yakalanan el-Câhız, bu hastalığın şiddetli etkisinden ve ihtiyarlıktan dolayı Basra'ya döndü¹²⁸. Kaynaklarda onun Hicrî 230 yılında felç hastalığına yakalandığı ve bir müddet sonra iyileştiği¹²⁹, Hicrî 246 yılında tekrar bu hastalığa yakalandığı ifade edilmektedir¹³⁰. Hicrî 243 yılında Feth b. Hâkan'ın kendisini ziyaret ettiğinde sıhhatinin iyi olduğu rivayet olunmaktadır¹³¹. Kendisinin ifadesine göre, Halife el-Mütevekkil tarafından Sâmerâ'ya hicrî 247 yılında çağırıldığında felçliydi¹³².

Bütün bu rivayetler dikkate alındığında el-Câhız'ın bu hastalığa ömrünün sonlarına doğru yakalandığı, bir ara iyileştiği ve son 8 yıl içerisinde ise bu hastalıktan dolayı çok acı çektiği anlaşılmaktadır. Zira el-Câhız, el-Mütevekkil tarafından Sâmerâ'ya çağırıldığında, gelen elçiye "halife, hiçbir faydası olmayan, bir tarafına meyilli, idrarını tutamayan bunak bir adamı ne yapacak" demiştir¹³³. Yine ömrünün sonuna doğru: "Vücudum aykırılıkların toplandığı merkezdir, soğuk bir şey yersem ayaklarım, sıcak bir şey yersem başım ağrıyor" dediği nakledilmiştir¹³⁴.

el-Câhız, hastalığının artması ve yaşının ilerlemesi sebebiyle el-Mu'tezbillâh döneminde 255/869 yılının muharrem ayında Basra'da öldü¹³⁵. Öldüğü zaman kucağında ilmî bir çok eserin bulunduğu da rivayet olunmaktadır¹³⁶. Bir rivayete göre ise: "Her zaman olduğu gibi kitap okurken etrafında bir duvar kadar yükselen kitap

¹²⁵ Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 50-51

¹²⁶ İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 433

¹²⁷ el-Kutubî, Muhammed b. Şakir, *Uyûnu't-Tevarih*, Thk.: Afif Nayıf Hatum, Lübnan, 1416/1996, s.427

¹²⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 219; el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2121

¹²⁹ el-Belî', Abdulhakîm, *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhız fihi*, Kahire, 1969, s.213

¹³⁰ Hafâcî, *Ebû Osman*, s.83

¹³¹ Dayf, *Tarih*, IV, 591

¹³² el-Kâli, *Emâlî*, I, 51

¹³³ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2116, 2121

¹³⁴ Şerifu'l-Murtazâ, *Emâlî*, I, 142

¹³⁵ Age., I, 142; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 219-220

¹³⁶ ez-Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm(Kamusu Teracim)*, I-XI, Beyrut, 1389, V, 239

yıgınları birdenbire üzerine devrilerek altında kalmak suretiyle çok feci ve garip bir şekilde ölmüştür”¹³⁷.

Sonuç olarak el-Câhız, el-Mansûr’un halifeliği zamanında doğdu. el-Mehdî ve el-Hâdî zamanında çocuktur. Hârûn er-Reşîd halife olduğunda genç bir delikanlıydı. el-Emîn ile el-Me’mûn arasındaki çekişmeleri müşahede etti. el-Me’mûn zamanındaki ilim ve felsefe hareketlerini yaşadı. el-Mu’tasım zamanında Türklerin Farşlıların yerlerine geçtiklerine şahit oldu. el-Vâsık’ın el-Mu’tasım’ın politikalarını izlediğini ve “Kur’an’ın yaratılmışlığı” fikrini desteklediğine tanıklık etti. el-Mütevekkil’in çocuklarına öğretmen olma denemesini yaşadı. el-Muntasır’ın zamanını idrak edip, onun Mu’tezilileri perişan ederek hakimiyetlerini yok ettiğini gördü. el-Muntasır, el-Musteîn, ve el-Mu’tezbillâh’ın hakim oldukları dönemde el-Câhız, felç hastalığından muztarıbtı. el-Mu’tezbillâh’ın halifeliği zamanında ise öldü.

Böylece el-Câhız, fakirlikten zenginliğe, yöneticilere yakınlıktan uzaklığa, sağlıklı ve aktif bir gençlikten hastalıklı ve aciz bir ihtiyarlığa kadar yaşam seviyelerinin hepsini idrak etti.

C-AKİDESİ

İslam dinine muhalefet edenlere, mülhitlere, kafirlere ve diğer din mensuplarına cevap vermiş bir şahsiyet olan el-Câhız’ın, hangi ekole mensup olduğunu tespit etmek, onun görüşlerini anlayabilmemiz için önem arz etmektedir.

el-Câhız’ın “sözlerin en hayırlı, en adil ve Allah katında en razı olunanı en orta olanıdır. İşte biz bunun için İ’tizali mezhep olarak seçtik”¹³⁸ ve “adalet prensibi, en iyi yoldur. Bu bizim kardeşlerimizin, hocalarımızın ve Mu’tezilî seleflerimizin yoludur”¹³⁹ sözlerine baktığımızda O’nun Mu’tezile mezhebini benimsediği açıkça görülmektedir. O, “Mu’tezile olmasaydı, Kelâmcılar helâk olurdu” sözleriyle Mu’tezile mezhebine verdiği değeri ifade etmiştir¹⁴⁰.

Ahmed Emin (ö.1374/1954) de el-Câhız’ın Mu’tezile ekolü içindeki yerini şöyle ifade etmektedir: “O, Mu’tezile mezhebinin dili, savunucusu, yardımcısı ve çözümünü müşkil olan meseleleri çözen bir şahsiyetti”¹⁴¹; “el-Câhız, Mu’tezile mezhebine

¹³⁷ Ebu’l-Fidâ, İmadüddin İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fî Ahbari’l-Beşer (Târihu Ebi’l-Fidâ)*, İst., 1286, II, 50

¹³⁸ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.459

¹³⁹ Age., s.449

¹⁴⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 289

¹⁴¹ Emin, *Duha’l-İslam*, III, 127

saldıran adamın önünde durur; husn, kubh, adalet, ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konularını savunurdu”¹⁴²

el-Câhız, Mutezilî kaynaklarda mezhebin 7. tabakasından sayılmaktadır¹⁴³. Mu'tezilî alimlerden el-Hayyât, Mu'tezilî olmanın ölçüsünü “tevhit, adalet, el-menziletu beyne'l-menziletayn, el-va'd ve'l-vaîd, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehî 'ani'l-munker” adlı beş esasa inanmaya bağlamıştır¹⁴⁴. el-Belhî ise bu konuda şöyle demiştir: “İ'tizâl, başta 'el-menziletu beyne'l-menziletayn' prensibine inanmaktı. Bugün içinse 'tevhid ve adalet' prensiplerine inanmak ve onlara aykırı olan inançlardan uzaklaşmayı ifade etmektedir”¹⁴⁵ Öyleyse biz, el-Câhız'ın Mu'tezilîliği hakkında kesin sonuçlara varmak için onun bu konulardaki eserlerini ve görüşlerini tespit etmek zorundayız.

el-Câhız'ın Mu'tezile mezhebinin faziletini ele aldığı *Faziletu'l-Mu'tezile*, Allah'ın iyilik yapanlara sevap, kötülük yapanlara ceza vermesinin zorunlu olduğu anlamına gelen “el-Va'd ve'l-Vaîd” konusunda *Fazlu'l-Va'd ve'l-Vaîd*, Allah'ı sıfatlardan arındırmayı ve bunları Allah'ın zatıyla özdeşleştirmeyi öngören “tevhid” konusunu ele aldığı *Kitâbu'l-Hitâb fi't-Tevhîd* ve *İhâletu'l-Kudreti 'Ale'z-Zulm, el-İstitâ'atu ve Halku'l-Ef'âl, Ef'âlu't-Tabâi'*, *Kitâbu'l-Maârif, er-Radd 'Alâ men Zeame Enne'l-İnsâne Cüz'ün Lâ Yeteezze'* adlı eserleri günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunlara mukabil Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikriyle alakalı *Halku'l-Kur'an* ve *Risâle fi Nefyi't-Teşbîh* adlı risaleleri ise matbudur.

el-Câhız, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda Râfizîlere verdiği cevapta şöyle der¹⁴⁶: “Allah, Kur'an'ı Rasulune peyderpey indirdi, tafsilatıyla açıkladı. Kur'an'ı Allah yarattı. Hz. Peygamberin kendisi, Kur'an'a herhangi bir müdahalede bulunmadı. Bütün bu niteliklere rağmen Allah'ın Kur'an'ı yaratmadığını iddia ediyorlar, bütün bu yaratılış sıfatlarını ona atfediyorlar, fakat yaratılış ismini ona vermiyorlar” el-Câhız, bu sözlerinden sonra “yaratma” kavramı üzerinde durur ve Kur'an'ın yaratılmışlığını ispat etmeye çalışır. Ayrıca el-Câhız, “Kur'an sesdir, cisimdir, te'lif ve nazımlıdır, yazılmıştır, secilidir, bölümlüdür ve yaratılmıştır” sözüyle Kur'an'ın yaratılmışlığını kesin olarak ifade etmiştir¹⁴⁷.

¹⁴² Emin, *Duha'l-İslam*, III, 139

¹⁴³ Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.275; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.68

¹⁴⁴ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.92-93

¹⁴⁵ el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.75

¹⁴⁶ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 18-19

¹⁴⁷ el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, III, 290-291

el-Câhız, mütekellimi tarif ederken Mu'tezile'nin önemle üzerinde durduğu "tevhit" inancına sahip olması gerektiğini ifade eder¹⁴⁸. Yine bir diğer eserinde el-Câhız, Allah'ın sıfatlarını zahiri anlamda yorumlayan Müşebbiheye şiddetle karşı çıkmıştır. Onların bu şekildeki inançlarıyla muvahhid olamayacağını şöyle ifade etmiştir: "Namaz ehli, tevhidin isminde birleşmiş olsalar da, manasında ihtilaf etmişlerdir. Vâhid (tek)'in parçalardan oluştuğuna inanan veya vâhid (tek)'i parçalardan oluşan bir şeye benzeten kimse muvahhid olamaz. Allah'ın gözle görüleceğini iddia eden veya onu renkleri idrak ettiğimiz gibi idrak edeceğimizi, bir insanı gördüğümüz gibi göreceğimizi söyleyenin müşebbih olmayacağını iddia eden kimseler de muvahhid olamazlar."¹⁴⁹

el-Câhız, Allah'ın ezeli sıfatlarını nefyetme konusunda Mu'tezile'nin görüşünü açıkça benimsemektedir. Dehrîlere verdiği bir cevapta Allah'ın bizim bilmediğimiz bir şekilde diri ve yine bizim bilmediğimiz bir şekilde alim olduğunu şöyle ifade eder: "Dehrî, bizim Allah'ın cisimleri yarattığına, Allah'ın hayatla değil bizzat (bi-Nefsihî) Hayy olduğuna, onun ilimle değil bizzat Âlim olduğuna, Allah'ın bölünmeyen bir "şey" olduğuna, uzunluk, genişlik ve derinliğe sahip olmadığına, Peygamberlerin ölüleri dirilttiğine inandığımızı bilir"¹⁵⁰. el-Câhız, Allah'ı bütün noksanlıklardan münezze olarak kabul etmiş, O'na kusur isnat edenin yanıldığını söylemiştir. Mu'tezilîlerin adalet meselesinde titiz davrandığı gibi el-Câhız'da söz konusu prensipte titiz davranmıştır. el-Câhız, Allah'ın adil olduğu konusunda şu cümleleri nakleder: "Allah cömerttir, cimrilik etmez, sözünde durur. Halîmdir, acele etmez; adildir, zulmetmez. Bize de cömertliği emredip cimriliği yasakladı. Doğru söylemeyi emredip yalanı yasakladı. Aceleci olmamayı emredip aceleciliği yasakladı. Vefalı olmayı emredip hiyanetlik etmeyi yasakladı. Bize ancak kendisi için seçtiklerini emretti ve yalnızca kendisi için razı olmadığı şeyleri men etti..."¹⁵¹.

Ayrıca Allah'ın tevhid ve adaletine atıfta bulunan¹⁵² el-Câhız, sık sık adalet yolunu benimsediğini ve bu yolun da Mu'tezile'den kardeşlerinin ve hocalarının yolu olduğunu ifade etmektedir¹⁵³.

¹⁴⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 134

¹⁴⁹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*er-Radd ale'l- Müşebbihe*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 5

¹⁵⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 90

¹⁵¹ el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.131

¹⁵² el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.8, 255

¹⁵³ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, 432, 449

el-Câhız, Müşebbihe'nin Allah'ın cisim olduğu görüşünü desteklemek için "Halbuki O, göklerde de Allah'tır, yerde de"¹⁵⁴ ve "Rabbinin emri ve melekler saf saf geldiği vakit"¹⁵⁵ ayetlerini delil kullanmaları üzerine; bu ayetlerde kastedilenin bu olmadığı "sema bize büyük bir şey getirdi" dendiğinde bunun manası semanın hareket etmesi demek değil de bol yağmur yağdırması anlamında olduğunu ifade eder¹⁵⁶. Müşebbihe'nin bu fikrine karşı el-Câhız "O'na benzer hiçbir şey yoktur"¹⁵⁷ ayetini temel alarak, Allah'ın yaratıklardan hiçbir şeye benzemediğini, ona cisim izafe edilemeyeceğini söyler¹⁵⁸. Hatta el-Câhız, *Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lihi* adlı eserinde şöyle der: "Allah şeydir ve benzeri olmayan bir şeydir. Cisim değildir. Onun ilmi fiille elde edilmiş değildir. Bizim Allah hakkında 'O'nun ilmi vardır' sözüdür; 'O, alimdir' sözüdür gibidir. Biz bununla, ona hiçbir şeyin gizli kalmadığını murad ediyoruz"¹⁵⁹. Ona göre Allah'ın ilmi ve iradesi var demek; hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığı, unutmama, yanılma, bilgisizlik, mecburiyet ve mağlubiyetin Allah hakkında düşünülmemeyeceği anlamına gelmektedir¹⁶⁰.

Bunlara ilaveten el-Câhız'ın "*Kitâbu't-Tâc fi Ahlâkı'l-Mulûk*" adlı eserinde de Mu'tezilî olmanın prensiblerinden "el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn" kavramına farklı bir manada telmihde bulunmaktadır: "Şu kadar var ki, bilge ve seçkin kişi, elinden geldiğince iktidar açısından "el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn" olmaya çalışmalıdır. Çünkü bu, nimetin devamına en layık menziledir"¹⁶¹. Onun zaman zaman bir Mu'tezilî olduğunu ifade etme gereği duyması belki de bazı görüşleri ve mezheplere bakışı sebebiyle yanlış anlaşılmaktan ya da bir başka mezhep mensubu olarak itham edilmekten çekinmiş olabilir.

Hiç şüphesiz el-Câhız'ın eserleri okunduğunda, İslamî anlayışının zengin olduğu görülecektir. Fakat bazı kaynaklarda ona ait olmayan birçok görüşlerin¹⁶² zikredildiğini ve bunlardan dolayı kendisine haksız eleştirilerin yapıldığını görmekteyiz. Maalesef hiçbir tahkik ve tenkide tâbi tutulmaksızın eserlerden eserlere nakledilegelen bu görüşleri tespit etmek ve ona yöneltilen suçlamaları cevaplamak tezimizin gayesi

¹⁵⁴ 6 En'am, 3

¹⁵⁵ 89 Fecr, 22

¹⁵⁶ el-Câhız, *er-Radd ale'l- Müşebbihe*, IV, 15-16

¹⁵⁷ 42 Şûra, 11

¹⁵⁸ el-Câhız, *er-Radd ale'l- Müşebbihe*, IV, 6-10

¹⁵⁹ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.460

¹⁶⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, VI, 2, 5

¹⁶¹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu't-Tâc fi Ahlâkı'l-Mulûk*, Thk.: Ahmed Zeki Paşa, Kahire, 1322/1914, s.137

¹⁶² Bu görüşlerin tenkidi için bkz:el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.18, 24, 70, 72, 106-107

olmadığından onun Mu'tezilîliği hakkında verdiğimiz bu bilgilerle yetinmek istiyoruz. Şunu belirtelim ki el-Câhız'ın eserlerinde, onun dinî akidesinin bozuk olduğunu söyleyenleri doğrulayan herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Sonuç olarak el-Câhız, Basra'da küçük yaşta Mu'tezile mezhebine mensup kişilerle tanışmış¹⁶³ ve onların yolunu benimsemiş, Mu'tezile'nin üstünlüğünü savunmuş fakat bu mezhebin beş usulünden bazılarıyla ilgili olduğu anlaşılan risaleleri günümüze ulaşmamıştır. Elimizdeki mevcut eserlerine göre el-Câhız, Mu'tezile'nin önde gelen alimlerine –özellikle en-Nazzâm (ö. 230/845) gibi- hayranlık duymuş, tevhit, adalet, Kur'an'ın yaratılmışlığı, Allah'a cisim izafe edilemeyeceği ve Allah'ın görülemeyeceği¹⁶⁴ gibi konularda Mu'tezile'nin görüşünü açıkça benimsemiştir.

D-İLMÎ GELİŞMESİ

1-İlme İntisabı

Basra, küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye karşı şiddetli arzusu olan el-Câhız'ın çocukluğu ve gençliği esnasında, ilim ve kültür hayatı açısından en parlak devrini yaşıyordu¹⁶⁵. O dönemde, Basra'da Ebû Ubeyde, Ebû Zeyd, el-Asmaî gibi bir çok alim bulunuyordu.

el-Câhız'ın ilk öğretim yeri mahallesindeki Ku'ran okulları olmuştur¹⁶⁶. Rivayetlere göre el-Câhız, kitap okumaya çok erken yaşlarda başlamıştır. Eline geçen her kitabı hangi konuda olursa olsun okurdu¹⁶⁷. O, gençken kitap okumak için geceleri kitapçı dükkanlarında kalırdı¹⁶⁸. İbnu'n-Nedim ve Yâkut el-Hamevî tarafından Ebû Haffân (ö.257 h.)'a; Şerif el-Murtazâ (ö.436/1044) tarafından da el-Mubarrad (ö.285/898)'a atfedilen rivayetlerde onun okumaya çok düşkün olduğu teyit edilmektedir¹⁶⁹. Bu ilim hırsı, onun çok yönlü bir alim olarak yetişmesine ve edebî kabiliyetinin gelişmesine en büyük katkıyı sağlamıştı. Fakat annesinin, onun kitapları sevmesinden hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Bir defasında, eve geldiğinde annesi yemek yerine önüne bir tabağın içinde kitaplar koymuş, el-Câhız sebebini sorunca; annesi, “Senin eve getirdiklerin bunlar” demiştir. Bunun üzerine el-Câhız, üzgün bir

¹⁶³ el-Câhız, Muveys b. İmran (ö.246/860) ile küçük yaşta tanışmıştır. Bkz: İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.68

¹⁶⁴ el-Câhız, *er-Radd ale'l- Muşebbihe*, IV, 8-13

¹⁶⁵ Pellat, Charles, *The Life and Works of Jâhiz*, Çev.:D. M. Hawke, London, 1969, s.3

¹⁶⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 14

¹⁶⁷ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.81

¹⁶⁸ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut baskısı) , s.169; el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101; ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 527

¹⁶⁹ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut baskısı), s.169; Şerifu'l-Murtazâ, *Emâli*, I, 138; el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101, 2157

şekilde evden camiye gitmiş, onun bu halini gören Muveys b. İmran¹⁷⁰ (ö.246/860) ona elli altın yardımıda bulunmuştur¹⁷¹.

el-Câhız, Basra'da bulunan alimlerin derslerine devam ederek lûgat, gramer, edebiyat ve şiir sahasındaki ufkunu genişletti. Farklı mezhebe mensup alimlerden ders aldı. Bu arada çeşitli ilim meclislerine dinleyici olarak –özellikle Mescidîler (el-Mescidîyyun)'in meclislerine¹⁷², Mirbed'e- katıldı. Fasih Arapça'yı onların ağzından öğrendi¹⁷³.

el-Câhız'ın yazarlığa başlaması, 200/815 tarihinden önce olmalıdır. Çünkü imamete dair eserlerinin Halife el-Me'mûn tarafından okunulup beğenilmesi ve bunun neticesinde Bağdad'a çağrılması hicrî 200-204 tarihleri arasına rastlamaktadır¹⁷⁴. O, bu yıldan itibaren Basra'yı terk etmemekle beraber bazen Bağdad ve Sâmerâ'da halifenin ve devlet büyüklerinin yanında bulunacak, çeşitli eserler yazıp onlara takdim edecek ve büyük hediyeler alacaktır. Bu durum, 247/861 yılında Halife el-Mütevekkil ve Feth b. Hâkan'ın öldürülmelerine kadar devam edecektir.

el-Câhız, yabancı kültürlere ait eserleri –özellikle İran¹⁷⁵, Yunan ve Hint kültürleri- okuyarak bu kültürler hakkında geniş bilgiye sahip olmuştur. el-Câhız yabancı kültürler hakkında şöyle der: “Eğer bizden öncekilerin kitaplarına sahip olup onlardan faydalanmasaydık bilgimiz kıt olacaktı”¹⁷⁶. Ayrıca O, “ilmi isteyen bir kimsenin Yunan, Fars ve Hind kültürlerinden alınan hikmetli ve mantıklı sözlere önem vermesi” gerektiğini de söyler¹⁷⁷.

el-Câhız, Huneyn b. İshâk (ö.260/873), Selmeveyh (ö.225 h.), Yuhanna b. Mâseveyh (ö.243 h.) v.b. alimlerle yaptığı münazaralar ve Yunancadan tercüme edilen bütün eserleri okuması sayesinde, Yunan kültürüne vâkıf olmuştur. Bağdad'da bulunduğu

¹⁷⁰ Mu'tezile ekolüne mensup olup VII. tabakadandır. Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemekle birlikte el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn ve el-Va'd Ve'l-Va'îd konularında Mu'tezile'ye muhalefet etmiştir. Bkz: Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.279; el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.74; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.71

¹⁷¹ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.68

¹⁷² Basra ve Kufe'nin büyük camiinde toplanarak edebiyat, felsefe ve diğer ilim dallarında haber, hadis, şiir ve kıssa rivayet eden, münazaralar yapan gruptur. Bkz:el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 360; el-Câhız, *el-Beyân*, III, 58, 220; el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.24-29

¹⁷³ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2101

¹⁷⁴ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 374-375

¹⁷⁵ Pellat, el-Câhız'ın bu kültüre ait eserleri tercümelelerinden öğrendiğini düşünmektedir: “İspat edememekle beraber, onun Farsça'dan yapılan tercümeleleri okumakla yetindiğini düşünmekte haklıyız. Şüphesiz bu tercümeleler pek fazla değildi. Fakat, şifahi bilgilere ilaveten İran kültürü hakkında ona genel bilgiler sağlayabiliyorlardı” Bkz: Pellat, *Le Milieu*, s.67-68

¹⁷⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 85

¹⁷⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 14

bol tercümelere ve bilhassa Aristo (M.Ö.322-384)'dan istifade etmiştir¹⁷⁸. el-Câhız'ın "Kitâbu'l- Hayevân" adlı eseri Yunan ilahiyatını ne ölçüde bildiğinin işaretleriyle doludur¹⁷⁹.

el-Câhız, Aristo'nun naklettiği bir çok haberi, şüpheyile karşılamaktadır: Ondan yaptığı nakillerde bazen "Ben bu işin hikmet ve illetini bilmediğim için red veya inkar etmiyorum" demektedir¹⁸⁰. Aristo'yu bazen kendi adıyla¹⁸¹ bazen de "Sahibu'l- Mantık"¹⁸² diye zikretmektedir. el-Câhız, Aristo'dan yaptığı nakillerden sonra bazen "Bu garip bir şey, bunu ben anlayamadım, neden dolayı böyledir?..." şeklinde sorgulayıcı ifadeler de kullanır¹⁸³. Yine Aristo'nun mantığı ve üslubu hakkındaki bilgisini şu ifadeleri açıkça göstermektedir: "Aristo'nun mantık adlı kitabını Arapların meşhur hatiplerine okusan anlayamazlar"¹⁸⁴.

2-Meşhur Hadis Hocaları

Bu bölümde Tabakât ve Ricâl kaynaklarına göre el-Câhız'ın ders aldığı ve kendilerinden rivayette bulunduğu meşhur hadis hocaları tanıtılacaktır. el-Câhız'ın az da olsa zikrettiği isnadlarına dayanılarak hadis rivayet ettiği şeyhleri ise tezin ikinci bölümünde ele alınacaktır.

a)Ebû Yusuf (ö.182/798)

Adı Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi'dir. Ebû Hanife (ö.150/767)'nin talebesidir¹⁸⁵. Soyca Arap olup, 113/731 yılında Kûfe'de doğdu. Çok çocuklu fakir bir aile içinde yetişti. Ebû Hanife (ö.150/767) ona para yardımı yapardı¹⁸⁶. el-Mehdî, el-Hâdî ve Hârûn er-Reşîd dönemlerinde kadılık yaptı¹⁸⁷. Hârûn er-Reşîd döneminde, baş kadılık görevine yükseldi¹⁸⁸. Böylece Hârûn er-Reşîd'in nezinde onun derecesi yükseldi ve sağlandı¹⁸⁹.

Onun hakkında: "Fakih, alim ve birçok ilmi bilen bir zattı. Onun hadis ezberlemekle tanınmış olduğu rivayet olunmaktadır. O, hadis aliminin yanına gelir, elli

¹⁷⁸ Pellat, *Le Milieu*, s.63, 67

¹⁷⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 74, 90, 183, 185; II, 50, 52, 55, 58, 215; III, 137, 178, 187, 513; IV, 34, 52, 106, 145-146; V, 53, 208, 220, 225; VII, 123

¹⁸⁰ Age., III, 518

¹⁸¹ Age., VI, 17

¹⁸² Age., VI, 27

¹⁸³ Age., III, 533; IV, 227

¹⁸⁴ Age., I, 90

¹⁸⁵ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 242

¹⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 535

¹⁸⁷ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, Çev.: Osman Kesioğlu, Konya, 1984, s.231

¹⁸⁸ Kufralı, Kasım, "*Ebû Yusuf*", İ.A., İst., t.y., IV, 59

¹⁸⁹ Emin, *Duha'l-İslam*, II, 198

veyahut altmış hadis ezberledikten sonra yanından ayrılırdı ve bu hadisleri halka yazdırırdı”¹⁹⁰ denilmektedir. Ebû Yusuf, Medine’ye gitti. Malik b. Enes (ö.179/795) ile görüştü. Ondan ilim öğrendi. İbn Abdillberr (ö.463 h.) diyor ki: “İbn Main (ö.233/848) onu över ve ona itimat ederdi”¹⁹¹. Hadis ilminde güvenilir ve doğru bir kişi olarak vasıflandırılmıştır¹⁹².

Ebû Yusuf, Atâ b. es-Sâib (ö.136 H.), Hişam b. ‘Urve (ö.146/763), el-A’meş (ö.148/768) gibi hadis alimlerinden ders almış ve onlardan birçok hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Yahya b. Main (ö.233/848) de ondan rivayette bulunmuşlardır. İmam Şâfi’î’nin (ö.204/819) talebesi el-Muzenî (ö.264/878), Ebû Hanife (ö.150/767)’nin öğrencileri içinde hadise en fazla tâbi olanın Ebû Yusuf olduğunu söylemektedir¹⁹³. el-Câhız da ondan hem doğrudan hadis dersi almış hem de hadis rivayet etmiştir¹⁹⁴. Ebû Yusuf’un eserlerinden bazıları ise şunlardır: Kitâbu’l-Harac, Kitâbu’l-Âsâr, er-Radd alâ Siyeri’l-Evzâî. Ebû Yusuf, 182/798 yılında ise ölmüştür¹⁹⁵.

b)el-Haccâc b. Muhammed el-Massîsî el-A’ver (ö.206/821)

el-Câhız’ın hadis hocası olan el-Haccâc b. Muhammed aslen Tirmiz’lidir¹⁹⁶. Önceleri Bağdad’da ikamet etmiş, hicrî 190 yılında ailesiyle birlikte Bağdad’dan ayrılmış¹⁹⁷, iki yıl sonra tekrar Bağdad’a dönmüş ve orada vefat etmiştir¹⁹⁸.

el-Haccâc b. Muhammed, İbn Cüreyc (ö.150/767)’in en güvenilir öğrencisidir¹⁹⁹. Hadis ilminde doğru ve güvenilir bir ravi olarak tanınmaktadır²⁰⁰. Çok miktarda hadis bilirdi. İbn Ma’in (ö.233/848)’in ondan 50.000 hadis yazdığı rivayet edilmektedir²⁰¹. Hayatının sonuna doğru rivayetleri karıştırmaya başladığı söylenmiştir²⁰².

¹⁹⁰ İbn Abdillberr, Ebû Ömer Yusuf, *el-İntikâ fi Fedaili’s-Selaseti’l-Eimmeti’l-Fukaha*, Thk.: Abdu’l-Fettâh Ebû Gudde, Lübnan, 1417/1997, s. 330

¹⁹¹ İbn Abdillberr, *el-İntikâ*, s. 331

¹⁹² ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 537-538

¹⁹³ Kufrah, “*Ebû Yusuf*”, IV, 60

¹⁹⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 214

¹⁹⁵ el-Buhari, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail, *et-Tarihu’s-Sağîr*, Thk.:Mahmud İbrahim Zayed, Kahire, 1397/1977, II, 228

¹⁹⁶ Age., II, 308; İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed b. İdrîs, *Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dil*, Beyrut, 1372/1952, III, 166; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, VIII, 236

¹⁹⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 447

¹⁹⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, VIII, 236

¹⁹⁹ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VII, 237

²⁰⁰ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, III, 166

²⁰¹ ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 448

²⁰² ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, Thk.: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcut, Beyrut, 1995, II, 205; ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 449

İbn Asakir (ö.571/1176) onu Hammâd b. Seleme (ö.164/784)'nin torunu olarak kaydetmiştir. Kaynaklarda el-Câhız'dan rivayet edilen üç hadisten ikisi, bu muhaddis kanalıyla gelmiştir²⁰³.

c) Yezîd b. Hârûn (ö.206/821)

Ebû Halid Yezîd b. Hârûn Hicrî 117 veyahut 118 yılında doğmuştur²⁰⁴. Sikâ ve güvenilir bir ravidir²⁰⁵. O, hadisçiliği ve fakihliğiyle tanınmaktadır²⁰⁶. Vâsıt'ta oturduğu rivayet edilen Yezîd b. Hârûn'un, ömrünün sonlarında gözlerinin görmediği söylenmektedir. Onun 23 bin hadisi ezbere bildiği rivayet olunmaktadır.²⁰⁷ Halife el-Me'mûn ondan çekindiğini, "O, olmasaydı, açıkça "Kur'an mahluktur" diyebilecektim" sözünü dile getirmiştir. Hatta çevresindekilerin bir sorusu üzerine onun hakkında şöyle demiştir: "Ben onun sultanlık veya saltanat kuvvetinde gücü olduğu için korkmuyorum. Aksine ben bu fikrimi açıkladığımda, bana karşı çıkması neticesinde, halk ihtilafa düşer ve sonra da fitne çıkar. Ben işte bu fitneden çekiniyorum. Çünkü ben fitneden nefret ederim."²⁰⁸

Bir rivayete göre onun bir meclisinde yetmiş bin kişinin aynı anda hadis imla ettiği nakledilmektedir²⁰⁹. Yezîd b. Hârûn, yaşadığı asırda "İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" misyonunu üstlenen kişiler arasında en önde gelenlerdendi²¹⁰. el-Belhî (ö.319/931), Yezîd b. Hârûn'un Ashabü'l-Hadis'ten sayılmadığı şeklindeki yargıları kabul etmez²¹¹.

Şüphesiz el-Câhız'ın düşüncelerinin oluşmasında ve edebî kişiliğinin teşekkülünde etkili olmuş hocaları vardır. Bunlar arasında kendisinden bir çok haber rivayet ettiği²¹², Mu'tezile'nin güçlü alimlerinden ve İslam düşüncesinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, el-Me'mûn'un güvenini kazanmış ve onun Mu'tezilî fikirleri benimsemesinde etkili olmuş, abid bir kişiliğe sahip²¹³ Sumâme b. Eşras (ö.213/828)'i zikredebiliriz.

²⁰³ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 213; İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen, *Tarihu Dimeşk*, Thk.: Ömer b. Grama el-Amravî, Beyrut, 1995-1997, XLV, 431-432

²⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI, 322

²⁰⁵ Age., XI, 322

²⁰⁶ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.28 (5. dipnot)

²⁰⁷ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 339-342; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI, 322

²⁰⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 342

²⁰⁹ Age., XIV, 346

²¹⁰ Age., XIV, 346

²¹¹ el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, II, 22-23

²¹² el-Câhız, *el-Beyân*, I, 105, 111

²¹³ Kâdî, *Fazlu'l-I'tizal*, s.275; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.67

Yine el-Câhız'ın düşüncelerinin teşekkülünde etkili olan bir diğer Mu'tezilî alim en-Nazzâm (ö.230/845)'dir. el-Câhız'ın Kelâm ilmini aldığı²¹⁴ bu hocası, hayatını, Allah'ın birliğini gözetmeye, bunu ispatlamaya, mühlitlerin iddialarına cevap vermeye adanmıştır²¹⁵.

Bunlara ilaveten el-Câhız, döneminin meşhur alimlerinden Ebû Ubeyde (ö.211/828), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), el-Asmaî (ö.216/831) ve Ahfeş (ö.215/830)'in derslerine devam ederek gramer, şiir, tarih ve edebiyat öğrenmiştir.

3-Hadis Alanındaki Talebeleri

a)Yemut b. el-Muzerrâ b. Yemut Ebû Bekir el-Abdî (ö.304/916)

Dayısı olan el-Câhız'dan hadis ilmini almıştır²¹⁶. İlim, fikir, marifet, ve münazarada önde gelenlerdendir²¹⁷. Tartışmayı çok severdi²¹⁸. Basra'da yetişti. Hocaları arasında Ebû Hatim es-Sicistanî (ö.255/869) de yer almaktadır²¹⁹. Hicrî 301 yılında Bağdad'a geldiği rivayet olunmaktadır²²⁰. Hicrî 303 yılından sonra Şam'a dönmüş ve burada hicrî 304 yılında vefat etmiştir²²¹.

b)Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Davud es-Sicistânî (ö.316/928)

Adı Abdullah b. Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Bekr b. Ebî Davud'dur. Ezberi kuvvetli olduğu belirtilen Ebû Bekr b. Ebî Davud, hicrî 235 senesinde doğmuştur. Hafız, alim, zahid ve abid idi. Babasıyla birlikte bir çok seyahatler yapmıştır²²². Eserleri arasında Ma'rifetu's-Sahâbe, Sunen ve içerisinde 120.000 haberin nakledildiği Tefsir'i vardır. Ayrıca muhaddislerce okunup, rivayet olunan ve içinden Kur'an ilimleri konusunda alıntılar yapılan Kitâbu'l-Mesâhif adlı eseri de vardır. Bu eser matbu'dur. Babası, hadis konusunda oğlunun hata ettiğini söylese de hadis alimlerince sika bir ravi olarak kabul edilmektedir²²³.

Hadis öğrenmek için yaptığı seyahatlerle meşhur olan Ebû Bekr b. Ebî Davud, 316/928 tarihinde vefat etmiştir²²⁴.

²¹⁴ Ebû Rîde, *en-Nazzâm*, s.46

²¹⁵ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.37

²¹⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XLV, 43

²¹⁷ Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 250-251

²¹⁸ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.11(1. dipnot)

²¹⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 358

²²⁰ Age., XIV, 358

²²¹ Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 250-251

²²² el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, IX, 468

²²³ ez-Zehabî, Ebû Abdullah Muh. b. Ahmed b. Osman, *el-Muğni fi'd-Duafa*, Thk.: Nurettin Itr, Haleb, 1971, I, 341; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 348

²²⁴ Geniş bilgi için bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 348-350

Ayrıca el-Câhız'ın öğrencileri arasında Ebu'l-'Aynâ' (ö.283/896) ve el-Mubarrad (ö.285/898)'ı da sayabiliriz. Fakat “*Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*” eserinin müellifi ve el-Câhız'ı ‘ümmetin en yalancısı’ diye nitelendiren İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin onun öğrencisi olduğu şeklindeki iddiaları sıhhatli bulmuyoruz. Zira İbn Kuteybe, el-Câhız'dan yaptığı alıntılarda “Amr b. Bahr el-Câhız, kitaplarından faydalanma konusunda bize icâzet verdi.”, “Amr b. Bahr dedi ki” ve “el-Câhız dedi ki” ifadelerini kullanmaktadır²²⁵. Bütün bu kalıplarda işitme ve hocaya sunmayı gösterecek kesin deliller yoktur. İcâzet konusundaki eleştiriler²²⁶ bir yana, İbn Kuteybe'nin icâzetle yaptığı bazı alıntılarının “*Kitâbu'l-Buhalâ*” adlı eserde önemsiz farklılıkla aynen mevcut olması işitmenin olmadığını destekler mahiyettedir²²⁷.

4-Eserleri

Okuyup yazmaya ve kitap toplamaya düşkünlüğünü dile getiren²²⁸ el-Câhız, Arap edebiyatında en çok eser veren alimler arasında yer almaktadır. el-Câhız'ın hangi tarihte kitap yazmaya başladığı kesin olarak bilinmemekle beraber muhtemelen 200/815 tarihinden önce olmalıdır²²⁹. Eserlerinin çoğunu Hicri III. asrın ilk çeyreğinde Bağdad'da yazdı²³⁰. Eserlerinin sayısı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. el-Câhız, asrının bütün ilimleriyle meşgul olmuş, içtimâî, edebî ve kültürel sahalarda hemen hemen eser vermediği bir konu kalmamıştır. Başka bir deyişle; şiirleriyle ve haberleriyle, ahlâk ve adetleriyle, siyasî ve içtimâî olaylarıyla, dinî ve fikrî hareketleriyle İslam'ın ilk iki asrı, Cahiliyye kültürü ve Yunan, Hint, Fars kültürleri akıl ve edebiyatla donatılmış bir şahsın, düşünce eleğinden geçip, ciddî ve mizahî bir üslûpla bu eserlere konu olmuştur²³¹. Şüphesiz ki el-Câhız'ın bütün bu ilimlerle uğraşmasında Abbâsî devletinde meydana gelen siyasî, içtimâî ve kültürel değişikliklerin de büyük etkisi olmuştur.

el-Câhız, “*Kitâbu'l-Hayevân*”ın mukaddimesinde ve eserlerinin çeşitli yerlerinde kitaplarından bir kısmının adlarını zikreder²³². Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö.654/1256), onun eserlerinin 360 tane olduğunu, bunların çoğunu Bağdad'da Ebû

²²⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1348/1930, I, 219; II, 33, 56; III, 137, 199, 216, 249; IV, 108

²²⁶ Geniş bilgi için bkz:es-Suyûtî, *Tedrib*, s.251-259

²²⁷ Sindülcündî, Abdülkerim, *İbn Kuteybe el-Âlimu'n-Nâkîdî'l-Edîb*, Mısır, t.y., s.412-413

²²⁸ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Risâletu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 95

²²⁹ Pellat, Charles, “*al-Djâhîz*”, The Encyclopaedia of Islam (New edition), Leiden, 1965, II, 385

²³⁰ Pellat, *The Life*, s.11

²³¹ Şilhut, *en-Nez'atu'l-Kelâmîyye*, s.11

²³² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 3-13

Hanife türbesinin kütüphanesinde gördüğünü ifade eder²³³. Bu sayıya gençliğinde bazı eserlerini, İbnü'l-Mukaffa' (ö.145/762), Halil b. Ahmed (ö.170/786), Yahya b. Halid (ö.190/805) ve el-'Attâbî (ö.220/835) gibi meşhur alimlerin adıyla yazdıklarını da ilave edersek²³⁴ bu miktarı daha da artırabiliriz. Öte taraftan el-Câhız'ın eserlerini umumiyetle kesin isimler altında zikretmemesi, aynı eseri kitaplarının çeşitli yerlerinde ayrı isimler altında kaydetmesi, bazı eserlerini birkaç defa çeşitli isimler altında telif etmesi ve bazı kimselerin onun şöhretinden yararlanmak için kendi kitaplarını el-Câhız'a isnat etmeleri²³⁵ gibi hususlar düşünülecek olunursa bu sayı değişecektir. Yâkut el-Hamevî (ö.626/1228)'nin eserinde el-Câhız'a ait 124 kitap adı verilmekte²³⁶, fakat Fransız araştırmacı Pellat tarafından el-Câhız'ın eserleri hakkında yapılan araştırmada ise 244 kitap yer almaktadır²³⁷. İbn Hacer el-Askalâni (ö.852/1449), İbnü'n-Nedim (ö.385 h.)'in el-Câhız'ın eserleri hakkında verdiği listede 170'ten fazla kitap adının geçtiğini nakleder²³⁸. Bir kısmı küçük risâleler halinde yazılmış olan bu eserler, değişik araştırmacılar tarafından neşredilmiştir²³⁹. Mevcut bu eserlerin yaklaşık 60 tanesine ulaşabildik. Fakat el-Câhız'ın çoğu eseri günümüze kadar gelememiştir.

Eserlerinin bir kısmı ile “sen bana şu mevzuda sormuştun... Ben de cevap veriyorum.” şeklinde başlayan eserlerinden bazılarını halifenin ve devlet adamlarının isteği üzerine yazmıştır.

el-Câhız'ın eserleri çeşitli açılardan övülmüştür²⁴⁰. Mes'ûdî (ö. 346/957) onun eserleri hakkında şöyle der: “ el-Câhız'ın kitapları zihinlerin pasını siler, onları cilalar

²³³ el-'Aynî, *'Ikdu'l-Cumân*, IX, 72a, 73b

²³⁴ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Kitâbu Fasli Mâ Beyne'l-'Adaveti ve'l-Hased*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 350-351

²³⁵ Şeşen, Ramazan, “*Câhız*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İst., 1994, VII, 21; “*Câhız'ın Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler*”, Şarkiyat Mecmuası, İst, 1966, VI, 114

²³⁶ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2117-2120

²³⁷ Pellat, *Nouvel*, s.117-164

²³⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 409

²³⁹ el-Câhız'ın şimdiye kadar bulunabilen yaklaşık 48 risalesi çeşitli tarihlerde yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları Muhammed es-Sâsî el-Mağribî tarafından Kahire'de 1906 yılında “*Mecmuatu Resâili'l-Câhız*” adıyla, Hasan es-Sendûbî tarafından 1933 yılında “*Resâilu'l-Câhız*” adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra Abdusselam Harun tarafından daha öncekilere başka risaleler de eklenerek ilk iki cildi 1965 yılında, son iki cildi ise 1979 yılında Mısır'da yayımlanmıştır. Son olarak söz konusu risaleler, Dr. Ali Ebû Mulhim tarafından tasnif edilmiş, başlarına risalenin muhtevasını tanıtan bir mukaddime, sonlarına da risalenin kısa bir özeti eklenerek *er-Resâilu'l-Kelâmiyye*, *er-Resâilu'l-Edebiyye* ve *er-Resailu's-Siyasiyye* adıyla üç cilt halinde 1987 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Bunların yanısıra el-Câhız'ın bu risalelerinden bazıları, 1903 yılında G. Van Vloten *Tria opuscula Auctore Abu Othman Amr Ibn Bahr al-Djahiz Basrensi* adıyla; 1926 yılında J. Finkel *Three Essays of Abu Othman 'Amr b. Bahr al-Jahiz* adıyla; 1943 yılında Paul Kraus ve Muhammed Taha el-Hâcîrî *Mecmu'u Resâili'l-Câhız* adıyla ve bazıları da Fransız müsteşrik Charles Pellat'ın yapmış olduğu tahkiklerle yayımlanmıştır.

²⁴⁰ el-Hamevî, *İrşâd*, IV, 1517; V, 2116; es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.76

ve ortaya açık deliller kor. Çünkü o, eserlerini en güzel bir şekilde hazmetmiş, onları en güzel biçimde tavsif etmiş ve ibaresinde en açık kelimeleri kullanmıştır. O, okuyucunun bıkmışından, dinleyicinin usanmasından korktuğu zaman, ciddi ifadeleri bırakıp şaka yapmaya başladılar... Kendisinden önceki ve sonraki Mu'tezile mensuplarından ondan daha fasih kimse bilinmemektedir"²⁴¹.

el-Câhız'ın eserlerini kesin sınırlarla tasnif etmek güç olsa da ulaştığımız 60 eserin önemli bulduğumuz bir kısmını tanıtmaya çalışacağız:

a)Hadis

a.1)Kitâbu'l-Ahbâr Keyfe Tasihh

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup kaynaklarda *Kitâbu'l-Ahbâr*²⁴², *Kitâbu'l-Ahbâr Keyfe Tasihh*, *Tashîhu'l-Ahbâr* isimleri altında geçer²⁴³. Hadislerin güvenilirliği konusunda yazılan bu eserin ilk bölümünde İslam öncesi Araplar, Bizans, Fars ve Hintlilerin özelliklerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise en-Nazzâm'ın hadisle ilgili olan görüşlerine yer verilmektedir. Eserden bir bölüm, Neşvân el-Himyerî (ö.573/1177)'nin "*el-Hûru'l-'Iyn*"i içerisinde yer almaktadır. Aynı bölüm İmtiyaz Ali Arşi tarafından Rambur'da müstakil olarak yayımlanmıştır²⁴⁴.

Ayrıca Josef Van Ess tarafından geniş dipnotlar ve açıklamalar ilavesiyle 1967 yılında, "*Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm*" adıyla Frankfurt'ta yayımlanmıştır²⁴⁵. Yine aynı yıl içerisinde kitabın ilk bölümü Charles Pellat tarafından "*al-Ğahız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses*" adıyla Fransızca'ya tercüme edilerek yeniden basılmıştır.²⁴⁶

a.2)Kitâbu'l-Hucce fî Tesbîti'n-Nubuvve

Haberlerin epistemolojik değerleri üzerinde ilginç değerlendirmeler ihtiva etmektedir. el-Câhız, kendisinin ifadesine göre bu eserde alimleri bağlayan, avamı bağlamayan haberler; az sayıdaki kişinin haberinin çok sayıdaki kişinin haberinden daha kuvvetli delil olduğu yerler; aslı zayıf olduğu halde haberin yaygınlık kazanmasının nedenleri; asırlar geçmesine rağmen değişmeyen haberler; haberleri dinlemeye olan ihtiyaç; haberler sayesinde gerçek nebî ile sahtesinin, doğru söyleyen ile

²⁴¹ Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 135-136

²⁴² Farklı bir kitab olarak da zikredilmektedir. Bkz.:İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Tecdud baskısı), s.308

²⁴³ Şeşen, *Câhız'ın Eserleri*, s.238

²⁴⁴ el-Câhız, *Kitâbu'l-Ahbâr*, s.33-62

²⁴⁵ Ess, Josef Van, "*Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm*", *Der Orient In Der Forschung*, (Festschrift Für Otto Spies Zum 5. April 1966), Wiesbaden, 1967, s.171-179

²⁴⁶ Pellat, Charles, "*al-Ğahız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses*", *Journal Asiatique*, Cilt: CCLV, Paris, 1967, s.91-105

yalan söyleyenin nasıl ayırt edildiği, şaz ve yaygın olan haberler arasındaki farkın nasıl anlaşılacağı gibi konuları ele alır. Ayrıca sahabîlerin haberleri niçin toplamadığı, Hz. Peygamberin nübüvvetini ispat eden bazı hadisler, Kur'an'ın icazı ve Hz. Peygamberin ahlakı gibi konuları da ele alır.

el-Câhız'ın kendi ifadesine göre eserin ismi, *Kitâbu'l-Hucce fî Tesbîti'n-Nubuvve*'dir²⁴⁷. Bazı kaynaklarda hatalı olarak *Kitâbu'l-Hacar ve'n-Nubuvve* şeklinde kaydedilmiştir²⁴⁸. Fakat bu hatayı fark edemeyen bazı araştırmacılar, her iki ismin de ayrı bir kitap olduğunu zannederek, her iki ismi ayrı ayrı zikretmişlerdir²⁴⁹. Ayrıca bu eser bazı kaynaklarda *Kitâbu Delâili'n-Nubuvve*²⁵⁰ ve *Kitâbu'l-Hucce ve'n-Nubuvve*²⁵¹ şeklinde de geçmektedir. Fakat çağdaş araştırmacıların eserlerinde bu eserin ismi, *Hucecu'n-Nubuvve* adıyla zikredilmektedir²⁵². el-Câhız'ın bize kadar gelen bu eserinin elyazma nüshası Emanet Hazinesi 1358/8 (43b-58a)'da bulunmaktadır.

a.3)Kitâbu Haberi'l-Vâhid²⁵³

el-Câhız'a ait müstakil bir eser olduğu hakkında şüpheler mevcuttur²⁵⁴. İçeriği hakkında bilgiye sahip olmadığımız bu eserin matbu bir nüshası mevcut olmadığı gibi el yazması da yoktur. el-Câhız da bu esere herhangi bir atıfta bulunmamıştır.

b)Dil ve Edebiyat

b.1)el-Beyânü ve't-Tebyîn

Arap dilinin özelliklerini, Arapların şiir ve hitabetteki yeteneklerini ele alan bir eserdir. Müellif bu kitabında belagat ve fonetik ilimlerinin esaslarını dağınık bir şekilde vermektedir. Tarihi bakımdan önem taşıyan bir çok belgeyi ihtiva etmektedir.

el-Câhız'ın yazarların, hatiplerin, şairlerin haberlerini ihtiva eden bu eserini Mes'ûdî (ö. 346/957) şöyle övmüştür: "el-Câhız, onda nazım ve nesri, en iyi şiirleri, hoş giden haberleri ve kendileriyle yetinilebilecek derecede yüksek belagata sahip hutbeleri toplamıştır."²⁵⁵ Ebû Hilâl el-Askerî (ö.395/1005), belagat konusunda yazılan eserlerin en önemlisinin bu eser olduğunu söyledikten sonra, "Ancak belagatın, beyân

²⁴⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 9; VII, 200; (Tezimizde bizde bu ismi esas aldık)

²⁴⁸ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2119

²⁴⁹ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.129

²⁵⁰ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2115

²⁵¹ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Tecdüdd baskısı), s.308

²⁵² Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur(GAL)*, Leiden, 1949, I, 159; *Zweiter Supplementband*, Leiden, 1938, I, 242; Hafâcî, *Ebû Osman*, s.305; et-Tavîlî, *Ebû Osman*, s.39

²⁵³ el-Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *İcazu'l-Kur'an*, Thk.:Seyyit Ahmed Sakr, Mısır, 1963, s.248

²⁵⁴ Şeşen, Ramazan, "Câhız'ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler", Tarih Enstitüsü Dergisi, (Sayı 1'den ayrı basım), İst., 1970, s.251

²⁵⁵ Mes'ûdî, *Muruc*, IV, 135

ve fesahatin tarifleri kitabın içinde dağınık halde verilen örnekler arasında gizlenmiştir; bunlar dikkatli bir incelemeyle bulunabilir” der²⁵⁶. el-Câhız kitabını İbn Ebî Du’âd (240/854)’a takdim etmiş ondan 5000 dinar mükâfat almıştır²⁵⁷.

Eserinde müellif, sadece belli bir konu üzerinde durmamış, değişik konulara da değinmiştir. el-Câhız, kitabında daha ilk satırdan itibaren söze, ölçsüzlük ve hezeyan, söz söyleyememe ve ifade edememe, tutukluk ve dilin düğümlenmesi gibi aksaklıkları yererek başlamıştır. el-Câhız bunlardan sonra kekemelik, dil takılması, pelteklik ve benzeri gibi konuşma sistemindeki bir aksaklığa bağlı olarak ortaya çıkan ve beyanı bozan kusurları anlatmıştır. Sonrasında beyan ve belâğat’ın ne demek olduğunu açıklamış, Hz. Peygamberin, hatiplerin, fakihlerin ve halifelerin veciz sözlerini ve hutbelerini zikretmiştir. Susmanın üstünlüğünden bahsetmiş, abid ve zahid olanları zikretmiş, onların sözlerini, ahlakını ve mevzelerini nakletmiştir. Eserin sonunda da dua başlığı altında salih kimselerin dualarını zikretmiştir. el-Câhız, okuyucuyu usandırmayıp rahatlatmak ve konuya olan dikkatini dağıtmamak için kitabında, değişik üslûplar ve ana konu dışında ilave bilgiler de kullanmıştır.

Ahmed Emin (ö.1374/1954) *el-Beyânu ve ’t-Tebyîn* hakkında, “el-Câhız’ın kendi tarafından söylenen sözlerin eserin1/4’ini, hatta 1/5’ini bile teşkil etmediğini” söyleyerek eleştiride bulunmuştur²⁵⁸. İbn Haldûn (ö.808/1406) ise edebiyat ilminden bahsederken “Ders okuduğumuz sıralarda üstatlarımızdan Edebiyat bilgisinin temelini şu dört eserin teşkil ettiğini duyardık. Bunlar; el-Câhız’ın el-Beyânu ve ’t-Tebyîn’i; diğeri İbn Kuteybe’nin Edebu’l-Kâtib’i; üçüncüsü el-Mubarrad’ın el-Kâmil’i; dördüncüsü Ebû Ali el-Kâlî el-Bağdâdî (ö.356 H.)’nin en-Nevâdir’idir. Edebiyata dair yazılan diğer eserler bunlara tabi olup, bunların dal budaklarından ibarettir” sözleriyle onu meşhur Arap edebiyatı divanlarından biri olarak saymıştır²⁵⁹. Bu eserde Arapların ve Farsların edebiyatına, Hintlilerin hikmetlerine, Yahudi ve Hristiyanların vaaz ve nasihatlerine genişçe yer verilir²⁶⁰. Belâgat ilmi alanında telif edilen eserlerin ilki olarak sayılan bu eser, Abbasîler dönemindeki İslam toplumunu çeşitli yönleriyle aksettiren bir aynadır.

²⁵⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *Kitâbu’s-Sinâ’ateyn*, İstanbul, 1319-1320, s.5

²⁵⁷ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2118

²⁵⁸ Emin, *Duha’l-İslam*, II,355

²⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 193

²⁶⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 65, 137, 188, III, 14, 27,

el-Câhız'ın son kitaplarından *Kitâbu'l-Hayevân*'daki eserleri dikkate aldığımızda, onun *el-Beyânü ve 't-Tebyîn*'i hayatının sonlarına doğru muhtemelen Hicrî 240'lı yıllarda telif ettiği anlaşılmaktadır.

c)Kelâm ve Mezhepler Tarihi

c.1)Faziletu'l-Mu'tezile

Günümüze kadar ulaşamayan bu eser, Mu'tezile mezhebini övmektedir. Eserde Mu'tezile'ye eleştiride bulunanlara cevaplar da verilmektedir²⁶¹. Önceleri Mu'tezilî iken sonraları Râfızî olan Ahmed b. Yahya er-Râvendî (ö.293/910) tarafından bu eser, "*Kitâbu Fazihati 'l-Mu'tezile*" adlı eserle eleştirilmiştir²⁶². el-Hayyât da daha önce ifade ettiğimiz üzere *el-İntisâr* adlı eserinde bu eleştirilere cevap vermiştir.

c.2)Kitâbu Halkı'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğu tezini savunmak için kaleme alınmış bir eserdir. el-Câhız, eserinde *Nazmu'l-Ku'ran* adlı bir eser yazdığını, fakat ondan bu konuda eser yazmasını isteyen şahsın bu kitabı istemediğini, Kur'an'ın mahluk olduğu konusunda deliller sunacak bir eser yazmasını istediğini belirterek şöyle der: "Aynı zamanda en-Nazzâm'ın arkadaşlarına ve ondan sonra gelip de, Kur'an yaratılmıştır ve Allah'tan nazil olmuştur, fakat delil ve isbattan yoksundur diyenlere, bir daha itiraz imkanı vermeyecek ölçüde deliller getirdim. Artık arzun yerine gelmiş, mahabbetine erdiğimi sanmıştım. Bu durumda senden bir mektub geldi ki, istediğin Kur'an nazmı ile değil, Kur'an'ın yaratılmışlığı ile ilgili hüccetler getirmemi istiyorsun. Bu istediğin gerçekten çok müphem olan meseledir..."²⁶³. Bu gayeyle kaleme alınan eserin, Hicrî 232'den önce yazılmış olması muhtemeldir.

Ayrıca el-Câhız, bu eserinde halife el-Mu'tasım (218-227/833-842) dönemindeki "Mihne" hadiselerine de kısaca değinir. el-Câhız, Ahmed b. Ebî Duâd ile Ahmed b. Hanbel arasında cereyan eden "Halkı'l-Kur'an" tartışmalarına da eserinde yer verir. Bu tartışmalarda, İbn Hanbel'in sorulara cevap bulmakta zorlandığını ve "ben kelamcı değilim" diyerek işin içinden çıkmaya çalıştığını iddia etmektedir.

c.3)Kitâbu'r-Radd ale'n-Nasârâ ve'l-Yehûd

Yahudi ve Hristiyanlar hakkındaki Kur'ân ayetlerinin yanlışlığını iddia edenlere karşı cevap niteliğinde yazılmış bir eserdir. el-Câhız, bizzat reddiyenin yazılma sebebini şöyle açıklamaktadır: "Mektubunuzu okudum. Sizden önceki Hristiyanların zikrettiğiniz

²⁶¹ Carullah, *el-Mu'tezile*, s.198

²⁶² el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.78; Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.33

²⁶³ el-Câhız, *Halkı'l-Kur'an*, III, 287

problemlerini, gençleriniz ve zayıf akıllılarınızın kalplerine giren karışıklıkları anladım. Yine ben onların cevaplarına karşı duyduğunuz kaygıyı, meselelerini kabul isteğinizi ve cevaba yardımcı olma dileğinizi de anladım...”²⁶⁴. el-Câhız, bu eserinde temel olarak İslam’a eleştiride bulunan Hristiyanların kendi dinlerinin savunulacak bir yanı olmadığını ispatlamaya çalışmakta ve şöyle demektedir: “Kendi sözlerinin sakatlığı, metotlarının yanlışlığı, dinlerinin geçersizliği konusunda onlara bildikleri şekilde cevabımızı verdikten sonra sualler soracağız...”²⁶⁵ Ayrıca müellif İslam’ın ortaya çıkışından kendi asrına kadar geçen dönemde Hristiyanların ve diğer din mensuplarının sosyal durumları hakkında bilgi vermenin yanı sıra Müslüman halkın kalbinde Hristiyanların yücelmesi ve halifeler tarafından sevimlerinin sebeplerini de ele almaktadır²⁶⁶.

Eserde daha çok soru-cevap metodu kullanılmıştır. O, öncelikle Hristiyanların Müslümanlar aleyhine olan sorularını zikreder. Belki bu soruları o, farazî olarak Hristiyanların ağzıyla sormuş olabilir. Bu sorulara cevap vererek onların delillerini çürütür.

Eser, Muhammed Abdullah eş-Şarkâvî tarafından 1984 yılında tahkik edilerek Kahire’de yayımlanmıştır. eş-Şarkâvî’nin bu çalışması Osman Cilâcı tarafından 1992 yılında Türkçe’ye çevrilmiştir.

c.4)el-‘Usmâniyye

İslam’ın ilk devirlerinde meydana gelen siyasi olaylar hakkında önemli bilgiler veren eser, Zeydiyye ve Şiiler’in iddialarına karşı ilk üç halifeyi savunan bir kitap olup imâmet anlayışını incelemektedir. Kitabın asıl maksadı, Şiilerin Hz. Ali (ö.40/660) hakkındaki aşırı iddialarına cevap vermek ve buna karşılık Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)’in faziletlerini ve hilafetini ele almaktır²⁶⁷. Eserde yoğun şekilde Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)’in Hz. Ali (ö.40/660)’ye karşı üstünlüklerinden bahsedilir.

el-Câhız’ın, bu eserde ilk dört halifenin tarihi sırasının meşru olduğunu ispatlamaya çalıştığı söylenebilir. Eserde konu tarihi bir perspektifle işlenmektedir. Yani o, halifelerin seçiliş tarzını tarihi olayların gelişimiyle değerlendirmeye çalışmıştır.

²⁶⁴ el-Câhız, “*er-Radd ale’n-Nasârâ*”, III, 303

²⁶⁵ Age., III, 308

²⁶⁶ Age., III, 308-315, 321-325

²⁶⁷ el-Câhız, bu eserinde asrındaki ‘Usmâniyye fırkasının fikirlerini tamamen kabul eder ve onlarla beraber olduğunu belirtir. Bu fırka, Ömeriyye fırkasının bir koludur. (el-Câhız, *el-‘Usmâniyye*, s.94, 223) ‘Usmâniyye, Şia’nın Hz. Ali’nin üstünlüğü ve menkabeleri üzerinde ısrar etmeleri üzerine, Hz. Ebû Bekir’in hilafeti üzerinde ısrar eder. Dolayısıyla bu eserin ‘Usmâniyye diye isimlendirilmesi, muhtevasında ‘Usmâniyye’nin görüşlerinin sıkça dile getirilmesi sebebiyledir.

Mes'ûdî (ö. 346/957) bu eser hakkında şöyle der: "O, bu eserinde düşündüklerini ve tasavvur ettiklerini delillerle ve burhanlarla teyit etmiştir. O, eserinde Hz. Ali (ö.40/660)'nin faziletleri ve menkıbeleri hakkında kalbinden geçenleri anmış, hak ve hakikati öldürmek ve hakikat taraftarlarına muhalefet etmek isteyerek başkaları lehinde deliller sunmuştur"²⁶⁸. el-Câhız'ın bu eserine, müellif hayatta iken Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö.240/854) tarafından "Nakdu'l-'Usmâniyye" adlı bir reddiye yazılmıştır²⁶⁹.

Bu eserin yazıldığı döneme dair bazı farklı görüşler bulunmaktadır²⁷⁰. el-Câhız, bu eserinde *el-Abbasiyye* adlı eserinden bahsetmektedir²⁷¹. Yine o, *el-Abbasiyye* adlı eserinden *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eserinin giriş kısmında bahsetmektedir²⁷². *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eserini ise Mu'tezile'nin iktidar yıllarında İbnu'z-Zeyyât (ö.233/847)'a sunulduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu eser muhtemelen bu yıllardan önce Me'mun döneminde yazılmıştır²⁷³.

c.5) Kitâbu Usûli'l-Futya

Fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili bu eserinde el-Câhız, mezheplerin fikhî ihtilaflarının sebeplerini tartışmıştır. Bu önemli eserin, ne yazık ki sadece mukaddimesi bulunabilmiştir. Bu mukaddime, el-Câhız tarafından Mu'tezilî siyasetçi Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)'a eserin tanıtımı gayesiyle yazılmıştır.

Kaynaklardaki atıflardan anlaşıldığına göre bu eser, hadisle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca el-Câhız bu eserinde, mezhepler arasındaki ihtilafların sebeplerini, ahkâmın değişmesine sebep olan fer'î ihtilafların esaslarını incelemiştir.

Bu eserin önemli bir özelliği de, el-Câhız'ın hocası en-Nazzâm'ın hadisle ilgili görüşlerini ihtiva etmesidir.

c.6) Risâle fi'n-Nâbite

Bu risâle ilk asırda yeşerip, ikinci ve üçüncü asırda gelişerek sistemleşen itikadî mezheplerin tarihe bakış açılarını tespit etmek açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)'ın oğlu Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed (ö.239/853)'e sunulmak üzere yazıldığı göz önüne alınırsa, eserin Hicrî 225 yılından daha sonraki tarihlerde kaleme alınmış olması muhtemeldir. el-Câhız, kendisinin

²⁶⁸ Mes'ûdî, *Muruc*, III, 168-169

²⁶⁹ Mes'ûdî, *Muruc*, III, 169

²⁷⁰ Bu eserin halife Mûtevekkil (ö.247)'in döneminde yazıldığı iddia edilmektedir. Bkz.: el-Hâcirî, *el-Câhız*, s.187; Aydın, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ank., 2003, s.147-149

²⁷¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.187

²⁷² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 12

²⁷³ Geniş bilgi için bkz.:Zahniser, Mathias, *Insights from the 'Uthmâniyya of al-Jâhiz into the Religious Policy of al-Ma'mûn*, The Muslim World, U.S.A., 1979, LXIX, 8-17

ifadesine göre birinci cüz'ü yazdıktan sonra eseri Ebu'l-Velid Muhammed (ö.239/853)'in direktif ve arzularına göre yeniden şekillendirip ona göndermiştir²⁷⁴.

el-Câhız, bu eserinde Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) ve Hz. Ömer (ö.23/643)'in dönemleriyle, Hz. Osman (ö.35/655) döneminin ilk 6 yılını övmektedir. el-Câhız, bu dönemin birlik ve dostluk zamanı olduğunu vurgular. Bundan sonra kargaşaların başladığını, Hz. Osman (ö.35/655) ve Hz. Ali (ö.40/660)'nin şehit edildiklerini söyler. Mu'aviye (ö.60/680)'nin imameti Kisra saltanatına dönüştürdüğünü ve yanıldığını zikrettikten sonra onun hakkında sert ifadeler söylemektedir. el-Câhız bundan sonra Kâbe'nin taşlanması, Hz. Hüseyin (ö.61/680)'in öldürülmesi ve bunun küfür sayılıp sayılmayacağı konuları üzerinde durmuştur. Ayrıca Nâbite denilen yeni bir neslin Kur'an'ın yaratılmışlığı vb. konular üzerindeki görüşlerini de tenkit eder²⁷⁵. Şu'ûbiyye'nin kendilerini Araplardan üstün görmeleri konularına da eserinin son kısmında değinen el-Câhız, Şu'ûbiyye hakkında sert ve hırpalayıcı bir üslûp kullanmıştır. Kısacası o, bu eserinde Emevîler adına yapılan her türlü çağrıyı ve onları savunmayı reddeden, mihneyi destekleyen ve Haşeviyye'yi kötüleyen bir tutum içerisinde olmuştur.

c.7) Kitâbu'r-Radd 'ale'l-Muşebbihe

el-Câhız, bu eserini Muhaddislerin ve Şiâ'nın teşbihe yakın fikirlerini reddetmek için kaleme almıştır. Eserin giriş kısmında Mu'tezile'nin önemle üzerinde durduğu tevhit konusunu ele alır ve Allah'ın hiçbir şeye benzemediği tezini savunur. Sonrasında Allah'ın görülemeyeceği konusunu ele alır. el-Câhız, bu eserinde muhalifleriyle arasında Kur'an'ı hakem kılar ve bolca ayetler zikreder.

el-Câhız, teşbih konusunda yazdığı diğer eseri, *Risâle ilâ Ahmed b. Ebî Du'âd fi Nefyi't-Teşbih*'dir. el-Câhız, bu eserinde *er-Radd 'ale'l-Muşebbihe* adlı eserinden bahsetmektedir. el-Câhız, *Nefyu't-Teşbih* adlı eserinde yine hadisçilerin çoğuna hucüm etmektedir. Eser, son kısımdaki ifadelerden anlaşıldığına göre halife el-Mu'tasım (218-227/833-842) döneminde yazılmıştır.

d) Diğer Eserleri

d.1) el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân

Özürlü / engelli olan kişileri tanıtan bir eserdir. Bu alanda eşsiz bir eser olduğu ve

²⁷⁴ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II,22

²⁷⁵ Age., II, 13-23

el-Câhız'dan başkasının böyle bir eser yazamayacağı iddia edilmektedir²⁷⁶. Eser Hicrî 233-237 yılları arasında yazılmış olması muhtemeldir. el-Câhız, bu eserinde isnadlarıyla birlikte bir çok hadise yer vermiştir. Tezimiz açısından bu rivayetler büyük önem arz etmektedir.

d.2)Menâkıbu Cundi'l-Hilâfe ve Fadâilu'l-Etrâk

el-Câhız tarafından Arapların, Türkler hakkındaki müspet düşüncelerini bir arada düzenli bir şekilde göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir. O, Türkleri övdüğü bu eserinde, elden geldiği kadar diğer askeri sınıfları darıltmamaya ve onların aleyhinde bulunmamaya çalışmaktadır.

el-Câhız, kitabını edebî bir üslûpla yazmış, okuyucunun kafasında yer etmesini istediği bazı fikirleri müteradif kelimeler ve ifadelerle tekrarlamıştır. Müellif, eserde hafızada kalan sözleri, gördüğü ve şahit olduğu şeyleri, insanlardan dinlediği ve aldığı kıssaları büyük bir titizlikle sunmaktadır. el-Câhız eserinin hedefini de şöyle ifade eder: "Eserin orta hacimde, insafa uygun olmasını temenni edip bir milletin övülmesinde ileri giden, diğerlerinin yerilmesinde mübalağaya kaçan bir eser olmamasını istedim. Zira, eser bu tarzda olursa yalan onu çirkinleştirir, içine tekrarlar karışır, temeli sun'îlik üzerine kurulur, ifadesi çirkin ve muğlak olur."²⁷⁷

Müellif bu eserini el-Mu'tasım (218-227/833-842) devrinde Hicrî 218-227 tarihleri arasında yazmış, fakat bazı sebeplerden dolayı eser halifeye ulaşamamıştır²⁷⁸. Daha sonraları mukaddime ilave olunarak Feth b. Hâkan (ö.247/861)'a takdim edilmiştir.

Bu eser, Ramazan Şeşen tarafından 1967 yılında Türkçeye çevrilmiştir.

d.3)Kitâbu'l-Buhalâ'

el-Câhız'ın yaşadığı asrın iktisadî durumunu aksettiren bir eserdir. Cimriliğin tahlil edildiği, toplumdaki çeşitli sınıftan cimrilerin alaylı bir tarzda hicvedildiği bir eserdir. Toplum hayatını ele alması açısından, edebiyat tarihinde önemli bir yere sahiptir. el-Câhız'ın derin gözlemciliği, komik ve hicivci tabiatı bu eserde açıkça görülmektedir. el-Câhız, eserinin başında, eseri devlet büyüklerinden birinin isteği üzerine yazmış fakat bunun kim olduğu hakkında ise bir isim vermemiştir²⁷⁹.

²⁷⁶ Salih, İbrahim, "Kitâbu'l-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân Li Ebî Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız", Mecelletu'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, C. LIV, 1. Cüz, Dimeşk, 1399/1979, s.193

²⁷⁷ el-Câhız, *Menâkıb*, I, 36; III, 196

²⁷⁸ Age., I, 36; III, 196

²⁷⁹ el-Câhız, bu konuda şunları söylemektedir: "Siz, bu kitabı istememiş olsaydınız yazmaya kalkışmazdım... Beni, bu kitabı yazmaya yönlendiren sizsiniz. Eğer insanlardan bana karşı bir kötülük gelecek olursa sorumluluk size aittir..." Bkz.: el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.1, 8

Eserdeki gramer hatalarının, değişikliğe uğramış lafızların el-Câhız'ın duyduklarını ve naklettiklerini olduğu gibi rivayet etme arzusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır²⁸⁰. el-Câhız'ın bazı ifadeleri bizi bu eserin yaşlılık döneminde yazıldığı düşüncesine götürmektedir. Geceleyin camiden gelirken arkadaşının evinde misafir kalan el-Câhız'a arkadaşı şu cümleleri söylemiştir: "Bu yağmur ve soğukta nereye gidiyorsun. Evim senin evin. Karanlıktasın ve yanında ateşin yok... Gece yağmurlu ve soğuk. Sense yaşı ilerlemiş birisin. Bir yanın felçli olduğundan şikayet edip durursun..."²⁸¹. Eser, 1999 yılında Yahya Atak tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

d.4)Kitâbu'l-Hayevân

Hayvanlar ansiklopedisi olarak nitelenen bu eser, el-Câhız'ın en önemli eseridir. Ahmed Emin, el-Câhız'ı bu eseri yazmaya Bısr b. el-Mu'temir (ö.210/825)'in hayvanlar hakkındaki kasidesinin sevk etmiş olabileceğini söylemektedir²⁸².

Hayvanların doğumunu, yetişmesini, terbiyesini, yiyeceklerini, sıcak, soğuk, güneş ve gölgeden etkilenişlerini, insanlara olan yakınlıklarını, coğrafi bölgelere göre onlardaki değişiklikleri ve farklılıkları incelediği bu eserinde el-Câhız, Avrupa'da ancak XIX. asırda gelişecek olan hayvan türlerinin evrimine²⁸³, iklim ve çevrenin hayvanlar üzerindeki etkilerine²⁸⁴ hayvan psikolojisine ve sosyolojisine dair bilgilere yer vermektedir²⁸⁵. Ansiklopedik mahiyette bir eser olup Yunan, Hint ve İran kültüründen alınmış malzemelerin yanı sıra tecrübeye de dayalı bilgileri içermektedir.

el-Câhız, hayvanların özelliklerinden bahsederken, Allah (c.c.)'ın onları yaratmasındaki hikmetlere dikkati yöneltir. Ayrıca eserde İslamiyet, Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük, Dehrilik gibi gerek ilahi ve gerekse beşeri dinlerin görüş ve özellikleri, aralarında meydana gelen tartışmalar da ele alınmaktadır.

el-Câhız, bu eserini hayatının son dönemlerinde yazmıştır. Eserinin temel kaynakları, Kur'an-ı Kerim, hadisler, yaygın (meşhur) haberler, Arap şiiri ve haberlerdir. Ayrıca bu eserde sık sık kelâma, fıkıha, felsefeye, sosyolojiye, eski Arap şiirine dair istitratlar (Konu değişikliği) geçmektedir. Bu eserde sadece büyük hayvanlar değil, böceklerden en küçük mahluklara kadar bütün hayvanlara yer verilmektedir. Ayrıca müellif, eserinde Aristo (M.Ö.322-384)'dan bir çok nakilde bulunmuştur.

²⁸⁰ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.33

²⁸¹ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.103

²⁸² Emin, *Duha'l-İslam*, III, 144; I, 396

²⁸³ Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İst., 1987, s.56

²⁸⁴ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 313; el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 71, V, 370

²⁸⁵ Pellat, "*al-Djâhız*", II, 386; Cebr, *el-Câhız*, s.33

el-Câhız, kendi asrında yapılan tartışmalara da bu eserinde yer verir. Özellikle eserin bir ve ikinci ciltlerinde “köpek, horoz, güvercin sahipleri dedi ki” gibi lafızlarla bu tartışmalara atıfta bulunur. Öyle görünüyor ki el-Câhız’ın yaşadığı asırda köpek ile horoz arasında mukayeseler yapılmaktaydı. el-Câhız’ın ifadelerinden anladığımızı göre köpeğin savunmasını yapan kişi, en-Nazzâm’dır²⁸⁶.

el-Câhız, bu eserini İbnu’z-Zeyyât (ö.233/847)’a takdim etmiş, 5000 dinar mükâfat almıştır²⁸⁷.

d.5)Risâletu fi’l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri’l-Mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib fi Fî’lihi

el-Câhız, Râfıza’nın imamet ve Sahâbe hakkındaki görüşlerini eleştirmekle birlikte Hz. Ali’nin tahkim ve Mu’aviye ile ilgili konularda haklılığını savunmaktadır. el-Câhız, bu eserinde hakem olayını irdelemekte ve Hz. Ali’nin yanında yer almaktadır. Adeta bu olayda halifenin en uygun olan yolu seçtiğini ispatlamaya çalışmaktadır. Mu’aviye’nin Hz. Peygamber’in sünnetine muhalefet ettiği gerekçesiyle küfre düştüğünü tekrar vurgulamaktadır. Ayrıca Mu’aviye’nin imamete en uygun kişi olduğunu, Hz. Osman’ın kanını talep etmesini ve bu yönde ehlini, malını, kabilesini ve taraftarlarını seferber etmesini delil getiren Sufyâniler’in görüşlerini kabul etmemiş ve reddetmiştir. Ona göre Mu’aviye’nin yaşadığı asırdaki bazı alimler bile Mu’aviye hakkında olumlu kanaatlere sahip değillerdir.

Eserin muhtevâsından anlaşıldığına göre el-Câhız, Mu’tezilî geleneğin genel temayüllerine uygun bir şekilde Mu’aviye’nin İslam’ın özüne aykırı olan uygulamalarını tenkit etmektedir.

d.6)el-Abbâsiyye

el-Câhız, temelde Abbasî halifelerinin siyasetlerini ve imamete ilişkin düşüncelerini destekler görünmektedir. Bu gayeyle yazılan eser, hilafetin Abbas b. Abdulmuttalıb’in soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia edenlerin görüşlerini konu edinmektedir. Eser’den bir kısım, es-Sendûbî tarafından yayımlanmıştır.

el-Câhız’ın *Kitâbu İmameti Veledi’l-Abbas*²⁸⁸ adlı eseri de bu bağlamda yazılmış eserlerden olması muhtemeldir.

²⁸⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 3, 356; II, 153

²⁸⁷ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2118

²⁸⁸ el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2118; Pellat, *Nouvel*, s.127, 142

d.7)Fadlu Haşim 'ala Abdi's-Şems

el-Câhız, *Fadlu Haşim 'ala Abdi's-Şems* adlı risalesinde, Kureys'in iki büyük kabilesi arasındaki üstünlük yarışına değinir. Haşim ve Abdüşşems, Abdimenaf'ın oğullarıdır; Abdulmuttalib de Haşim'in oğludur. Abdüşşems'in oğlu ise Emevîler'in soyunun başlangıcı olan Ümeyye'dir²⁸⁹. el-Câhız'a göre bu iki büyük Arap kabilesi arasındaki fazilet mücadelesinde Haşimoğulları daha üstündür²⁹⁰. O, Emevîler'in zülmünden, Haşim oğullarına yaptıklarından, Hz. Hasan ve Hüseyin'e ettiklerinden ve Hz. Ali ile olan savaşlarından söz ederek haklarında olumsuz imaj sergilemeye çalışır²⁹¹.

e)el-Câhız'a Nispet Edilen Eserler

el-Câhız'a ait olduğu şüpheli olan *Kitâbu'd-Delâil ve'l-İ'tibâr 'ale'l-Halk ve'l-Âsar*; *Kitâbu'l-Hanîn ile'l-Evtân*; *Kitâbu Selvetu'l-Harîf bi Münâzereti'r-Rabî* ve'l-Harîf; *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd* adlı eserlerden tezimizde istifade etmedik. Kaynaklarda bu konuda yeterli bilgiler olduğu için sadece onlara atıfta bulunmakla yetineceğiz²⁹².

el-Câhız'ın burada ele almadığımız Kur'an-ı Kerim, ahkâm, kelim, edebiyat, siyaset ve tarih, iktisad, ahlak ve toplum, firkalar ve görüşleri, bitkiler, hayvanlar, coğrafya gibi alanlarda da bir çok eseri vardır. Şüphesiz biz, burada el-Câhız'ın bütün eserlerini tanıtmaya ihtiyacını hissetmiyoruz. Sadece bu eserlerin yer aldığı çalışmalara bakılması gerektiğini vurgulamakla yetineceğiz²⁹³.

Kısacası el-Câhız, daha hayatta iken ilmiyle meşhur olan nadir kişilerden birisidir. Özellikle Beyan ilmindeki otoritesi ve fasihliği, onun tarih içindeki önemli

²⁸⁹ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, " *Fadlu Haşim 'ala Abdi's-Şems*", Resâilu'l-Câhız, (Hasan Sendubî neşri), Mısır, 1352/1933, s.69

²⁹⁰ Age., s.70

²⁹¹ Age., s.78 vd.; el-Câhız'ın farklı imamet anlayışlarına değinmesini bir tür alaya alma sanatı (Ammara, *Mu'tezile*, s.165) yada eğlence ve arzuyla (Mes'ûdî, *Muruc*, III, 167) ilişkili olduğunu düşünenler olmuştur. Kanatimizce el-Câhız'daki bu tavır ve düşünce değişiklikleri yaşadığı asırdaki mevcut sosyo-politik uygulamalarla yakından alakalıdır.

²⁹² es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s. 155-158; Brockelmann, *Supp.*, I, 246-247; Şeşen, *Câhız'ın Eserleri*, s.234-272; Gureyb, *el-Câhız*, s.41

²⁹³ Eserlerinin tamamı için bkz: el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, I, 3-13; el-Hamevî, *İrşâd*, V, 2118-2120; İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (M. Rıza Teceddüd baskısı), s.32, 65, 307-309; el-Kutubî, *Uyûnu't-Tevarih*, s.423-426; es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.116-158; Brockelmann, *GAL*, I, 158-160; *Supp.*, I, 240-247; Pellat, Charles, " *al-Ğahız Hérésio-graphie*", Bulletin D'études Orientales, C.XXX, Damas, 1978, s.147-158; " *Essai d'Inventaire de l'œuvre Ğahizienne/ Ğahiziana III*, Arabica, C. III, Cüz: 2, Leiden, 1957, s.147-180; *Nouvel*, s.117-163; *The Life*, s.10-27; Hafâcî, *Ebû Osman*, s.284-343; el-Fahurî, *el-Câhız*, s.24-39; Cebr, *el-Câhız*, s.39-70; Merdüm Bek, Halil, *el-Câhız*, Dimeşk, 1349/1930, *el-Câhız*, s.35-43; el-Hâcirî, *el-Câhız*, s.6-9, 181-450; Gureyb, *el-Câhız*, s.39-41; et-Tavîlî, *Ebû Osman*, s.16-40; 'Atavî, *el-Câhız*, s.51-54; el-Hûfî, *el-Câhız*, s. 51-71; Şeşen, *Câhız'ın Eserleri*, s.234-272

yerini belirlemiştir. Bunda doğuşundan beri sahip olduğu yetenekle beraber Edebiyatla uğraşması ve akla önemli bir yer vermesinin büyük önemi olmuştur.

el-Câhız'ın yaşadığı ortam, hayatı, akidesi, ilmi gelişmesi ve eserlerini ele aldığımız birinci bölümde; onun Hicrî 155 tarihinde Basra'da doğduğu ve fakir bir ailenin çocuğu olduğu, küçük yaşta iken ilim tahsiline başlayıp bir çok ilim dalında kıymetli eserler bıraktığı sonucuna vardık. Yaşadığı asırda yabancı kültürlerden Arapça'ya çevrilen eserlerden faydalandığını ve bu kültürlerle yapılan tartışmalar da aktif bir rol üstlendiğini tespit ettik. Eserlerinde dönemindeki farklı sosyo-politik uygulamalar nedeniyle, değişik konuları ve hassasiyetleri öne çıkardığını gördük. Dolayısıyla el-Câhız'ın eserlerinde, farklı dönemlerde farklı imamet anlayışlarını savunduğunu dikkate alarak, onun fikirlerinde bir istikrar ve tutarlılığın olmadığını iddia edemeyiz. Zira el-Câhız'ın bu tür eserlerinde, yazıldıkları dönemin siyaset anlayışlarının yansıtıldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Yine bu bölümde, el-Câhız'ın iktidar ve Sünnî kesimle yakınlaşma içerisinde olduğu sonucuna vardık. Özellikle İbnu'z-Zeyyât (ö.233/847), Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854) ve Feth b. Hâkan (ö.247/861) gibi vezirler vasıtasıyla iktidarla, *el'Usmâniyye* adlı eserindeki tutumlarıyla da Sünnî ulema ile uzlaşmaya çalışmıştır. Onun *Menâkıbu Cundi'l-Hilâfe ve Fadâilu'l-Etrâk*, *Kitâbu'r-Radd 'ale'l-Muşebbihe*, *Risâle fi'n-Nâbite*, *Kitâbu'r-Radd ale'n-Nasârâ ve'l-Yehûd* gibi eserlerini dikkate aldığımızda, devletin izlediği din ve kültür politikasıyla yakından ilgilendiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca Mu'tezilî kimliğe sahip olmayı önemli gören el-Câhız'ın, dini akidesinin bozuk olduğu iddiasının yersiz olduğu sonucuna vardık. Zira onun eserlerinde, bu iddiayı doğrulayabilecek herhangi bir ifadeye rastlayamadık.

Şüphesiz el-Câhız, Abbasî iktidarının o dönemdeki mevcut dinî ve siyasî dokuyu ele aldığı bu eser ve risalelerinde, ayet ve hadisleri referans olarak göstermiştir. O, hadisleri referans alırken, dinî ve politik kaygılardan ne ölçüde uzaklaşabilmiştir?, mezhebî tartışmalarda hadisleri nasıl referans göstermiştir?, o günkü şartlarda sünnete nasıl bir değer atfetmiştir? gibi sorulara cevap bulmanın kültürümüzü değerlendirme açısından önemli olacağı kanaatindeyiz. Bu gayeyle tezimizin sonraki bölümlerinde el-Câhız'ın sünnet/hadis anlayışı üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

eI-CÂHİZ VE HADİS/SÜNNET

A-el-CÂHİZ'İN HADİS KÜLTÜRÜ

el-Câhiz ömrünün yarısını, büyük çaplı hadis koleksiyonlarının oluşturulmaya başladığı dönemde geçirmiştir. Onun yaşadığı bu dönemde, vâizler camilerde, Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadislerle, islamî renge büründürülen İncil ve Tevrat kıssalarıyla halkı dinî bakımdan enforme ediyorlardı. Böylece kendine has tarih, ahlak, eski din ve kültürlerin en çarpıcı nosyonlarını içeren bir halk İslamı vücuda geldi. Bu halk İslamına teorik zemin hazırlayan entelektüel birikim, hadisçiler vasıtasıyla temin ediliyordu. Hadisçilerin avâm kesimi, bu sıralarda iyiden iyiye etkinliğini artırmıştı. İşte tam bu noktada, daha evvel kadim İran kültür ve dinlerinin Müslüman toplumu tehdit eden heretik anlayışlarına karşı mücadeleye girişen Mu'tezilî alimler, gittikçe güçlenen ve yoğunluk kazanan halk İslamında bu kadim kültür ve dinlerin izlerini sezdiler ve onlarla mücadeleye giriştiler¹.

el-Câhiz da kendisini yaşadığı asırda meydana gelen tartışmaların içinde bulmuş ve onlara katılmıştır. Onun *Risâle ilâ Ahmed b. Ebî Du'âd fi Nefyi't-Teşbih, er-Radd 'ale'l-Müşebbihe, Kitâbu'l-Muhâtabât fi't-Tevhid* ve günümüze ulaşamayan birkaç eseri bu bağlamda yazılmış eserlerdir. Hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in hadisleri, bu tartışmaların mihenk taşıydı. Araştırmamızda görüleceği üzere, Hz. Peygamber'in hadislerinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda el-Câhiz, değerli bilgiler ortaya atmış ve bu konuda bazen hadisçilerle de karşı karşıya gelmiştir.

1.el-Câhiz'in Hadis İlimine İlgisi

el-Câhiz, hadis ilmiyle ilgilenmeye ve hadis dersleri almaya ilk önce Basra'da iken başlamıştır². Onun Basra'da hadisçilerin derslerine katıldığının bir diğer delili de defalarca Basralı hadis hocalarının adlarını zikretmesidir³. Basra dönemindeki bu eğitiminden sonra el-Câhiz kendi ifadesine göre, Bağdad döneminde de hadisle ilgisini azaltmamıştır: "Bir gün sabahleyin hadis dersine katılmak için çıkmıştım. Mahallenin meydanına (Murabba'a)⁴ ulaştığımda bir kaç köpek bana saldırdı."⁵. Ayrıca el-Câhiz'in hadis öğrenmek üzere sabahleyin mescide doğru yöneldiği fakat yolda bazı alimlerle karşılaşarak onlarla tartışmaya giriştiği de rivayet olunmaktadır⁶. Fransız müsteşrik Pellat, el-Câhiz'in elinde Kur'an ve hadis ilimlerine ait bir kitabın olduğunu ve hadisçilerin

¹ Özafşar, M. Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Ank., 1999, s.39

² es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhiz*, s.24

³ el-Câhiz, *el-'Usmâniyye*, s.94; el-Câhiz, *el-Bursân*, s.266, 284, 306, 340; Krş: Pellat, *Le Milieu*, s.90

⁴ Basra Ehli, dört yol ağzına Murabba'a adı vermektedirler. Bkz.:eş-Şezer, *Elfâz*, s.23

⁵ el-Câhiz, *el-Hayevân*, V, 421

⁶ Emin, *Duha'l-İslam*, I, 385

derslerine katıldığını⁷, Ahmed Emin de el-Câhız'ın hadis rivayet edebilmek (Talebu'l-Hadis) için seyahate çıktığını söylemektedir⁸.

Bütün bunlardan şu sonuca varmak mümkündür. el-Câhız, hadis ilmini öğrenmek için derslere katılmış, hadis alimleriyle bir araya gelmiş ve onların eserlerini okumuştur. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi el-Câhız, günümüzde meşhur Küttüb-i Sitte'nin tasnif edildiği asırda yaşamıştır. Fakat el-Câhız'ın çoğu tasnif aşamasında olan bu ilk dönem hadis kaynakları hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunduğu rastlayamadık. Belki de bunun nedeni, bu dönemde söz konusu eserlerin meşhur olmamaları⁹ ve belki de bazılarının tasnif aşamasında olmalarıdır.

el-Câhız'ın hadis rivayetlerini nasıl değerlendirdiği konusunu ele almadan önce, bu hadislerin söyleyeni bir diğer ifadeyle, kaynağı olan Hz. Muhammed ve onun sözlerini bizlere nakleden ilk kimseler olması hasebiyle Sahâbe hakkındaki görüşlerini bilmekte fayda vardır.

2.el-Câhız'a göre Hz. Peygamber

Sağlıklı, tutarlı ve doğru bir İslam anlayışı için Müslümanların, Hz. Peygamber'in sünnetini doğru anlamaları gerekmektedir. Sünneti doğru anlamanın da ilk adımı, sağlıklı bir Peygamber telakkisine sahip olmaktır. Zira İslam tarihi boyunca Hz. Peygamber'e yüklenen yanlış imaj ve misyonlar, onun insanî ve peygamberlik yönünün anlaşılmasına olumsuz katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda el-Câhız'ın Hz. Peygamber'in sözlerini anlama konusundaki değerlendirmelerine geçmeden önce, onun Hz. Peygamber hakkındaki düşüncelerini ve onun her söz ve davranışını sünnet olarak görüp görmediğini tespit etmemiz gerekmektedir.

a)Beşer Olarak Hz. Peygamber

el-Câhız'a göre, Hz. Peygamber, beşeri tavır ve davranışlarda tabii ve normal tutum sergilemiştir. Onun davranışlarındaki tabiiyet, beşeri tavırlarına, yani yemesine, içmesine, üzülmesine, sevinmesine, gülmesine, ciddi olmasına, şaka yapmasına hakim olmuştur¹⁰.

⁷ Pellat, *Le Milieu*, s.90-91

⁸ Emin, Ahmed, *Feydu'l-Hatır*, Kahire, 1943, IV, 290

⁹ Hadis kaynakları içerisinde en muteber hadis eseri olarak kabul edilen el-Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahih*'inin bile tanınması ve otorite haline gelmesi, yazılmasından birkaç asır sonra olmuştur. Bkz.:Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", İslâmî Araştırmalar Dergisi, Cilt:X, Sayı:1-3, Yıl.:1997, Ank., 1997, s.109

¹⁰ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.6; el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "et-Terbî' ve 't-Tedvir", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 96; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 30

el-Câhız, Hz. Peygamber'in bir beşer olması hasebiyle bazı yiyeceklerden haz aldığını, bazı yiyeceklerden gerek bölgesinde yetişmemesi, gerekse kokusu ve tadı hoş olmaması nedeniyle imtina ettiğini ve yemediğini dile getirmiştir. Bu konuda, Hz. Peygamber'in keler eti hakkında, "kavmimin yemeğinden değildir"¹¹ dediğini naklederek, onun bir beşer gibi keler etini sevmediğini ve onun kendi bölgesinin yiyeceği olmadığını vurgulamak istemiştir¹². Yine bu konuda, Hz. Peygamber'in ayakkabılarını tamir ettiğini, elbiselerini yamadığını, parmaklarını yaladığını, 'Eğer ben, bir koyun/kuzu kolu yemeye çağrılısam, icabet ederim. Yine bana bir koyunun paçası hediye edilse, onu kabul ederim'¹³ dediğini naklederek¹⁴, Hz. Peygamber'in hangi yiyeceklerden hoşlandığına ve bir beşer olarak hangi yemeklerden hoşlandığına işaret etmektedir.

el-Câhız'a göre, Hz. Peygamber yeme, içme, uyku, yorulma, dinlenme, gülme, üzülme, sevinme ve daha pek çok fiziki ve biyolojik özelliklere sahiptir. Hz. Peygamber, hem ticaretle uğraşmış hem de koyun gütmüştür¹⁵. el-Câhız, Hz. Peygamber'in hoşgörüsü ve affediciliğini şu sözleriyle ifade etmektedir: "Hz. Peygamber yemeği yerde yerd. Yere otururdu. Aba giyerdi. Garibanlarla sohbet ederdi. Çarşılarda dolaşır. Elini yastık ederdi. Kendinden kısas alınmasına izin verirdi. Parmaklarını yalardı. Yaslanarak yemek yemezdi. Ağız dolusu güldüğü asla görülmemiştir. Hz. Peygamber bu konuda şöyle demiştir: 'Eğer ben, bir koyun/kuzu kolu yemeye çağrılısam, icabet ederim. Yine bana bir koyunun paçası hediye edilse, onu kabul ederim'. Hz. Peygamber, tek başına yemek yemedi, kölesini dövmedi, Allah yolunda olması hariç hiç kimseye eliyle vurmadı. Hz. Peygamber, son derece sabırlı ve affediciydi. Mekke'nin fethi gününde olanlar, bunun apaçık ve en mükemmel delilidir. Hz. Peygamber, Mekke'ye girdiği esnada karşısındakiler (Müşrikler) onun amcasını, amca çocuklarını, dostlarını, arkadaşlarını öldürmüşler, mahallesinde onu muhasara altına almışlardı, arkadaşlarına en şiddetli bir şekilde işkenceler yapmışlardı, onu

¹¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 54 İsti'zân, 10 (II/968); Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 509; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 332; IV, 88-89; ed-Darimî, 7 Sayd, 9 (II/418 H.N.:2023); el-Buharî, 70 Et'ime, 10 (VI/200); 72 Zebâih, 33 (VI/231-232); Muslim, 34 Sayd 44 (II/1543-1544); İbn Mâce, 28 Sayd 16 (II/1079-1080 H.N.:3241); Ebû Davud, 26 Et'ime, 27 (IV/153-154 H.N.:3794); en-Nesâî, 42 Sayd, 26 (VII/198-199 H.N.:4313-4314)

¹² el-Câhız, *el-Evtân*, IV, 117

¹³ Hadisin birinci kısmı için bkz: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 415, 417; Hadisin ikinci kısmı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 424, 479, 481, 512; el-Buharî, 51 Hibe, 2 (III/129); 67 Nikah 73 (VI/144); et-Tirmizî, 13 Ahkâm 10 (III/623 H.N.:1338)

¹⁴ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.10

¹⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 509

yaralamışlardı, ona eziyet etmişlerdi, ona küstahça tavır sergilemişlerdi, onu tuzağa düşürmek için hep birlikte anlaşmışlardı. Müşriklerin bütün direnişlerine rağmen, Hz. Peygamber galip gelip Mekke'ye girdiğinde onlara: Kardeşim Yusuf'un dediği gibi söylüyorum: 'bugün azarlanacak değilsiniz, Allah sizi bağışlasın. O, merhamet edenlerin en merhametlisidir'¹⁶ demiştir'¹⁷.

Görülüyor ki el-Câhız, bu ifadelerinde Hz. Peygamber'in büyük bir insan olduğunu, bütün insanlara karşı şefkatli ve merhametli davrandığını, insana değer verme ve saygı konusunda hiçbir ayırım yapmadığını, kendisine karşı yapılmış olan en kötü söz ve davranışlar karşısında bile soğukkanlılığını ve hoşgörüsünü kaybetmediğini söylemektedir. Onun Hz. Peygamber'i tanıtan bu ifadelerini söyleme gayesi, muhtemelen Hz. Peygamber'in ahlâk bakımından insanların en mükemmeli olduğunu vurgulamak arzusudur.

el-Câhız, Yahudi bir kadın kızartılmış bir koyun etiyle Hz. Peygamber'i zehirlediğinde, Hz. Peygamber'in: 'Hayber lokması (o zamandan beri) beni zehirliye geldi. İşte şimdi bu an, hayat damarının kesilme vaktidir'¹⁸ dediğini rivayet ederek onun da bir insan gibi zehirlenebileceğini vurgulamıştır¹⁹. Her ne kadar el-Câhız'a göre Hz. Peygamber, diğer insanlarla beşerî açıdan eşit olsa bile, ahlâk bakımından onların en üstünüydü. Onda daha önce asla bir beşerde bulunmayan ve bundan sonrada yine herhangi bir beşerde bulunmayacak ahlâkî davranışların olduğunu söylemektedir²⁰. Ona göre Hz. Peygamber'in sabrı, hilmi, vefası, zühdü, cömertliği, yardım ediciliği, doğruluğu, ilmi ve mütevazılığı başka hiç kimse de yoktur²¹.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in cömertliği hakkında ise şu cümleleri nakleder²²: "Hz. Peygamber, para üstüne para koymadı. Kerpiç üstüne kerpiç de koymadı. Arap yarımadasına sahip oldu. Zekatları teslim aldı. Irak'ın göllerinden, Umân sahiline ve Yemen'in köylerine kadar her yerden ona mallar getirildi. Ama öldürüldüğünde zırhı rehindi. Ondaki bir şey istendiğinde 'hayır' dediği duyulmamıştır. İsteneni verir, sözünü yerine getirirdi. Şairler onu cömertliğinden dolayı övdüler. Hatipler onu hoşgörüsüyle

¹⁶ 12 Yusuf, 92

¹⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 30

¹⁸ ed-Darimî, Mukaddime, 11(I/34-35 H.N.:68); el-Buharî, 64 Meğazî, 83 (V/137)

¹⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 249

²⁰ el-Câhız, Hz. Peygamber'in sabrının, hilminin, vefasının, zühdünün, cömertliğinin, tevâzu'unun, yardımseverliğinin, dostluğunun, ilminin ve cesaretliliğinin hiç kimsede bulunmadığını söylemektedir. Bkz.: el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Kitâbu'l-Hucce fi Tesbîti'n-Nubuvve*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 280-281

²¹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 266-269, 280-281

²² el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.132

andılar. Yalnızca bir tek adama, bir koyun ve bir deve sürüsü verdi. Bir Arap hükümdar verse verse yüz deve verirdi ve onun için ‘bir sürü deve verdi’ denilirdi. Halbuki Hz. Peygamber, bin deve vermişti²³. Adam develerin çokluğunu görünce; ‘senin peygamberliğine şahitlik ederim’ dedi. Bu normal insanların yapabileceği bir şey değil...”

el-Câhız, Hz. Peygamber’in diğer insanlardan farklı bazı meziyetlerinin olduğunu da vurgulamak istemiştir. Bu bağlamda bazı hadisleri delil olarak kullanmaktadır. Örneğin; Sabâ rüzgarı ile yardım edildim²⁴ ve bana Cevâmiu’l-Kelim²⁵ (çok mana taşıyan sözcükler) verildi²⁶. Yine el-Câhız, kıtlıkla ilgili bilgiler verdikten sonra Sahâbenin açlıktan dolayı karınlarına taş bile bağladıklarını ifade eder²⁷ ve akabinde Hz. Peygamber’in: “Ben sizden birisi gibi değilim. Ben, Rabbimin yanında gecelerim, Rabbim beni yedirir, içirir”²⁸ dediğini rivayet eder²⁹. el-Câhız, bu hadisleri, Hz. Peygamber’i beşer hüviyetinden çıkarmak gayesiyle değil, bilakis onun beşer olarak diğer insanlardan farklı bazı vasıflarının olduğunu vurgulamak için zikretmektedir. Zira el-Câhız, Hz. Peygamberin hayvanlar ile konuştuğunu söyleyerek onu beşer üstü göstermeye çalışanlara, bu hususun ‘Ya Allah’ın ona ihtiyacı ölçüsünde vahyetmesi, ya feraseti, hissi ve meselelere hakimiyeti yada Allah’ın ona ilham etmesiyle³⁰ gerçekleştiğini söyleyerek, Hz. Peygamber’in beşer üstü bir hüviyeti olmadığını vurgulamaya çalışmıştır. Yine el-Câhız, Hz. Peygamber’in diğer insanlardan farklı bazı meziyetlere sahip olduğunu, Hz. Peygamber’in ‘Ben, bana vahiy gelmeyen konularda sizin gibiyim’³¹ hadisini yorumlarken ifade etmektedir³²: “Hz. Peygamber de gaybî konularda insanlar gibidir. Fakat hilm, ilim, sabır, yakîn, cesaret, temizlik, re’y,

²³ Kaynaklarda Hz. Peygamber’in “kime, niçin, nerede ve ne zaman?” bin deve verdiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

²⁴ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.343; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 304; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 223, 228, 324, 341, 355, 373; el-Buhârî, 15 İstiskâ, 26 (II/22); 59 Bedu’l-Halk, 5 (IV/76); 60 Enbiya, 6 (IV/108); 64 Meğazî, 29 (V/47); Muslim, 9 Salâtu’l-İstiska, 17 (I/617)

²⁵ el-Câhız, söz konusu terimi “az lafızlarla, çok manaları ifade etmek” şeklinde tanımlamakadır. Bkz: el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 29

²⁶ el-Buhârî, 96 İ’tisâm, 1 (VIII/138); Muslim, 5 Mesâcid, 5 (I/371); et-Tirmizî, 19 Siyer, 5 (IV/123 H.N.:1553)

²⁷ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s.382

²⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 237; Ayrıca Krş: İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 8, 30, 202, 218, 276; V, 364; VI, 126; el-Buhârî, 30 Savm, 48-50 (II/242-243); 86 Hudûd, 42 (VIII/32); 96 İ’tisâm, 5 (VIII/144); Muslim, 13 Sıyâm, 57 (I/773-774); et-Tirmizî, 6 Savm, 62 (III/148 H.N.:778)

²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 427

³⁰ Age., VII, 218-219

³¹ et-Taberânî, Ebu’l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Thk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, Musul, 1404/1983, XX, 67

³² el-Câhız, *el-Bursân*, s.254

doğruluk, kemâliyyet ve olgunluk gibi konularda Hz. Peygamber'in diğer insanlara üstünlüğü kıyaslanamaz".

el-Câhız, Hz. Peygamber'in az sözle çok manayı ifade eden, güzel ahlakı, doğru ve dürüst fiilleri emreden, bu fiillerin aksi olanlarını da yasaklayan sözleri olduğunu söyledikten sonra onun örnek alınması gereken bir ahlaka sahip olduğunu ifade eder³³. Ayrıca bu konuda Muhammed b. Ali (ö.125 H.)'nin şöyle dediğini rivayet eder³⁴: "Allah, Muhammed'i en güzel ahlakla edeplendirdi ve şu ayetleri söyledi: 'Rasulum! Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir'³⁵ ve 'Peygamber size ne verdiyse onu alın size ne yasakladıysa ondan sakının. Allah'dan korkun'³⁶.

el-Câhız'a göre Hz. Peygamber, bütün insanlara gönderilen bir Peygamberdir³⁷. Zira Kur'an'da "Ey insanlar, gerçekten ben sizin hepinize gelen, Allah'ın Peygamberiyim"³⁸ ve "insanları sakındırmak için"³⁹ ayetleri onun hakkında gelmiştir. Hz. Peygamber'in de "Bana bazı şeyler has kılındı. Bütün insanlara gönderildim. Ğanimetler bana helal kılındı. Benim için yeryüzü tertemiz ve mescid kılındı"⁴⁰ buyurması, onun hem bazı özel vasıflara sahip olmasını hem de onun dışındaki Peygamberlerin belirli kavimlere gönderildiğinin bir delilidir⁴¹.

el-Câhız, Hz. Muhammed'in Müslümanlar nazarında tartışmasız bir büyüklüğünün, kalblerinde kurulmuş bir tahtının olduğunu belirtir⁴². Hatta Hz. Peygamber'in annesine karşı yapılacak en küçük bir iftiraya bile tahhammülü olmadığını şu şekilde ifade eder⁴³: "Bizim hakimlerimiz, Hz. Muhammed'in annesine iftira eden bir Hristiyana ancak tazir ve disiplin cezası verilmesini savunurlar. Sonra onlar verdikleri bu cezaya 'Hz. Peygamber'in annesinin Müslüman olmadığını' delil getiriyorlar. Subhanellah!... Bu tuhaf ve saçma bir sözdür. Onların mecliste bile, bize eşit olmadıkları Hz. Peygamber'in şu sözünden anlaşılmaktadır: 'Eğer onlar size

³³ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 28

³⁴ Age., II, 29

³⁵ 7 A'raf, 199

³⁶ 59 Haşr, 7

³⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 70-71

³⁸ 7 A'râf, 158

³⁹ 74 Müddesir, 36

⁴⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 295; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 250, 301; III, 304; IV, 416; V, 147, 161; ed-Darimî, 2 Salât, 111 (I/263 H.N.:1396); 17 Siyer, 29 (II/540 H.N.:2470); el-Buharî, 8 Salât, 56 (I/113); Muslim, 5 Mesâcid, 3 (I/370-371)

⁴¹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 295-296

⁴² el-Câhız, *er-Radd Ale'n-Nasârâ*, III, 319

⁴³ Age., III, 318

söverlerse onları dövün. Eğer sizi döverlerse, onları öldürün”⁴⁴. Halbuki onlar, Hz. Peygamber’in annesine terbiyesizce iftira attıkları zaman Hz. Peygamber’in ümmeti onlara ancak tazir ve disiplin cezası vermişti”. el-Câhız’ın Hz. Peygamber’in annesi hakkındaki iftiraları şidetli bir üslûpla eleştirmesi olumlu bir davranış olmakla birlikte, konuyu sahih olmayan bir hadisle delillendirmeye çalışması ise olumsuz bir tavrıdır. Onun zayıf hatta uydurma hadisleri incelemeye tabi tutmadan delil kullanması, mazur karşılanamaz.

el-Câhız, Hz. Peygamber’in Ficâr Savaşı’na katılıp bu savaşta amcalarına ok taşıdığını delil getirerek, onun fücûr (zulüm) işlediğini söyleyen kişiyi eleştirmiştir. el-Câhız, Hz. Peygamber’in “Ben, on dört yaşında iken iken Ficâr’ı gördüm. O savaşta amcalarıma düşman tarafından atılan okları topluyordum”⁴⁵ sözünü zikrettikten sonra, eleştiri yapan kişiye olayın tarihi gelişiminin nasıl olduğunu açıklamıştır: “Amir b. Sa’sa’a oğulları, Kureyş ve Kinâne’den, Rehhâl diye anılan Urve’nin öldürülmesi konusunda el-Berrâd b. Kays’ın suçu ile ilgili talepte bulundular. Amir b. Sa’sa’a oğulları, suç işlemeyen ve yardımda da bulunmayan kimselerden talepte bulduklarını biliyorlardı. Bu fiilden önce el-Berrâd b. Kays boş ve avâre bir şekilde etrafta dolaşıyordu... Dolayısıyla Peygamberimizin amcaları kendilerini, mallarını ve ailelerini savundular. Buna göre Hz. Peygamber, asla fâcir olamaz...”⁴⁶.

Bu ifadelerden el-Câhız’ın Hz. Peygamber’in Ficâr Savaşında zulme şahit olduğu şeklinde yapılan yorumları doğru bulmadığı ve bu fiilin Hz. Peygamber’e yakıştırılmasını bile hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır.

el-Câhız’ın Hz. Peygamber ile ilgili önem verdiği konulardan birisi de onun Peygamberliğinin ispatıdır. el-Câhız, insanları irşad için bu konuda bir de eser yazmıştır. Ona göre Hz. Muhammed’in peygamberliğine işaret eden deliller gerek eski kitaplarda, gerekse bazı olaylarda mevcuttu. Mesela; Eski kitaplarda zikredilen özellikler aynen Hz. Peygamberde bulunuyordu. Yine Hz. Peygamber’in, Peygamber olmadan önceki davranış ve hareketleri, toplumdaki mevki onun peygamberliğine delildir. Hatta bu dönemde görülen bazı harkülade olaylar da onun peygamberliğine

⁴⁴ el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1405/1985, IV, 139; Bu hadisin sahih olmadığı konusundaki değerlendirmeler için bkz: İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali, *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye*, Thk.: Halil el-Meys, Beyrut, 1403, II, 871

⁴⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyüp el-Himyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.:Taha Abdurraûf Sad, Beyrut, 1411, I, 326

⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 165-166; el-Câhız, *el-Beyân*, III, 290

delildir. Cebrâil'in vahyin nuzûlü sırasında insan suretine girmesi de onun peygamberliğinin delillerindendir⁴⁷.

el-Câhız, Peygamberliğin delilleri konusundaki haberleri toplayan bir kitabın yazılmamasını eksiklik olarak görür. "Eğer böyle bir kitap yazılıysaydı, Hz. Muhammed'in Peygamberliğinden şüphe edenlerin şüpheleri ortadan kalkardı"⁴⁸ demektedir.

el-Câhız, Peygamberliğin delilleri arasında, Peygamberlerin insanların hatırından geçenleri bilmesini, ne yediklerini, ne biriktirdiklerini haber vermesini ve dualarının Allah tarafından geciktirilmeden kabul edilmesini zikreder⁴⁹. Bu bağlamda el-Câhız, Hz. Peygamberle ilgili birkaç rivayet naklederek düşüncelerini delillendirmeye çalışır⁵⁰. Bunlardan birincisi şöyledir: Araplar, Hz. Peygamber'e eziyet ettiklerinde, onlar hakkında beddua etmiş ve "Ey Allahım, Mudâr üzerine baskını arttır ve onların üzerine Yusuf'un kıtlık seneleri gibi seneler gönder"⁵¹ buyurmuş ve bunun neticesinde hayvanlar, bitkiler telef olmuştur⁵². İkinci rivayete göre Hz. Peygamber, "Ya Rabbi! bize değil, çevremize ver"⁵³ şeklinde dua etmiş ve Allah da yağmuru çevredeki şehirlere vermiştir. Bu konuda el-Câhız'ın zikrettiği diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber, İslam'a davet için gönderdiği mektubu, Kisra'nın yırtması sonucunda "Ey Allahım, onun mülkünü tamamen parçala"⁵⁴ şeklinde dua etmiş ve Allah da onun duasını kabul etmiştir.

Sonuç olarak el-Câhız, Hz. Peygamber'in hem insan hem de peygamberlik yönünün olduğuna dikkat çekmiştir. Zira Hz. Peygamber'in vefatından sonraki tarihî süreç içinde bazı Müslümanların, Hz. Peygamber'i yalnızca bir insan olarak görmeyi

⁴⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 299; VI, 276-277

⁴⁸ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 224-226

⁴⁹ Age., III, 267

⁵⁰ Age., III, 267-269

⁵¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 447; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 108; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 239, 255, 271, 418, 470, 502, 521; el-Buhârî, *İstiskâ*, 2 (II/15); 56 Cihâd, 98 (III/234); 60 Enbiya, 19 (IV/122); 80 De'avât, 58 (VII/165); 65 Tefsiru'l-Kur'an, (3), 9 (V/171); 78 Edep, 110 (VII/118); Muslim, 5 Mesâcid, 294-295 (I/466-467); İbn Mâce, 5 İkametu's-Salât, 145 (I/394 H.N.:1244); Ebû Davud, 8 Vitir, 10 (II/142 H.N.:1442); en-Nesâî, 12 Tatbîk, 27 (II/201 H.N.:1072)

⁵² el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 267

⁵³ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 228; Hadis için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 91-92; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 28, 73, 318; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 104, 187, 194, 261, 271; IV, 236; el-Buhârî, 11 Cuma, 35 (I/224); 15 İstiskâ, 7-8, 14, 24 (II/17-19, 22); 78 Edep, 68 (VII/95); 80 De'avât, 24 (VII/154); Muslim, 9 İstiskâ, 8, 9 (I/612-614); İbn Mâce, 5 İkmetu's-Salât, 154 (I/404 H.N.:1269); Ebû Davud, 3 İstiskâ, 2 (I/694 H.N.:1174); en-Nesâî, İstiskâ, 9,10,17,18 (III/159-167 H.N.:1513,1515-1516,1525-1526)

⁵⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 243, 305; III, 442; el-Buhârî, 3 İlim, 7 (I/23-24); 56 Cihâd, 101 (III/235); 64 Meğazî, 82 (V/136); 95 Ahbâru'l-Âhâd, 4 (VIII/136)

peygamberlik şanına yakıştıramıyorlardı. el-Câhız'ın yukarıdaki yorumlarıyla, bu anlayışı düzeltmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Fakat ona göre, Hz. Peygamber sıradan bir insan da değildir. Şüphesiz Hz. Peygamber'e has bazı özellikler vardır. Bu vasıflar onu melek veya beşerüstü bir varlık konumuna getirmemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat etmek gayesiyle eser yazdığını dikkate aldığımızda⁵⁵, el-Câhız'ın Hz. Peygamber'e düşmanlık beslediği şeklindeki iddiaların⁵⁶ doğru olmadığı kanaatindeyiz.

b)Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri

el-Câhız, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarına büyük değer vererek, kendi fikrini temellendirmek için bunları temel kaynak olarak kullanmıştır. Örneğin; Şuûbiyye asa konusunda eleştiri yapınca, asa'nın önemini belirtmek için Hz. Peygamber'in hutbe okurken elinde asası olduğunu belirtir ve "Bu asanın önemini ve Hz. Peygamber'in nazarında onun yerini gösterme açısından önemlidir"⁵⁷ der. Mizahın haram kılınamayacağını, mizahın kolaylaştırma ve rahatlatma araçlarından biri olduğunu belirten el-Câhız, "Hz. Peygamber, bize hoşgörülü olmayı tavsiye etmiş, merhametsizliği ve moral bozmayı ise yasaklamıştır. Bize selamı yaymayı⁵⁸, karşılaşıldığında müjdelemeyi emretti. Ayrıca bize, dostluk bağları kurmayı⁵⁹, musafaha etmeyi⁶⁰ ve hediyeleşmeyi⁶¹ emretti" demektedir⁶².

Şüphesiz Hz. Peygamber'in iyi tanınması onun örnek davranışlarının doğru bir şekilde ortaya konulmasıyla mümkündür. Bu bağlamda el-Câhız'ın Hz. Peygamber'in davranışlarının örnek alınması meselesiyle ilgili yaklaşımını ele almak gerekir. Yani Hz. Peygamber'in yaptığı bir fiilin ister ibadet içerisinde geçmiş olsun isterse ibadetle ilgili olmasın, sünnet olarak kabul edilip edilmeyeceği ve dini bir değer atfedilip edilmeyeceği konusunda el-Câhız'ın görüşlerini tespit etmek gerekir.

Bu hususta vereceğimiz ilk örnek Tıbb-ı Nebevî ile ilgili olacaktır.

⁵⁵ el-Câhız'ın *Kitâbu'l-Huce fî Tesbîti'n-Nubuvve* adlı eseri buna örnek gösterilebilir.

⁵⁶ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s.111

⁵⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 69

⁵⁸ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.27; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 164, 167; et-Tirmizî, 35 Sıfâtü'l-Kıyâmet, 56 (IV/664 H.N.:2510)

⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 221; (Hadisin zayıf olmasıyla ilgili bkz: es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Câmi'u's- Sağîr Min Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dimeşk, 1417/1996, I, 499)

⁶⁰ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 47 Husnu'l-Hulk, 16 (II/908); İbn Mâce, 33 Edep, 15 (II/1220 H.N.:3702)

⁶¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 47 Husnu'l-Hulk, 16 (II/908); (Bu hadisin zayıf olduğuna dair bkz: el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Kesfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammaştehere mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Tashih: Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, Lübnan, 1408/1988, I, 285-286)

⁶² el-Câhız, *et-Terbî'*, III, 97

el-Ensârî⁶³, Humeyd (ö.142/759)'den o da Enes b. Malik (ö.93/712)'ten rivayet ettiğine göre, Ukl ve Ureyne kabilesinden bazı kimseler Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Onlara Medine'nin havası ağır geldi ve hastalandılar. Hz. Peygamber onlara: "Eğer isterseniz zekat develerinin bulunduğu yere çıkarak, onların sütlerinden ve idrarlarından içersiniz" buyurdu. Onlar da Hz. Peygamberin dediğini yaptılar ve sıhhat buldular. Sonra develerin çobanlarına saldırıp onları öldürdüler, İslam dininden çıktılar ve Hz. Peygamberin develerini önlerine katarak sürüp götürdüler. Hz. Peygamber, Müslümanlardan bir grubu gönderdi ve onları yakalayıp getirdiler. Onlar ele geçiren Hz. Peygamber, ellerini ve ayaklarını kesti, gözlerini oydu ve onları ölünceye kadar güneşin altında bıraktı"⁶⁴. el-Câhız, bu rivayetteki lafız farklılıklarına da dikkat çekerek, bir rivayette Hz. Peygamber'in söz konusu kimseleri, döl develerine gönderdiğini ve bu olayın akabinde, 'Allah'a, Peygamberine karşı savaşa kalkışanların ve yer yüzünde fesada çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri...' ⁶⁵ ayetinin nazil olduğunu belirtir⁶⁶.

el-Câhız, meleklerin sahâbi Imrân b. el-Husayn el-Huzâ'î (ö.52 H.) ile konuştuğunu ve tokalaştığını fakat gözlerine dağlama yaptırınca, meleklerin onunla tokalaşmadığını zikrettikten sonra onun şöyle dediğini rivayet eder⁶⁷: "Hz. Peygamber, yarayı dağlamayı yasakladı. Dağlama yaptığımız müddetçe ne kurtulduk ve ne de başarılı olduk."⁶⁸

Musa b. Davud (ö.217/832), Zuheyr (ö.174 H.)'den oda Ebi'z-Zubeyr (ö.128/746)'den o da Cabir (ö.78/697)'den rivayetle Hz. Peygamber, Sa'd b. Muaz

⁶³ Bu ravinin Muhammed b. Abdullah b. Ziyâd el-Ensârî, Ebû Seleme el-Basrî (ö.?) olması kuvvetle muhtemeldir. Cerh ve ta'dil kitaplarında onun hakkında "Bu raviyle ihticac olunmaz, sikalardan kendilerine ait olunmayan hadisleri rivayet etmektedir, hadisleri munkerdir, uydurma hadisler rivayet etmektedir" denilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 228

⁶⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.249; Hadisin Kaynağı için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 437; VII, 295; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 107, 163, 170, 233; el-Buhârî, 24 Zekât, 68 (II/137-138); 56 Cihâd, 152 (IV/22); 76 Tıb, 5, 29 (VII/13-20); Muslim, 28 Kasâme, 9-10 (II/1296-1297); İbn Mâce, 20 Hudûd, 20 (II/861 H.N.:2578-2579); et-Tirmizî, 1 Tahâret, 55 (I/106-107 H.N.:72); 23 Et'ime, 38 (IV/281 H.N.:1845); 26 Tıb, 6 (IV/385 H.N.:2042); en-Nesâî, 37 Tahrimu'd-Dem, 7, 8 (VII/94-98 H.N.:4023-3031); et-Tirmizî, bu hadis hakkında 'Hasen-Sahih' değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu hadisin 'İslam dininden çıktılar' ibaresi hariç rivayeti için bkz.: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.268; Ebû Davud, 37 Hudûd, 3 (IV/531-532 H.N.:4364)

⁶⁵ 5 Maide, 33

⁶⁶ el-Câhız, *el-Bursân*, s.249; Hadisin Kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, III,161, 205; el-Buhârî, 86 Hudûd, 17-18 (VIII/19); Muslim, 28 Kasâme, 11 (II/1297); en-Nesâî, 1 Taharet, 191 (I/160-161 H.N.:305); 37 Tahrimu'd-Dem, 7 (VII/95 H.N.:4025)

⁶⁷ Age., s.251; Meleklerin söz konusu sahâbi ile konuştuğuna dair bkz.:İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kebir*, IV, 288; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XVIII, 107

⁶⁸ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.111; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV,427, 430; Ebû Davud, 27 Tıb, 7 (IV/197-200 H.N.:3865); İbn Mâce, 31 Tıb, 23 (II/1155 H.N.:3490); et-Tirmizî, 26 Tıb, 10 (IV/389 H.N.:2049)

(ö.5/627)'ı kolundaki damarından⁶⁹, Es'ad b. Zurara (ö.1 H.)'yi de boynundan dağladı⁷⁰ ve şöyle dedi: "Yahudileri Allah kahretsin!. Çünkü onlar diyecekler ki: 'Muhammed, niçin arkadaşından ölümü def etmedi'. Halbuki ben, ne onun için ne de kendi nefsim için bir şeye malik değilim."⁷¹

Sufyan (ö.198/814), Ebû Necîh (ö.109 H.)'den o da Abdulğaffar b. el-Muğira b. Şu'be (ö.?)'den⁷² o da el-Muğira b. Şu'be (ö.50 H.)'den o da Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Vücüdünü dağlattıran veya üfürükçülük yapan Allah'a tevekkül etmemiştir"⁷³

el-Câhız, bütün bu hadislerin Peygamberlik sıfatıyla söylenmediğini, sadece o günkü toplumda var olan uygulamaların, Hz. Peygamber tarafından da tavsiye edildiğini belirtmiştir⁷⁴. Hz. Peygamber'in hurma ağaçlarının aşılınmasıyla ilgili kendisine soru sorulduğunda; 'Ben bunu, şahsi görüşüm olarak söyledim'⁷⁵ diyerek kişisel görüşünü belirttiğini zikrettikten sonra el-Câhız, şu yorumu yapar: "Hz. Peygamber, bir kimseyi, insanların birbirlerini tedavi ettiği şekilde tedavi ederde, tedavi olunan kişi iyileşmezse bunda kınanacak bir durum yoktur. Çünkü tedavinin, dağlama, vücüd (boğaza ilaç koyma), ledûd (Ağzın bir kenarına ilaç akıtma veya koyma) ve benzeri o günkü toplumda varolan tedavi şekillerinden olması, Hz. Peygamber'in bunu mucize, Peygamberlik alameti veya delili olsun diye yapmadığını gösterir. Bunu sadece insanlar arasında yaygın olan tedavi türleri olduğu için uygulamıştır. Ancak Hz. Peygamber bir hasta için " Ey Allah'ım, onu iyileştir, ona şifa ver" veya "Bugün falanca kişi iyileşecek, bugün falanca kişi hastalanacak" derse ve bu dediği gerçekleşmezse, o zaman soru soranın bunu kınaması caiz olurdu. Hz. Peygamber sayesinde iyileşenler çoktur. Bu da onun nubuvvetine ve risaletine bir delil değildir."⁷⁶

el-Câhız'ın bu ifadelerine göre yukarıda zikredilen hadislerde belirtilen hususlar, Hz. Peygamber'in insan olmasından kaynaklanan kanaatleri, şahsi tecrübeleri, daha

⁶⁹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.253; Hadisin Kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.241; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 312, 350, 386; ed-Darimî, 17 Siyer, 66 (II/554 H.N.:2512); Muslim, 39 Selâm, 75 (II/1731); et-Tirmizî, 19 Siyer, 28 (IV/144-145 H.N.:1582)

⁷⁰ Age., s.253; Hadisin Kaynağı için bkz: et-Tirmizî, 26 Tıb, 11 (IV/390 H.N.:2050)

⁷¹ Age., s.253; Hadisin Kaynağı için bkz: İbn Mâce, 31 Tıb, 24 (II/1155 H.N.:3492)

⁷² Muhtemelen bu ravi Akkar b. el-Muğira b. Şu'be'dir.

⁷³ Age., s.254; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.95; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 54; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 249, 253; İbn Mâce, 31 Tıb, 23 (II/1154 H.N.:3489); et-Tirmizî, 26 Tıb, 14 (IV/393 H.N.:2055)

⁷⁴ Age., s.254

⁷⁵ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.31; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 162; III, 152; Muslim, 42 Fedâil, 139-141 (II/1835-1836)

⁷⁶ Age., s.254

önce vuku bulan hadiselerden çıkarımları ve başkasından gördüğü ve duyduğu bilgileridir. Öyleyse bu teşhis ve tedavi yolları, ilaçların tesbiti ve terkibi Hz. Peygamber'in şahsi, bilgi, görgü ve tecrübelerine dayanmakta olduğundan bağlayıcı değillerdir. Hz. Peygamber, şifa vermediği halde, muayyen bir hastalık için, muayyen bir ilacın şifa verdiği kanaat getirirse; belirli bir amaç için ziraî bir tedbir alsaydı, fakat o tedbir herhangi bir fayda sağlamasa; bu kanaatler onun nubuvvetine hiçbir eksiklik getirmeyeceği aşikardır.

Bu konudaki örnek vereceğimiz ikinci konu ise, Hz. Peygamber'in sağ ve sol kavramları ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerle ilgili olacaktır. Bu konudaki rivayetler şöyledir:

Yezid b. Harun (ö.206/821), Humejd (ö.142/759)'den o da Enes (ö.93/712)'ten rivayetle dedi ki: "Hz. Peygamber, mescidde kıble tarafında balgam gördü ve onu temizledi. Sonra 'Sizden biriniz kıbleye yöneldiğinde, Allah'ın huzurunda ve rahmeti karşısında olduğundan sağına, soluna, önüne tükürmesin' buyurdu ve benim yaptığım gibi yapın dercesine elbisesine tükürdü ve elbisesinin bir kısmını diğer kısmı üzerine kapattı."⁷⁷

Dediler ki: "Hz. Peygamber'i bir elini diğer eline tercih ettiğini görmedik. İkisi arasında fark gözetmezdi."⁷⁸

Ebu Mu'aviye (ö.195/810), Ameş (ö.148/765)'ten o da İbrahim (ö.96/715)'den rivayetle Abdullah (ö.32/652)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Sizden biriniz selamdan sonra namazdan çıkarken yalnız sağ tarafından dönmeyi üzerine vacip sayarak, şeytana bir nasip ayırmasın. Ben, Hz. Peygamber'in çoğu zaman sol tarafından dönüp gittiğini gördüm"⁷⁹.

Ebu Hurayra (ö.59/679) Hz. Peygamber'in abdeste sağ uzuvlarından başladığını rivayet etti⁸⁰. Hz. Ali (ö.40/661) ise 'su getirin' dedi. Su gelince de sol uzuvlarından

⁷⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.340; Hadisin kaynağı için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 14 Kıble, 4 (I/194); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.252, 295; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 430-431; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II,142-143; İbn Hanbel, *el-Musned*, II,32, 66; ed-Darimî, 2 Salât, 116 (I/265 H.N.:1402-1405); el-Buharî, 8 Salât, 34-39 (I/106-107); 10 Ezan, 94 (I/183); 78 Edep, 75 (VII/98); Muslim, 5 Mesâcid, 50-52 (I/388-389); 53 Zühd, 74 (III/2303-2304); İbn Mâce, 5 Sâlat, 61 (I/326 H.N.:1021-1022); Ebû Davud, 2 Salât, 22 (I/321-325 H.N.:474-480); en-Nesaî, 8 Mesâcid, 31-34 (II/51-52 H.N.:722-725)

⁷⁸ Age., s.340; Hadise bu şekliyle rastlanmamıştır.

⁷⁹ Age., s.340; Hadisin kaynakları için bkz:İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 429

⁸⁰ el-Buharî, 4 Vüdu', 31 (I/50); İbn Mâce, 1 Tahâret, 42 (I/141 H.N.:402)

başlayarak abdest aldı ve “Muhakkak Ebu Hurayra’nın hadisine muhalefet edeceğim”⁸¹ dedi⁸².

el-Câhız, zikredilen bu hadisleri meselenin anlaşılması için yeterli görmez ve “bu açık meseleyi ender rastlanılan rivayetlere bırakamayız” diyerek eserinde sağ tarafın sol tarafa üstünlüğü konusunda hadisler rivayet etmeye başlar⁸³.

Ammar b. Yasir (ö.37 H.) dedi ki: “Hz. Peygamber namaz kıldıktan sonra hem sağ hem de sol tarafından hareket ederdi. Her iki taraf arasında fark gözetmezdi.”⁸⁴

Yezid b. Harun (ö.206/821), Hişam b. Abdullah (ö.152/770)’dan o da Haffân (ö.?)’dan o da Enes b. Malik (ö.93/712)’ten Hz. Peygamber’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Sizden biriniz bir şey yediği zaman sağ eli ile yesin, içtiği zaman da sağ eli ile içsin. Çünkü şeytan sol eli ile yer ve sol eli ile içer.”⁸⁵

Yine Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Bu, adına Hınzeb denilen şeytandır. O’nu hissettiğin zaman, hemen ondan Allah’a sığın ve sol tarafına üç defa tükür’⁸⁶. el-Câhız, bu rivayetlerin akabinde de Hz. Peygamber’den sağ elle yemeyi ve sağ tarafla başlamayı teşvik eden rivayetlerini nakleder. Bunlardan bazıları da şöyledir:

Ebu’n-Nadr (ö.207/815), İkrime b. Ammâr (ö.159 H.)’dan o da İyas b. Seleme (ö.119 H.)’den o da babası Seleme b. Amr b. el-Ekva’ (ö.74 H.)’dan rivayet etti ki: Adamın biri, Hz. Peygamber’in huzurunda sol eli ile yiyordu. Hz. Peygamber: “Sağ elinle ye!” buyurdular. Adam: “Yiyemiyorum” dedi. Hz. Peygamber: “Yiyemez

⁸¹ ed-Dârakutnî, Ali b. Ömer, *es-Sünen*, Thk.:es-Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî, Kahire, 1386/1966, I, 88; (el-Câhız’ın hocası en-Nazzâm, bu rivayeti Sahâbenin birbirine yaptığı eleştiri olarak ele almaktadır. el-Câhız’ın ise burada bu hadisi delil kullanması onun hocasının görüşüne katılmadığını, bu rivayetin ender rastlanılan rivayetlerden olduğunu ve bu konuda delil olamayacağını da gösterebilir. Bkz: er-Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 325)

⁸² el-Câhız, *el-Bursân*, s.340

⁸³ Age., s.340-342

⁸⁴ Age., s.341; Hadise kaynaklarda bu şekliyle rastlanmamıştır. Krş: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.146; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 240-241; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 271; İbn Hanbel, *el-Musned*, II,178-179, 206; V, 206, 226-227; VI, 87; İbn Mâce, 5 İkâmetu’s-Salât, 33 (I/300 H.N.:931); Ebû Davud, 2 Salât, 198 (I/631 H.N.:1041); et-Tirmizî, 2 Salât, 109 (II/98-99 H.N.:301); en-Nesâf, 13 Sehv, 100 (II/81 H.N.:1359)

⁸⁵ Age., s.355; Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, X, 414; Malik b. Enes, *el-Muvatta*, 49 Sıfâtü’n-Nebi, 6 (II/922-923); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 132; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 8, 33, 80, 106, 128, 135, 320, 325, 349; III, 202; V, 311; ed-Darimî, 8 Et’ime, 9 (II/421 H.N.:2036-2037); Muslim, 36 Eşribe, 105-106 (II/1598-1599); İbn Mâce, 29 Et’ime, 8 (II/1087-1088 H.N.:3266, 3268); Ebû Davud, 26 Et’ime, 19 (IV/144-145 H.N.:3776); et-Tirmizî, 23 Et’ime, 9 (IV/257-258 H.N.:1799-1800)

⁸⁶ Age., s.356; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 85, 499; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 51; VI, 76; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 87; IV, 216; Muslim, 39 Selâm, 68 (II/1728-1729)

olaydın!” diye beddua ettiler. Hadisin ravisi diyor ki: “Artık o zat sağ elini ağzına kaldıramaz oldu.”⁸⁷

Said b. Mesleme b. Hişam b. Abdülmelik⁸⁸ (ö.190 H. sonrası), İsmail İbn Umeyye (ö.144 H.)’den o da Nafi’ (ö.107/725)’den o da İbn Ömer (ö.73/693)’den rivayetle Hz. Peygamber, sağ elini Hz. Ebû Bekr (ö.13/634)’den, sol elini de Hz. Ömer (ö.23/644)’den tutmuş bir şekilde mescide girdi ve şöyle buyurdu: “Kıyamet günü böyle dirileceğiz.”⁸⁹

el-Câhız, bütün bu hadisleri zikrettikten sonra sözlerine devamla, sağ tarafa yatmayı öneren hadise karşı itiraz eden bazı tabiplere şöyle itirazda bulunur: “Doktorlar sağ tarafa yatmanın karaciğeri bitkin düşürdüğü, midedekilerin hazmedilmesini de ağırlaştırdığını iddia ederler. Halbuki sağ tarafına yatan sayamayacağım nice insanlar gördüm. Asla kötü bir şey hissetmediler. Öyleyse Hz. Peygamber’in hadisini sağ ile başlamak sonra da istediği tarafa dönmek şeklinde tevil etmek caizdir”⁹⁰. el-Câhız, hadisleri bu şekilde savunduktan sonra bu yargısını temellendirecek başka hadisler de zikreder⁹¹.

Yezid (ö.206/821), Hişam (ö.?)’dan o da Muhammed b. Aclan (ö.148 H.)’dan o da el-Makburî (ö.123/740)’den o da Ebû Hurayra (ö.59/679)’dan Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Sizden biriniz yatağa geldiği vakit yatağını gömleğinin içi ile silkip temizlesin. Çünkü o, kalktıktan sonra yatağına neyin girdiğini bilemez. Sonra sağ tarafı üzerine yatsın, sonra da şöyle desin: ‘Ya Rabbi! senin adınla sağ tarafımı yastığa koydum. Yine senin adınla kaldırım’”⁹²

⁸⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.357; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 132; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 45-46, 50; ed-Darimî, 8 Et’ime, 9 (II/421-422 H.N.:2308); Muslim, 36 Eşribe, 107 (II/1599)

⁸⁸ Bu ravi, Said b. Mesleme b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan el-Emevî’dir. Bu ravinin isimleri arasında عنه yerine عن yazılmış olsa da burada bir baskı hatası söz konusudur. Onun hakkında “Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-Hadîs), Hadisleri zayıf (Da’ifu’l-Hadîs), hadisleri bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), ve Zayıf bir ravidir (Da’if) denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, IV, 74

⁸⁹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.358; İbn Mâce, *Mukaddime*, 11 (I/38 H.N.:99); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 16 (V/612 H.N.:3669)

⁹⁰ el-Câhız, *el-Bursân*, s.358

⁹¹ Age., s.358-359

⁹² el-Câhız, *el-Bursân*, s.358-359; Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 34; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 322; VI, 38; İbn Hanbel, *el-Musned*, II,238, 295, 422, 432; ed-Darimî, 19 İsti’zân, 51 (II/599 H.N.:2687); el-Buharî, 80 De’avât, 13 (VII/149); 97 Tevhit, 13 (VIII/169); Muslim, 48 Zikr, 64 (III/2084); İbn Mâce, 34 Dua, 15 (II/1275 H.N.:3874); Ebû Davud, 40 Edep, 98 (V/300 H.N.:5050); et-Tirmizî, 45 De’avât, 20 (V/472 H.N.:3401)

Hafsa bint. Ömer (ö.41 veya 45 H.)'in hadisindedir: Hz. Peygamber, yatağına yattığında sağ elini yastık yapar ve şöyle derdi: “Allah’ım, kullarını tekrar dirilteceğin gün beni azabından koru.”⁹³

el-Câhız’ın zikrettiği bu rivayetlerden sonra şu sonuçlara ulaşmaktayız:

1-el-Câhız, bütün bu rivayetleri mantıkî bir bütünlük içerisinde nakletmiştir. Ona göre Hz. Peygamber’in odaları mescidin sol tarafında olduğu için daima soldan kalkarak mescidi terkederdi. Bu konuda Hz. Peygamber’den bazen de sağ tarafından hareket ederek gittiği rivayet olunmuştur. Dolayısıyla bir Müslümanın hangi tarafta işi varsa, o taraftan hareket etmesi caizdir. Ancak sağdan veya soldan dönmek hiç farketmiyorsa, sağ ile ilgili hadislerden dolayı sağdan hareket etmek daha evladır. Zira yatakta yatma ile ilgili hadisler göz önünde bulundurulduğunda önce sağ tarafa yatmalı sonra istenilen tarafa yatılmalıdır⁹⁴.

2-Klasik hadis değerlendirilmesi açısından incelendiğinde bu hadislerin bir kısmının sahih veya zayıf oldukları görülmektedir. Bazı hadislerin senedlerinde yer alan ravilerin de zayıf olarak nitelendirildikleri görülmektedir. Buradan anlaşılıyor ki el-Câhız, akide ile ilgili olmayan konularda zayıf hadisleri kolaylıkla kullanabilmektedir.

3-‘Bu meseleyi ender rastlanılan rivayetlere bırakamayız’ sözüyle el-Câhız, hadislerin meşhur olmalarını istemesinin yanı sıra bir konudaki tüm rivayetlerin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini de istemektedir. Ayrıca ona göre namazdan sonra Hz. Peygamber’in sağından veyahut solundan ayrılması, onun beşer olması nedeniyle yaratılıştan gelen davranışlarındanadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in yaptığı her davranış bağlayıcı değildir.

4-el-Câhız’ın birbiriyle çelişen hadisleri reddetmek yerine hadisleri kabul edilebilir bir yoruma kavuşturmaya çalışması önemli bir husustur.

Örnekleme yöntemiyle verdiğimiz bu malûmattan sonra şunları söyleyebiliriz: el-Câhız’a göre Hz. Peygamber’in her söylediği söz ve yaptığı her davranış bağlayıcı değildir. Özellikle Hz. Peygamber’in o günkü toplumda var olan tıbbî uygulamaları yansıttığı ifadeleri bu bağlamda değerlendirilmelidir. Hz. Peygamber’in insan

⁹³ el-Câhız, *el-Bursân*, s.359; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 323-324; VI, 39; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 400, 414, 443; IV, 281, 289, 290, 298, 300-304; VI, 288; Muslim, 6 Salâtu’l-Müsâfirîn, 62 (I/492); İbn Mâce, 34 Dua, 15 (II/1276 H.N.:3877); Ebû Davud, 40 Edep, 97 (V/298 H.N.:5045); et-Tirmizî, 45 De’avât, 18 (V/471 H.N.:3398-3399)

⁹⁴ Bugünkü tıbbın kalp ve mide sağlığı açısından tercih ettiği yatış şeklinin hadiste belirtilen sağ tarafa yatmak olduğu ifade edilmektedir. Bkz.:Kocagil, Selami, “Anatomi ve Duruş”, Sızıntı Dergisi, Yıl:25, Sayı:293, İst., 2003, s.31; Ayrıca bu bilgiyi bazı doktorlar şifâh olarak teyit etmişlerdir.

olmasından kaynaklanan kanaatleri, şahsi tecrübeleri, daha önce vuku bulan hadiselerden çıkarımları, başkalarından gördüğü ve duyduğu bilgileri kısacası Peygamberlik sıfatıyla söylenmeyen sözleri bağlayıcı değildir.

3.el-Câhız'a göre Sahâbe

Hiz. Peygamber, kendisine inanan insanlara rehberlik etmiş, onlar için örnek bir insan olmuştur. Şüphesiz onun ilk muhatapları olan Sahâbe'nin Hiz. Peygamber'in bu örneğine şahit olmaları ve bununla ilgili rivayetleri nakletmeleri, Hiz. Peygamber'i anlama bakımından büyük önem arz etmektedir.

el-Câhız, Hiz. Peygamber'den sonra ilk kaynak olarak nitelendirdiği Sahâbe hakkında olumlu ifadeler kullanmıştır. "Onlar, karanlığın lambalarıdır, insanoğlunun liderleri, yeryüzünün bereketleri, dünyanın süsleri, kendisiyle yola çıkanların yollarını kaybettirmeyen yıldızlarıdır. Kendilerine başvuran zalimleri aydınlatan fenerler, Allah'ın kendileriyle azı çoğalttığı, itaatkarı yücelttiği ve sayılarını artırttığı grupturlar... Onlar, bulanık gözlerin pasını gideren, mantıklarıyla hastalıklı zihinlerin zekasını işleten, uyuyan kalpleri uykularından uyandıran, kalpleri kötü adetlerinden kurtaran kimselerdir. Yine onlar, onur kırıcı olan kendini ifade edememe hastalığını tedavi edenlerdir. Şüphesiz bize apaçık bir metod bıraktılar..."⁹⁵

el-Câhız'ın Sahâbe hakkındaki bu cümlelerini hem dini bir hassasiyetle söylenmiş sözler hem de edebî açıdan belîğ cümleler olarak nitelendirmek mümkündür⁹⁶. O, Hiz. Peygamber'in nubuvvetine dair haberlerin Sahâbe tarafından toplanmamasının nedenlerini açıklarken, onların eliyle birçok hayırlar gerçekleştirildiğini, bundan dolayı haksızlık olmaması için bazı hayırlı işlerin de sonradan gelenlere bırakıldığını ifade eder. el-Câhız, bu durumu şöyle izah eder: "Her ne kadar Sahâbe bu işe daha layık olsalar da, Allah'ın fazlını, kulları arasında eşit olarak

⁹⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 5-6

⁹⁶ Fakat bazı çağdaş kaynaklarda Sahâbe ile ilgili olarak yanlışlıkla el-Câhız'a atfedilen görüşler vardır. Örneğin; bunların birisinde el-Câhız'ın Sahâbe hakkında "... Şu sözler el-Câhız'ındır. Fakat yine bunlar, hiçbir Sahâbinin muvafakat etmediği; Ömer, Osman ve Aişe'nin yalancı olarak ilan ettikleri Ebû Hurayra'nın hadislerini rivayet eder ve delil olarak kullanırlar. Keza Ömer ve Aişe'nin yalancı olarak zikrettikleri ve hakkında; biz Rabbimizin kitabını ve Peygamberimizin sünnetini bir kadının sözüyle terketmeyiz... dedikleri Fatıma bt. Kays'ın sözüyle hükmederler" dediği rivayet olunmaktadır. Bkz: Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitler*, s.200; Yazar bu görüşünü Talat Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* adlı eserine dayandırmaktadır. Oysa bu eserde böylesi bir iddiayı destekleyecek bir cümle yoktur. Muhtemelen yazar, Talat Koçyiğit'in "...İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde, Mu'tezilenin hadisçiler hakkındaki görüşlerinden, el-Câhız'ın yukarıda zikrettiğimiz görüşlerine benzer başka örnekler bulmak mümkündür. Mu'tezile der ki:..." şeklindeki ifadelerini yanlış anlamış olmalıdır. Zira bu ibarede el-Câhız'ın değil, Mu'tezile mezhebine mensup diğer alimlerden söz edilmektedir. Ayrıca İbn Kuteybe'nin eserinde de söz konusu ifadeler kelâmcıların hadisçilere karşı eleştirileri olarak zikredilmektedir. Bkz: İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.69-72; Koçyiğit, *Münakaşalar*, s.240-241

dağıtması gerekiyordu. Yine de Sahâbe bu işte asıl, biz ise fer'iz; onlar sâbık biz ise tâbiyiz. Onlar bizden önce acıyı tattılar, sıkıntılara katlandılar. Bize yeterlilik duygusunu verdiler. Çünkü Allah, onları Hz. Peygamber ile beraber olmaları için seçti ve onları Kur'an'da övdü"⁹⁷.

Bu ifadelerden el-Câhız'ın Sahâbe terimini, Hz. Peygamber ile beraber olan ve Allah'ın onları Kur'an'da övdüğü kimseler olarak tarif ettiğini anlamaktayız. Ayrıca onlar, İslam anlayışının temeli olan Kur'an ve kıraat meseleleri konusunda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. el-Câhız, sahabîlerin Hz. Peygambere yardımcı olduklarını, onunla birlikte hicret ettiklerini, yardımseverliklerini ve sabırlarını övücü ifadelerle dile getirmektedir"⁹⁸.

el-Câhız, ilk Müslümanların ne türlü güçlük ve korku içinde olduklarını anlattıktan sonra, onların bu durumlarının bir veya iki sene değil, on üç sene devam ettiğini belirtir ve Kur'an'daki şu ayetin onların faziletine delil olduğunu belirtir: "Size ne oluyor ki, Allah yolunda mallarınızı harcamıyorsunuz? Halbuki göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Fetihden evvel, Allah yolunda harcaşın savaşanlarınız, diğerleri ile bir olmaz. Onlar, sonradan harcaşın savaşanlardan fazilet ve derece yönünden daha büyüktür"⁹⁹. el-Câhız, bu ayetten hareketle Sahâbe arasında derece bakımından bir üstünlüğün olduğunu dile getirir. Ona göre, Mekke fethinden önce infakta bulunan ve Allah yolunda savaşanları derece bakımından daha üstün olmalıdır. el-Câhız, bu konuda Hz. Peygamber'in "Mekke fethinden sonra, hicret yoktur"¹⁰⁰ dediğini ve Hz. Peygamber ile hicret edenlerin fazilet bakımından diğerlerinden daha üstün olduğunu dile getirir"¹⁰¹.

el-Câhız, Allah'ın Sahâbe'yi Kur'an-ı Kerim'de tezkiye etmesinin yanı sıra Hz. Peygamber'in de onlara güvendiğini ve onlar hakkında şu övgü dolu cümleyi söylediğini nakleder"¹⁰²: "Evet, Allah'a yemin ederim ki ben sizin istekli olduğunuzda azaldığınızı, korku anında ise çoğaldığınızı bilirim."¹⁰³

⁹⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 228

⁹⁸ Age., III, 281

⁹⁹ 57 Hadid, 10

¹⁰⁰ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.84, 130, 293; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII, 474; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 407-408; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 226, 335; III, 22, 401, 468-469; V, 71, 187; VI, 465; ed-Darimî, 17 Siyer, 69 (II/554 H.N.:2515); el-Buharî, 56 Cihâd, 1, 27, 194 (III/200, 210, IV/38); Muslim, 33 İmare, 85-86 (II/1488); et-Tirmizî, 19 Siyer, 33 (IV/148-149 H.N.:1590); en-Nesaî, 39 Bey'at, 15 (VII/145-146 H.N.:4166)

¹⁰¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.37-39

¹⁰² el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*el-Cevâbâtü ve İstihkaku'l-İmame*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 291

¹⁰³ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer, *el-Fâik Fi Ğaribi'l-Hadis*, Haleb, 1971, III, 115

el-Câhız, Sahâbenin faziletine dair bir çok hadis zikreder. Burada bunlardan bazılarını zikredeceğiz:

1-“Her ümmetin bir emîni vardır. Bizim de emînimiz yani bu ümmetin emîni, Ebû Ubeyde b. Cerrah’tır.”¹⁰⁴

2- “Bilal, Habeşlilerin ilk Müslüman olanıdır”¹⁰⁵

3- Raviler, Hz. Peygamber’in bir savaşa çıktığını rivayet ettiler. Bu savaşta Hz. Peygamber ashâbına: “kaybettiğiniz kimse var mı?” diye sordu. Ashâb: “Falân, falân ve falânı kaybettik” dediler. Sonra yine aynı soruyu sordu aynı şekilde cevap aldı. Hz. Peygamber üçüncü sefer sorunca ashâb: “hayır” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “fakat ben Cüleybîb’i görmüyorum, onu gidip arayın” dedi. Aradılar ve onu öldürdüğü yedi kişinin yanında şehit buldular. Hz. Peygamber, baş ucuna gelip, ayakta durdu ve “yedi kişiyi öldürdükten sonra onu öldürdüler. O, bendendir, bende ondanım” buyurdu¹⁰⁶.

Şüphesiz bu rivayetlerin yanı sıra el-Câhız’ın bu konuda zikrettiği bir çok hadis vardır. Onları burada tek tek sıralamaya gerek yoktur¹⁰⁷. el-Câhız’ın Sahâbe hakkındaki kendi ifadelerine de baktığımızda hep övgü dolu sözlerine rastlamaktayız¹⁰⁸. Dolayısıyla el-Câhız’ın, Ebû Hurayra (ö.59/679)’nın “insanların en yalancısıdır” dediği şeklindeki rivayetleri¹⁰⁹ doğru bulmak pek mümkün değildir. el-Câhız, Hz. Aişe hakkında nakledilen bir rivayet karşısında böylesi rivayetlere bile tahammül etmediğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Mü’minlerin annesi, Ebû Bekir’in kızı hakkında söyledikleri söz ne kötüdür”¹¹⁰. Yine el-Câhız, Hz. Osman’ı eleştiren muhalifine karşı çıkmış; onu aceleci olmak ve gerçek konusunda hataya düşmekle itham etmiştir¹¹¹.

el-Câhız’ın Sahâbe hakkındaki görüşünü yansıtmaya açısından onun Hz. Ömer’in bir sözüyle ilgili yaptığı açıklamaları da zikretmekte fayda vardır. Hz. Ömer, mut’a konusunda, “Rasulullah döneminde yapılan, iki Mut’a’yı size yasaklıyorum. Bu ikisini

¹⁰⁴el-Câhız, *el-Beyân*, III, 150; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 71; VI, 63, 155, 288; Muslim, 44 Fedâilu’s-Sahâbe, 26 (II/1866)

¹⁰⁵ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.32; Hadis için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 396

¹⁰⁶ el-Câhız, *Fahru’s-Sûdân*, I, 181; (Hadis için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.124; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV,421, 422, 425; Muslim, 44 Fedâilu’s-Sahâbe, 131 (II/1919)

¹⁰⁷ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.180-186

¹⁰⁸ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.431-433; el-Câhız, *Fahru’s-Sûdân*, I, 179-181; el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.26-36, 86, 92, 93-95; el-Câhız, *el-Bursân*, s.213-214, 250-251, 252; el-Câhız, *el-Cevâbât*, IV, 292

¹⁰⁹ İbn Ebî’l-Hadîd, *Nehcu’l-Belâğa*, XX, 31

¹¹⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 317

¹¹¹ el-Câhız, *Kitâbu’l-Hucce*, III, 232

yapanı cezalandıracağım”¹¹² demiştir. el-Câhız, mut’a kelimesiyle kastedilenin, kadının Mut’a nikahı ile nikahlanması ve Temettu’ haccı olduğunu söyler. Hz. Ömer, “Hz. Peygamber döneminde var olan” ibaresiyle, zahiri manayı kastetmemiştir. O, hem Hz. Peygamber zamanında var olan hem de onun zamanında haram kılınan bir davranışı zikretmek istemiştir. Yine Hz. Ömer, “o ikisini haram kılıyorum” ifadesiyle, “Hz. Peygamber haram kıldığı gibi ben de, o ikisini haram kılıyorum” demek istemiştir.

Hz. Ömer, bu sözleriyle ümmete Hz. Peygamber’in sözlerindeki nasih ve mensuh olanları öğretmiştir¹¹³. el-Câhız, insanların, Hz. Ömer’in bu sözünü onun ayıbı olarak minberlerde anlatmalarına şaşığını belirterek, “Bu ümmetten hiç kimse bu sözü ne onun hayatında ve ne de ölümünden sonra inkar etmiştir... Bu günümüzdeki nesle kadar böyle sürüp gelmiştir. Bu cemaat, Hz. Osman’ı bir adamı sürgüne gönderdiğinden dolayı öldürenlerdir. Hz. Ömer’in bu tavrını ayıp olarak nitelendirmek ancak cahil veya inatçı olan kişilerin tavrıdır”¹¹⁴.

Görüldüğü gibi el-Câhız, Sahâbe eleştirmek yerine onlara eleştiri yöneltenleri sert bir üslubla kınamıştır. Bütün bunların yanı sıra el-Câhız, Sahâbe’den yaptığı nakilleri, onları eleştirmek veya açık taraflarını bulmak maksadıyla yapmamıştır.

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin sahih tevhit anlayışına sahip olduklarını, Kitap ve Sünnet’e bağlı kaldıklarını ifade eder¹¹⁵. el-Câhız, Mu’aviye (ö.60/680)’ye hakkında ise; “birlik yılı” diye isimlendirdiği senenin, kahr’ın ve zorbalığın yaşandığı bir yıl olduğu ve hilafet kurumunu Kisrâ saltanatına, Kayser zorbalığına dönüştürdüğünü ifade etmiştir. Onun yaptığı en büyük hatalar ise, Hucr b. Adiy’i öldürtmesi, Amr b. As’ı haracla doyurması, oğlu Yezid’e biat ettirmesi, fey’i kendisine ayırması, valileri kendi hevasına göre seçmesi, had ve cezaları uygulamayı, aracılık ve akrabalık yoluyla ihmal etmesidir. Ayrıca “Çocuk yatağıdır (yani nikâhın sahibinindir). Zina eden erkeğin hakkı ise hüsrân ve mahrumluktur”¹¹⁶ hadisine

¹¹² İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 52; III, 325

¹¹³ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 282

¹¹⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 276-278

¹¹⁵

¹¹⁶ Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 36 Akdiye, 20 (II/739-740); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.15, 155, 169, 204; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 321-322; IV, 148; VII, 99-102, 134, 218-219, 442-444; IX, 47-48; Sa’îd b. Mansûr, Ebû Osman Sa’îd b. Mansûr b. Şu’be el-Horâsânî, *Kitâbu’s-Sunen*, Thk.: Habîburrahman el-‘Azamî, Hindistan, 1982, I, 149-150; II, 106-107; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 51; V, 518; VI, 8; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 25, 59, 65, 69, 104; II, 179, 207, 239, 280, 386, 475; IV, 186-187, 238-239; V, 267, 326; VI, 37, 129, 200, 237, 246; ed-Darimî, 11 Nikâh, 41 (II/473, H.N.:2241-2242); el-Buhârî, 34 Büyü’, 3, 100 (III/ 5, 39); 44 Husûmât, 6 (III/91); 55 Vasâyâ, 4 (III/187); 64 Meğazî, 53 (V/96); Muslim, 17 Ridâ’, 36, 37 (II/ 1080-1081); İbn Mâce, 9 Nikâh, 59 (I/646-647,

muhalefet ettiği gerekçesiyle de onun hakkında sert ifadeler kullanmıştır. Hatta onu tekfir etmiştir¹¹⁷.

Kısacası el-Câhız, Sahâbe'yi Hz. Peygamberle sohbet etmiş kimseler olarak tarif etmiştir. Onların faziletlerine dair bir çok ayet ve hadisi zikrederek onları kitap ve sünnetin nakledicileri, hidayet önderleri olarak görmüştür. Onların bir çok hayırlı işlerde bulduklarını ifade etmiştir. el-Câhız, Mu'aviye hakkında ise Hz. Peygamber'in sünnetine muhalefet ettiği için sert üslûp kullanmıştır. Fakat el-Câhız bu eserini el-Me'mûn döneminde başlatılan Mu'aviye'nin minberlerde lanetlenmesi kampanyasının akabinde kaleme almıştır. Dolayısıyla el-Câhız'ın Mu'aviye'yi bu şekilde eleştirmesinin arka planında devletin izlediği din politikasını takip etme arzusu olabilir. Ayrıca aynı konuyu, *Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lihi* isimli eserinde ele alırken kullandığı üslûba baktığımızda, el-Câhız'ın Mu'tezilî geleneğin genel temayüllerine uygun bir şekilde hareket ettiği de anlaşılmaktadır. Bu durumda el-Câhız'ın Mu'aviye'yi tekfir ederken, bir taraftan devletin dinî politikalarına diğer taraftan mezhebinin genel temayüllerine bağlı kaldığını söyleyebiliriz.

B-el-CÂHIZ'IN HABER VE SÜNNET KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Hz. Peygamber'in vefatından sonra bazı zorunluluklardan dolayı ona ait en küçük haberler bile tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk hadis ve fıkıh kitaplarından itibaren haber, hadis anlamında kullanılmış ve 'Hz. Peygamber'den bize ulaşan bir habere göre...' şeklindeki ifadeler hadis kitaplarında yer almıştır. Fakat Hz. Peygamber'den gelen rivayet söz konusu olunca bu terimler arasında en çok kullanılan 'hadis'tir. Buna karşılık Sahâbe ve Tabiûn sözleri için hadis terimi daha az, haber ve eser tabirleri ise daha çok kullanılmıştır.

H.N.:2004-2007); Ebû Davud, 13 Talâk, 34 (II/703-707, H.N.: 2273-2275); et-Tirmizî, 10 Ridâ', 8 (III/463, H.N.:1157); en-Nesaî, 27 Talâk, 48, 49 (VI/180-181, H.N.:3480-3485)

¹¹⁷ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 11-12; el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.449; el-Câhız, bir kimsenin hangi davranışlardan dolayı tekfir edilebileceği hususunda ise şunları söylemiştir: "Tekfir konusunda gerçekleşen husus, kitap ve sünneti inkar etmektir... Bununla birlikte bu asrın ehlinden olan birçok kimse, Mu'aviye'yi tekfir etmemekle küfre düşmüşlerdir... Üstelik öldürmekten dolayı kafir ismini hak eden, Kabe'yi yıkmak ve sünnet'i reddetmekten dolayı kafir ismini kazananlar gibi değildir. Aynı şekilde Allah'ı yarattıklarına benzetmekten dolayı kafir ismini hak eden, zulümden dolayı kafir ismini hak eden gibi değildir... Dolayısıyla onlar Kabe'yi yıktılar, onun mahremiyetini çiğnediler. Cuma namazını güneşin batışına kadar ertelediler. Birisi "Allah'tan kork, namazı geçiktirdin..." dese, onlar o adamı bu sözünden dolayı hiç çekinmeden öldürürlerdi. Onun bu sebepten dolayı öldürüldüğünün bilinmesi, namazın inkarından daha kötüdür. Öyleyse nasıl oluyor da kul, kötü bir amelinden dolayı kafir sayılıyor da ondan daha büyük bir şeyden dolayı kafir sayılmıyor?" Bkz.: el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 12-16

Sünnet kelimesine gelince, bu terim, Kur'an-ı Kerim'de bir çok ayette geçmiştir. Fakat bildiğimiz anlamda Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamalarını ifade eden bir terim haline gelmesi, Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık 50 yıl sonradır¹¹⁸.

Biz de bu çalışmamızda, tarihin en önemli simalarından birisi olan el-Câhız'ın bu terimleri yerleşik anlamlarıyla kullanıp kullanmadığını bizzat kendi eserlerine dayanarak tespit etmeye ve bu konulara ne gibi katkılar sağladığını anlamaya çalışacağız. el-Câhız, hadis usulüyle ilgili konular hakkında eser yazmamasına rağmen bazı eserlerinde haber, haber çeşitleri ve sünnet konularını ele aldığını görmekteyiz.

1.Haberin tarifi ve anlamı

Haber kelimesi, ح ب ر (H.B.R) kökünden türemiş bir kelime olup dil bakımından çeşitli anlamlar taşımaktadır. الخبر (el-Haberu) ve çoğulları الأخبار (el-Ahbâr), الأخبار (el-Ehâbîr) nakledilen veya söylenen şey, haber ve havâdis anlamlarındadır¹¹⁹.

el-Câhız da haber kelimesini aynı anlamlarda kullanmaktadır. Örneğin; حمال الأخبار (Hummâlu'l-Ahbâr)¹²⁰, أصحاب الأخبار (Ashâbu'l-Ahbâr)¹²¹ ve رواية الأخبار (Ruvâtu'l-Ahbâr)¹²² gibi. Yine O, "horozla ilgili haber ve hadislerden varid olanların bazıları"¹²³ başlığı altında hem Hz. Peygamber'in hem de Tabiûn sözlerini zikreder. Bunların yanı sıra "Halbuki bizim onların dedikleri gibi anlamamız için Hz. Peygamber'den gelen bir habere dayanmamız gerekir."¹²⁴, "Sizler, haber bilgisine sahip değilsiniz. Dolayısıyla haberleri nasıl bilebilirsiniz?"¹²⁵, "Hüccet olması bakımından haberlerle şiirler arasında bir fark yoktur..."¹²⁶, "Hz. Ali'nin çocukluğunda mucizevî hallere sahip olduğuna veyahutta bir başka kimsede göremediğimiz derecede zeka ve bilgiye sahip olduğuna dair bizden herhangi birisine doğru bir haber gelmedi ve bu konuda da bir ayet bize ulaşmadı"¹²⁷ gibi sözleriyle de haber kelimesini sıkça telaffuz ettiği görülmektedir.

Bu kullanımlardan anlaşıldığına göre el-Câhız, haber kelimesini, hem Hz. Peygamber'in söz veya işleri hem de onun haricindeki insanların söz ve işleri anlamında kullanmıştır. Bir diğer ifadeyle el-Câhız, haberi hadisle eş anlamlı kullanmamış bilakis

¹¹⁸ Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ank., 1999, s.14-78

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 226-227

¹²⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.99

¹²¹ Age., s.115, 249; el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.107; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Makâletu'z-Zeydiyye ve'r-Râfızıyye*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 312; el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 146

¹²² el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.70

¹²³ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 354

¹²⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.117-119

¹²⁵ Age., s.160

¹²⁶ Age., s.124

¹²⁷ Age., s.14

daha geniş anlamlarda kullanmıştır. Bu anlamda haberin kapsamına Allah, Peygamber ve ümmet'in haberleri dahil olduğu gibi, denizci, balıkçı ve mütercimlerin haberleri de dahildir¹²⁸.

el-Câhız, "Fil hakkında Kur'an ayetleri ve sahih haberler (el-Haberu's-Sâdık)... de zikredilen delilleri sunacağını" belirttiği ifadesinde, Hz. Peygamber'e dayanan sözlere 'el-Haberu's-Sâdık' adını vermiştir¹²⁹.

el-Câhız'ın yukarıdaki manalarda kullandığı bir diğer kelime de 'eser' terimidir. Yani o, eser tabirini hem Hz. Peygamber'in hadisleri hem de Sahâbe ve Tabiûn'un sözleri, geçmiş Peygamberlerin sözleri gibi geniş anlamlarda kullanmaktadır¹³⁰.

el-Câhız, bir haberin bilgi kaynağı olabilmesi için, haberin doğru olmasını şart koşmuştur¹³¹. O, haberi doğruluğunun kesin olarak bilinişinden bilinmemesi açısından da üç kısma ayırmaktadır:

1-Doğruluğu kesin olarak bilinen haberler,

2-Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler,

3-Doğru veya yalan olma ihtimali bulunan, başka bir ifadeyle doğru veya yalan olduğu belli olmayan haberler.

el-Câhız, bu konuda Kur'ânî ve aklî delillerden bazılarını şöyle zikreder: "Kur'an-ı Kerim'den delillere gelince; Kafirlerin, Hz. Peygamber hakkındaki şu sözlerini Kur'an'ın anlatmasıdır: 'Acaba o, yalan yere Allah'a iftira mı etmiştir? Yoksa onda delilik mi vardır?'"¹³². Onun Peygamberlik davasını yalan ve deliliğe hasrettiler. Onun delilik halinde iken Peygamber olduğunu haber vermesi yalan değildir. Çünkü Kafirler Nübüvveti doğruluk değil, yalan karşılığında kullandılar. Zira Kafirler onun doğruluğuna her halükarda inanmadılar. Dolayısıyla Peygamberin delilik halinde haber vermesi, ne doğru ne de yalandır.

Aklî delillere gelince; bu ikiye ayrılmaktadır:

Birincisi; Doğru haber, haberi verenin verdiği habere mutabık (uygun) olması demek değildir. Bir kimse, Zeyd'in evde olmadığına inanarak "Zeyd evdedir" derse, Zeyd de evde olsa; bu haber doğru diye vasıflanamaz ve bu haber, haber verene mutabık

¹²⁸ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.14; el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 199; VI, 19

¹²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 73

¹³⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.94, 161, 249; el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 223; el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.107; el-Câhız, *Makâletu 'z-Zeydiyye*, IV, 313

¹³¹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 225-226

¹³² 34 Sebe, 8

olduğundan dolayı övgüyü de hak etmez. Ayrıca bu haber, haber verene mutabık olduğundan dolayı yalan olarak da vasıflanamaz...

İkincisi; Birisi Zeyd'in evde olduğuna inanarak "Zeyd evdedir" diye haber verse, halbuki Zeyd de evde olmasa, bu haber yalan diye vasıflanamaz. Bundan dolayı da kötülenmez. Bu haber, haber verenin, Zeyd'in evde olduğu inancına uygun olmamasından dolayı doğru diye de vasıflanamaz. Ancak doğru haber, haber verenin inancına göre verdiği haberin, habere uygun olmasıdır. Yalan haber de, haber verenin inancına göre verdiği haberin, habere mutabık olmaması demektir..."¹³³

el-Câhız'ın bu ifadelerini kısaca şu şekilde formüle edebiliriz:

1) Zeyd evde olduğu halde bir kimse evde olmadığını zannederek "Zeyd evdedir" dese, bu kimseyi doğru sözlü olarak nitelendiremeyiz. Öyleyse haber verenin kanaatini veya zannını dikkate almadan, her hâlükârda haberin gerçeğe uygun olmasından hareketle, doğru olduğunu söylemek geçersizdir.

2) Söz konusu kişi "Zeyd evde değildir" dese, bu kişi de yalancı değildir. Bu durumda da sadece haberin her hâlükârda gerçeğe uygun olmadığını dikkate alarak yalan olduğunu söylemek geçersiz olur.

3) Zeyd evde olsa, bu kişi de evde olduğuna inanarak ya da evde olduğunu zannederek Zeyd'in evde olduğunu haber verse, bu kişi doğru sözlü olarak nitelendirilir.

4) Zeyd evde olsa, bu kişi de evde olmadığına inanarak ya da evde olmadığını zannederek Zeyd'in evde olmadığını söylese, bu kişi yalancı olarak nitelendirilir.

Görüldüğü gibi el-Câhız'a göre, haberin doğru ve yalan olarak nitelendirilmesinde, verilen haberin sadece vâkıya uygun ya da aykırı olması yeterli olmayıp, haberi verenin inancına uygun olması da esastır. Buna göre nakledenin kanaatinden bağımsız olarak haber doğru veya yalan olarak nitelendirilemez. Bu tanımlardan anlaşıldığına göre el-Câhız, haberin doğru ve yalan olmasında; nakledenin o haberin doğru ya da yalan olduğuna kesin olarak inanması şartını ön plana çıkarmaktadır.

Öyle görünüyor ki el-Câhız, haberin doğru ve yalan olması konusunda Kâdî Abdulcebbar gibi Mu'tezilî alimlerden farklı düşünmektedir. Zira onlara göre haberin doğru veya yalan olarak nitelendirilmesinde, haberi nakledenin kanaatinin bir rolü

¹³³ el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Thk.:Seyyid el-Cemîlî, Beyrut, 1404, II, 17-18; el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 544-545

bulunmamaktadır. Yani haberin gerçeğe uygun olmasında esas olan haber verenin buna inanması değil, fiilen gerçeğin böyle olmasıdır¹³⁴.

a)Haberin kısımları

Hadisçilerin haberleri çeşitli yönlerden değişik gruplara ayırdıklarını biliyoruz. Bunlar burada tek tek zikredilmeyecek sadece el-Câhız'ın konuyla ilgili sınıflandırma ve tanımları esas alınacaktır. Bu ayırmalara geçmeden önce bir bilgi kaynağı olarak haberlere duyulan ihtiyaç ve onların değeri, haberlerin hüccet olması hakkında kısaca bilgi verilecektir.

el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce fî Tesbîti'n-Nubuvve* adlı eserini yazma gayesini şöyle açıklar: “Biz, bu kitapta haber, âsâr, şüphe ve delil (hüccet)'in sebepleri, alimleri (hâssa) bağlayıp avamı (âmm) bağlamayan haberler, alimlerin haberinin avam için bağlayıcı olduğu yerler, az sayıdaki kişinin haberinin çok sayıdaki kişinin haberinden daha kuvvetli delil olduğu yerler gibi konuları işledik. Ayrıca biz, sizi şu hususlarda da haberdar edeceğiz:

a)Aslı zayıf olduğu halde haberin yaygınlık kazanmasının nedenleri,

b)Aslı kuvvetli olduğu halde haberin gizli kalmasının nedenleri,

c)Asırların geçmesine ve eleştirenlerin çokluğuna rağmen haberlerin değiştirilmediğini garantileyenin ne olduğu,

d)Âsârî/hadisleri rivayet etmeye ve haberleri dinlemeye olan ihtiyaç, insanların ve babalarının ahlakı, seleflerinin mezhepleri, daha önceki krallarının hayat tarzları ve tarihte yaptıkları, Peygamberlerinin şeriatları, Rasullerinin alametleri, fakihlerinin ve imamlarının sözleri,

e)Haberi duyurmanın onu gizlemekten daha kolay olmasının nedenleri,

f)Gizlenmesi veya açıklanması tercih edilen haber çeşitleri,

g)Milletlerin bazı meselelerde doğruluk bazılarında ihtilaf üzerinde birleşmeleri,

ğ)Bazı haberleri unutmaları bazılarını ise unutmamalarının nedenleri,

ı)Doğruların yalanlardan daha fazla olmasının nedenleri,

¹³⁴ Bu konuda Ebu'l-Huseyin el-Basrî (ö.436/1044)'nin görüşleri ise kısaca şöyledir: “Bir kişi bir başkasına Zeyd'in nerede olduğunu sorsa o da , Zeyd'in evde olmadığını bilmediği halde, orada olduğunu zannederek: ‘Zeyd evdedir’, dese, söz konusu kişi yalancı ve söylediği söz de yalan olur mu? Biz diyoruz ki: Haberinin vâkıaya uygun olmaması bakımından bu kişi yalancı ve sözü de yalandır. Ancak bir şeyi vâkıaya aykırı haber verme kastı taşımaması yönünden bu kişi yalancı olmadığı gibi, sözü de yalan değildir. O zaman haberin niteliğini belirlemede kastın rolü varsa mutlak olarak habere doğru ya da yalan vasfı verilmeyip değerlendirmenin kayıtlı olarak yapılması gerekir. ‘Hz. Muhammed peygamber değildir’ diyen Yahudi'nin yalancı olarak nitelendirilmesinin anlamı ise şudur: Söz konusu kişi vâkıaya uygun olmayan bir haber vermiştir...” el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 545-546; Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, s.96-99

i) Susmanın zorluğu ve söylemenin faziletli oluşunun nedenleri.

Fıkıhçı ve kelmacıların Âsâr'ı (hadisleri) açıklamayı ve tashih etmeyi terketmeleri gerçekten hayret edilecek bir durumdur. Çünkü insanlar, haber sayesinde gerçek Nebî ile sahtesi, doğru söyleyen ile yalan söyleyen, şeriat ile sünnet, farz ile nafil, haram ile helal, şaz ile yaygın olanlar, red ve muaraza, cennet ile cehennem arasındaki farkı bilirler. Haberlerin kısımları, Hz. Peygamber'in mucizeleri, nubuvvetinin delilleri, şeriat ve sünnetlerini zikrettim. Sonra hadislerin taksimatını yaptım ve onları derecelerine göre ayırdım. Yine hıfzı zayıf, sema'ı az; hıfzı iyi sema'ı çok olanların haberlerden nasıl istifade edebileceği gibi konuları özetledim"¹³⁵.

Bu gayeyle eserini kaleme alan el-Câhız, haberlere duyulan ihtiyaç konusunda ise şunları söyler: Haber verme ve haber alma isteği insanların karakterinde vardır. İnsanlar yaratılışlarındaki bu karakterden dolayı geçmişten geleceğe, hazır bulunanlar hazır bulunmayanlara haberler nakletmişlerdir. İnsanların en sevimsisi kendilerinden nakilde bulunulanlardır¹³⁶. Akıl tek başına bilgi tahsili için yeterli değildir. Bu nedenle geçmişe ait haberleri mutlaka derleyip toplamak gerekir¹³⁷. İnsanlar sadece duyuları vasıtasıyla elde ettikleri bilgilerle, kendi lehlerine ve aleyhlerine olanları tespit edemeyecekleri için, Allah onlara geçmişte yaşanmış olanların anılarını, salih selefin edebini, ilahi kitapların bilgisini elde etme yolunu öğretmiştir. Peygamberlerin hayatlarını ve geçmiş medeniyetlere ait haberleri öğrenmeksizin çok az bilgi sahibi olunacağından, işlerin doğrusu ile yanlış kolaylıkla birbirinden ayırt edilemez. Bundan dolayı her asırda ki insanlar kendilerinden sonra gelen nesillere, kendilerinden öncekilerin haberlerini aktarırlar. Böylece ikinci nesil, birinci neslin haberlerinin delili olur. Garip haberleri dinlemek ve onları yorumlamak öğrenme ve düşünmenin temel gereklerindedir. En çok gezip gören en tecrübeli olduğu gibi, en çok dinleyen ve hatırlayan da en çok düşünen olur ve dolayısıyla en çok bilen olur¹³⁸.

el-Câhız, Sahâbe döneminde Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair alamet ve kanıtların toplanmamasını bir eksiklik olarak görür ve Sahâbenin bu işi yapmamasının birkaç nedeni olabileceğini şöyle açıklar:

Birincisi; Sahâbe bundan daha önemli gördüğü kıraat meselesi üzerinde durdu. Onlar hafızalarda dağınık halde bulunan Kur'an-ı bir mushafta toplayarak, insanları

¹³⁵ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 223-224

¹³⁶ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Kitmânu's-Sırrı ve Hıfzu'l-Lisân*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 143

¹³⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 237

¹³⁸ Age., III, 239

kendi aralarında meşhur okuyuş olan Zeyd b. Sâbit (ö.45/665)'in kıraatı üzerinde birleştirmek için gayret sarfettiler. Böylece Kur'an'ı eksik ve fazlalıklardan korumuş oldular... Çünkü bu onlara göre daha önemli bir meseleydi. Gerçi, Kur'an'ın sûre ve ayetlerinde bir değişiklik olmazdı, ama bu bir garanti olacaktı. Zira bazı harf veya kelimelerde değişiklik yapılabilirdi. Çünkü onlar, meşhur şairlerin şiirlerinde de bazı değişiklikler yapılabildiğine tanık olmuşlar, ayrıca rivayetlerin başına gelenleri de görmüşlerdi. Bu nedenle bütün gayretlerini dinin medarı olan kıraatın muhafazası için gösterdiler. Sahâbe, Hz. Peygamber'e ait alamet, kanıt, delil ve ayetleri, bulunduğu ve gittiği yerlerdeki mucizevî ve hayret verici çeşitli hallerini, hareketlerini ve duasını, haberlerinden şüphe edilmeyen büyük bir topluluk –Ancak onların haberlerinden aptal cahiller ve düşmanlığa meyilli olan kimseler şüphe edebilir-önünde tespit etseydi; bugün inkarcı zındık, inatçı dehrî, aşırı giden hayasız kimseler, aldatılmış zayıflar mağrur bidatçılardan kimse onları reddedemez ve onların sıhhatini tartışamazdı. Ayrıca bu haberler alimlerimiz arasında meşhur olduğu gibi avamımız arasında da meşhur olurdu...»¹³⁹.

İkincisi; Sahâbe zamanında deliller çok açık ve yaygın olduğu için buna ihtiyaç duyulmamasıdır¹⁴⁰.

Üçüncüsü; Sonradan gelen nesillerin Allah tarafından imtihana tabi tutulmak istenmesidir. Allah, unutturmak veya başka nedenlerle Selefî bu işten alıkoyarak sonraki nesillere de Peygamberlerin delillerini toplama ve böylece dinlerini müdafaa etme fırsatını tanımıştır. Selef eliyle birçok hayırlar gerçekleştirildiğinden dolayı, haksızlık olmaması için bazı hayırlı işlerin de sonradan gelenlere bırakılması gerekirdi. Her ne kadar öncekiler bu işe daha layık iseler de, Allah'ın fazlını, kulları arasında eşit olarak dağıtması gerekliydi. Yine de Sahâbe bu işte asıl biz ise fer'iz, onlar sabık biz ise tabiyiz...¹⁴¹.

el-Câhız'a göre naklî bilgiler, tefekkür ve ilmin vazgeçilmez temel unsuru olup¹⁴² önem sırasına göre, "Kur'an, nakledilegelen hadis, doğru şiir, yaygın mesel, felsefî bilgi ve tecrübe"¹⁴³ olarak sıralanmaktadır. Aklın sınırlı olduğu yerlerde, muhakkak sahih rivayetlere başvurulmalıdır. Örneğin; Hz. Peygamber ve İsa (A.S.)'nın sünnetli doğduğunu iddia eden insanlara, bu gibi hususların yalnızca sahih rivayetlerle

¹³⁹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 226-230

¹⁴⁰ Age., III, 227

¹⁴¹ Age., III, 228

¹⁴² Age., III, 239

¹⁴³ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 156

bilinebileceğini söyleyerek; zikredilen meselede haberlere başvurmanın daha isabetli olduğunu belirtmiştir¹⁴⁴.

el-Câhız, gayeleri, tabiatları ve bölgeleri farklı olan insanların verdiği aynı haberin doğruluğu hakkında şu değerlendirmede bulunur: “Bir insan Basralılarla karşılaşır onlar Mekke’de bir şey gördüklerini söylerler, sonra Kûfelilerle karşılaşır onlar da aynı şeyi söylerse buradan anlaşılır ki onlar doğru söylemişlerdir. Çünkü gaybı bilmeyen, tabiatları, gayretleri ve gerekçeleri de farklı olan insanların böyle bir haberde ittifak etmeleri mümkün değildir...”¹⁴⁵ Görüldüğü üzere el-Câhız, farklı bölgelerde yaşayan insanların haberlerinin –önceden birbirleriyle anlaşmaları imkansız olduğundan dolayı- doğru olduğunu kabul etmektedir. Ona göre, bir haberin delil olması, kesin ilim ifade edecek tarzda nakledilmesiyle yakından ilgilidir.

el-Câhız, çelişkili olan ve tabiatta mümteni’ olan haberlerin hüccet ifade etmediğini, bu tür haberlerin muhakkak tetkik edilmesi gerektiğini de, şu şekilde izah etmektedir: “Cenabı hakkın emrettiği ve teşvik ettiği hakikat, haberin şu iki çeşidini kabul etmememizdir. *Birincisi*; çelişkili ve saçma olan haber. *İkincisi*; gerçekliği mümkün olmayan ve aklın kabul edemeyeceği haber. Eğer haber, bu iki çeşitten gelmiş ve nakledenler tarafından caiz kabul edilmişse, sana gereken haberi hemen kabul etmeden incelemeye tabi tutmaktır. Bu tür haber çeşitlerinde gerçek bilgi, senin yitiğin olmalıdır. Doğru bilgiye ulaşma da hedefin olmalıdır”¹⁴⁶.

el-Câhız, çelişkili ve gerçekliği muhal olan haberlerin incelenmeden kabul edilmemesi gerektiğini vurguladıktan sonra, hadisçilerin ayrımlarından farklı olarak haberleri, ilk önce nakledenlerin ilim sahibi olup olmaması açısından iki kısma ayırır:

Birincisi; Hâssa (ilim ehli) tabakasının, Âmme (toplumun geneli) tabakasına karşı bir üstünlüğü söz konusu olmayan haberler. el-Câhız, Âmmenin sadece Kur’an’ın zahirini, şeriatın genel hükümlerini, yaygın olan (Mustefiz) haberleri bilebileceğini fakat Kur’an’ın yorumunu, mücmel ayetlerin tefsirini, havastan olan hadisçi ve ravilerin naklettiği anlaşılması zor sünnetleri bilemeyeceklerini belirterek, Hâssa’nın verdiği haberin değerine işaret etmiştir. Ona göre beş vakit namaz, oruç, gusül, koyun ve keçilerin zekatını verirken kırkta bir oranında verme gibi konularda, Hâssa’nın haberi Âmme’ninkine tercih edilir.

¹⁴⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 27

¹⁴⁵ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 260

¹⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 238-239

İkincisi; Hâssa'nın Âmme'ye kesin olarak tercih edildiği haberler. Haram-helal, yargı, boşanma, hac menasıkı, alış-veriş, içecekler, kefaretlere v.b. konulardaki haberlerdir. Bu konuların yanı sıra kader, teşbih, va'd ve vaid'le ilgili olanlarda ise Âmme'nin haberlerinin hiç itibara alınmayacağını ifade etmektedir. Zira bu hususları, ancak basiret ve ilim sahibi birisi bilebilir¹⁴⁷.

Ayrıca el-Câhız, haberleri hüccet olması bakımından **Mütevâtir ve âhâd** şeklinde gruplandırmıştır.

a.1) Mütevâtir Haber

Bilindiği üzere mütevâtir haber, Sahâbeden itibaren bütün tabakalarda yalan üzerine ittifak etmeleri düşünülemeyecek şekilde sayısı bilinmeyen bir kalabalık tarafından rivayet edilen haberlerdir.

el-Câhız, birçok kimsenin naklettiği haberin yalan olmasını muhal görmektedir. Çünkü ona göre birçok kimsenin aynı zamanda, aynı manada ve yalan haber üzerinde birleşmeleri imkansızdır¹⁴⁸. Şayet bu caiz olsaydı, şairlerin bir kaside üzerinde, hatiplerin bir hutbe üzerinde, yazarların bir kitap üzerinde hatta bütün insanların tek bir lafız üzerinde ittifak etmeleri de caiz olurdu. el-Câhız, sözlerine devamla, "Ben, insanların durumlarını senin önüne serdim, huyları hakkında bilgi verdim ve onların amaçlarıyla ilgili yorum yaptım ki; şuurlu şekilde, aynı zamanda, aynı anlamı ifade eden bir haberi uydurmada birçok insanın ittifak edemeyeceğini bilesin; aksi halde bu haber batıldır"¹⁴⁹ demektedir.

el-Câhız, haberlerin doğruluğunu, nakledenlerin sayısına ve kişinin nakledilen haberin konusu hakkında bilgili olmasına bağlamaktadır: "İnsanlar ancak doğru haberlerden faydalanırlar. Haberin doğruluğu da duyanların çok olması ve kaynakların bilinmesine bağlıdır. Çünkü bir kimse haberler, va'd-va'îd, hâss-âmm, nasih-mensuh, farz-nafile, sünnet-şeriat ile ilgili konularda, hüsn-i niyetle tartışma yapsa, batıl ile

¹⁴⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.252; eş-Şâfi'î (ö.204/820) de aynı kavramları kullanarak fakat içerik bakımından farklı anlam yükleyerek haberleri ayırma tabi tuttuğunu görmekteyiz. "Birisine bana 'ilim nedir ve ilim konusunda insanlara gereken nedir?' diye sordu. Bende ona dedim ki: 'İlim iki türdür. Biri akli başında olan birinin bilmezlikten gelemeyeceği 'İlim 'Âmme; namaz, oruç, zekat vb. konularla ilgili uygulamalar böyledir... İkincisi ise, farzların teferratıyla ilgili ... Ahbâr-ı Hâssa'dır. Krş: eş-Şâfi'î, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Thk.:Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, 1358/1939, s.357-363; (eş-Şâfi'î'nin Bağdad'a sık sık gelmesi ve bir defasında iki sene burada ikamet edip ders vermesi (Bkz: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, II, 68) ve ilk defa Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)'nın haberi Hâss ve Âmm diye iki kısma ayırdığı (Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.234) göz önünde tutulursa bu iki taksimin bir dereceye kadar uyduğu söylenebilir. Dolayısıyla eş-Şâfi'î'nin bu taksimi yaparken -muhteva bakımından olmasa da terminoloji bakımından- Mu'tezile'nin tesiri altında kaldığı söylenebilir.)

¹⁴⁸ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 241

¹⁴⁹ Age., III, 248

gerçeği farkedebilir... Ayetleri ve hadisleri bilmeyen bir kişi te'vil konusunda nasıl konuşabilir? Doğruluk sebebini bilmeyen bir kimse haberin doğruluğunu nasıl bilebilir?"¹⁵⁰

el-Câhız'a göre geçmişe ait bir şey hakkında bilgi sahibi olmanın tek yolu, Mütevâtir haberlerdir¹⁵¹. el-Câhız'ın şu ifadeleri açıkça mütevâtir haber kavramını kullandığını ve bu kavramdan neyi kastettiğini ortaya koymaktadır: "Senin bilmediğin fakat başkalarının bildiği bir konu hakkında bilgi sahibi olmanın tek yolu, **mütevâtir haberlerdir**. Dost, düşman, iyi ya da kötü niyetli kimseler tarafından bilinebilen bu haberler, insanlar arasında yaygın olan haberlerdir. Bu haberleri duyan kimsenin onu tasdik etmesinde bir zorluk yoktur. Alim ve cahil kimseler, bu tür haberleri bilmede eşittirler. Bir de bundan daha özel bir anlamda gelen, ancak sormak ve araştırmak suretiyle öğrenilebilen haberler vardır. Bu haberlerin de, haber verenlerin durumlarının farklı oluşu, uzak bölgelerde bulunmaları dolayısıyla tanışmamaları ve aynı haber üzerinde ittifaklarının mümkün olmaması –ki bu konuda insanların çoğu cahil de olsa- gibi nedenlerle, yalan olması imkansızdır ve batıl üzerinde ittifak etmek de mümkün değildir"¹⁵².

el-Câhız, bazı güvenilir kişilerin hıyanet edebileceği ve doğru kimselerin yalan söyleyebileceğini aklen mümkün görmekle birlikte, mütevâtir haberlerde yalanın asla olamayacağını ifade etmektedir. Hatta mütevâtir haberlerde, insanların yalanı asla araştırmayacaklarını belirttikten sonra "Eğer haber, mütevâtir olarak nakledilmişse, ilm-i yakîn ifade eder" demektedir¹⁵³. Dolayısıyla o, bu ifadeleriyle Mütevâtir haberin ilm-i yakîni gerektirdiğini söylemektedir.

el-Câhız, duyularla algılanabilen meselelerdeki haberlerde de yalan üzerinde ittifak etmenin mümkün olmadığını söyler¹⁵⁴. Bazı cahil ve şüpheli insanlar, gözle görülmeyen herşeyden şüphe etmek gerektiğini iddia etmiş olsalar da¹⁵⁵ el-Câhız, tevatürle edinilmiş bilgiyi, gözle görülerek edinilen bilgi seviyesinde görmektedir¹⁵⁶.

¹⁵⁰ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 265

¹⁵¹ el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 119

¹⁵² el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 119

¹⁵³ Age., I, 119-121

¹⁵⁴ Age., I, 120-121

¹⁵⁵ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 247

¹⁵⁶ Age., III, 226; el-Câhız, bir diğer eserinde, 'Eğer haberin kaynağı sahih ve insanların da bu haberi yaymak için sebepleri varsa, o zaman bu haberin gerçeğe delaleti gözle görülerek elde edinilen bilgi derecesinde olur' demektedir. Bkz: el-Câhız, *et-Terbi'*, III, 71

el-Câhız, çok kalabalık sayıda olup, haberi nakledenlerin yalan üzerinde ittifak edememe nedenlerini de izah eder. Ona göre, haber verenlerin çok sayıda olması, niyetlerinin değişik, görüşlerinin farklı olması, yalan bir haber üzerinde birleşmeyi imkansız kılmaktadır¹⁵⁷.

Bu durumun Allah'ın insanlara bir lütfu ve değişmez kanunu olduğunu el-Câhız, özetle şöyle belirtmektedir: Allah, bütün kullarını İsa b. Meryem, Yahya b. Zekeriya ve Adem (a.s.) gibi mükemmel yaratmadı. Bilakis onları eksik, yarar ve zararlarını bilmekten aciz bir şekilde yarattı. Sonra onları cennet için, dünya'yı terketmek ve kendisine itaat etmekle sorumlu tuttu. Daha sonra 'İnsanların Allah'a karşı ileri sürecekleri bir bahaneleri kalmasın diye onlara Rasuller gönderdi.'¹⁵⁸ Fakat insanların çoğu Rasullerin mucizelerine, acaip hallerine, nasıl delil gösterip tedbir aldıklarına tanık olmadılar.

İşte Allah, peygamberleri görme imkanına kavuşmayan insanlara, onların bu hallerini iletecek sebepler yarattı. Bunlar da, haberleri verenlerin tabiatlarını ve haberleri naklediş sebeplerini farklı kılmasıdır. Niyetleri farklı, sebepleri farklı, amaçları değişik ve gayeleri zıt olan bir çok kişi aynı anlamı ifade eden bir haberi uydurmada ittifak edemezler. Buna göre birbiriyle karşılaşmamış ve yazışmamış olan insanların aynı anlamı ifade eden bir haber nakletmeleri, bu haberin doğru oluşuna delildir. Aynı şey haberi nakleden sonraki her topluluk için de geçerlidir. Şayet aksi bir durum olsaydı, yani haberi uydurmak için anlaşma ve yazışma gibi bir ihtimal olsaydı, bu gizli kalmaz yaygınlaşır, mutlaka bir şekilde açığa çıkardı. Eğer bu mümkün ve vehmedilecek bir söz olsaydı, haber delil olma özelliğini yitirirdi; âdet bozulurdu, kişi haberin illeti konusunda bilgisiz olurdu. Haberlerin doğruluğu için gerekli şartlar sağlanmasa, rivayetlere hata karışması önlenmeseydi, insanların Allah'a karşı ileri sürebilecekleri en büyük mazeretleri ortaya çıkardı. Böylece Allah, kendisine karşı ileri sürecekleri bir mazaretleri kalmaması için, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan topluluklar vasıtasıyla Peygamberlerin haberlerini, onların mucize ve yaşantılarına bizzat tanık olamayan insanların çoğuna aktardı¹⁵⁹.

el-Câhız, Şîa'nın Hz. Ali (ö.40/660)'nin halifeliği konusunda naklettiği haberlerin kabul edilmemesinin sebeplerine değinirken, delil olabilecek hadisın şartlarını daha ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Ona göre hadis, meşhur ve yaygın olup,

¹⁵⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 241

¹⁵⁸ 4 Nisa, 165

¹⁵⁹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 240-241

her aşamasında aynı şekilde nakledilmişse delil niteliğindedir. Delil olabilecek hadis, aslında kasıt ve yalan üzerinde ittifakın bulunmadığı hadistir. Bu çeşit haberlere icmâ denir. Haber, râvilerinin sayısının çokluğu ya da râvilerinin hadisçilerce aranan adalet sıfatını taşımasından dolayı icmâ olmaz. Ancak bize göre sayı, onların buluşmadıkları, yazışmadıkları, illet ve sebeplerinin ihtilafına rağmen uydurma haber üzerinde ittifak etmediklerini bildiğimiz sayıdır. Sonra bu sayıdan bu haberi duyanın, onların bu haberi aynı sebep ve illetle benzeri kimselerden naklettiğini bilmesidir... Bu tür haberler de kesin bilgi ifade ederler¹⁶⁰.

el-Câhız'ın yeni bir kavram olarak tanımladığı bu haber çeşidine verdiği örnek, Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)'in Nebî'nin mağara arkadaşı olduğu konusundaki haberlerdir¹⁶¹. el-Câhız'ın kanaatimizce Mütevâtir haberin müteradifi olarak tanımladığı bu kavramdan kastettiği şudur: İcmâ; birbiriyle karşılaşmamış, yazışmamış kimselerin farklı sebep ve illetlerden dolayı, aynı anlamı ifade eden haberi nakletmeleri ve kendilerinden de aynı şartlarda nakledilmesi demektir. Ancak bu tanımlamada el-Câhız'ın haberi nakledenlerin sayısı konusunda bir belirlemeye gitmediği görülmektedir. Ona göre bu haber çeşidinde sayıdan ziyade yalan üzerinde ittifak edemeyecek topluluğun niteliği daha belirleyici rol oynamaktadır.

Sonuç olarak el-Câhız'a göre niyetleri değişik, görüşleri farklı, birbiriyle buluşmayan, yazışmayan ve yalan haber üzerinde ittifak etmeleri imkansız olan bir topluluğun naklettiği haberlere İcmâ diğer bir ifadeyle Mütevâtir haber adı verilir. Bu durumda el-Cahız'ın icmâ kavramıyla Mütevâtir haber anlamını kastettiğini söyleyebiliriz.

a.2)Meşhur, Ma'ruf ve Mustefiz Haber

el-Câhız'ın önemle üzerinde durduğu ve sıkça telaffuz ettiği bir husus da rivayetlerin yaygın ve bilinir olmasıdır. O, "Herkesçe bilinmeyen sözler kabul edilmez, kıymetsizdirler"¹⁶² diyerek bu kanaatini ifade etmiştir. Ayrıca "Hz. Peygamber'den gelen Mustefiz (yaygın) haberlerde şöyle buyrulduğunu biliyorsun"¹⁶³, "Bu haberleri tetkik etmede yaygın şiir ya da Mustefiz (yaygın) haber olmazsa biz, onlara iltifat etmeyiz"¹⁶⁴, "Allah'a çok şüktür, bu meseleleri, Mustefiz (yaygın) haberlerden örnekler

¹⁶⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.115-116

¹⁶¹ Age., s.110-112

¹⁶² Age., s.17

¹⁶³ Age., s.94

¹⁶⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 169

vererek zikrediyorum”¹⁶⁵ ve “bu konuda.. herkesçe bilinen (ma’rûf) âsâr’dan deliller sunacağız”¹⁶⁶ ifadeleriyle, haberin yaygın ve bir çok kimse tarafından bilinir olması gerektiğini vurgulamıştır.

Aslında Hanefîlere has olduğu belirtilen “Meşhur hadis” terimi, Sahâbe tabakasında âhâd olarak rivayet edilip, diğer tabakalarda tevatür derecesine ulaşan haberlerdir¹⁶⁷. Mustefiz haberler ise daha çok fıkıh alimleri tarafından meşhur karşılığı olarak kullanılan bir terimdir. Fakat bazı alimlere göre aralarında umum-husus münasebeti vardır¹⁶⁸. el-Câhız’ın da Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) ile ilgili bir rivayeti değerlendirirken bu sınıflandırmaya işaret ettiği görülmektedir: “İlk Müslüman olanlarla ilgili rivayetler incelendiğinde, o rivayetlerin ve ravilerinin durumları ve sayıları araştırıldığında, isnadlarının sıhhatine bakıldığında; Hz. Ebû Bekir’in ilk Müslüman olduğu hususundaki haberlerin en yaygın, ravilerinin sayısının daha kalabalık; isnadlarının daha sahih ve daha meşhur, lafızlarının daha açık olduğu; Hz. Peygamberin sağlığında ve öldükten sonraki Mustefiz (yaygın) haberler ve sahih şiirlerle birlikte açıkça görülmektedir”¹⁶⁹ Ayrıca onun bu ifadelerine göre, bir haberin tercih edilmesi o haberin yaygın, rivayet tarıklarının fazla ve metninin daha açık olmasına bağlıdır¹⁷⁰.

el-Câhız’ın Sehl b. Huneyf (ö.38 H.)’in nazar, yani göz değmesi ile ilgili nakledilen rivayet hakkında: “Hz. Peygamber, Sehl b. Huneyf’i nazar eden bir Sahâbiye abdest almasını, ellerini ve yüzünü sonra da elbisesini yıkamasını ve bu suların Sehl b. Huneyf’in arkasına dökülmesini emrettiği açıktır. Şüphesiz, bu rivayet meşhurdur”¹⁷¹ demiştir. Yine Şuayb (a.s.)’in peygamberler içerisinde hatip olduğunu vurgulamak için ‘meşhur haber’ tanımını kullanmaktadır: “Allah’ın kitabında Davud (a.s.)’a hikmet ve güzel konuşmanın verildiği ifade edilmektedir. Nakledilen hadis ve meşhur haberde de Hz. Peygamber, ‘Şuayb, Peygamberlerin hatibidir’¹⁷² demiştir”¹⁷³. Görüldüğü gibi el-

¹⁶⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 12-13

¹⁶⁶ Age., VII, 73

¹⁶⁷ Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, 1994, s.131

¹⁶⁸ Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ank., 1992, s.285-286

¹⁶⁹ el-Câhız, *el-’Usmâniyye*, s.3-4

¹⁷⁰ Age., s. 3

¹⁷¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 132-133; Hadis için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 50 Ayn, 1-2 (II/938-939); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 50; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 447; İbn Mâce, 31 Tıb, 32 (II/1159 H.N.:3506)

¹⁷² el-Hâkim en-Neysâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Mustedrak ale’s-Sahihayn*, Thk.: Mustafa Abdulkadir ‘Atâ, Beyrut, 1411/1990, II, 620

¹⁷³ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 31-32

Câhız, bu ifadeleriyle Hz. Peygamber'in sözünün meşhur bir hadis olduğunu belirterek, söz konusu rivayetin herkes tarafından bilindiğini ifade etmiştir.

el-Câhız, bir diğer hadisin yorumunda ise bu konuya açıklık getirir. O, 'Biz Peygamberler topluluğu az konuşuruz'¹⁷⁴ hadisiyle ilgili açıklamaları yaptıktan sonra hadisin sıhhatinden şüphelenerek şunları söyler: "...Ne var ki biz, Hz. Peygamber'in bunları söyleyip söylemediğini bilemiyoruz. Çünkü böyle haberleri kabul etmemiz için haberin açık ve yaygın olması, hadisin de herkesçe bilinmesi (Ma'ruf) gerekir. Lakin biz, ravilerin sikâ ve delilin apaçık olması nedeniyle, bu şekilde cevap verdik"¹⁷⁵.

Bunlardan anlaşılıyor ki el-Câhız, Meşhur haber tanımında haberin yaygın olmasını ve herkes tarafından bilinmesini kastetmektedir. O, böylesi hadislerin isnada ihtiyacı olmadığını da düşünmektedir. Örneğin; Hz. Peygamber'in asadan biraz daha uzun ve mızraktan kısa bir baston taşıdığının meşhur olduğunu söyledikten sonra, 'Dolayısıyla hatırdaki kalan bir şeyi ve meşhur olan bir olayı, isnada dayandırmaya gerek yoktur'¹⁷⁶ demiştir.

Bütün bunlara ilaveten İmam Muhammed (ö.189/804) Ma'ruf hadisi, "Hz. Peygamberden geldiğinde şüphe bulunmayan ve her tarafta Müslümanların işlerini ona göre düzenledikleri hadis" diye tarif etmektedir¹⁷⁷. Ayrıca Kâdı Ebû Yusuf (ö.182/798) da haberlerin yaygın olması ve ilim ehli tarafından bilinmesini tercih sebebi olarak benimsediği bilinmektedir¹⁷⁸. Bu iki hususu ve Ebû Yusuf'un da el-Câhız'ın hadis hocası olduğunu dikkate aldığımızda el-Câhız'ın Meşhur haber konusunda, Ehl-i Re'y ekolüne mensup kimselerden etkilendiğini söyleyebiliriz¹⁷⁹.

Kısacası el-Câhız'ın, Meşhur, Musteffiz ve Ma'ruf haber kavramlarından kastettiği, birçok kimse tarafından bilinen ve tanınan rivayetlerdir. Ayrıca el-Câhız'ın mütevâtir haber konusundaki görüşünü göz önüne aldığımızda onun "Nebevî sözleri

¹⁷⁴ Bu hadise kaynaklarda rastlanılamamıştır. (el-Câhız, bu hadisi bir anekdotla 'Amr b. Ubeyd (ö. 143/762) gibi Mu'tezilenin ileri gelenlerinden ve el-Asmaî (ö.216/831), İbnu'l-Arabî (ö.231/845) gibi edebiyatçılardan rivayet etmiş olması da dikkat çekici bir noktadır. Bkz: el-Câhız, *el-Beyân*, I, 114, IV, 28)

¹⁷⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 28

¹⁷⁶ Age., III, 95; Hadis için bkz ; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 98; el-Buharî, 4 Vudu', 17 (I/46-47); 13 İdeyn, 14 (II/8); İbn Mâce, 5 İkâmet, 164 (II/413-414 H.N.:1304)

¹⁷⁷ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe*, s.131

¹⁷⁸ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *er-Radd alâ Siyeri'l-Evzâi*, Thk.: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut, t.y., s. 31, 38, 49, 67; Ayrıca bkz: Ünal, *İmam Ebû Hanîfe*, s.131-133

¹⁷⁹ Mihneyi idare eden Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240) da fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimsemiştir. Bkz.:Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Ebû Duâd", DİA, İst., 1994, XIX, 430 vd. Abbasîler döneminde kadılık görevinde bulunanların önemli bir kısmının bu iki eğilime (Hanefiler ve Mu'tezile) mensup kimselerden olmaları bu iki eğilimin birbirini etkilemelerinin en büyük etkeni olabilir.

değil yalnızca ‘bağımsız aklı’ (el-aklu’l-müstakil) otorite kabul ettiği” şeklindeki iddiaların¹⁸⁰ gerçeği yansıtmadığını da söyleyebiliriz.

a.3)Âhâd Haber

Bilindiği üzere bir kişinin yine bir kişiden rivayet ettikleri haberlere Âhâd adı verilmiştir. İstılahta ise Mütevâtir derecesine ulaşamayan haberlere verilmiş bir isim olarak kullanılmıştır¹⁸¹. Mu’tezile alimleri ise âhâd haberleri, doğru veya yanlış olma ihtimali bulunan ve mütevâtir seviyesine ulaşamayan haberler olarak tarif etmişlerdir¹⁸².

el-Câhız ise, en az bir veya iki kişi tarafından rivayet edilen haberlere Âhâd haberler adını vermiştir. O’nun şu sözleri Âhâd haberlerden ne kastettiğini göstermektedir: “...Yine bunlardan daha özel anlamda gelen, haber çeşidi vardır. Onu doğru ya da yalan söylemesi mümkün olan kimselerden bir veya iki kişi rivayet eder. Senin bu haberi, kalbinde tasdik etmen haberi verene karşı hüsn-i zannına ve onun adaletine olan güvenine bağlıdır. Bu haber çeşidi, ne senin ve ne de başkasının kalbinde asla mütevâtir haber yerine geçemez. Eğer böyle olmuş olsaydı, dinde uydurma batıl olurdu, alemin zahır ve batını birbirine eşit olurdu”¹⁸³.

el-Câhız, haber-i vâhid’lerin doğruluğunu, ravisi hakkındaki hüsn-i zannına ve güvene bağlı olduğunu ifade eder¹⁸⁴. Yine o, “Biz Peygamberler miras bırakmayız, bıraktığımız sadakadır”¹⁸⁵ hadisi hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır¹⁸⁶: “Miras hükümünü ve mirasın şeriattaki apaçık yerini kabul ettikten sonra bir rivayet bulunduğunu iddia ettiler ve olması imkansız olmayan, aklî delillerle de nakli mümkün olan bir hadisten söz ettiler. Belki de bazıları, ravinin doğru söylediği görüşündedir. Çünkü ravi çevresinde adil, dış görünüm itibariyle de güvenilir bir kimseydi. Bundan önce onu kötü olarak tanımamışlar ve sadakatsizliğine şahit olmamışlardı. Dolayısıyla o raviyi doğrulamak, hüsn-i zan cihetinden ve şahidi adil kılmak kabilindedir”. el-Câhız’ın bu ifadelerine göre söz konusu rivayeti eleştirmedeği görülmektedir.

¹⁸⁰ Kutluer, İlhan, “İslâm Heresiografî Tarihinden: İbnu’r-Râvendî’nin Bir ‘Mülhid’ ve ‘Dehrî’ Olarak Portresi, Bilgi ve Hikmet Dergisi, Kış-1995, İst., 1995, IX, 133

¹⁸¹ Haber-i Âhâd’ın tarihi seyir içinde geçirdiği tanım farklılıkları konusunda bkz: Koçyiğit, Talât, *Hadis İstilahları*, Ank., 1985, s.22-24

¹⁸² Hansu, *Mu’tezile’nin Hadis Anlayışı*, s.117

¹⁸³ el-Câhız, *el-Ma’âş ve’l-Ma’âd*, I, 120

¹⁸⁴ Age., I, 120-121

¹⁸⁵ Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 56 Kelâm, 27-28 (II/993); İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 6, 9, 10, 25, 47-49, 60, 162, 164, 179, 191, 208; II, 463; VI, 145, 262; el-Buharî, 64 Meğâzi, 14, 38 (V/25, 82-83); 57 Fardu’l-Humus, 1 IV/42); 69 Nafakât, 3 (VI/190); 85 Ferâiz, 3 (VIII/3-5); 96 İtisâm bi’l-Kitâb, 5 (VIII/146); Muslim, 32 Cihad, 49-59 (II/1378-1383); Ebû Davud, 19 Harâc, 18, 19 (III/365-371, 376-381 H.N.:2963-2964, 2968-2977); et-Tirmizî, 19 Siyer, 44 (IV/157-158 H.N.:1608-1610)

¹⁸⁶ el-Câhız, *el-Abbasiyye*, s.302

Yine el-Câhız, kurbağa hakkındaki bir haberle ilgili olarak, “bir veya iki kişinin sözüyle gerçeğin ve doğruluğun bilinmeyeceğini; Mustefiz haberlere ihtiyaç olduğunu” söylemiştir¹⁹⁴. Onun bu ifadelerinden Şâz haberlerin zayıf olduğu ve hüccet ifade etmediği; buna mukabil herkes tarafından bilinen haberlerin hüccet ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ebû Yusuf (ö.182/798)’un “İki ata da pay verildiğine dair bize ne Rasulullah’tan ne de onun ashabından, tek bir hadisten başka bir şey gelmemiştir. Tek haber (haber-i vâhid) bize göre şâz’dır, onu kabul edemeyiz”¹⁹⁵ sözünü dikkate aldığımızda, el-Câhız’ın şâz haber konusunda da hadis hocası Ebû Yusuf’dan etkilendiğini söyleyebiliriz.

b)Haberleri Kabul Şartları

el-Câhız, rivayeti başlı başına bir bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Kişi öğrendiklerini arttırmadıkça, bilgisi eksik olur¹⁹⁶. Onun balıkçılarla ilgili sözlerine bakıldığında, herkesin rivayetini kabul etmediği anlaşılmaktadır. ‘Balıklarla ilgili bilgiler, ancak balıkçılardan elde edilebilir. Oysa balıkçıların sözlerine güven olmaz. Onlar mübalağadan hoşlanırlar. Olay ne kadar abartmalı ise ona o kadar ilgi duyarlar’¹⁹⁷. el-Câhız, haberlerin makbul olabilmesi için bazı şartlar öne sürdüğü görülmektedir. Bu şartlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1-Haberi verenlerin değişik bölgelerden ve çok sayıda olması, niyetlerinin değişik ve görüşlerinin farklı olması gerekir. Zira böylesi bir haber türünde bu kimselerin bir araya gelip yalan bir haber üzerinde birleşmeleri imkansızdır¹⁹⁸. el-Câhız, farklı zamanlarda insanların bir haber üzerinde ittifak etmelerini güvenilir haberin şartı olarak görmektedir. O, Hz. Ebû Bekir’in “Siddîk” lâkabı konusunda böyle bir ittifakın olduğunu, sahih şiirlerde bile bu lâkaptan bahsedildiğini ve herkesin bu lâkabı bildiğini ifade eder. Bu bağlamda hüccet olması bakımından haberlerle şiirler arasında bir fark gözetmeyen el-Câhız, böylesi haberlerin uydurulmasının imkansız olduğunu belirtir¹⁹⁹.

2-Haberin açık, yaygın olması ve herkes tarafından bilinmesi gerekir²⁰⁰. Fakat el-Câhız’a göre uydurma bir hadisin, meşhur olup yaygınlaşabilmesi mümkündür²⁰¹.

¹⁹⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 526

¹⁹⁵ Ebû Yusuf, *er-Radd alâ Siyeri'l-Evzâi*, s.41

¹⁹⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 55

¹⁹⁷ Age., VI, 16

¹⁹⁸ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 240-241; el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 119-120

¹⁹⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.124

²⁰⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 28

²⁰¹ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 223-224

Ona göre, bazen ehemmiyetsiz ve yanlış bir haberin büyük şöhret kazanabileceği; bir haberin, aslı zayıf olduğu halde zamanla kuvvetlenebileceği veya aslı kuvvetli ve sağlam olduğu halde zamanla zayıflayabileceği aklen mümkün olabilmektedir²⁰². Dolayısıyla haberler konusunda titiz davranılmalıdır.

3-Haberin güvenilir ravilerden oluşan sahih²⁰³ bir isnada sahip olması gerekir. el-Câhız, sahih haberi, isnadı güvenilir, zayıf bir asla dayanmayan, çelişki ve zayıflık belirtileri taşımayan haber olarak tarif etmektedir²⁰⁴. Buradan anlaşılıyor ki, bir haberi nakleden râvilerin güvenilir olup olmadıklarının araştırılması gereklidir. Zira Ona göre; düşünen, araştıran, karşılaştıran, ölçen kimse hakka daha yakın ve delili de daha güçlü kimsedir²⁰⁵. Ayrıca delil olabilecek haberin sahih, manasının açık ve te'vile yer bırakmayan bir anlamda olması gerektiğini şöyle ifade eder²⁰⁶: “Eğer imam tayini Şîa'nın iddia ettikleri gibi olsaydı, delil olarak kabul ettikleri hadis, kesinlikle te'vile mahal bırakmazdı; aslının sahihliği ve kaynağının doğruluğunu (mahrecinin sıdkını) bilmeye engel olmazdı.”

4-Haberlerin çelişik olmaması gerekir. Zira el-Câhız, ihtilafı olanda yakînî mananın olamayacağını savunmaktadır²⁰⁷. Nitekim o, ‘ihtilafı haberler, birbirleriyle çelişkilidirler. Birinin hükmü diğerinin hükmünden farklıdır. Aralarında bir denklik olan haberlerin, açıklama özelliği ve birini diğerine tercih ettirecek üstünlüğü yoktur’ demiştir²⁰⁸.

el-Câhız, Şîilerin Hz. Ali (ö.40/661)'nin üstünlüğü konusundaki hadislerini zikrettikten sonra Osmâniyye'nin Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) hakkındaki hadislerini nakleder²⁰⁹. Bu hadislerin Şîilerin hadislerine oranla daha fazla olduğunu da belirtir. el-Câhız, bu hadisleri kabul ettiğini ima ederek sözlerini şöyle bağlamaktadır: “Eğer sizin (Şîa) Hz. Ali hakkında söyledikleriniz ve rivayet ettikleriniz gerçek ise, Hz. Ebû Bekir hakkında rivayet edilenler –ki bir kısmını burada nakletmiş bulunuyoruz- de gerçektir. Ancak, her iki zümrenin rivayet ettikleri de doğru olursa, bu durumda, Hz. Ebû Bekir Hz. Ali'den, Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir'den hayırlı olur; bu bir çelişkidir; halbuki hak, çelişki (tenâkuz) kabul etmez.... Ne var ki, Hz. Peygamber bunlardan biri hakkında söz

²⁰² el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 254, 256

²⁰³ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 320; el-Câhız, *el-Bursân*, s.340

²⁰⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.142-143

²⁰⁵ el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, III, 298

²⁰⁶ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.149

²⁰⁷ Age.,s.17

²⁰⁸ el-Câhız, *el-Cevâbât*, IV, 290-291

²⁰⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.135-137

söylemiş ve bu konuda, şahadet vâki olmuştur; bunun dışındaki iddiaları ise raviler ortaya atmışlardır...”²¹⁰. Ona göre haberlerde bir çelişki varsa bunu ya o haberlerden bazılarının uydurulduğuna ya da haberlerin naklinde bir noksanlık, rivayetinde bir karışıklık olduğuna hamletmek gerekir. Zira hak, çelişki kabul etmez.

5-Haberin zan ve tahmine değil, görme ve işitmeye dayalı olması gerekir. Yani haber duyularla algılanabilen meseleler ile ilgili olduğunda yalan üzerinde ittifak mümkün değildir²¹¹.

2.Sünnet terimi ve kullanılışı

el-Câhız, Kitap ve Sünneti, bilgilerin en yücesi, fikirlerin en şerefliisi olarak görmüş²¹², ‘indirilen kitapta ve nakledilegelen me’sur sünnette var mıdır?’²¹³ ‘şiiir, Allah’ın Kitabında ve Peygamber’in sünnetinde yasaklanmış değildir’²¹⁴ cümleleriyle sünnete büyük önem verdiğini ifade etmiştir.

el-Câhız, sünnet terimini, dine aykırı ve sonradan ihdas edilmiş şeyler anlamındaki bid’at kavramının karşıtı olarak zikretmektedir²¹⁵. Bu kullanımda sünnetin sadece Hz. Peygamber tarafından konulabileceğine işaret de vardır.

el-Câhız, Sufyan (ö.198/814)’dan, o da ez-Zührî (ö.124/742)’den Enes (ö.93/712)’in şöyle dediğini rivayet etti: “Ben, 10 yaşındayken Hz. Peygamber, Medine’ye geldi ve evimize uğradı. Biz de onun için evdeki besi koyununun sütünü sağdık. Hz. Ebû Bekr (ö.13/634)’in solunda, bir bedevi sağında ve Hz. Ömer (ö.23/644) de karşısında oturmaktaydı. Hz. Ömer (ö.23/644), Hz. Peygamber’in sütü içince bedeviye vereceğinden korkarak “Ey Allah’ın elçisi, sütün artanını yanında olan Ebû Bekr (ö.13/634)’e ver” dedi. Hz. Peygamber, sağ tarafındaki bedeviye verdi ve “Sağa ver, sıra ile sağa ver” dedi. Hadisin ravisi olan Enes (r.a.): “Sağdan başlamak, sünnettir” dedi²¹⁶. el-Câhız, sözlerine devamla, ‘Onlar, bu hadisi, Hz. Ebû Bekir’in faziletini, Hz.

²¹⁰ Age.,s.137-138

²¹¹ el-Câhız, *el-Ma’âş ve’l-Ma’âd*, I, 120

²¹² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Risâle Fi Nefyi’t-Teşbîh*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 300

²¹³ el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr “*Risâle fî Tafdîli’l-Batn ‘ale’z-Zahr*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 166

²¹⁴ el-Câhız, *el-Kıyân*, II, 161

²¹⁵ el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr, “*Smaatu’l-Kelâm*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979,IV, 245

²¹⁶ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.74; el-Câhız, *el-Bursân*, s.357-358; Hadisin kaynakları için bkz:Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, X, 425; Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 49 Sıfatu’n-Nebî, 17 (II/926); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.280; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 108; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 110, 113, 197, 231; ed-Darimî, 9 Eşribe, 18 (II/441, H.N.:2122); el-Buharî, 42 Musâkât, 1 (III/75); 51 Hibe, 4 (III/130); 74 Eşribe, 18 (VI/248-249); Muslim, 36 Eşribe, 124-125(II/ 1603); İbn Mâce, 30 Eşribe, 22 (II/1133, H.N.:3425); Ebû Davud, 25 Eşribe, 19 (IV/113-114, H.N.:3726); et-Tirmizî, 24 Eşribe, 19 (IV/ 306, H.N.:1893)

Peygamber'e yakınlığını, Hz. Ömer'in onu öne almasını, Hz. Peygamber'in adedinin de Hz. Ebû Bekir'i takdim etmesi olduğunu, Hz. Ömer'in bunu hatırlatmak için söylediğini haber vermek için nakletmemişler; bilakis içmede, sağı sola tercih etmede ve meclisin saygınlığını tanıtmadaki Hz. Peygamber'in sünnetini haber vermeyi istemişlerdir²¹⁷ demiştir. Görülüyor ki el-Câhız, sünnet terimini Hz. Peygamber'in yaptığı ve belirlediği davranış tarzları anlamında kullanmıştır.

Helal ve haramın Kur'an, ittifakla kabul edilen sünnet, sahih akıl ve kıyasla bilinebileceği söyleyen²¹⁸ el-Câhız, sünnet terimini Hz. Peygamber'in uyulması gereken rehber davranışları anlamında kullanmıştır. Yine el-Câhız, "Allah'ın kitabında ve Hz. Peygamber'in sünnetinde haram kılınmayan herşey mutlak olarak mübahtır"²¹⁹ derken, sünnet terimiyle aynı anlamı ifade etmek istemiştir.

el-Câhız, bir taraftan Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı kalan sahabîleri överken, diğer taraftan onun sünnetine muhalefet edenler hakkında sert ifadeler söylemektedir. Örneğin; Hz. Ali'nin Mu'aviye ile yaptığı savaşta sünnete bağlı kalışını övmüş, buna mukabil Mu'viye'nin sünnete muhalefet edip bütün hile ve tuzakları kullandığını ifade etmiştir²²⁰. Bu ifadelerde de el-Câhız sünnet kavramını, Hz. Peygamber'in davranış ve uygulamaları anlamında kullanmıştır.

el-Cahız, sünnetin anlam ve gayelerinin bir karışıklığa ve çelişkiye düşülmeksizin kavranabilmesi için kişinin beyan bilgisine sahip olması gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır²²¹. O, Emevîlerin küfre düşmelerine sebep olarak, onların Kur'an ve sünnet anlayışından uzaklaşmaları, hatta onları reddetmelerini delil getirir²²². Yine Rasulullah (s.a.v.)'in davasının ve hükmünün açık bir şekilde inkar edilmesini; uygulanmakta olan sünnetin, yaygın olan uygulamaların terk edilmesini tekfir konusu olarak görmüştür²²³. Örneğin; el-Câhız, Mu'aviye (ö.60/680)'nin Ziyad b. Ebih (ö.53/673)'i kendisine kardeş edindiği, dolayısıyla çocuğun nesebiyle ilgili hadisin hükmüne açıkça muhalefet ettiği için Mu'aviye (ö.60/680)'ye karşı sert bir üslup kullanmıştır²²⁴. el-Câhız'ın, "Mu'aviye (ö.60/680)'ye sövmeyin. Çünkü O, Peygamber (sav) ile arkadaşlık yapmıştır. Ona sövmek bid'attır. Kim ona buğzederse sünnete aykırı

²¹⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.74

²¹⁸ el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 276-277

²¹⁹ el-Câhız, *el-Kıyân*, II, 147

²²⁰ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.445-446

²²¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 153-154

²²² el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 11

²²³ Age., II, 11

²²⁴ Age., II, 11

iş yapmış olur” diyen Nâbite grubuna karşı, sünnetin ne anlama geldiği konusundaki değerlendirmesi oldukça manidardır: “Ben de iddia ediyorum ki, asıl sünnet olan, sünneti inkar edenin masum olduğunu söylemeyi terk etmektir.”²²⁵ (فزعمت أن من السنة ترك) (البراءة ممن جحد السنة) el-Câhız’a göre sünnet de kitap gibidir. Onun destekleyicisi ve açıklayıcısıdır. Kur’an’ı inkar edenin tekfir edilmesi gibi sünneti inkar edenin de tekfir edilmesi gerekir. Fakat Kur’an’ı inkar, sünneti inkara göre azap yönünden daha şiddetli olacaktır²²⁶. Yine o, Kur’an ayetlerinin delil olma açısından, hadis rivayetlerinden önce olduğunu şöyle vurgular: “Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)’in Hz. Peygamber ile mağara arkadaşlığı; aynen beş vakit namaz, zekat, oruç, gusül abdesti gibi, Kur’an ve icma’ ile belirtilen bir husustur. Bunu inkar eden ya deli veya kafirdir. Halbuki Hz. Ali(ö.40/661)’nin, Hz. Peygamber’in yatağına yatmış olması, siyer ve şiir rivayeti gibi hadislerle gelen bir haberdir; öyle ise, bu iki durum arasında bir denklik yoktur”²²⁷.

el-Câhız, Hz. Peygamber’e ait sünnetleri ezberlemekten imtina eden ve hadis talebinde bulunmak isteyen kimseleri küçümseyen yazarları da, iğneleyici bir üslûpla eleştirmektedir²²⁸.

Sonuç olarak el-Câhız sünnet terimini, hadisçiler gibi Hz. Peygamber’in davranış ve uygulamaları anlamında kullanmış fakat ittifakla kabul edilen sünnetlerin ancak delil olabileceğini vurgulamıştır. el-Câhız’ın Sünnî muhatabına söylediği “Sizi tekfir ettiğimiz ve size karşı Kur’an ve sünnetle delil getirdiğimiz için bizi ayıpladınız”²²⁹ sözü, sünnete verdiği önemin belgesidir. Aynı zamanda bu söz, el-Câhız’ın sünnete bağlılığı, bir üstünlük ve haklılık vesilesi saydığı anlamına da gelmektedir.

C-el-CÂHIZ’IN HADİS RİVAYETİ VE HADİS KULLANIMI

1.el-Câhız’ın Hadis Şeyhleri

el-Câhız’ın, bazı hadisçileri eleştirdiğini bazıları hakkında da olumlu ifadeler söylediğini bilmekteyiz. Acaba kendi asrındaki hangi hadisçilerden rivayette bulunmuştur? Bu sorunun cevabını verebilmek için az da olsa verdiği isnatların ilk ravilerine bakmak yeterli olacaktır. Ayrıca bu sorunun cevaplandırılması esnasında el-Câhız’ın yazılı kaynaklardan yararlanıp yararlanmadığı, zayıf ravilerden nakilde

²²⁵ el-Câhız, *Risâle fi’n-Nâbite*, II, 12

²²⁶ Age., II, 11

²²⁷ el-Câhız, *el-’Usmâniyye*, s.44; Krş.: el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 205

²²⁸ el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr “*Risâle fi Zemmi Ahlâki’l-Küttâb*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, II, 191-194

²²⁹ el-Câhız, *Halku’l-Kur’an*, III, 296

bulunup bulunmadığı konularında da bilgi sahibi olmak mümkün olacaktır. Bu bölümde daha önce Tabakât ve ricâl kaynaklarına dayanılarak verilen el-Câhız'ın meşhur hadis hocalarından Ebû Yusuf (ö.182/798), el-Haccâc b. Muhammed el-Massîsî el-A'ver (ö.206/823), Sümâme b. Eşras (ö.213/828) ve Yezîd b. Hârun (ö.206/821) tanıtılmayacaktır.

Abdulvâris (ö.180/796): Ebû Ubeyde Abdulvâris b. Said et-Temîmî'dir. Basra'nın güvenilir kişileri arasında sayılmaktadır. Onun hakkında "doğru ve sika bir ravi olduğu, i'tizâl görüşünü benimsediği fakat bu görüşüne insanları davet etmediği" söylenmektedir²³⁰.

Abdul'a'lâ b. Abdul'a'lâ b. Muhammed el-Kureşî el-Basrî es-Samî (ö.189 H.): Basralı alimlerden olan Abdul'a'lâ es-Samî, "sadûk (doğru)" bir ravi olarak tanınmaktadır. Yahya b. Maîn (ö.233/848)'in değerlendirmesine göre ise sika (güvenilir) bir ravidir. Mu'tezilî görüşte olduğu belirtilmiştir. Bunlara ilaveten onun hakkında "Sâlihu'l-hadîs (Hadisi iyicedir), Lâ be'se bihî (zararı yok)" gibi ifadeler söylenmiştir²³¹.

el-Câhız, "Ben bizzat Abdul'a'lâ es-Samî'den işittim" sözüyle ondan rivayetinin semâ yoluyla olduğunu belirtmiştir²³².

Osman b. Abdurrahman (ö.Harun er-Reşid dönemi): Osman b. Abdurrahman b. Sa'd b. Ebî Vakkas ez-Zührî el-Vakkasî, Ebû Amr el-Medenî'dir. Onun hakkında "Hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû), Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), Kuvvetli değil (Leyse Bi-Kaviyy), Sika değil (Leyse bi-Sika), hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs) ve zayıf ravidir" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir²³³.

Ebû Muâviye (ö.195/810): Muhammed b. Hâzim ed-Darîr et-Temîmî es-Sa'dî el-Küfî'dir. Kûfeli musannıflardan olup Mürcie'nin bu bölgedeki en önde gelen kişilerinden sayılmaktadır. Aynı zamanda görüşlerinin propagandasını da yapmaktaydı. Onun hakkında "sika (güvenilir), doğru bir ravi" gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca tedlis yaptığı da ifade edilmiştir²³⁴.

Muhammed b. Fudayl (ö.195/810): Ebû Abdurrahman Muhammed b. Fudayl b. Ğazvân b. Cerir ed-Dabbî el-Küfî'dir. Kûfeli müelliflerden sayılmaktadır. Muhaddis,

²³⁰ el-Câhız, *el-Bursân*, s.309; İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, VI, 75; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 391-392

²³¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 87

²³² el-Câhız, *el-Bursân*, s.136

²³³ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.451; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 122

²³⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.340; el-Câhız, *er-Radd ale'l- Muşebbihe*, IV, 9; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 120-122

hafız, fakih ve kari' idi; sika ve meşhur bir alim olmakla birlikte Şif'liğe temayülü vardı. Hatta bazıları onu Ğulat-ı Şia'dan bile saymaktadır. Bu yüzden bazı alimler onunla ihticac etmez²³⁵.

Ma'n (ö.198/814): Ebû Yahya el-Kazzâz Ma'n b. İsâ b. Yahya b. Dînar el-Eşca'î el-Medenî'dir. Basra'nın musannıf muhaddislerinden sayılmaktadır. Benî Eşca'ın azathısıdır. Hocaları arasında İmam Malik (ö.179/795) de yer almaktadır. Hatta İmam Malik (ö.179/795)'in ashabının büyüklerinden, mezhebinin muhakkik alimlerinden ve o çağın müftülerinden sayılmaktadır. Sika (güvenilir) ravi olarak kabul edilmektedir²³⁶.

Süfyân b. 'Uyeyne (ö.198/814): Ebû Muhammed Süfyân b. 'Uyeyne b. Ebî 'Imrân (Meymûn) el-Hilâlî el-Küfî el-Mekkî'dir. Aslen Kûfelidir, orada dünyaya gelmiştir. Büyük muhaddis, hafız, müfessir, fakih, abid ve zahiddi. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "sünneti, Süfyân'dan iyi bilen birini görmedim" der. Ayrıca tedlis yapmakla da suçlanmıştır²³⁷.

İbnu'l-Kelbî (ö.204/819): Hişam b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî Ebu'l Münzir'dir. Nesep ve ahbâr alimidir. Râfızî olduğu söylenen İbnu'l-Kelbî'nin bir çok tasnifi olduğu rivayet olunmaktadır. Hakkında "Metruk" denilen İbnu'l-Kelbî, rivayetinde sika olarak kabul edilmemekte ve zayıf alimler arasında sayılmaktadır²³⁸.

Şebâbe (ö.206/821): Ebû Amr Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî'dir. Medayin müelliflerindedir. Kendisi hakkında "doğru, güvenilir bir ravidir, zararı yok, hadisi yazılır fakat onunla ihticac olunmaz" denilmiş ve Mürcie mezhebinin dâîlerinden olduğu ifade edilmiştir²³⁹.

Yahya b. Hammâd (ö.215/830): Ebû Bekir Yahya b. Hammâd b. Ebî Ziyâd eş-Şeybânî el-Basrî'dir. Ebû 'Avâne (ö.176/792)'nin damadıydı. Aynı zamanda ondan yazarak hadis rivayetinde bulunmuştur. Sika (güvenilir) bir ravi olup abid bir kişiliğe sahipti²⁴⁰.

Musa b. Davud (ö.217/832): Ebû Abdullah Musa b. Davud ed-Dabbî el-Küfî el-Hulkanî el-Bağdadî'dir. Bağdad'da yaşamış musannıflardan birisidir. Sika (güvenilir) bir ravi olarak kabul edilen Musa b. Davud (ö.217/832), zahid bir kişiliğe sahipti²⁴¹.

²³⁵ el-Câhız, *el-Bursân*, s.177; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 359

²³⁶ el-Câhız, *el-Bursân*, s.31; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 226

²³⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 226; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 104-107

²³⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 65; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 123, 131, 322, 331, 335; el-Câhız, *el-Bursân*, s.274-275; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 258

²³⁹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.171; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 264

²⁴⁰ el-Câhız, *el-Bursân*, s.31; İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IX, 137

²⁴¹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, VIII, 141

Fakat onun hakkında “hadislerinde ıztirab vardır” da denilmiştir. el-Câhız ise onu fasih, hatip ve fadıl olarak nitelendirmektedir²⁴².

Ebû Müshir (140/757-218/833): Abdu’a’lâ b. Müshir b. Abdul’a’lâ b. Muslim el-Ğassanî ed-Dimeşkî’dir. Şamlı olup muhaddis, hafız ve fakihti. Meğazi alanında imamdı. Said b. Abdülaziz (ö.167/783) ile 12 yıl beraber kalmış ve onun ilmini devam ettirmiştir. Ebû Müshir, Şam’ın hadis müelliflerinden olup hadis rivayetinde çok mahirdi. Yahya b. Maîn (ö.233/848) onun hakkında “onun gibisini görmedim” demiştir. Mihne olaylarında işkenceye tabi tutuldu, Bağdad’a götürülüp hapsedildi ve orada öldü²⁴³.

Ubeydullah b. Muhammed (ö.228/843): Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs b. Ömer b. Musa b. Ubeydullah b. Ma’mer Ebû Abdurrahman et-Teymî’dir. O, İbn Aişe diye de tanınmaktadır. Basra ehliendir. Bağdad’a yerleşen Ubeydullah b. Muhammed, fasih ve edipti. Onun hakkında “hadis ilminde doğru, güvenilir bir ravi” denilmektedir²⁴⁴. el-Câhız da onun hakkında “ilmi ve dinlemesi çok, haber ve âsâr nakilcisi, Kureyş’in en cömertlerindendi. Neredeyse hiç susmazdı. Bununla birlikte çok faydalıydı” demiştir²⁴⁵.

Ali el-Medîni (ö. 234/849): Ebu’l-Hasan Ali b. Abdullah b. Cafer b. Necîh es-Sa’di el-Medîni el-Basrî’dir. Basra’da doğdu ve orada ikamet etti. Hadis ve özellikle illel ilminin en büyük imamlarından sayılan Ali el-Medîni, muhaddis, hafız, fakih, usul, neseb ve dil alimidir. Akranları arasında en çok hadis rivayet edendir. Güvenilir (Sika), doğru (Sadûk) ve emin, güvenilir (Me’mûn) ravi olarak ta’dil edilmiştir. Yahya el-Kattân (ö.198/813)’ın en meşhur talebesi olup ondan on bin kadar hadis almıştır. Ölmeden iki ay önce “Kur’an’ın mahluk olduğu” görüşünü benimsediği rivayet edilmiştir. Başta Kitâbu’l-İlel olmak üzere 200 civarında eser telif ettiği rivayet edilmektedir²⁴⁶.

Sa’d b. Tarîf el-Hanzalî el-İskafî el-Kufî (ö.?): el-Câhız’ın, “حدثنا /bize rivayet etti” diyerek hadis naklinde bulunduğu Sa’d b. Tarîf²⁴⁷ Kufeli’dir. Gulat-ı Şia’ya mensup olduğu iddia edilmektedir. Onun hakkında, “Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-

²⁴² el-Câhız, *el-Bursân*, s.253; el-Câhız, *el-Beyân*, III, 128; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 305

²⁴³ el-Câhız, *el-Bursân*, s.263; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 264, II, 40; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VI, 90-91

²⁴⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.275; el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 12; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 102; I, 194-195; İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, V, 335

²⁴⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 102

²⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 7; el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 221; Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 306-

311

²⁴⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 503

hadîs), hadisleri terkedilmiş (Metrûkun), Hadiste gevşektir (Leyyinun), zayıf bir ravi” denilmek ayrıca hadis uydurduğu da söylenmektedir²⁴⁸.

Bunlara ilaveten el-Câhız’ın, “bize rivayet etti” diyerek zikrettiği bir çok ravi vardır. Bunlar: Abdurrahman b. Abdullah el-Mesûdî²⁴⁹ (ö.160-165 H.), Bekir b. Huneyş²⁵⁰ (ö.170 H.), Abdullah b. Ebî Hint²⁵¹ (ö.?), Abdurrahman b. Mehdî²⁵² (ö.198/814), Ebû Osman Saîd b. Kesîr b. Ufeyr b. Muslim el-Ensârî el-Mısırî (ö.?)²⁵³, Ebû ‘Utbe İsmail b. ‘Ayyâş b. Süleym el-‘Ansî el-Humsî (ö.?)²⁵⁴, Râşid b. Saîd b. Râşid el-Kureşî (ö.?)²⁵⁵, Anbese b. Saîd el-Kattân el-Vasitî el-Basrî (ö.?)²⁵⁶, Haşim b. el-Kasım b. Muslim b. Miksem el-Leysî, en-Nadr b. Şumeyl (ö.203/818)²⁵⁷, Ebu Abdurrahman el-Heyssem b. Adıyy et-Tâî (ö.207/823)²⁵⁸, Ebû Muhammed Saîd b. Amir ed-Dubaî el-Basrî (ö.208 H.)²⁵⁹, Abdulaziz b. Eban b. Muhammed b. Abdullah b. Saîd

²⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 410

²⁴⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 17; el-Câhız, “bize rivayet etti” dese de burada bir baskı hatası olması muhtemeldir. Zira bu ravinin ölüm tarihi ile el-Câhız’ın doğum tarihi arasında az bir fark vardır. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 190-191

²⁵⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 508; Kufelidir, Bağdadta ikame etmiştir. Zahid olmakla vasıflandırılmıştır, onun hakkında “kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy), hadisleri terk edilmiştir (Metrûkun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), zayıfavidir,” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 422

²⁵¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 161; Kufelidir. Onun hakkında “Hadisleri münkerdir (Munkeru'l-Hadîs)” denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 430

²⁵² el-Câhız, *el-Beyân*, II, 68; Ebû Saîd Mehdî b. Hassan b. Abdurrahman el-‘Anberî el-Ezdi el-Basrî. Basralı olup orada doğmuş ve orada vefat etmiştir. Muhaddis, hafız ve fakihti. Devrinin en büyük hadis imamlarındandı. Hadis ilminin her sahasında otoriteydi. Geniş bir hadis kültürüne sahiptir. eş-Şafii (ö.204 H.) onun hakkında ‘hadiste, dünyada onun bir benzerini tanımadım’ der. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 250-252

²⁵³ Ensab, haber ve menakıb konularında insanların en alimiydi. Onun hakkında, doğru (sadûk) denilmiştir. Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 56

²⁵⁴ Musannefinde muzdarib hadislerin yer aldığı fakat sika (güvenilir) sayıldığı, Şam ehline göre ise zayıf bir ravi olarak kabul edilmiştir. Irak ehlinde yaptığı rivayetlerde karıştırdığı, hadiste gevşek (Leyyinun'l-hadîs) olduğu fakat hadislerinin yazılabileceği ifade edilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 280-283

²⁵⁵ Hadis alimleri tarafından doğru (Sadûk) bir ravi kabul edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 196

²⁵⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 392; V, 50-504; Onun hakkında “Hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs), zayıf bir ravi, hadisleri karıştırdığı” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 140-141

²⁵⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.357; Onun hakkında, “Güvenilir (Sika), doğru (Sadûk)” gibi ta'dil lafızları söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 390; el-Buharî (ö.256/88870)'nin filolojik kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz: Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında araştırmalar*, İst., 1956, s.125

²⁵⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 56; el-Câhız, onun Haricilerden olduğunu söyler ve ondan bir çok rivayette bulunur. Bkz: el-Câhız, *el-Beyân*, I, 64, 118, 132, 335, 347; II, 131, 137, 146; Haberci olan el-Heyssem hakkında hadis kaynaklarında “yalancı (kezzâbun), Güvenilir değil (Leyse bi-Sika) ve Hadisleri terkedilmiştir (Metrûku'l-hadîs)” denilmiştir.” Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 275-276

²⁵⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 142; Onun hakkında “güvenilir ve salih bir insan olmakla birlikte hadislerinde bazı hatalar vardır. O, doğrudur.” denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 44

b. el-As b. Saîd el-As b. İbn Ümeyye (ö.207)²⁶⁰, Osman b. Saîd el-Kureşî²⁶¹ (ö. 209 H.), İbrahim b. Yahya²⁶² (ö.?), Ebu'l-Mikdâm²⁶³ (ö.?), Abbad b. Suheyb²⁶⁴ (ö.212 H.)'dir. el-Câhız'ın hadis aldığı şeyhlerine baktığımızda sika, zayıf hatta hadis uyduranlar bile vardır. Dolayısıyla onun hadis aldığı şeyhler konusunda titiz davranmadığı kanaatindeyiz.

el-Câhız, bir hadis hakkında "bizim Basralı ashabımızın hocaları arasında meşhur bir hadistir"²⁶⁵ diyerek Basralı Mu'tezilîlerden rivayet ettiğini açıkça ifade etmekle birlikte, diğer şehirlerdeki Mu'tezilî alimlerden de rivayet ettiği görülmektedir. Bununla birlikte sadece kendi mezhebine mensup muhaddislerden hadis nakletmemiş bilakis diğer mezheblere mensup ravilerden de hadis nakletmiştir.

Ayrıca el-Câhız'ın, bu haber ve hadis alimlerinden rivayet ederken "dedi ki", "zikretti", "bize rivayet etti" gibi semâ yani şeyhin hadislerini bizzat ondan işitmek suretiyle alınan hadislerin rivayetinde kullanılan eda lafızlarını kullandığı görülmektedir²⁶⁶. Öyleyse el-Câhız'ın bu hadisleri bizzat işiterek aldığı söylenebilir. Üstelik yukarıdaki hadisçilerin çoğunun Bağdad ve Basra da bulunmuş olmaları bu görüşümüzü teyit etmektedir. Fakat bu alimlerin müellif ya da musannıf olduğu göz önüne alındığında, el-Câhız'ın onların eserlerinden yararlandığını²⁶⁷ da söylemek mümkündür²⁶⁸. Yine bazı isnatlarda da "...den rivayet olundu/ ...den rivayet edildiğine

²⁶⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 283; Bağdad'da yaşamış olup hadis uydurduğu iddia edilmiştir. Ayrıca onun hakkında "bir şeye değmez (Leyse bi şey), hadisleri terk edilmiş (Metrûku'l Hadîs), zayıf bir ravi "gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 294

²⁶¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 538 ; Onun hakkında "güvenilir (Sika), hadisi iyicedir (Sâlih)" gibi ta'dil ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 109

²⁶² el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 505; İbrahim b. Yahya b. Muhammed b. Abbâd b. Hâni' dir. Onun hakkında "hadisleri münkerdir. (Munkeru'l-Hadis) , zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 154

²⁶³ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 506-507; Hişâm b. Ziyad b. Ebî Zeyd el-Kureşî 'dir. Onun hakkında "kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy), hadisleri terk edilmiştir (Metrûkun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), zayıf ravidir, sikalardan uydurma rivayette bulunmaktadır, onunla ihticac edilmez (Lâ Yuhtecce bihi) gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 36

²⁶⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 392; Onun hakkında "Hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs), Sika değil (Leyse bi's-Sika), zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Metruk ravilerden olup, propagantist bir kaderiydi. Bir çok eseri olan Abbad'ın büyük sayıda hadis bildiği söylenmiştir. Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, VI, 81-82; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 279-281 el-Câhız, eserinin bir başka yerinde mechul şîğayla ondan rivayette bulunulduğunu belirtir. Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 422

²⁶⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 155

²⁶⁶ Bu lafızlar için bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.107, 176-177, 429-430

²⁶⁷ "Bize rivayet etti" gibi lafızların sadece şifahî nakle değil, yazılı kaynaklara da delalet ettiğine dair bkz: Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.56-59; Ayrıca el-Câhız da naklettiği bazı haberleri, okuduğu kitaplardan rivayet ettiğine işaret etmektedir. el-Câhız, *el-Beyân*, III, 57-58

²⁶⁸ el-Câhız, yazmaya ve yazılı metinlere önem vermiştir. Hatta o, Hz. Peygamberin yazılı metinlerde hata ve değiştirme ihtimalinin daha az olduğunu bildiği için bazı meliklere elçi göndermekle yetinmediğini, beraberlerinde mektup da gönderdiğini rivayet etmektedir. Böylece o, yazılı metinlerin daha sağlıklı olduğunu vurgulamak istemektedir. Ayrıca o, bu konuda şunları da söylemektedir: "tedvin edilmiş

göre” gibi temriz sıgalarını kullanarak rivayette bulunması, çağdaşı olduğu hadisçilerden başkaları aracılığıyla hadisleri rivayet ettiğini göstermektedir. el-Câhız’ın eserlerinde çoğunlukla rivayet sigası kullanmadan doğrudan “dedi ki” şeklinde hadisler nakletmesinden yazılı kaynakları kullandığı anlaşılmaktadır. O, ilk musanniflerden Abdulmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö.150/767) ve bir hadis kitabının müellifi olan Hanzala b. Ebî Süfyân el-Mekkî (ö.151/768)’den yaptığı nakillerde hep “dedi ki” kalıbını kullanarak rivayette bulunmuştur²⁶⁹. el-Câhız’ın “dedi ki” şeklinde ifadeler kullanarak nakilde bulunması, onun muhaddislerin rivayet usûlünü benimsediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Pellat, el-Câhız’ın hadisleri şifahî olarak aldığı söylese de²⁷⁰ Fuad Sezgin, bu kanaatin yanlış olduğunu iddia etmektedir²⁷¹. Burada dikkati çeken diğer bir hususta el-Câhız, güvenilir alimlerin yanı sıra zayıf olarak nitelendirebileceğimiz hadisçilerden de rivayette bulunmuştur.

2. el-Câhız’dan Nakledilen Rivayetler

Hadis rivayeti konusunda hakkı gözeten bir tenkitçi ve mantıklı bir araştırmacı olarak kabul edilen el-Câhız’ın²⁷² hadis rivayetinde bulunduğu dair ancak üç rivayete rastlayabildik. Fakat bu rivayetlerin hiçbiri el-Câhız’ın ulaşabildiğimiz eserlerinde mevcut değildir:

1- el-Bağdâdî (ö.463/1071) ve İbn Asâkir (ö.571/1176)’in nakline göre Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Davud (ö.316/928), el-Câhız’dan; o da el-Haccâc b. Muhammed (ö.206/823)’den; o da Hammâd b. Seleme (ö.164/784)’den; o da ‘Amr b. Dinâr (ö.126/744)’dan; o da Atâ’ b. Yesâr (ö.103/721)’dan; o da Ebû Hurayra (ö.59/679) kanalıyla Hz. Peygamberin “ Namaz için kâmet getirildiği zaman sadece farz namaz eda edilir” dediğini rivayet etmiştir. Bu rivayet konusunda Ali b. Ahmed en-Nuaymî (ö.423/1031)’nin²⁷³, “el-Haccâc b. Muhammed (ö.206/823)’in Hammâd b. Seleme (ö.164/784)’den bundan başka rivayetini bilmiyorum” dediği rivayet olunmaktadır²⁷⁴.

kitaplar, unutulmaz, tarihi haberler ve yazılmış hikmetler olmasaydı, ilmin çoğu batıl olurdu. Unutmanın güçlü hatırlamanın gücüne üstün gelirdi”, “Kitap her mekanda okunur, her zamanda çalışılır. Fakat dil duyanı aşmaz. Yazı ile yapılan beyan herkesçe bilinen bir şeydir. Dil ile yapılan beyanın onu dinleyenden başkasına ulaşmamasına karşın yazılan şeyin her yerde okunup her zaman incelenebilmesi yazının bir meziyetidir” ve “Kitap olmasaydı, eskilerin haberleri bozulurdu”. Bkz: el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*el-Muallimin*”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 27; el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 47, 55, 98; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 79-80

²⁶⁹ Câhız, *Kitâbu’l-Hayevân*, IV, 17; V, 269, 507

²⁷⁰ Pellat, *Le Milieu*, s.91-92

²⁷¹ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s.50

²⁷² Hafâcî, *Ebû Osman*, s.162

²⁷³ Hayatı için bkz: ez-Zehbî, *el-Muğnî*, II, 443

²⁷⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 213; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 431-432

Bu hadis, Hammâd b. Seleme'ye kadar aynı isnadla, Hicrî III. asırda te'lif edilen hadis kaynaklarında gerek bâb başlığı olarak ve gerekse metin olarak yer almıştır²⁷⁵. Ayrıca el-Câhız'ın muasırlarından sayılabilecek olan hadis alimi Ebû Davud Suleyman b. el-Eş'as (ö.275/888), onu el-Câhız'ın hocası Yezîd b. Hârun (ö.206/821)'dan da rivayet etmiştir²⁷⁶. Ayrıca hadisin isnadında yer alan ravilerin sikâ ve güvenilir oldukları dikkate alındığında, isnad açısından bir problemin olmadığı görülmektedir²⁷⁷.

2-Yine aynı müelliflerin nakline göre Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Davud (ö.316/928)²⁷⁸, bir gün Basra'da iken el-Câhız'a gider. el-Câhız ona "sen kimsin" der. O da "hadis ehlinde birisiyim" der. el-Câhız, ona "Haşviyye ile konuşmadığımı bilmiyor musun!" der. Bunun üzerine tekrar kendini tanıtan Ebû Bekir b. Ebî Davud (ö.316/928), ondan kendisine hadis rivayet etmesini ister. O da yaz, bize el-Haccâc b. Muhammed (ö.206/823), Hammâd b. Seleme (ö.164/784)'den; o da Sâbit el-Bunânî (ö.127/745)'den; o da Enes b. Mâlik (ö.93/712)'in "Hz. Peygamber'in küçük halı üzerinde namaz kıldığını" rivayet etti²⁷⁹.

Bu hadiste belirtilen uygulama bazı kaynaklarda Hasan b. Ali (ö.50/670), İbn Abbas (ö.68/687) ve Enes b. Mâlik (ö.93/712)'in kendi uygulamaları olarak rivayet edilmiştir²⁸⁰. Bunun yanı sıra Enes b. Mâlik (ö.93/712)'in halı üzerinde namaz kıldığını ve akabinde orada bulunanlara Hz. Peygamber'in hadislerini rivayet ettiğini göz önüne alırsak bu rivayette bir karışıklığın olduğu anlaşılmaktadır²⁸¹. Yine el-Câhız'ın hocası olan Ebû Yusuf (ö.182/798)'un rivayetinde bu hadisin mevkuף bir hadis olarak rivayet edildiği görülmektedir²⁸². İbn Mâce (ö.273/886)'nin de zayıf bir isnadla²⁸³ Enes b. Mâlik (ö.93/712)'in "Hz. Peygamber, bol bol et kızartması yememiş

²⁷⁵ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 331, 455, 517, 531; ; ed-Darimî, 2 Salât, 149 (I/277-278, H.N.:1455-1458); el-Buharî, 23 Ezân, 38 (I/161); Muslim, 11 Salâtu'l-Musafirîn, 63-64 (I/493); ; İbn Mâce, 5 İkâmetu's-Salat, 103 (I/ 364, H.N.:1151); Ebû Davud, 39 Tavatvu', 5 (II/ 50, H.N.: 1266); et-Tirmizî, 2 Salât, 195 (II/282-284, H.N.:421); en-Nesâî, 10 İmâme, 60 (II/116-117, H.N.:863-864)

²⁷⁶ Ebû Davud, 39 Tavatvu', 5 (II/ 51, H.N.: 1266)

²⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 11-13; VII, 194; VIII, 26

²⁷⁸ Bu ravinin İbn Ebî Duâd'ın oğlu Ebû Bekir b. Ebî Duâd olduğu iddia ediliyorsa da bu iddia doğru değildir. Muhtemelen yazar, ismin okunuşundaki benzerlikten yanılmış olabilir. Bkz.:Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesi*, s.121

²⁷⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII; 213; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 432; ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 530

²⁸⁰ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk.: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut, 1355, s.23; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 169, 395-396; II, 291; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 351-352, 425; II, 32

²⁸¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 291

²⁸² Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, s.23

²⁸³ Hadisin ravilerinden Cubâre b. el-Muğallis (ö.?) hakkında 'zayıf', hatası çok ve uydurma hadisleri rivayet ettiği söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 50

ve beraberinde küçük halı taşımamıştır”²⁸⁴ (ما رفع من بين يدي رسول الله فضل شواء قط ولا حملت) dediği göz önüne alınırsa; bu rivayette bir çelişkinin olduğu kesinleşmektedir.

Sonuç olarak bu rivayetin kaynaklarda bizzat hadisi nakleden Sahâbenin kendi fiili olarak rivayet edilmesi ve merfu olarak hiçbir kaynakta yer almaması dikkate alındığında el-Câhız’ın söz konusu rivayeti karıştırdığı anlaşılmaktadır.

3-el-Câhız’dan rivayet edilen üçüncü hadis ise, onun hocası Ebû Yusuf (ö.182/798)’tan yaptığı rivayettir. Ebû Yusuf, Hârûn er-Reşîd (ö.193/809)’le yemek yerken elinden bir lokma düşmüş ve etrafa dağılmıştı. Bunun üzerine halife Hârûn er-Reşîd, ‘Ey Yakup! Lokmanı al. Çünkü el-Mehdî (ö.169/785), babası el-Mansûr (ö.158/775)’dan; o da babası Muhammed b. Ali (ö.124/742)’den; o da babası Ali b. Abdullah b. Abbas (ö.117/735)’dan; o da babası İbn Abbas (ö.68/687)’dan, Hz. Peygamberin “ Kim sofradan düşen ekmeğin kırıntılarını yerse, çocukları güzel yüzlü ve yakışıklı doğar” dediğini bana rivayet etti”²⁸⁵ demiştir. es-Sehâvî (ö.902/1496), bu hadisin lafız farklılıkları ile birlikteki bütün rivayetlerinin “münker” olduğunu belirtmektedir²⁸⁶. İbn Arrâk (ö.963/1556) ise, bu hadisin ravisi Ebû Yusuf hakkında meçhul, hadis hakkında ise “münker hadis” değerlendirmesinde bulunur²⁸⁷.

Gerek bu hadisi, bu şekliyle hiçbir hadis kaynağında bulamamamız ve gerekse el-Câhız’dan bu hadisi rivayet eden Diâme b. el-Cehm (ö.?) hakkında hiçbir bilgiye ulaşamamamız hadisin çok zayıf hatta uydurma bir rivayet olabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak el-Câhız, eserlerinde bir çok hadise yer vermesine rağmen kendisinden pek az hadis rivayet edildiği de bir gerçektir. ez-Zehebî (ö.748/1387) de bu durumu şöyle açıklamaktadır: ‘el-Câhız, çok az hadis rivayet etmiştir. Hadis ilminde itham edilmiş birisi değildir. Aksine o, hikaye ve üslubundan dolayı eleştirilmiştir. Bid’atle kirlendiği ise açık bir durumdur’²⁸⁸.

²⁸⁴ İbn Mâce, 29 Et’ime, 29 (II/ 1100, H.N.:3310)

²⁸⁵ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 214; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 432; (Bu hadise bazı lafız farklılıkları ile sadece bir kaynakta rastladık. Bkz: ed-Deylemî, Ebû Şücâ’ Şîreveyh b. Şehridâr b. Şîreveyh el-Hemedânî, *el-Firdevs bi Me’sûri’l-Hitâb*, Thk.: es-Sa’id b. Besyunî Zağlul, Beyrut, 1986, III, 587)

²⁸⁶ es-Sehâvî, Şemsuddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mekâsıdu’l-Hasene fi Beyâni Kesirin mine’l-Ahâdîsi’l-Muştehera ‘ale’l-Elsine*, yer y., 1277, s.189

²⁸⁷ İbn Arrâk, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kinâni, *Tenzihu’s-Şeri’ati’l-Merfû’a ‘Anu’l-Ahbâri’s-Seni’ati’l-Mevdû’a*, Mısır, t.y., II, 262

²⁸⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 530

Ayrıca el-Câhız'ın naklettiği bazı hadislerin kaynağına ulaşamamamız bizi bu hadislerin ravisinin onun olabileceği kanaatine de sevk etmektedir. Fakat bu rivayetlerin bizzat el-Câhız'ın kendi eserlerinde yer almaması da dikkat çekici bir husustur.

3.el-Câhız'ın Hadis Kullanımı

el-Câhız'ın eserleri incelendiğinde, Hz. Peygamber'in hadislerinden bir çok nakilde bulunduğu görülmektedir. O, eserlerinde kullandığı üslûp nedeniyle okuyucunun sıkıldığını hissettiği anda konuyu değiştirerek ayet, hadis ve şiirleri zikretmeye başlamaktadır²⁸⁹. el-Câhız'ın her türlü eserinde ve ele aldığı her konuda, muhakkak geçmiş dönemlere ait haber, şiir, kıssa, mesel ve konu ile ilgili ayet ve hadisler zikrettiğini görmekteyiz. Örneğin; konuşmanın fazileti konusunda ayetler, güvenilir ravilerden nakledilen rivayetler ve hadisler olduğunu belirterek bunları yeterli ölçüde zikrettiğini söyler²⁹⁰. el-Câhız, Haşimîlerin üstünlüğünü ele aldığı eserinde de 'Kur'an-ı Kerim'de mevcut olanları, haber ravilerinin ve Âsâr nakilcilerinin rivayetlerindeki meşhur olanları" delil olarak kullanmayı arzu ettiğini belirtmektedir²⁹¹.

el-Câhız, hadisleri naklederken muhaddislerin rivayet metodunu benimsemiştir. O, zaman zaman yazılı metinlerin öneminden bahsetmiştir. Ona göre Hz. Peygamber, yazılı metinlerde hata ve değiştirme ihtimalinin daha az olduğunu bildiği için Kisrâ, Kayser ve diğer meliklere elçi göndermekle yetinmemiş, beraberlerinde mektup da göndermiştir²⁹².

el-Câhız, hadisleri naklederken, çoğunlukla rivayet sigalarından حدثنا²⁹³ (Bize rivayet etti)²⁹⁴; قال²⁹⁵ (dedi ki)²⁹⁶; ذكر²⁹⁷ (Zikretti)²⁹⁸ gibi malum ve روي²⁹⁹ (Rivayet edildiğine göre)³⁰⁰; روي³⁰¹ (Rivayet olunduğuna göre)³⁰² gibi meçhul sigalı lafızları

²⁸⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 155-156

²⁹⁰ el-Câhız, *el-Batn*, IV, 233

²⁹¹ el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.70

²⁹² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 98

²⁹³ Age., IV, 17; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 24

²⁹⁴ Bu lafzın yalnızca Semâ yoluyla alınan hadislerin edası sırasında kullanılması gerektiği görüşünde olanlarla birlikte arz, kitâbet gibi yollarla alınan hadislerin rivayetinde de kullanılmasını uygun görenler olmuştur. Bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.107

²⁹⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 12; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 194-195

²⁹⁶ Semâ yoluyla alınan hadislerin yanı sıra diğer yollarla da alınan hadislerin rivayetinde de kullanılmaktadır. Bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.176

²⁹⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.275; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 23

²⁹⁸ Semâ yoluyla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan eda lafızlarındandır. Bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.429-430

²⁹⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 335

³⁰⁰ Bu kabil lafızlarla yapılan rivayetin sıhhatine hükmedilemez. Zira böyle ibareler zayıf hadisleri sevkederken de kullanılır. Bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.331

³⁰¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 212; V, 269; el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 326-327

kullanmaktadır. Bu terimleri kullanarak hadis rivayet etmesinden el-Câhız'ın, naklettiği hadisleri semâ yoluyla alabileceği gibi yazılı metinlerden de alması muhtemeldir. Mekke'de Hz. Peygamber'in hadislerini ilk defa sistematik tasnife tutan musannıflardan olan İbn Cureyc³⁰³ (ö.150/767)'den sık sık "İbn Cureyc dedi ki" kalıbını kullanarak rivayette bulunmaktadır³⁰⁴. Bir hadis kitabının müellifi olduğu bilinen Hanzala b. Ebî Süfyân el-Mekki³⁰⁵ (ö.151?/768?)'den de "Hanzala b. Ebî Süfyân dedi ki" lafzıyla hadis rivayet etmiştir³⁰⁶. Bunların yanı sıra "Falanca'nın hadislerindedir"³⁰⁷ şeklindeki ibarelerini de dikkate aldığımızda onun yazılı metinlerden istifade ettiğini de anlamaktayız.

Burada ele alacağımız bir diğer konu da el-Câhız'ın hadisleri naklederken hangi bakış açısıyla hadislere yaklaştığıdır. el-Câhız, hadislere bir edebiyatçı gibi önem vermiştir. Zira o, hadisleri kültür ve edebiyatın bir parçası olarak görmektedir. Edebiyatçı kimliği diye nitelendirebileceğimiz bu bakış açısında el-Câhız'ın, hadisleri genelde belağat açısından ele aldığı, hadisin sahih, uydurma ve zayıf olması; merfu, mevkuf ve maktu' olmasıyla pek ilgilenmediği görülmektedir. Zira bu kimliğinde ağır basan rivayetçi ve ansiklopedist bir yazar olma yönü, onu haber ve daha özel manada Hz. Peygamber'in hadislerini nakletme konusunda sadece nakilciliğe sevk etmiştir. Bu kimliğinde, hadisleri mana yönünden incelediği ve az lafızlarla çok manaları içeren rivayetlerin onun için önemli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu hadisleri içeriği yönünden -içlerinde uydurma olsa bile- eleştiriye tabi tutmadığı görülmektedir. Kısacası burada onu genel manada edebiyatçı bir münekkid gibi görmekteyiz. Onu daha çok sözdeki sanatsal yönlerin ilgilendirdiğini düşünmekteyiz. Örneğin; belağat harikası olarak gördüğü rivayetleri bu bağlamda zikredebiliriz. Fakat el-Câhız'ın bu nakillerde - genel ifadeleri hariç- ne tür bir belağat özelliğinin olduğunu tek tek açıklamamasını da bir eksiklik olarak değerlendirebiliriz.

el-Câhız'ın hadislere yaklaşımındaki bir diğer bakış açısı da kelâmcı kimliğidir. Zira o, Kelâm ilmine önem vermiş ve sadece kelâmcı ravilerin, naklettikleri hadislerin manalarını bilebileceğine inanmıştır³⁰⁸. el-Câhız, bu kimliğiyle hadislerin nasıl

³⁰² Herhangi bir zayıf hadisi isnadsız olarak rivayet etmek isteyen bir ravi, bu kalıplar gibi mechul sigaları kullanmaktadır. Bkz: Uğur, *Hadis Terimleri*, s.425

³⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 357-358

³⁰⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 17; V, 269

³⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 52

³⁰⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 507

³⁰⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 25-27

³⁰⁸ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 224

anlaşılması ve yorumlanması gerektiği üzerinde durmaktadır. Hadisleri bir kelâmcı bakış açısıyla tenkit eden³⁰⁹ el-Câhız, bu kimliğinde inceleyici üslûp ve araştırmacı vasfını daima ön planda tutmaya çalışmıştır³¹⁰. el-Câhız bu kimliğini ön plana çıkararak Sahâbe hakkında rivayet edilen bazı sözlerin ancak delil niteliğini taşıyanlarının kabul edileceğini, zayıflık belirtilerini taşıyanların ise reddedileceğini belirtirken³¹¹, ancak sahih hadislerin kabul edilmesi gerektiğini vurguladığı görülmektedir.

Bu girişten sonra bu konuları daha somut veriler ışığında incelemeye çalışalım.

a) Hadisle İstidlali

el-Câhız, görüşlerini ve düşüncelerini temellendirmek için hadislerden yararlanmaktadır. Hatta o, Mu'tezile mezhebinin muhaliflerinin "Kitaplarınız, Hz. Peygamber'in sünnetlerinden halidir"³¹² gibi eleştirilerinin haksız olduğunu ortaya koyacak tarzda eserlerinde hadisler nakletmektedir.

el-Câhız, eserlerinde hadisleri hem temel delil olarak zikretmekte hem de ele aldığı konuyu takviye edici ya da açıklayıcı mahiyette nakletmektedir. Burada el-Câhız'ın kelâmî görüşlerine ait eserlerinin çoğunun günümüze kadar ulaşamamasından dolayı genelde diğer eserlerinden örnekler verilecektir. Elimizdeki mevcut eserlerinde o, itikadî bazı konularda muhaliflerinin delil olarak getirdiği bazı hadisleri eleştirmektedir. Örneğin; el-Câhız, Allah'ın görülmesi meselesinde "Kıyamet günü Rabbinizi, ondördünde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz. Onu görmek için izdihâma maruz kalmayacaksınız."³¹³ hadisine Müşebbihe'den bir grubun yaptığı te'vili iğneleyici bir üslûpla eleştirmektedir³¹⁴. Ayrıca imametle ilgili konuda zayıf hadisleri delil olarak kullanan Şia'yı da eleştirmiştir³¹⁵.

el-Câhız, tevekkül konusundaki görüşlerini delillendirmek için Hz. Peygamber'in hadislerini delil olarak kullanmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamber'in "Deveni bağla ve tevekkül et"³¹⁶; "Allah'a özür beyanında bulun. (أبْلِ اللّٰهَ مِنْ نَفْسِكَ عَذْرًا)

³⁰⁹ Sellûm, Davud, *en-Nakdu 'l-Menhecî Inde 'l-Câhız*, Beyrut, 1406/1986, s. 118

³¹⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 27

³¹¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.142-143

³¹² Kâdî, *Fazlu 'l-İ'tizâl*, s.185

³¹³ İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 360, 362, 365; el-Buharî, 9 Mevâkitü's-Salât, 16, 26 (I/138-139,143-144); 65 Tefsiru'l-Kur'an (50), 2 (V/48); 97 Tevhit, 24 (VIII/179); Muslim, 5 Mesâcid, 211 (II/439); İbn Mâce, Mukaddime, 13 (I/63-64 H.N.:1779); Ebû Davud, 39 Sünnet, 19 (V/97-98 H.N.:4729); et-Tirmizî, 36 Sıfâtu'l-Cennet, 16 (IV/687 H.N.2551)

³¹⁴ el-Câhız, *er-Radd ale 'l- Müşebbihe*, IV, 12-13

³¹⁵ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.150

³¹⁶ et-Tirmizî, 35 Sıfâtu'l-Kıyâmet, 60 (IV/668 H.N.:2517); Zayıf hadis olduğu konusundaki değerlendirmeler için bkz: el-Aclûnî, *Kesfu 'l-Hafâ*, I, 130

Eğer bir iş seni aciz duruma düşürürse, o zaman ‘Hasbiyallah’ (Allah bana yeter) de.”³¹⁷ buyurduğunu rivayet eder. Ayrıca bu konuda Ebû Ubeyde İbnu'l-Cerrâh'ın Şam vebasından korkup Medine'ye dönmek isteyen Hz. Ömer'e, “Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?” diye sorunca Hz. Ömer'in: “Evet, Allah'ın kaderinden Allah'ın kaderine kaçırıyorum”³¹⁸ diye cevap verdiğini de delil olarak kullanır³¹⁹.

el-Câhız, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ebî Duad (ö.239 H.)'ın her türlü tedbiri almasını, ihtiyatlı olma konusunda şeytanın onu aldatmasından sakınmasını ister. Zira şeytanın ihmalkarlığı, tevekkül şeklinde gösterebileceği oysa Allah'ın tevekkülü emrettiğini ve şu ayetlerde bunu Sunnetullah'tan saydığını belirtir: “Ey İman edenler! düşmana karşı tedbirinizi alın”³²⁰, “Elinizle kendinizi tehlikeye atmayın”³²¹. el-Câhız, bu ayetlerden sonra yine yukarıdaki rivayetleri zikreder³²².

Görüldüğü üzere el-Câhız, tevekkül anlayışını temellendirmek için zayıf hadisleri bile delil olarak kullanmaktan kaçınmamıştır. Gerçi ilk devirlerden beri bazı alimlerin görüşlerini desteklemek için zayıf hadisleri kullandığı göz önüne alınacak olunursa³²³ bu durumun yadırganmayacağıda söylenebilir.

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir'in faziletlerini anlatırken, onun Uhud savaşında oğlu Abdurrahman ile savaşma arzusunu delil getirir. Hz. Ebû Bekir, söz konusu savaşta, oğluna karşı savaşmak isteyince, Hz. Peygamber: “Sok kılıcını kınına, dön yerine! Bizi kendinden faydalandır”³²⁴ demiştir. el-Câhız, sözlerine devamla “Hz. Ebû Bekir, eğer bunu yaptıysa, onun insanların en faziletlisi olduğunda şüphe yoktur. Bu hadiste iki mesele ortaya çıkmaktadır. Birincisi; Hz. Ebû Bekir'in büyük bir sevap işlediğidir. İkincisi de; Hz. Peygamber'in onu korumasıdır. Ayrıca “...yerine dön...” sözünde oldukça manidardır” der³²⁵.

Görüldüğü üzere el-Câhız, rivayetleri sıhhat açısından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan delil olarak kullanmaktadır. Zira el-Câhız'ın bizzat kendi ifadelerinden olan “eğer bunu yaptıysa” ibaresi onun hadisin sıhhatinden şüphelendiğini fakat bunun önemsemediğini açıkça ortaya koymaktadır. Belki de fedâil

³¹⁷ Bu şekliyle hadise rastlanmamıştır. Krş: İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 24

³¹⁸ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 45 Câmî', 22 (II/894-896); el-Buharî, 75 Tıb, 30 (VII/21); Muslim, 39 Selâm, 98 (II/1740-1741)

³¹⁹ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.418; Krş.: el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.161

³²⁰ 4 Nisa, 71

³²¹ 2 Bakara, 195

³²² el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 116

³²³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (Takdim) s.13

³²⁴ Hadisin bir kısmı için bkz: el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Mustedrak*, III, 539

³²⁵ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.63

konularında hadisleri delil olarak kullanırken mütesahil olmakta bir beis görmemektedir.

Yine Hz. Ebû Bekir'in faziletini, ilmini, insanların ona ihtiyacını delillendirmek için el-Câhız, şu olayı anlatır: Muhacirûn ve Ensâr, Hz. Ebû Bekir'e bazı Arap kabilelerinin "Namaz kılarız ama zekat vermeyiz" dediklerini, zekat vermek istemeyen bu kimseler hakkında ne gibi bir muamelede bulunacağını sorarlar. Hz. Ebû Bekir, onlarla savaşağını belirtince, Muhacirûn ve Ensâr: "Hz. Peygamber: 'İnsanlar, Allah'tan başka ilah olmadığını söyleyinceye kadar kendileriyle savaşmakla emrolundum. Eğer bu sözü söylerlerse, kan ve mallarını onun sayesinde korurlar.'³²⁶ demedi mi? Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir "Bu hadisin rivayetinde 'İslam hakkı (yani kısas ve mallarının zekatı) müstesnadır' ibaresinin yer aldığını söyler. Bunun üzerine Muhacirun ve Ensar "doğru söyledin" derler. Bu nakilden sonra el-Câhız, şu yorumu yapar: "Görmüyormusun, Hz. Ebû Bekir, topluma bilmedikleri bir şeyi öğretti."³²⁷

Yine el-Câhız, Hz. Ebû Bekir'in faziletini delillendirmek için Bedr savaşında, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber ile olan diyaloglarını delil getirir. Hz. Ebû Bekir: "Ya Rasulallah! Allah'a bir takım niyazlarda bulundun. Şüphe yok ki, Allah sana olan va'dini yerine getirecektir" der. O sırada Hz. Peygamber'e çadırda hafif bir uyuklama hali gelir. Biraz uyukladıktan sonra uyanır ve şöyle der: "Müjde ey Ebû Bekir! Sana Allah'ın yardımı geldi. İşte şu Cebrâil'dir. Kum tepeleri üzerinde atının dizginini tutmuş, silahlanmış ve emir bekliyor"³²⁸. el-Câhız bu hadisten sonra "İşte Hz. Ebû Bekir'in derecesi budur" değerlendirmesini yaparak Hz. Ebû Bekir'in faziletini ortaya koyar³²⁹.

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir'in Arapların en alimi ve onların menakıbını en iyi bileni olduğunu belirttikten sonra bunu delillendirmek için Hz. Peygamber'in Hasan b. Sabit (ö.50 veya 54 H.)'e söylediği şu sözünü rivayet eder: "Müşrikleri hicvet, yahut onların

³²⁶ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s. 8, 151; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 44; VI, 66-67; X, 163, 172; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 557; VI, 480-482; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 11; II, 345, 423, 475, 502, 527-528; III, 332, 339, 394; IV, 8; V, 245; el-Buharî, 8 Salât, 28 /I/102); 24 Zekat, 1 (II/110); 56 Cihad, 102 (IV/6); 88 İstîtâbetu'l-Murteddîn, 3 (VIII/50); 96 İ'tisâm, 2, 28 (VIII/140, 162); Muslim, 1 İman, 32-35 (I/51-53); İbn Mâce, 1 Mukaddime, 9 (I/27-28 H.N.:71-72); 36 Fiten, 1 (II/1295 H.N.:3927-3928); Ebû Davud, 9 Zekat, 1 (II/198-199 H.N.:1556); 15 Cihad, 95 (III/101-102 H.N.:2640-2641); et-Tirmizî, 38 İman, 1-3 (V/3-6 H.N.:2606-2609); 44 Tefsîru'l-Kur'an, 88 (1) (V/439 H.N.:3341); en-Nesaî, 25 Cihad, 1 (VI/3-7 H.N.:3080-3093); 37 Tahrimu'd-Dem, 1 (VII/75-80 H.N.:3964-3978)

³²⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.81

³²⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 354; el-Buharî, 64 Meğazi, 11, 17 (V/14, 29)

³²⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.53

hicivlerine karşılık ver. Ruhu'l-Kudus (Cebrail) seninle beraberdir... Ebû Bekir'e git. O, Kureyşin neseblerini en iyi bilendir."³³⁰

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir'in hadisleri açıklama ve yorumlama konusunda ashabın en seçkini olduğunu; Muhacir ve Ensar'ın Hz. Peygamber'in defnedileceği yer hususunda ihtilaf edince, Hz. Ebû Bekir'in, "Ölen her Peygamber ancak öldüğü yere defnedilmiştir"³³¹ hadisini delil getirerek ihtilafi çözmesini delil getirir. Ayrıca el-Câhız, Hz. Ebû Bekir'in bu rivayetine insanların şahit bile istemediklerini belirtir³³².

Kanaatimizce el-Câhız'ın Hz. Ebû Bekir'in faziletiyle ilgili hadisleri gündeme getirmesi ve bunlara vurgu yapması, Râfıza'ya ve Şia'ya karşı red sadedinde yoğun bir mesai harcamasıyla yakından alakalıdır. Zira o, Râfızîlerle mücadelesinden taviz vermemiştir. Özellikle *el-'Usmâniyye* adlı eserinde, onların iddialarını ve delil aldıkları hadisleri şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Ayrıca Şia'nın ileri sürdüğü hadislere karşılık, Hz. Ebû Bekir'i ön plana çıkararak hadisleri ortaya koymaya çalışması, yöntem açısından dikkate şayandır. Kanaatimizce akılcı bir geleneğin mensubu olan el-Câhız'ın, hadisi merkeze alan bir eğilimle veya muhaddislerle aynı kategoride yer almasının nedeni, onun Rafîzî'lere olan tepkisidir.

el-Câhız, şiirin ruhtaki tesiri hakkında şu hadisi delil getirir: "Bir gün Hz. Peygamber, Kabe'de tavaf ederken Leyla Bint en-Nadr b. el-Haris b. Kelede³³³ (ö.?) adlı bir kadın onu durdurur ve ona babasının ölümünde söylediği şiirini söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu şiirin etkisi altında kalır ve şöyle der: 'Daha önce şiirini işitseydim, babanı³³⁴ öldürtmezdim'³³⁵

el-Câhız, Hz. Ömer'de asabiyet duygusunun olduğunu söyleyenleri eleştirerek, Hz. Ömer'in vasiyetinde cenaze namazını Suheyb (ö.38 H.)'in kıldırmasını istediğini, Suheyb'in Abdullah b. Cud'an'ın azadlısı olduğunu ifade eder. el-Câhız, Suheyb'in acemden olduğuna delil olarak da Hz. Peygamber'in "Bilal (ö.25 H.) Habeşlilerden,

³³⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.24; Hadisin ilk bölümü için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 273; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 286, 299, 301, 302; el-Buharî, 59 Bedu'l-Halk, 6 (IV/79); 64 Meğazi, 30 (V/51); 78 Edep, 91 (VII/109); Müslim, 44 Fedailu's-Sahâbe, 153 (II/1533); Hadisin ikinci bölümü için Krş:Muslim, 44 Fedailu's-Sahâbe, 157 (II/1935-1936)

³³¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 16 Cenâiz, 27 (I/231); İbn Mâce, 6 Cenâiz, 65 (I/520-521 H.N.:1628); et-Tirmizî, 8 Cenâiz, 33 (III/338 H.N.:1018)

³³² el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.84

³³³ Hayatı hakkında bkz: İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Thk.:Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, 1412/1992, VIII, 80

³³⁴ en-Nadr b. el-Haris'tir. Hz. Peygamber, Safrâ denilen mevkide iken Hz. Ali'ye onun boynunu vurmasını emretmiştir. Bkz.: İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I, 265; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyin b. Ali, *Sunen*, Thk.: Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mekke, 1414/1994, III, 193

³³⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 43-44; Hadis için bkz: İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, III, 308; Bu kaynakta söz konusu Sahâbi en-Nadr b. el-Haris'in kız kardeşi Katîle bt. Haris b. Kilda'dır.

Selman (ö.35/655) Farşlılardan ve Suheyb de Rumlardan ilk İslam'a girenlerdir³³⁶ hadisini delil getirir³³⁷.

el-Câhız, "zühd hayatı ve dünya zevklerinden uzak yaşamak isteyen bir kimse, Rifâ'a b. Simvâl el-Kurazî'nin³³⁸ karısının (Temîme b. Vehb)³³⁹ sözünü işitse bu tavrının riya ve yapmacık olduğunu anlar" der. Sonrada bu konuda şu hadisi zikreder: "Rifâ'a el- Kurazî'nin karısı, Allah'ın Rasuliyle çekinmeksizin yüz yüze geldi ve şöyle dedi: 'Ben, Abdurrahman b. ez-Zubeyr³⁴⁰ ile evlendim. Ne var ki O, erkeklik vazifesini yerine getiremiyor. Ben, Rifâ'a'nın eşiydim beni boşadı.' Kadının bu açıklaması üzerine Allah'ın Rasulu gültümsedi ve kadının açıklaması bitince şöyle buyurdular: 'Sen Rifâ'a'ya dönmek istiyorsun. Hayır, sen evlendiğin kocanın balcağızından tatmadıkça, o da senin balcağızından tatmadıkça ilk kocana dönemezsin'.³⁴¹ el-Câhız, "Bu hadisi, İbnu'l-Mubarek (ö.181/797), Ma'mer (ö.144/770)'den o da ez-Zührî (ö.124/742)'den o da Urve (ö.94/713)'den o da Aişe (ö.57/677)'den rivayet etti" şeklinde isnadını da verir³⁴². Belki de el-Câhız, hadisin isnadının sahih olduğunu vurgulamak için isnad zincirini nakletme ihtiyacı hissetmiştir.

el-Câhız, kibir ve büyüklemenin yaratılmışlara yakışmadığını ifade ederek büyüklüğün Allah'a mahsus olduğunu söyler. Zira bu konuda Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Büyüklik, Allah'ın büründüğü elbisedir. Kim onunla boy ölçüşmeye kalkarsa, elbisesi onu helak eder."³⁴³

el-Câhız, "karnın sırta üstünlüğünü" ele aldığı eserinde karnın çocuk doğurmak için yaratıldığını belirterek, kadınlarla cinsel ilişkilerin ön taraftan yapılması gerektiğini zira kadınlara arka organlarından cinsel temasta bulunmanın yasak olduğunu belirtir. Bu

³³⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 396

³³⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.216-217

³³⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 491

³³⁹ Age., VII, 545

³⁴⁰ Age., IV, 305

³⁴¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 28 Nikah, 17-18 (II/531); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.203; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 347; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 541; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 34, 37, 42, 96, 226; ed-Darimî, 12 Talak, 4 (II/482-483 H.N.:2272-2273); el-Buharî, 52 Şahadat, 3 (III/147); 68 Talak, 4 (VI/165); 78 Edep, 68 (VII/93); 77 Libas, 6 (VII/36); Muslim, 16 Nikah, 111-115 (II/1055-1057); İbn Mâce 9 Nikah, 32 (I/621-622 H.N.:1932-1933); et-Tirmizî, 9 Nikah, 27 (III/426-427 H.N.:1118); en-Nesafî, 26 Nikah, 43 (VI/93 H.N.:3281); 27 Talak, 9,12 (VI/146, 148 H.N.:3406, 3410)

³⁴² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Mufâharatü'l-Cevâri ve'l-Ğulman*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, II, 93-94

³⁴³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle fi'n-Nubl ve't-Tenebbul ve Zemmu'l-Kibr*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 175; (Bu hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Fakat benzeri ifadelerle kaynaklarda Kutsî hadis türü olarak geçmektedir. "Allahu Teâlâ şöyle buyurdu: "Hüküm ve iktidar ile büyüklük, benim büründüğüm elbisemdir. Kim bunlardan birinde benimle boy ölçüşmeye kalkarsa, O'nu ateşe atarım" Bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 376, 414, 427, 442; Muslim, 45 Birr, 136 (III/2023); İbn Mâce, 37 Zühd, 16 (II/1398 H.N.:4176); Ebû Davud, 31 Libas, 25 (IV/350-351 H.N.:4090)

filin haramlığına Hz. Peygamber'in "kadınlara arka organından cinsel temasta bulunmayın"³⁴⁴ hadisini delil getirir³⁴⁵.

el-Câhız, bir kimsenin kibirlenerek kendine güvenmesi ve kendi görüntüsünde direktmesi halinde Allah'ın rızasına nail olamayacağını ifade ettikten sonra, Hz. Peygamber'in şu hadisini delil getirir: Hz. Peygamber'in yanında dövüş yapan bir kimse, arkadaşına dövüş esnasında "Allah bana yeter (Hasbiyallâh)" deyince; Hz. Peygamber ona, "sen üzerine düşeni yap. İstedığın şey gerçekleşmezse, Allah'a özür beyanında bulun. Eğer bir iş seni âciz duruma düşürürse, o zaman "Allah bana yeter (Hasbiyallâh)" de"³⁴⁶ demiştir³⁴⁷.

el-Câhız, Yusuf b. Ömer (ö.?)'in hizmetçilerine "dişi olmayanlar için tiridi fazla yapmalarını..." emretmesini söyleniş gayesinden farklı yorumlayanları, hadisleri delil göstererek şu şekilde eleştirir: "Siz bununla ilgili olarak bana dediniz ki; 'Yusuf, misafirlerine tiritile tuzak kurdu. Onun amacı, sofradakilerin yemeklerini çabucak yiyip kalkmaları ve eti alınmış kemiklerle karınlarını doyurmalarıydı'. Oysa Hz. Peygamber, 'Yemeklerin efendisi tiritir'³⁴⁸ ve 'Aişe'nin kadınlar arasındaki yeri tiridin yemekler arasındaki yeri gibidir'³⁴⁹ buyurmadı mı? Kureyş'in gözünde tirit çok önemliydi..."³⁵⁰ Bu ifadeleriyle el-Câhız, Yusuf b. Ömer'in tiridi çok hazırlatmasının sebebinin cimrilik olmadığını, yemeğe dişi olmayan bir ihtiyar veya dişi bitmemiş bir çocuğun konuk olması durumunda; Hz. Peygamber'in övdüğü ve yemeklerin efendisi olan tiridi yiyerek ziyafetten istifade etmeleridir.

el-Câhız, asanın öneminden bahsederken Hz. Peygamber'in asa taşıdığını şöyle ifade eder: Bir gün Hz. Peygamber, Bâkî (Bâkî el-Ğarkad)'ye geldi ve oturdu. Hz. Peygamber'in elinde bir baston vardı, düşünerek başını eğmişti ve bastonunu yere vurarak: 'sizden hiçbir kimse yoktur ki -veya doğurulmuş hiçbir nefis yoktur ki- cennet

³⁴⁴ Ebû Avâne, Yakub b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyîni, *el-Musned*, Beyrut, 1998, III, 85; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, s.135

³⁴⁵ el-Câhız, *el-Batn*, IV, 162

³⁴⁶ Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır. Fakat aynı hadisi İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin de delil olarak kullandığını görmekteyiz. Bkz: İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s.489

³⁴⁷ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Kitâbu'l-Vukalâ'*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 98

³⁴⁸ Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

³⁴⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 423; Bazı kaynaklarda bu hadis 'Aişe'nin öteki kadınlara olan üstünlüğü tiridin diğer yemeklere olan üstünlüğü gibidir' şeklinde nakledilmektedir. Bkz.: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.68; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 389, 390; İbn Hanbel, *el-Musned*, III,156, 264; IV, 394, 409; VI, 80, 159; el-Buhârî, 60 Enbiya, 32, 46 (IV/131, 139); 70 Et'ime, 25, 30 (VI/205, 207); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 70, 89 (II/1886, 1895)

³⁵⁰ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.60

ve cehennemde yeri yazılmış olmasın” dedi³⁵¹. el-Câhız, bu hadisin Ebû Abdurrahman es-Sulemî (ö.72 H.)’nin hadislerinden olduğunu da ifade eder³⁵². Fakat burada dikkati çeken husus kaderle ilgili olan bu hadise herhangi bir yorum getirmemesidir. Kanaatimizce el-Câhız, hadisi sadece kendi görüşünü destekleyen kısmı için zikretmiş ve nakilci olmakla yetinmiştir.

Yine el-Câhız, asanın durumunu övmekle ilgili Abdullah b. Uneys (ö.54 H.)’in hadisini delil getirir. Hz. Peygamber’in ona asa verdiğini ve “Beni cennette, bununla bulursun”³⁵³ dediğini rivayet eden el-Câhız, sözlerine devamla “O, muhacirdir ve cennette asa sahibidir” der³⁵⁴.

el-Câhız, Allah’tan yağmur yağdırması istenildiğinde ihtiyaç oranında istemenin gerektiğini, fazlasının ise zararlı olduğunu belirtir. Bu konuda Hz. Peygamber’in “Ya Rabbi, bize faydalı olacak şekilde su ver”³⁵⁵ şeklinde dua ettiğini söyler. el-Câhız, yağmurun mahsulun tarladan kaldırıldığı bir esnada çok yağması halinde –Örneğin, hurma, kurutulduğu havuz ve buğday da dövüldüğü harman da olması halinde- mahsule zarar verebileceğini belirtir. Ayrıca Hz. Peygamber’in yaptığı bir duanın Allah tarafından kabul edilmesi ve bol yağmur yağması nedeniyle Hz. Peygamber’in “Ya Rabbi, bize değil çevremize ver”³⁵⁶ dediğini de nakleder³⁵⁷.

el-Câhız, cennete girebilmenin nefislere ağır gelen şeylerin yapılmasıyla; cehenneme girmenin ise nefislere lezzet veren şeylerin yapılmasıyla olacağını belirttikten sonra, bu konuda Hz. Peygamber’in: “Cennet, insanların hoşuna gitmeyen, yapılması ağır gelen işlerle kuşatıldı. Ateş (cehennem) ise şehvetlerle, insan nefsinin arzu ettiği kötü ve çekici şeylerle donatıldı”³⁵⁸ hadisini nakleder³⁵⁹. el-Câhız, bir diğer

³⁵¹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 115; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.22; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 129; el-Buharî, 23 Cenâiz, 83 (II/99); 65 Tefsiru’l Kur’an, 92 (3, 6, 7) (VI/84, 85, 86); 82 Kader, 4 (VIII/212); 97 Tevhid, 54 (VIII/218); Muslim, 36 Kader, 6-7 (III/2039-2040); İbn Mâce, 1 Mukaddime, 10 (I/30 H.N.:78); Ebû Davud, 39 Sünnet, 16 (V/68-69 H.N.:4694);44 Tefsiru’l Kur’an, 92 (1) (V/441-442 H.N.:3344)

³⁵² el-Câhız, *el-Beyân*, III, 11

³⁵³ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 496

³⁵⁴ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 11-12

³⁵⁵ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 93

³⁵⁶ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 91-92; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 28, 73, 318; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 104, 187, 194, 261, 271; IV, 236; el-Buharî, 11 Cumâ, 35 (I/224); 15 İstiskâ’, 7, 6, 8, 14, 24 (II/17, 18, 19, 22); 78 Edep, 68 (VII/95); 80 Deâvat, 24 (VII/154); Muslim, 9 İstiskâ’, 8, 9 (I/612-614); İbn Mâce, 5 Salât, 154 (I/404 H.N.:1269); Ebû Davud, 3 İstiskâ’, 2 (I/694 H.N.:1174); en-Nesâî, 17 İstiskâ’, 9, 10, 17, 18 (III/159-167 H.N.:1513, 1515-1516, 1525-1526)

³⁵⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 228; el-Câhız, *el-Vukalâ*, IV, 101-102

³⁵⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 380; III, 153, 254, 284; ed-Darimî, 20 Rikâk, 117 (II/643 H.N.:2846); el-Buharî, 81 Rikâk, 28 (VII/186); Muslim, 51 Cennet, 1 (III/2174); Ebû Davud, 39 Sünnet, 22 (V/108-109 H.N.:4744); et-Tirmizî, 36 Cennet, 21 (IV/693 H.N.:2559-2560)

³⁵⁹ el-Câhız, *el-Ma’âş ve l-Ma’âd*, I, 105

eserinde de “Allah cenneti yarattı. Onu çirkinliklerle kuşattı. Ateşi şehvetle donattı. Hak acı, batıl ise tatlıdır” sözleriyle hadiste zikredilen ana fikri benimsediği anlaşılmaktadır³⁶⁰.

el-Câhız, sır verebilecek bir dostun olması gerekliliğinden bahsettikten sonra bu kimsenin yüz kişinin içinde ancak bir kişi olabileceğini ifade eder ve bu durumun Hz. Peygamber’in şu sözünde de ifade edildiğini söyler: “İnsanlar, içlerinde güçlü ve kullanışlı bir öncü devesi bulamayacağını yüz deve gibidir.”³⁶¹

Cahız, “fil ile ilgili haberler” başlığı altında; bize Abdullah b. Bekr³⁶² (ö.208 H.), Humejd (ö.142/759)’den o da Enes (ö.93/712)’ten Hz. Peygamber’in şöyle dediğini rivayet etti: “Sidreye varınca gördüm ki sidrenin yaprakları fil’in kulaklarını andırıyor ve meyveleri de küplere benziyordu. Allah’ın nuru, onu kapladıkça kaplamış, Yakût veya zümrüte çevirmiştir”³⁶³ Yine burada el-Câhız, hadisin sıhhatiyle ilgilenmeyip sırf filden bahsedildiği için bu hadisi nakletmektedir³⁶⁴.

el-Câhız, “Keler etinin yenilmesini caiz gören ve makbul saymayanlar” başlığı altında, Hz. Peygamber’in sofrasına keler eti getirildiğinde onu yemediğini ve “bu kavminin yemeği değildir”³⁶⁵ dediğini fakat aynı sofrada bulunan Halid b. Velid (ö.21/642)’in onu yediğini, buna karşın Hz. Peygamber’in ona karşı çıkmadığını ifade eder. Yine bu konuda “Hz. Peygamber’in ‘Onu ne helal ne de haram ederim’³⁶⁶ dediğini; İbn Abbas (ö.68/687)’in ise bu hadise karşı çıktığını ve “Allah, Hz. Peygamber’i helal ve haramı belirtmek için gönderdi” dediğini nakleder³⁶⁷.

Allah’ın Adem oğluna zürriyet ve nesil çokluğu sevgisini verdiğini söyleyen el-Câhız, çocuk olduğunda insanda keder, tasa, korku ve cimriliğin arttığını söyler. Bu

³⁶⁰ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.463

³⁶¹ el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 151; Hadis için bkz: Ma’mur b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 246; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 7, 44, 70, 88, 109, 121-123, 130; el-Buhârî, 81 Rikâk, 35 (VII/189); Muslim, 44 Fedâilu’s-Sahâbe, 232 (II/1973); İbn Mâce, 36 Fiten, 16 (II/1321 H.N.:3990); et-Tirmizî, 41 Edep, 82 (V/153 H.N.:2872-2873)

³⁶² Ebû Vehb Abdullah b. Bekr b. Habîb el-Bâhilî es-Sulemî el-Basrî, Basralı olup Bağdad’da yaşamıştır. Onun hakkında “Güvenilir (Sika), Doğru (Sadûk), Güvenilir (Me’mûn) gibi ta’dil lafızları söylenmiştir. Bkz:İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, V, 142

³⁶³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 315; VII, 29, 334, 336; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 148; el-Buhârî, 63 Menakibu’l-Ensâr, 42 (IV/249); Muslim, 1 İman, 74 (I/146); et-Tirmizî, 36 Cennet, 9 (IV/680 H.N.:2541)

³⁶⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 84

³⁶⁵ Bu hadisin kaynakları daha önce zikredilmiştir.

³⁶⁶ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, 54 İsti’zân, 11 (II/968); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.256; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 510; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 125; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 5, 9-10, 13, 33, 41, 46, 60, 62, 74, 81, 115; ed-Darimî, 7 Sayd, 8 (II/417 H.N.:2021); el-Buhârî, 96 İtisâm, 24 (VIII/158); Muslim, 34 Sayd, 39-41 (II/1541-1542); İbn Mâce, 28 Sayd, 16 (II/1080 H.N.:3242); et-Tirmizî, 23 Et’ime, 3 (IV/251-252 H.N.:1790); en-Nesâî, 42 Sayd, 26 (VII/197 H.N.:4311-4312)

³⁶⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 77

konuya da Hz. Peygamber'in şu sözünü delil getirir: "Çocuk, cimriliğe ve korkaklığa bir nevi sebep teşkil eder."³⁶⁸

Bunlara ilaveten el-Câhız, sadece ele aldığı konuyu delillendirme ve açıklama gayesiyle bir çok hadis nakletmiştir³⁶⁹. el-Câhız'ın zikrettiği bu hadislerin ışığında şu sonuçlara ulaşabilmekteyiz:

1-el-Câhız, ahkam alanındaki hadisler hariç fedâil ve diğer konularda sahih, zayıf ve uydurma hadisleri delil olarak kullanmaktadır.

2-Uydurma ve zayıf hadisleri delil olarak kullanmakta mütesahil davranmaktadır.

3-Hadislerin isnadlarını bazen zikrettiği görülmekte ise de bu konuda gevşeklik gösterdiği bir gerçektir. Bazan hadisin hocalarından başlayarak tüm isnadı verirken, çoğu zaman Sahâbe, Tabiûn gibi tabakalarla yetinmektedir.

4-Rivayet esnasında hadisçilerin rivayet kalıplarını kullandığı gibi, temrîz sigaları olan "Rivayet olundu ki" ve "hadiste gelmiştir", "Merfû bir hadiste buyrulur ki" şeklinde kalıplar da kullanmaktadır.

5-İsnadlardaki ravilere baktığımızda, güvenilir ve zayıf ravilerin olduğunu görmekteyiz. İsnadlarda zikredilen bazı raviler hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız gibi Şia ve kaderî olmakla itham edilen raviler de vardır.

6-Bazı hadislerin kaynağına rastlayamadığımız gibi bazılarında da ancak el-Câhız'dan sonra kaleme alınan hadis kaynaklarında veya hadis ricaliyle ilgili tabâkât kitaplarında rastlanılmıştır. Ayrıca bazı hadislerin lafız farklılıklarıyla rivayet edildiği görülmektedir.

7-el-Câhız, bazı hadislerin farklı metinlerini vermektedir. Bundan amaç, okuyucuyu farklı metinlerin mukayesesine sevk etmek ve buna imkan hazırlamak olabilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla el-Câhız, ulaşabildiğimiz eserlerinde –Hz. Peygamber'in veda hutbesi, mükerrerler ve hocası en-Nazzâm'ın çelişkili bulunduğu rivayetler hariç- delil olarak toplam 455 hadis kullanmıştır. Bu hadislerin kaynaklardaki mevcut sayısı ise şöyledir:

Hemmâm b. Münebbih

es-Sahîfe

7

³⁶⁸ Age., I, 110; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 72; Hadis için bkz:Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 140; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 172; İbn Mâce, 33 Edep, 3 (II/1209 H.N.:3666)

³⁶⁹ Yorum yapmadan nakilde bulunduğu bu hadislerin hepsini burada zikretmek mümkün değildir. Bunlardan seçtiğimiz bir kısmının kaynakları için EK-I'e bakınız.

Ma'mer b. Râşid	el-Câmi	36
Rabî' b. Habîb	el-Musned	6
Malik b. Enes	el-Muvatta'	26
Abdullah b. el-Mubârek	ez-Zühd	9
Ebû Yusuf	Kitâbu'l-Âsâr	1
”	er-Radd alâ Siyeri'l-Evzâî	1
Ebû Davud et-Tayâlisî	el-Musned	57
Abdurrazzâk b. Hemmâm	el-Musanef	49
İbn Hişâm	es-Sîretu'n-Nebeviyye	3
Sa'id b. Mansûr	Sunen	2
İbn Sa'd	Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr	4
İbn Ebî Şeybe	el-Musanef	113
İbn Hanbel	el-Musned	210
Hennâd b. es-Serî	ez-Zühd	3
ed-Darimî	Sunen	56
el-Buharî	el-Câmi'u's-Sahîh	110
Muslim	Sahîhu Muslim	115
İbn Mâce	Sunen	97
Ebû Davud	Sunen	85
et-Tirmizî	Sunen	109
el-Hâris b. Muhammed	el-Musned	1
İbn Ebî Âsım	Kitâbu's-Sunne	2
el-Bezzâr	el-Musned	12
en-Nesâî	Sunen	60
Ebû Ya'lâ	el-Musned	8
Ebû Avâne	el-Musned	2
el-Hakimu't-Tirmizî	Nevâdiru'l-Usûl	1
el-Ukaylî	ed-Dua'fâ	1
et-Taberânî	el-Mu'cemu'l-Kebîr	29
”	el-Mu'cemu'l-Evsât	9
”	Musnedu'ş-Şâmiyyîn	2
İbn Adiy	el-Kâmil	2
Dârakutnî	Sunen	5

el-Hâkim en-Neysâbûrî	el-Mustedrak	13
Ebû Nuaym el-İsbehânî	Hilyetu'l-Evliyâ	3
el-Kudâ'î	el-Musned	11
el-Beyhakî	Sunen	6
”	Şu'abu'l-İmân	8
el-Hatîb el-Bağdâdî	Şerefu Ashâbi'l-Hadîs	1
ed-Deylemî	el-Firdevs	13
el-Meydânî	Mecmau'l-Emsâl	2
Zemahşerî	el-Fâik	4
İbn Asâkir	Tarihu Dimeşk	1
İbnu'l-Cevzî	el-Mevzûât	11
”	Sıfatu's-Safve	1
el-Mizzî	Tehzîbu'l-Kemâl	1
ez-Zehebî	Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ	1
es-Suyûtî	el-Câmi'u's-Sağîr	2
”	el-Leâli'l-Masnûa	5
”	Kifâyetu'l-Lebîb fî Hasâ'isi'l-Habîb	1
el-Aclûnî	Keşfu'l-Hafâ	3
Kaynaklarda Rastlanılmayan Hadis Sayısı		46

Bu hadislerin dökümünü yaparken izlediğimiz metot şöyledir: Eğer Hemmâm b. Münebbih (ö.101/718)'in *es-Sahîfe*'si, Ma'mer b. Râşid (ö.144/770)'in *el-Câmi*'i, Malik b. Enes (ö.179/795)'in *el-Muvatta*'ı, et-Tayâlisî (ö.204/819)'nin *el-Musned*'i, Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö.211/826)'in *el-Musannef*'i, İbn Ebî Şeybe (ö.235/849)'nin *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in *el-Musned*'i, ed-Darimî (ö.255/868)'nin *Sunen*'i ve Kütüb-i Sitte'de varsa, diğer kaynaklar sayıma dahil edilmemiştir. Fakat el-Câhız'ın naklettiği hadis, bu kaynaklarda yoksa o zaman ulaşabildiğimiz diğer kaynaklar arasından tarihi kronolojik sıraya göre en erken döneme ait olanlar sayıma dahil edilmiştir.

Dökümünü verdiğimiz bu sayımdan çıkarabileceğimiz sonuçlar şunlardır:

1-el-Câhız'ın delil aldığı hadislerin büyük bir çoğunluğu mihne olaylarının maduru ve Halku'l-Kur'an fikrinin karşıtlarından olan Ahmed b. Hanbel'in el-Musned

adlı eserinde yer almaktadır. Bilindiği gibi onun bu eseri sahih hadislerin yanısıra zayıf ve mevzû (uydurma) hadisler içermektedir³⁷⁰.

2-Yine bu hadislerin önemli bir kısmı, İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef'i ve Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bu kaynakların bazılarında sahih ve hasen hadislerin dışında zayıf, münker ve az da olsa uydurma rivayetlerin mevcut olduğu iddia edilmektedir³⁷¹.

3-Yukarıda zikredilen diğer hadis kaynakları ve hadis ihtiva eden bazı kaynaklarda da zayıf ve uydurma rivayetler bulunmaktadır. Hatta el-Leknevî (ö.1304/4886)'ye göre bu eserlerin müelliflerinin âdeti, her bir sahâbinin müsned hadislerini toplamak olup, bunların delil olmaya elverişli olup olmadıklarını dikkate almamışlardır³⁷².

4-el-Câhız'ın delil aldığı bazı hadisler mevzûât ve Emsâl türü kitaplarda yer almaktadır. Bu da el-Câhız'ın hadis kullanımında mütesahil (gevşek) davrandığının bir ispatıdır.

5-el-Câhız'ın delil aldığı hadislerin bir kısmının kaynağına rastlanılmamıştır. Bu durum bizi bu hadislerin ravisinin kendisi olabileceği ihtimaline götürmektedir. Zira İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448), el-İsâbe'sinde naklettiği bazı rivayetlerin kaynağı olarak el-Câhız'a işaret etmektedir³⁷³.

Görüldüğü üzere el-Câhız'ın delil olarak kullandığı hadislerin yer aldığı kaynaklar güvenilirlik açısından tenkit edilen eserlerdir. el-Câhız'ın delil aldığı hadislerin sıhhat açısından tek tek incelenmesi halinde problemliler, hatalı ve uydurma rivayetlerin sayısının artacağı kanaatindeyiz. Zira meşhur hadis imamlarının en güvenilir kabul edilen eserlerinde dahi, problemliler ve hatalı hadislerin bulunduğu bilinmektedir³⁷⁴.

b)Hadisleri Anlaması (Yorumlaması)

el-Câhız, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasının önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda hadisleri doğru anlamak ve çelişkiden kurtarmak için kendine has yorumlara baş vurmaktadır. el-Câhız, Hz. Peygamber'in manaları ve sebepleri farklı olan meseleler hakkında sözler söyleyebileceğini, dolayısıyla bu

³⁷⁰ el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l-Aşrati'l-Kâmile*, Thk.:Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1414/1994, s.95-100

³⁷¹ Age., s.66-95

³⁷² Age., s.88-117

³⁷³ Krş.:el-Câhız, *el-Beyân*, I, 273; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 566

³⁷⁴ Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ank., 1999, s.263-322

hadisler de ne kastedildiğinin iyi anlaşılması gerektiğini söyler. Örneğin; Hz. Peygamber, “Deveni bağla, Allah’a tevekkül et.”³⁷⁵ ve “Bilal infak et, Arşın sahibinin verdiği rızkı azaltmasından korkma”³⁷⁶ buyurmuştur. el-Câhız, “Bu tedbiri anlayın, bu hikmetleri öğrenin, bu iki sözün mahrecini-medhalini (niçin ve nerede söylendiklerini), kastettikleri anlamları bilin. Çünkü Allah’ın, Kur’an’da düşünme, inceleme ve bilmeyi teşvik etmesi, ibret almayı sık sık tekrarlaması, bu yönleri bilmenizi ve sebeplerini araştırmanızı istediğinden dolaydır” diyerek hadislerin doğru anlaşılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır³⁷⁷.

el-Câhız’a göre hadis’in yorumlanması işi, rivayetdeki aksaklıklardan dolayı ortaya çıkmış bir zorunluluktur. Çünkü hadislerin bazıları kendi bağlamından koparılarak rivayet edildiği için, çoğunlukla anlaşılammamaktadırlar. el-Câhız, sadece rivayetin lafzıyla yetinilmesini eleştirmiştir. Ona göre, hadislerin rivayeti esnasında sebep-i vürûd/söyleniliş sebepleri de rivayet edilmiş olsaydı, hadis metinlerinin anlaşılmaları daha kolay olacaktı³⁷⁸.

el-Câhız, hadislerin doğru anlaşılammamasının nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

b.1)Hadislerin bağlamından koparılarak rivayet edilmesi

el-Câhız, bağlamından koparılarak rivayet edilen hadisler konusunda şu örnekleri vermektedir:

Ebû Hurayra (ö.59/679) ve İbn Mes’ud (ö.32/652) tarafından merfu olarak rivayet olunan “üzüme, ‘kerm’ demeyiniz. Çünkü ‘kerm’ Müslümanın kendisidir”³⁷⁹ hadisi bağlamından koparılarak rivayet edildiği için anlaşılammamaktadır³⁸⁰.

el-Câhız, “Zamana sövmeyiniz, zira zaman Allah’dır”³⁸¹ hadisini naklettikten sonra bunun en güzel açıklamasının, Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/814) tarafından yapıldığını belirterek bu konuda Abdurrahman’ın şu izahı yaptığını nakletmektedir:

³⁷⁵ et-Tirmizî, 35 Sıfâtü’l-Kıyâmet, 60 (IV/668 H.N.:2517); Zayıf hadis olduğu konusunda bkz: el-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 130

³⁷⁶ el-Bezzâr, *el-Musned*, IV, 204; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, I, 359

³⁷⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 115

³⁷⁸ Age., I, 339

³⁷⁹ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, Hazırlayan:M. Hamidullah, Çev.:Talât Koçyiğit, Ank., 1967, s.98 H.N.:77; el-Buharî, 78 Edep, 102 (VII/115); Muslim, 40 Edep, 6-10 (II/1763); Ebû Davud, 40 Edep, 74 (V/255-256 H.N.:4974); (el-Buharî ve Muslim’deki bazı lafızlar ‘kerm mî’minin kalbidir’ şeklindedir)

³⁸⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 340

³⁸¹ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.108 H.N.:117; Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 56 Kelâm, 3 (II/984); İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 395, 491; el-Buharî, 78 Edep, 101 (VII/ 115); Muslim, 40 Edep, 15 (II/ 1763)

“Bizce bunun izahı şöyledir: Söz konusu edilen kavim³⁸², ‘Bizi dehr’den başka bir şey helak edemez’³⁸³ dediklerinde, Hz. Peygamber ‘bu dehr dedikleri, Allah’dır’ buyurmuştur. Yani zamanları helak eden Allah’dır. Halbuki sonradan bu sözün dehr için söylendiği zannedilmiştir.”³⁸⁴

el-Câhız’ın bu konuda verdiği diğer bir örnek de şudur: İlk yazdığı kitaplardan birisinde ‘Nice dağınık saçlı, üstü başı tozlu, elbisesi yırtık-pırtık, insanların kendisine önem vermediği kimseler vardır ki, bir şey yapması için Allah’a yemin etseler istekleri hemen yerine getirilir. İşte Berâ’ b. Mâlik onlardandır’³⁸⁵ hadisi için, el-Câhız, “Eğer bu hadis gerçekten söylenmişse, büyük bir sözdür. Bunun anlamını Allah’a ve Resülüne havale etmekten başka yapabileceğimiz bir şey yoktur” demiştir³⁸⁶. Fakat el-Câhız, en son yazdığı *el-Beyânü ve’t-Tebyîn* adlı eserde söz konusu hadisi dua bahsinde tekrar zikretmekte ve Berâ’ b. Mâlik’in yaptığı duanın kabul edildiği konusunda insanların icma ettiğini söylemektedir³⁸⁷.

b.2) Hadislerin özel ya da genel anlamlarda söylenmesi

el-Câhız, sahabîlerle fazileti hakkında, lafzı âmm (genel), manası ise hâss (özel) olan bir çok hadis rivayet ederek şu yorumu yapar: “Bu hadislerin anlamını, Allah daha iyi bilir. Ama öyle görünüyor ki, Hz. Peygamber, bir çok Sahâbe hakkında onun faziletini belirten sözler söylemiştir. Yanında hazır bulunanlar, onun o sözden ne kastettiğini, o sözün genel ve özel anlamını bilirdiler. Fakat daha sonra sözün olduğu gibi nakledilip söyleniş sebebi terkedilince, yorumcular bunun ne anlama geldiğini karıştırdılar³⁸⁸. Hadislerin aslı ve söyleniş amacı bilinmeyince de çelişkili gibi göründüler³⁸⁹.

Yine el-Câhız, Hz. Ebû Bekir’in fazileti ile alakalı birkaç hadisten sonra³⁹⁰ şu yorumları yapar: “Bu konuda ileri sürülen bütün bu hadislerde hasmını hadisin

³⁸² Burada kastedilen kavim, öldükten sonra dirilmeye inanmayan ve maddeci kafirlere uyan Arap müşrikleridir. Bkz: et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Camîu’l-Beyân Fi Tefsiri’l-Kur’an*, Beyrut, 1405, XXV, 151

³⁸³ 45 Casiye, 24

³⁸⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 340

³⁸⁵ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 145; V, 407; İbn Mâce, 37 Zühed, 4 (II/1378 H.N.:4115); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 54 (V/692-693 H.N.:3854)

³⁸⁶ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.141

³⁸⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 277; Söz konusu olay için bkz: İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 281

³⁸⁸ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.138, 140

³⁸⁹ Age., s.137-138

³⁹⁰ Hadislerden bazıları şunlardır:

1-Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’e baktı ve şöyle dedi: “Bu ikisi, öncekiler ve sonrakiler dahil olmak üzere- Nebiler ve Rasuller müstesna- cennet ehlinin kehûlûnün (orta yaşlılarının) efendileridir. Ey Ali, bunu onlara söyleme”; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 350; İbn Hanbel, *el-*

doğruluğunu araştırmaya mecbur eden bir söz yoktur. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali hakkında bir çok söz söylemiştir. Hz. Peygamber'in bu husustaki kastı, yanında bulunanlar tarafından biliniyordu, hatta Hz. Peygamber'in sözünün umumiliğini ve hususiliğini herkes biliyordu. Fakat nakilciler, bu sözün manalarını te'vil etmeksizin olduğu gibi selefden rivayet ettiler ve sözleri umumî (genel anlam) ifade edecek lafza büründürdüler. Sonra hadislerin aslını ve söyleniş amacını bilmediğinden, işiten kimse için, bunlar çelişki ifade eder oldu.”³⁹¹

Bu konuda bir diğer örnek de el-Câhız'ın Hz. Peygamber'in Ebû Zerr hakkındaki “Gökkubbe altında Ebû Zerr'den daha doğru sözlü bir kimse yoktur”³⁹² sözüyle ilgili yaptığı yorumdur: “Bu sözünde Hz. Peygamber, kendini istisna etme gereği duymamıştır. Çünkü insanlar, Hz. Peygamber'in Ebû Zerr'in kendisinden daha doğru sözlü olduğunu kastetmediğini ve hadisin lafzının umum ifade etmekle beraber anlamının has olduğunu biliyorlardı.”³⁹³

el-Câhız, “Biz peygamberler topluluğu, az konuşuruz”³⁹⁴ hadisinin lafzının genel olduğunu ve bu hadiste bütün Peygamberlerin kastedildiğini belirtenleri eleştirmiştir. Her bir peygamberin kendine has özellikleri olduğu gibi, bazı peygamberlerin hitap etme konularında diğerlerine üstünlüğü söz konusudur. Örneğin; Kur'an'da Davud (a.s.)'a hikmet ve güzel konuşma verildiği ifade edilmektedir. Hz. Peygamber de Şuayb (a.s.) için ‘Şuayb, Peygamberlerin hatibidir’³⁹⁵ buyurmuştur. Suleyman (a.s.) hayvanlarla konuşabilmiştir. Bu bağlamda, Davud (a.s.), Suleyman (a.s.) ve Şuayb (a.s.)'ın hallerine baktığımızda Peygamberlerin az konuştuğunu söylememiz insaflı bir

Musned, I, 80; İbn Mâce, 1 Mukaddime, 11 (I/36, 38 H.N.:95, 100); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 16 (V/610-611 H.N.:3664-3666)

2-“Ey insanlar, ben, ‘Allah’ın hepiniz için gönderdiği Peygamberiyim’ dedim. Sizler ‘yalan söyledin’ dediniz. Ebû Bekir (arkadaşım) ise ‘doğru söyledin’ demişti. Arkadaşımı bana bırakır mısınız?”; el-Buhârî, 62 Ashâbu'n-Nebî, 5 (IV/192); 65 Tefsiru'l-Kur'an, 7 (3) (V/197)

3-“Ebû Bekir bana asla güçlük çıkarmadı, siz de onun için aynı anlayışta olunuz.”; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VI, 104

4-“Ebû Bekir'in meleklerle fazileti, Mikail'in rahmet indirmesi gibidir”; İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. en-Nebîl Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbu's-Sunne*, Thk.: Muhammed Nasuriddin el-Elbânî, Beyrut, 1400, II, 618

³⁹¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.137-138

³⁹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 387-388; VII, 124; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 163, 175, 223; V, 197; VI, 442; İbn Mâce, Mukaddime, 11 (I/55 H.N.:156); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 35 (V/669 H.N.:3801)

³⁹³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.138

³⁹⁴ Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

³⁹⁵ el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Mustedrak ale's-Sahihayn*, Thk.: Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Beyrut, 1411/1990, II, 620

davranış değildir. Bu ifadeleriyle el-Câhız, Peygamberlerin az konuştuğu anlamındaki hadisin lafzının genelleştirilmesinin yanlış olduğunu söylemektedir³⁹⁶.

Görüldüğü üzere el-Câhız, hadis lafızlarının genel veya özel anlamlara gelmesinin hadisin anlaşılmasında büyük rolü olduğunu ifade etmektedir. Genel lafızlarla gelen bir hadisin özel anlamda olmasına rağmen, umumî anlamda yorumlanması hadisin anlaşılmasında sıkıntılar doğurmaktadır. Bu yüzden neyin hass, neyin âmm olduğunu ayırt etmek gerekir. Çünkü bu anlamlardan her birinin ayrı bir hükmü vardır.

b.3)Hadislerin mecazî anlam ve meseller kabilinden ifade edilmesi

Mecaz, dilin sınırları içerisinde kalınarak yapılan dolaylı bir ifade tarzıdır. Cümlelerin sözlük (hakikat) anlamına dayanmayan yorumlarına mecaz denir. Mecazda hakikatte olmayan hazifler ve mübalağalar vardır. Bu hazif ve mübalağa zamanla hakikate dönüştüğü içindir ki, mecaz ifade eden bir çok hadis yanlış anlaşılmaktadır³⁹⁷.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in uçan bir güvercini takip eden kişinin, yaptığı boş işi kınamak için "Bir şeytan, bir şeytanın peşine düşmüş, onu takip ediyor"³⁹⁸ dediğini naklettikten sonra, bu hadisin zahiri anlamda söylenmediğini, Hz. Peygamber'in soyut bir bilgiyi somuta indirgeyerek yapmış olduğu bir mesel olarak anlaşılması gerektiğini söyler. el-Câhız'a göre, bu hadisin zahiri anlamda yorumlanması neticesinde; ya Basra, Mekke ve Medine de ikamet edenlerden güvercin besleyenlerin hakiki olarak şeytan oldukları; ya onların şeytan soyundan oldukları; ya da önceleri insan iken daha sonra cin olarak mesholundukları anlamı ortaya çıkar ki, böyle bir yorum anlamsız olur. Yine el-Câhız, "Hz. Peygamber'in hadisinde kastedilenin "insan ve cin şeytanları..."³⁹⁹ ayetinde zikredilen şeytanlardan birisi midir? Oysa Araplar şeytanı öfke, çirkinlik, fesahat, zekilik gibi mecazi anlamlarda kullanmışlardır" diyerek 'Şeytan' kelimesini Arapların, hangi manalarda kullandıklarıyla ilgili örnekler verir ve bu hadisin mesel kabilinden söylendiğini ortaya koyar⁴⁰⁰.

³⁹⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 31-32

³⁹⁷ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ank., 1997, s.260

³⁹⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 345; Ebû Davud, 40 Edep, 57 (V/231 H.N.:4940); İbn Mâce, 33 Edep, 44 (II/1238-1239 H.N.:3764-3767); Bu hadis klasik hadis değerlendirmesi açısından zayıftır. Bkz: İbn Mâce, 33 Edep, 44 (II/1238-1239 H.N.:3764-3767)

³⁹⁹ 6 En'am, 112

⁴⁰⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 299-300

el-Câhız, “Muhakkak ki insanlar, develerin yattığı yerlerde namaz kılmayı hoş görmüyorlardı. Çünkü develer şeytandan yaratılmıştır”⁴⁰¹ hadisi hakkında da benzeri açıklamaları yapmaktadır. İnsanlar, bu hadisi yanlış anlayarak deve hakkında acayip sözler söylemişlerdir. Hatta bazıları develerde bir soyun, cinlerden meydana geldiğini bile iddia etmişlerdir. Oysa bu hadis, Hz. Peygamber’in sıkça başvurduğu teşbih ve mecazî anlatımlardandır. Böylece insanlar, bu mesel ve mecazî anlamı maksadının dışında yorumlamışlardır⁴⁰². Kanaatimizce el-Câhız, hadisin sıhhatini kabul etmekle birlikte, develerin yattığı yerlerde namaz kılmanın yasaklanmasını, devenin şeytandan yaratıldığına bağlanmasını uygun görmemektedir. Fakat bu konuda nasıl bir mecazın olduğunu ise açıklamamıştır. O, sadece Arapların, cinlerin el-Hûş beldesinde bir devesi olduğuna, bu devenin insanların develeriyle çiftleştiğine inandıklarını nakleder⁴⁰³. İbn Kuteybe de, söz konusu hadis hakkında yorum yaparken, deve ile şeytanın müşterek bir cinsten yaratıldığını ifade ettikten sonra ‘Arapların develerden bir cinsi, cinlere nisbet ettiklerini, devenin aslının cinlerden değil de, cinlerin devesinin yavrusundan olduğunu, dolayısıyla Hz. Peygamber’in develerin şeytanların cihetinden (tarafından) yaratıldığını kastettiğini’ söyler⁴⁰⁴. Görülüyor ki İbn Kuteybe, hadisde mecazî bir anlatımın olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Bunu temellendirmek için arap toplumu tarafından nakledilen hurafeleri delil kullanmaktadır. Oysa el-Câhız, bu tür hurafelerin doğru olmadığını ve insanların söz konusu hadisi yanlış anlayarak, bu tür hurafelere değer atfettiklerini eleştirmeye çalışır.

el-Câhız, Arap dilinde hakikatı üzre kullanılmayıp, mecaz yolu ile başka manalarda kullanılan bir çok meseller verir. Bu meseller, halk arasında yaygındı. Hiç kimse bu meselleri başka türlü anlamlara hamledemez. Bu meselleri başka anlamlara hamletmek, Arapçayı hiç bilmemek demektir. Oysa Arap dili, bu kullanımlar sayesinde zengin bir dil durumuna gelmiştir. Tihame, Huzayla ve Kinane halkı, hep bu tür konuşma ile anlaşırlar. Çöllerde yaşamakta olan Arap bedevileri bu dille daha iyi anlaşırlar ve bu dili daha iyi bilirler. Onlar bu deyimler karşısında hiçbir tepki

⁴⁰¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 409; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 337, 338, 339; VII, 277, 278; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 85, 86; V, 54; İbn Mâce, 4 Mesâcid, 12 (I/253 H.N.:769); en-Nesâî, 8 Mesâcid, 41 (II/56 H.N.:733)

⁴⁰² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 152

⁴⁰³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 153-155; VI, 216

⁴⁰⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.228-229

göstermezler ve en ufak bir itirazları da olmaz⁴⁰⁵. Dolayısıyla hadislerin anlaşılması esnasında bu mecaz anlamları göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

el-Câhız, “Sizin için hurma ne güzel haladır. Hurma Adem (a.s.)’in yaratıldığı balçığın artanından yaratılmıştır”⁴⁰⁶ hadisinin mana itibariyle doğru olduğunu, fakat bu sözü ancak, kelamın mecazî yönünü bilmeyenlerin ayıplayabileceğini söyler⁴⁰⁷. Hurma ile insanlar arasında nesep ve birkaç yönden benzeşme olduğunu belirten el-Câhız, bu konuyu *Kitâbu’z-Zar’ ve’n-Nahl* adlı eserinde zikrettiğini belirtir⁴⁰⁸.

Kısacası el-Câhız, Hz. Peygamber’in bazen bir hakikatı ifade edebilmek için, açık ve yalın ifadeler yerine, onu anlaşılır kılmak veya insanın zihnine yerleştirebilmek için, teşbih, mecaz gibi dolaylı anlatımları kullandığını, dolayısıyla hadisin yorumlanması esnasında muhakkak Hz. Peygamber’in üslûbu ve anlatım tarzının göz önünde tutulması gerektiği görüşündedir.

b.4) Hadislerin zahiri manalara göre yorumlanması

el-Câhız, bazen hadislerin zahiri anlamlarda yorumlanmasını da hadisin doğru anlaşılmasının bir nedeni olarak görmektedir. el-Câhız, bir gün arkadaşını ziyarete gittiğinde kendisine et veya içinde et bulunan bir yemek sunulmayınca, ev sahibine şikayette bulunur. Bunun üzerine ev sahibi, “إن الله تعالى يكره البيت اللحم”⁴⁰⁹ (Muhakkak ki Allah, içinde et pişirilen evi hoş görmez) hadisinden dolayı evde et bulundurmadığını söyleyince, el-Câhız ona: “Burada kastedilen evin, ğıybet yapılarak insan etinin yendiği evdir” diyerek cevap vermiştir⁴¹⁰. Hadisin ravilerinden Mutarrif b. Semura (ö.?) de hadisin anlamının “ğıybet yapılarak insan etinin yendiği ev” olduğunu açıklamaktadır⁴¹¹. Görüldüğü üzere el-Câhız, hadisin şekline ve lafızlarına takılıp kalınmamasını, hadisin zahiri anlamının dışında bir anlamının da olabileceğini ve hadislerde kastedilen ilke, amaç ve değerlerin dikkate alınarak yorum yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Fakat el-Câhız, hakkında araştırmada bulunan Cemil Cebr, el-Câhız’ın bu hadise alaycı bir tavırla yaklaştığını ve aynı zamanda hadisi söyleniliş

⁴⁰⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 424-425

⁴⁰⁶ es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Leâli’l-Masnûa fi’l-Ehâdisi’l-Mevdûa*, Lübnan, t.y., I, 155; Krş: Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Musned*, Thk.: Hüseyin Esed, Dimeşk, 1404/1984, I, 353; el-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 155-156; 338

⁴⁰⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 212

⁴⁰⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 230; (el-Câhız’ın söz konusu olan eseri günümüze kadar ulaşamadığından buradaki yorumlarından istifade edemedik)

⁴⁰⁹ Bu hadise ilk dönem hadis kaynaklarında rastlayamadık. Bir versiyonu için bkz: el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şu’abu’l-İmân*, Thk.: Muhammed es-Sa’id Besyûnî ez-Zağlul, 1410, V, 307

⁴¹⁰ el-Kutubî, *Uyûnu’t-Tevarih*, s.431-432

⁴¹¹ el-Beyhakî, *Şu’abu’l-İman*, V, 307; Bu rivayete el-Câhız’ın eserlerinde rastlanılmamıştır.

gayesinden uzaklaştırdığını iddia etmektedir. Hadisin sahihliği konusunda tevâtürün olduğunu (!?) da gerekçe göstererek alaya alınmaması gerektiğini söylemiştir⁴¹². es-Sendûbî de, bu hadisin sıhhati üzerinde tevâtürün olduğunu ifade etmektedir⁴¹³. Bu hadis sadece el-Beyhakî (ö.458/1066)'nin *Şu'abu'l-İman* adlı eserinde nakledilmektedir. Bu kaynakta zikredilen ravilerden Ğıyâs b. Kellûb el-Kufî⁴¹⁴ (ö.?)'nin mechul ve zayıf bir ravi olduğunu dikkate aldığımızda⁴¹⁵, bu hadisin sahihliği üzerinde nasıl ittifak edildiği müşkil bir konudur. el-Câhız'ın hadisi zahiri anlamda yorumlayan kişiye karşı yaptığı hareketin yanlış olduğunu göstermeye çalışması ve hadisin ravisinin bizzat bu hadisin ne anlama geldiğini açıkladığını ifade etmesinin hadisle alay ettiği anlamında değerlendirilmesi de diğer bir vahim konudur.

el-Câhız, Hz. Aişe'nin "Hz. Peygamber hakkında 'Hâtemu'l-Enbiyâ' (Peygamberlerin sonuncusudur) deyiniz. Ondan sonra nebi yoktur, demeyiniz" sözünü naklederek ve bu ifadelerin zahiri manada yorumlanmasının sakıncalarını ifade eder. el-Câhız'a göre bu sözün zahiri anlamı, Mesih'in ineceği anlamına gelmektedir. Oysa el-Câhız, Hz. Aişe'nin sözünden bu anlamın çıkarılamayacağını şu cümleleriyle özetlemektedir: "Ben, Hz. Aişe'nin ne kastettiğini bilmiyorum ama o, 'duyduğunuzu değiştirmeyin, size söylenildiği gibi söyleyin ve aynı lafızlarla rivayet edin' demiş olabilir⁴¹⁶.

İbn Kuteybe (ö.276/889) de söz konusu rivayette tutarsızlık veya çelişki olmadığını, Mesih (İsa)'in geçmiş peygamberlerden olduğunu, onun Allah tarafından kıyamet alameti olarak tekrar indirileceğini, Hz. Aişe'nin de İsa (a.s.)'nin ineceğini düşünerek bu sözü söylediğini ifade etmektedir⁴¹⁷. Hz. İsa'nın ikinci gelişi hakkındaki rivayetleri genişçe ele almaktan ziyade, günümüzde yapılan bir araştırmada ulaşılan sonucu burada zikretmekle yetinelim⁴¹⁸: "Hz. İsa'nın ikinci gelişi inancını bu konudaki rivayetlere dayanarak savunmak mümkün görünmemektedir; çünkü ne bu rivayetlerin yer aldıkları kaynaklar tamamen güvenilirdir, ne isnadlarının tamamı sağlamdır, ne de metin tenkidi açısından tutulacak bir durumları vardır. Konuyla ilgili rivayetlerin

⁴¹² Cebr, *el-Câhız*, s.166

⁴¹³ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s. 168

⁴¹⁴ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 498

⁴¹⁵ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 498

⁴¹⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 341

⁴¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.297

⁴¹⁸ Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkid'i", *İslâmiyât*, C.III, Sayı:4, Ank., 2000, s.167-168

durumunu görmezlikten gelerek, hâlâ Hz. İsa'nın incecğini savunup bunu bir iman meselesi yapmak; ancak cehalet, kör taklit ve dogmatizm ile mümkün olabilir”.

el-Câhız, lafzın önemli olduğunu fakat mananın lafızdan önce geldiğini söylemektedir. O, “Adem’e bütün isimleri öğretti”⁴¹⁹ ayetine yaptığı yorumda bunu açıkça ifade eder: “Ona isimleri öğretip manaları öğretmemesi, delaleti öğretip bunların delâlet ettikleri şeyi öğretmemesi, aklen mümkün değildir. Gerçekten de bir isim, müsemma yani gösterdiği bir anlam ya da zat olmadan anlaşılabilir ve boş bir kap gibidir. İsimler beden ve cesed; mana ise ruh ve can gibidir. Lafız mananın bedeni, mana ise lafzın ruhudur. Buna göre, eğer Adem’e manaları olmadan isimleri öğretmiş olsaydı, hareketsiz, cansız, hissiz ve faydalanılacak bir tarafı olmayan bir şeyi bağışlamış gibi olurdu. Ayrıca bir lafza, bir mana içermedikten sonra da “isim” denmez. Bir ismi olmayan mana var olabilir. Ancak isim varsa mutlaka bir anlamı da mevcuttur⁴²⁰. Görüldüğü üzere el-Câhız, lafız ile manayı ayırmış, manaya lafza göre bir çeşit öncelik vermiştir.

el-Câhız, Hz. Peygamber’in kertenkeleyi öldürdüğünü⁴²¹; onu ‘Fuvaysık’ (fasıkcık) diye isimlendirdiğini ve Hz. Aişe (ö.57/677)’den gelen bir rivayete göre ise “Hz. Peygamber, kertenkeleyi ‘Fuvaysık’ (fasıkcık) diye isimlendirdiği fakat öldürülmesini ise emretmediğini”⁴²² rivayet etmektedir. Ardından el-Câhız, Ebû Bekir el-Huzelî⁴²³ (ö.167 H.), Muâzetu’l-‘Adeviye (ö.?)’den Hz. Aişe (ö.57/677)’nin şöyle dediğini rivayet eder: “Hz. Peygamber, beni kertenkeleyi öldürürken görünce, ‘Bunu yap, İbrahim (a.s.) ateşe atıldığında bütün hayvanlar onu söndürmeye çalışırken bu hayvan ateşe üflüyordu. Bundan dolayı alacalaştı’⁴²⁴buyurdu”. Bütün bu rivayetlerden sonra el-Câhız şu değerlendirmede bulunur: “Bütün bu hadisleri cahil olanlar, hayvanların hepsinin konuştuğunu ve hayvanların insanlar gibi ümmetlerden bir ümmet

⁴¹⁹ 2 Bakara, 31

⁴²⁰ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “Risâle fi’l-Ciddi ve’l-Hezl”, Resâilu’l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 262

⁴²¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 446; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 260; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 462; ed-Darimî, 6 Edâhi, 27 (II/414 H.N.:2006); el-Buharî, 59 Bed’u’l-Halk, 15 (IV/98); Muslim, 39 Selâm, 142-143 (II/1757-1758); İbn Mâce, 28 Sayd, 12 (II/1076 H.N.:3228); Ebû Davud, 64 Edep, 162 (V/416 H.N.:5262); en-Nesaî, 24 Hacc, 115 (V/209 H.N.:2883)

⁴²² İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 87, 155, 271; el-Buharî, 59 Bed’u’l-Halk, 15 (IV/98); Muslim, 39 Selâm, 144-145 (II/1758); İbn Mâce, 28 Sayd, 12 (II/1076 H.N.:3230); Ebû Davud, 64 Edep, 162 (V/416 H.N.:5262); en-Nesaî, 24 Hacc, 115 (V/209 H.N.:2884)

⁴²³ Onun hakkında “Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), Sika değil (Leyse bi-Sika), Hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû), Yalan söylüyordu, Hadisiyle ihticac olunmaz (Lâ Yuhteccu Hadîsuhû), Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-hadîs) ve zayıf bir ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz:İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, XII, 47

⁴²⁴ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 447; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 260; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 83, 109, 217; el-Buharî, 60 Enbiya, 8 (IV/112); İbn Mâce, 28 Sayd, 12 (II/1076 H.N.:3231)

olduğunu iddia edenler, delil olarak getirirler?”⁴²⁵ Bu ifadelere göre el-Câhız, mezkûr hayvanların, fasık oldukları için öldürülmesini uygun görmediğini anlamaktayız. Fısk veya kertenkele'nin Hz. İbrahim ateşine üflemesi gibi davranışları hayvanlar için düşünemediğimiz gibi, bu gibi davranışlar insan ve cinler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla el-Câhız, hadislerin zahiri anlamları dikkate alınarak yapılan yorumların hatalı olabileceğini söylemektedir. Söz konusu ifadeleri İbn Kuteybe eserinde şu şekilde yorumlamaktadır: “Biz deriz ki: ‘Yılan, çıyan, yırtıcı hayvanlar için, isyan veya tâatın mevzubahis olamayacağına dair bir inanç, Kur'an'a ve Allah'ın gönderdiği geçmiş kitaplara muhalif bir inançtır... 27 en-Neml, 16, 18 ayetine göre Suleyman (a.s.), kuşların insanlar gibi konuştuklarını söylemiştir’⁴²⁶. İbn Kuteybe'nin bu Te'vilini mantıklı bulmak mümkün gözükmemektedir. Zira hayvanların insanlar gibi konuştuğuna dair ilmi bir veri yoktur. Şayet durum böyle olsaydı, bunun Suleyman (a.s.)'a tahsisinde hiçbir fayda olmazdı. Zira herkes, kuşların ve hayvanların sözünü işitip söylediklerini anlardı. Oysa yaratıldıkları vakitten zamanımıza kadar hayvanlar, şimdiki oldukları şekil ve minval üzere yaşamışlardır⁴²⁷.

el-Câhız, kelamcılardan olmayan ve hadislerin, şiirlerin zahiri anlamlarını dikkate alan bazı kimselerin, taşın, konuşan ve düşünen bir varlık olduğunu söylediklerini belirtir. Bu kimselerin, “Çünkü taşların öylesi var ki, içinden nehirler kaynar taşar; öylesi var ki, yarıp ondan çeşme gibi şarıl şarıl su akar ve öylesi var ki, Allah korkusundan aşağı yuvarlanır düşer”⁴²⁸ ayetini delil olarak “taşın konuştuğunu ancak ondan konuşma yeteneği alınmış olup, akıl ve idraki hala kendisinde mevcuttur” şeklinde ayeti te'vil etmelerini eleştirir⁴²⁹.

el-Câhız, en-Nazzâm'ın ashabından olan Ahmed b. Hâit'i ve onun yolunu takip eden bazı cahil insanları, hadisleri zahiri anlamda yorumlamaları sebebiyle iğneleyici bir üslûpla şu şekilde eleştirir: “Onlar, ‘Yarasa, Kurbağa, Göçeğen kuşu itaatkarlardan; yılan, kertenkele, köpek, karga ve çaylak asilerdendir’ derler. Ben onlara sadece şu soruları yöneltmekle yetineceğim: ‘Hz. İbrahimin ateşini tutuşturan kertenkele, bu kertenkele mi yoksa onun neslinden birisi midir? Eğer onun neslinden birisi ise, o zaman başkasının günahını yüklenmiş demektir. Ya da kertenkelenin yumurtlamadığını,

⁴²⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 286-287

⁴²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.234-240

⁴²⁷ İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail İmaduddîn b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut, 1401, III, 359

⁴²⁸ 2 el-Bakara, 74

⁴²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 288

kuluçkaya yatmadığını ve doğurmadığını mı iddia ediyorsunuz?...”⁴³⁰ el-Câhız, bu sorularından sonra ‘bu kimselerin hadislerin te’vilini bilemeyeceklerini’ de sözlerine ekleyerek bu tür haberlerin zahiri anlamlarda yorumlanmaması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Ayrıca el-Câhız, Hz. Peygamber’den gelen bazı haberlerde hoş olmayan bazı davranışların yerildiğini söylemektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1-“Hiç biriniz ‘nefsim hâbis (pis) oldu’ demesin, ‘nefsim lâkıs (kötüleşti)’ desin. Sizden biriniz, ‘istifra edeceğim’ demesin. ‘istifraya zorlanıyorum’ desin.”⁴³¹ Hz. Peygamber bu sözüyle sanki temiz olan Mü’minin kendisine pislği ve her yönüyle bozunculuğu izafe etmesini hoş görmüyordu⁴³².

2-Hz. Ali dedi ki: “Hz. Peygamberin kapısına varıp seslendim. Hz. Peygamber ‘Kim o’ deyince, ‘ben’ dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber, benim sözümünden hoşlanmamış gibi ‘ben!, ben!’ buyurdu”⁴³³.

3-“Sizden biriniz kölesine, ‘kulum ve câriyem’ demesin. Onlara ‘oğlum, kızım, evladım’ desin. Bir köle de efendisine, ‘rabbım’ demesin. Fakat ‘beyefendim ve hanımefendim’, desin.”⁴³⁴

el-Câhız, bu hadislerin yorumu yapılırken zahiri anlamla yetinilmemesini, Hz. Peygamber’in bu hadisi niçin söylemiş olabileceğinin düşünülmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Onlar, sebepleri bilinmeyen bazı rivayetlerde belirtilen şeyleri çirkin gördüler. Fakat bizim ashabımız, bu rivayetlerdeki davranışları çirkin bulmuyorlar. Biz, onlara cevap vermiyoruz. Fakat bu rivayetler hakkında hadisçilerin, hoş görmemeden başka bir eleştiri yaptıklarını duymadık. Şayet onlar, meseleleri sebepleriyle ve delilleriyle birlikte rivayet etselerdi, hadisleri anlamadaki sıkıntılar azalardı. Öyle ki rivayetlerin çoğunun nerede ve niçin söylenildiği nakledilmemiştir. Olayın nasıl geliştiğini, ifadenin niçin söylenildiğini bırakıp, sadece lafzı nakletmekle yetindiler”⁴³⁵.

⁴³⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 288-289

⁴³¹ Ma’mur b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 456; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 51, 209, 230, 281; el-Buhârî, 78 Edep, 100 (VII/115); Muslim, 40 Edep, 16 (II/1765); Ebû Davud, 40 Edep, 86 (V/258 H.N.:4978-4979)

⁴³² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 335; Bu hadisin metninde geçen خيب ve لقس kelimeleri aynı manada kullanılmaktadır. Bu kelimeler ahlaken kötüleşmek ve canı sıkılmak anlamlarına da gelmektedir. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, VI, 208

⁴³³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 337; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 298; et-Tirmizî, 40 İsti’zân, 18 (V/65 H.N.:2711)

⁴³⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 339; Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.100 H.N.:84; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 463, 484, 491; Ebû Davud, 40 Edep, 75 (V/256-257 H.N.:4975-4976)

⁴³⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I,339

Görüldüğü üzere el-Câhız, rivayetlerin bağlamından koparılıp mücerred bir şekilde rivayet edilmesi, illet ve sebeplerin zikredilmemesi neticesinde bazı insanların hadisin zahirine takılıp Hz. Peygamber'in ne söylediğini araştırmadıklarından dolayı hataya düştüklerini söylemektedir.

el-Câhız hadisleri anlama konusundaki problemlere değindikten sonra bazı hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde de durur. Burada konunun daha iyi anlaşılması için el-Câhız'ın yorum yaptığı bazı hadisleri zikreliim.

el-Câhız, "Köpeklerin öldürülmesi ile ilgili haber ve hadislerde varid olanlar" başlığı altında şu hadisleri zikreder:

1-"Câbir (ö.78/697) dedi ki: Hz. Peygamber, bize köpekleri öldürmemizi emretti. Ancak çölden gelen bir kadının köpeğini de öldürdük. Sonra Hz. Peygamber, köpekleri öldürmeyi yasakladı ve buyurdu ki: "Simsiyah, gözlerinin üstünde iki beyaz nokta olan köpeğe dikkat edin. Çünkü o, şeytandır."⁴³⁶

2-Yine aynı sahabîden rivayetle; "Hz. Peygamber bize köpekleri öldürmemizi emretti. Biz de hepsini öldürüyorduk. Bunun üzerine dedi ki: "Köpekler de ümmetlerden bir ümmettir. Sadece simsiyah ve gözlerinin üstünde iki beyaz nokta olan köpeği öldürün. Çünkü o, şeytandır."⁴³⁷

3-Hz. Peygamber, Ebû Rafî' (ö.35-40 H.)'e köpekleri öldürmesini emretti. O da köpekleri öldürürken yanında köpeği olan yaşlı bir kadına rastladı. Kadın: "Ben yalnız bir kadınıim. Bu köpek yırtıcı/vahşi hayvanları benden defediyorve birisinin geldiğini bana haber veriyor. Dön ve bu durumu Hz. Peygamber'e bildir" dedi. Hz. Peygambere dönüp haber verdiğimde köpeğin öldürülmesini emretti⁴³⁸. Bir diğer rivayette ise: "Kadının köpeği ve Medine'nin köpeklerinin öldürülmesi bittikten sonra Hz. Peygamber'in "şimdi rahatladım." dediği rivayet olunmuştur."⁴³⁹

el-Câhız, bu rivayetlerden sonra bazı kimselerin, bu hadislerin anlamlarına bakarak, bütün köpeklerin öldürülmesi ile ilgili haberlerin sahih olduğunu fakat bazılarının da nesh edildiğini ve bunlardan simsiyah olanların öldürülmesinin sahih

⁴³⁶ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 333; Muslim, 22 Musâkât, 47 (II/1200); Ebû Davud, 17 Edâhî, 21 (III/267-268 H.N.:2846)

⁴³⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 79; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 263; ed-Darimî, 7 Sayd, 3 (II/416 H.N.:2014); et-Tirmizî, 16 Sayd, 16 (IV/78 H.N.:1486)

⁴³⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 22, 116; VI, 391

⁴³⁹ Bu ziyadeye kaynaklarda rastlanılmamıştır.

olduğunu; zira simsiyah olan bu köpeklerin, el-Hınn⁴⁴⁰ ve cin taifesinden olduklarına inandıklarını ifade etmektedir⁴⁴¹.

el-Câhız, bu izahlarından sonra konuyla alakalı bazı hadisler nakleder:

1-Yahya b. Ebî Uneyse⁴⁴² (ö.146 H.), Salim b. Abdillâh b. Ömer (ö.106/724)'den o da Abdullâh b. Ömer (ö.73/693)'den Hz. Peygamber buyurdu ki: "Av ve çoban köpeği dışında köpek edinen kimselerin her gün ecrinden iki kîrât eksilir"

2-Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan Hz. Peygamber buyurdu ki: "köpek edinen kimselerin her gün amelinden bir kîrât eksilir"

3-Hişâm b. Hassân (ö.147/765), Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan rivayetle Hz. Peygamber buyurdu ki:"Av, ekin ve çoban köpeği dışında köpek edinen kimselerin her gün ecrinden bir kîrât eksilir. Kîrât ta Uhud dağı gibidir"⁴⁴³

el-Câhız, bunların yanı sıra bir çok hadis ve haberler zikrettikten sonra Hz. Peygamber'in bir sebebe bağlı olmaksızın, köpeğin öldürülmesini emretmesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Sonra el-Câhız, bazı hayvanların mesh edilmiş (insandan hayvana dönüştürülmüş) eski ümmetler olduğuna inanan hadisçileri iğneleyici bir üslûpla eleştirir:

"Sizler yılan balığı ve kelerin mesholunan iki ümmet olduğunu rivayet ettiniz; bazıları istakozun terzi olduğunu, iplikleri çaldığını ve bu yüzden mesholunmuş olduğunu rivayet ettiler. Yine farenin de değirmenci olduğunu rivayet ettiniz. Yine yılanın deve şeklinde olduğu fakat ceza olarak Allah tarafından sürüngen haline sokulduğu ve Allah'ın yılanı yerde sürünmekle cezalandırdığını, Süheyl yıldızının Yemen'de vergi toplayıcısı olduğunu; devenin şeytanlardan yaratıldığını iddia ettiniz ve bu konuda en çirkin te'viller de buldunuz. Köpeklerin cinlerden bir ümmet olduğunu ve mesholunmuş olduğunu iddia ettiniz. Kurt köpekten daha çok şeytan olmaya layıktır. Çünkü o, vahşidir, yurdu yoktur. Saldırganlıkla ilgili darb-ı mesellerde onun adı

⁴⁴⁰ el-Hınn: Cinlerden bir taifedir. Alacasız siyah renkteki köpekler bunlardan olup cinlerin zayıflarıdır. Cinlerin köpekleri veya insanla cin arası bir yaratık olduğu da söylenmektedir. Bkz.: İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 132

⁴⁴¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 292

⁴⁴² Onun hakkında "uydurmacı (Kezzâbun), Hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû), Hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-hadîs), kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy) ve zayıf ravidir" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz.: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 161-162

⁴⁴³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 294-295; Bu üç hadisin kaynakları için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 54 İsti'zân, 12-13 (II/969); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 51, 264-265; V, 518, VI, 8; VII, 299; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 4, 8, 37, 47, 79, 267, 345, 425; V, 56-57; ed-Darimî, 7 Sayd, 2 (II/415, H.N.:2010); el-Buhârî, 41 Hars, 3 (III/66-67); 59 Bed'u'l-Halk, 17 (IV/101); 72 Zebâih, 6 (VI/219-220); Muslim, 22 Musâkât, 50-52, 53-58, 60-61 (II/1201-1204); İbn Mâce, 28 Sayd, 1-2 (II/1068-1069 H.N.:3203-3206); et-Tirmizî, 16 Sayd, 17 (IV/79-80 H.N.:1487-1490); en-Nesâf, 42 Sayd, 12, 13 (VII/186-189 H.N.:4281-4288)

geçmektedir. Halbuki köpekler evcildir, ev sahibidir. Köpek vefalıdır, Köpeğin faydaları zararlarından daha çoktur. Şayet köpekleri öldürme emri, genel ve mutlak olsaydı, insanlar köpek edinmekten vazgeçerlerdi. Halbuki tam tersine İslam tarihinde insanların köpek beslemeye devam ettiğini görüyoruz. Üstelik tarihte kadılar, fakihler, âbidler, valiler, zâhidler, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayanlar, sorumlu ve yetkili olan kimselerin, köpek veya köpek sahipleriyle mücadele ettiklerine dair bir bilgi nakledilmemiştir. Köpek beslediği için mahkemede şahitliği reddedilen kimse de duymadık. Öyleyse bu hadisler, sadece o dönem için ve bilinen bir anlamda söylenmiş olmalıdır. Aksi taktirde geçmiş asırlardaki bütün insanların, Hz. Peygamber'in emrine rağmen bir münkeri terketmeme hususunda birleştiklerini düşüneceğiz ki bu mümkün değildir... İnsanlar köpek edinmeyi boş ve bâtil bir iş olarak görmediler... Sizler bütün hüdhüdleri Suleyman (a.s.)'ın hüdhüdüne, bütün kargaları Nuh (a.s.)'un kargasına... hamlettiniz. Bütün bunlar reddedilecek hükümlerdir"⁴⁴⁴.

el-Câhız'ın bu ifâdelerinden Hz. Peygamber'in, belli bir sebebe bağlı olarak köpeklerin öldürülmesini emrettiği anlaşılmaktadır. Bazı insanların bunları genel anlamda algılayıp bütün köpekleri öldürmeye kalkışmaları, hadisin manasını ve bağlamalarını doğru anlayamadıklarının bir ifadesidir. Halbuki insanlar tarih boyunca köpek beslemeye devam etmişler ve bu konuda onlara hiç kimse de karşı çıkmamıştır.

el-Câhız, "Bekçi (arazi bekçiliği), çoban ve av köpeği olmayan köpekleri besleyenler günahkardırlar"⁴⁴⁵ hadisini tekrar ele alarak, konuyu biraz daha genişçe açıklamaya çalışır. Bütün hayvanlar içinde arazi bekçiliği, çobanlık ve avcılığa elverişli köpekten başka bir hayvan yoktur. Çoban köpeği, sürüyü ve yavrularını aslan vb. vahşi hayvanlardan korumak için beslenilir. Aslan, kaplan, kurt ve et yiyen yırtıcı hayvanların en önde gelenlerinin hepsi, sürüye saldırdığı zaman köpeğin görevi sürüyü koruyan çobanın sürüye yetişsin diye ses çıkarmak, ulumak ve bu hayvanları oyalamaktır... O takdirde, hırsızlığın yaygınlaştığı, hırsızların çoğaldığı bir zamanda köpek beslemekle ilgili herhangi bir husus burada zikredilmemektedir. Oysa bekçilik yapılmaya daha layık bir çok yer vardır. Bu durumda bekçi, çoban ve av köpekleri ile evi gözetlemek için beslenen köpekler arasında bir fark yoktur. Zira çoban köpekleri vahşi hayvanlara karşı bir koruma ise ev, çarşı gözetleyici köpekler de hırsızlara karşı bir korumadır. Basra ve Kufe gibi büyük çarşılara sahip şehirlerde, çarşıları geceleyin koruyacak

⁴⁴⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 297-298

⁴⁴⁵ Bu hadise bu lafızlarla kaynaklarda rastlanmamıştır. el-Câhız, belkide yukarıda zikrettiği diğer hadislerden manaca rivayette bulunmuş olabilir.

köpeklerin ne suçu var? Eğer bu köpekler olmasa hırsızlara büyük fırsatlar verilmiş olacaktır. Üstelik köpekler hırsızlara karşı sahibini uyarmak için beslenir. Köpekler, “savaşmaktan başka kurtuluş yoktur” diyen kimselerin yaptığı mücadele gibi hırsızlarla mücadele ederler⁴⁴⁶.

Çoban köpeğini beslemek hayvanları muhafaza etmek içinse, muhafaza edilecek mallar ve başka şeyler de vardır. Öyleyse çoban köpeği beslemek caiz olduktan sonra başkasının muhafazası için de köpek beslemenin caiz olması gerekir.

el-Câhız, Hz. Peygamber’in hadisinin böyle anlaşılması gerektiğini izah ettikten sonra köpeklerin öldürülmesi ile ilgili hadisi reddetmeyerek bu hadisin bağlamını izah etmeye çalışır: “Belki de Medine, o dönemde kötülük ehlinde emindi. Şehrin köpeklerinin çoğu yırtıcı ve vahşiydi. Gençlerin çoğu virane, ıssız yerlerle, ışığı az olan karanlık yerler arasında dolaşıyorlardı”⁴⁴⁷.

İbn Kuteybe’de köpeklerin öldürülmesi ile ilgili hadis hakkında şunları söylemiştir⁴⁴⁸: “Allah’ın hayvanlardan yarattığı her cins, birer ümmettir. Köpekler, arslanlar, sığırlar, koyunlar ve bunların benzerleri, insanlar gibi birer ümmettirler... Fenalık edilerek dövülüp kovulmasına rağmen sahibini korumak, köpeklerden başka hiçbir hayvanda yoktur. Köpeklerin mesholunmuş cin olması uzak bir ihtimal değildir. Eğer köpek yırtıcı hayvanlardan ise, o zaman sadece onlardan siyah olanların öldürülmesi gerekir. Çünkü köpeklerin simsiyah olanları, insanlara en zararlı olanlarıdır. Eğer köpek cinlerden meshedilmiş ise, bu takdirde Hz. Peygamber ‘köpeklerin siyahı, şeytanlardır. Onları zararlarından dolayı öldürün’ demek istemiştir. Hz. Peygamber’in Medine’nin köpeklerini öldürtmesinin nedeni ise, köpeklerin meleklerin vahiy indirmesini engellemelerinden dolayıdır. Zira köpek bulunan eve meleklerin girmediği rivayet olunmuştur”.

İbn Kuteybe’nin bu yorumu, hadislerin genel ifade ve zahiri anlamlarına sığınılarak yapılmış birer te’vildir. el-Câhız’ın köpeklerin öldürülmesiyle alakalı hadislerin bir sebebe binaen söylendiğine vurgu yapması, daha makul bir yorumdur. el-Câhız, köpeklerin mesholunduğu şeklindeki ifadelere ise katılmamaktadır. Bu tür inançlardan dolayı hadislerin yanlış yorumlandığını ifade etmektedir. Dolayısıyla o yukarıdaki eleştirileriyle hadisçilerin bu tür ön kabullerden kurtulup, hadisleri değerlendirmelerinin daha sağlıklı olacağını vurgulamak istemiş olabilir. Aksi halde

⁴⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 302-304

⁴⁴⁷ Age., I, 304

⁴⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s.230-233

hadisçiler yorumlarında çelişkiye düşmekten kurtulamazlar. Nitekim İbn Kuteybe'nin köpek, yılan ve maymunların mesholunduğu şeklindeki rivayetleri İbn Abbâs'dan naklederek kabul edip; eserinin bir diğer bölümünde yılan balığı, istakoz ve benzeri hayvanların mesholunduğu şeklindeki haberleri, Cahiliyye devrinde insanların anlattıkları masal ve hurafe olarak nitelendirip reddetmesi bu çelişkiye bir örnektir⁴⁴⁹.

Bütün bunların yanı sıra el-Câhız, bir çok hadise makul yorumlar getirmiştir:

Şîa'nın Hz. Ali'nin din ve fıkhıta, ashabın en doğru görüşlü olduğu dair iddialarına karşı el-Câhız, fakihlerin, âsâr ehlinin ve diğer alimlerin tanıklığına başvurarak Kurra' olan sahabîler arasında Hz. Ali'nin zikredilmediğini ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'den bu konuda şöyle bir Mustefiz (Yaygın) haberin geldiğini belirtir. "Allah'ın kitabını en iyi okuyup bileniniz Ubey b. Ka'b (ö.19/640)'tır. Ferâiz (miras) ilmini en iyi bileniniz Zeyd b. Sâbit'tir. Helâl ile haramı en iyi bileniniz Muâz b. Cebel (ö.18/639)'dir. Hüküm vermeyi en iyi yapanınız da Hz. Ali'dir."⁴⁵⁰ el-Câhız, bu hadisi şu şekilde yorumlamaktadır: "Dolayısıyla bütün sahabîler zikredilen konularda Hz. Ali'den daha üstündür. Hz. Ali de hüküm verme konusunda onlardan daha üstündür. Fakat sizler Hz. Zeyd'in zikredilen konuda Hz. Ali'den daha üstün olduğuna razı olmazsınız. Halbuki "Hüküm vermeyi en iyi yapanınız Hz. Ali'dir" cümlesi, Basralı ravilerin rivayet ettikleri hadiste yer almamaktadır. Eğer rivayet, Basralıların rivayet ettikleri gibiyse, o zaman burada zikredilen sahabîler, Hz. Ali'den daha alimdir. Eğer diğerlerinin rivayet ettikleri gibiyse, o zaman zikredilen sahabîlerden her biri diğerlerinden daha fakihdir"⁴⁵¹.

Görüldüğü üzere el-Câhız, kendi görüşünü temellendirmek için bir hadisten yararlanmakta ve bu hadisin yorumlanması esnasında rivayet farklılıklarını da göz önünde bulundurmaktadır. Dolayısıyla o, bir hadisin yorumlanması esnasında rivayet farklılıklarının da göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamış olmaktadır.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in "Kıyamette en çok azap çekecek kimse bir peygamberi öldüren veya bir peygamber tarafından öldürülen kişidir"⁴⁵² sözünü de tarihi olaylardan istifade ederek şu şekilde yorumlamıştır: "Hz. Peygamber, hiç kimseyi öldürmeyeceğini biliyordu. Fakat Hz. Peygamber'in müşriklerin en kötülerini

⁴⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.232, 428-429

⁴⁵⁰ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 281; İbn Mâce, *Mukaddime*, 11 (I/55 H.N.:154); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 32 (V/644-645 H.N.:3790-3791); Hz. Ali'nin zikredildiği hadisler için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 113; el-Buhârî, 65 Tefsiru'l-Kur'an (2), 7 (V/149); İbn Mâce, *Mukaddime*, 11 (I/55 H.N.:154)

⁴⁵¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.94

⁴⁵² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 398; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 407

öldürdüğü konusunda ittifak vardır. Bu duruma Ubeyy b. Halef'in onun tarafından öldürülmesi; en-Nadr b. el-Haris⁴⁵³, Ukbe b. Ebî Mu'ayt, Mu'aviye b. el-Muğira b. Ebî'l-Asî'yi ölünceye kadar hapsedmesi örnek verilebilir"⁴⁵⁴. el-Câhız, bir diğer eserinde de şöyle der: "Hz. Peygamber'in Allah'ın yaratıkları arasında inatçı olanları, günah işlemekte cesaretli olanları öldürebileceğinde ittifak vardır. Yoksa bu hadisten onun hiç adam öldüremeyeceği anlamı çıkarılmamalıdır"⁴⁵⁵.

el-Câhız, Abdurrahman b. Avf (ö.32 H.) ve Zubeyr b. el-Avvâm (ö.36 H.), Hz. Peygamber'e bitlerinden şikayet edince; Hz. Peygamber'in de onlara ipek elbise giymelerini söylediğini belirtir⁴⁵⁶. el-Câhız, erkeklerin ipek elbise giymelerinin yasaklanmasına⁴⁵⁷ ve Hz. Ömer'in de Beni Muğire (Muğire oğulları)'den bazılarının ipek gömlek giydiklerini görünce, onlara karşı sert bir şekilde tepki göstermesine rağmen hastalık vb. sebeplerden dolayı Hz. Peygamber'in bazı yasakları kaldırılabileceğini ifade eder⁴⁵⁸.

el-Câhız, "Hz. Ömer, insanların en kıskancıdır" denilmesini ve bu konuda "Hz. Peygamber'in: 'cennette bir köşk gördüm bu köşk kimin?' diye sordum. 'Ömer'in' dediler, girmek istedim fakat Ömer'in kıskançlığını hatırladım; bunun için girmedim. Bunun üzerine Hz. Ömer'de : 'Ey Allah'ın Rasulü seni hiç kıskanırmıyım?' dediği"⁴⁵⁹ şeklindeki rivayeti şöyle eleştirir: "Şayet bakmak, konuşmak ve şakalaşmaktan dolayı kıskançlık olsaydı, bu tavırları inkarda, çok kıskanç olduğundan dolayı Hz. Ömer başta gelirdi. Zira Hz. Ömer'in zühd, takva ve ilminde, fakih oluşunda hiç şüphe yoktur... Hatta Hz. Ali'nin, Hz. Ömer'in hanımı Âtike bt. Zeyd b. Amr⁴⁶⁰ ile arada perde olmaksızın konuşmak istemesi ve Hz. Ömer'in de bu duruma izin vermesini dikkate aldığımızda onun kıskanç olmadığını söyleyebiliriz"⁴⁶¹.

⁴⁵³ Boynu vurularak öldürüldüğü konusunda bkz.: İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, III, 193

⁴⁵⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 160-161; Krş: el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.46

⁴⁵⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 302

⁴⁵⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 71; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.265; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 122, 215, 252, 255, 273; el-Buharî, 79 Libas, 29 (VII/46); Muslim, 37 Libas, 24-26 (II/1646-1647); İbn Mâce, 32 Libas, 17 (II/1188 H.N.:3592); Ebû Davud, 31 Libas, 10 (IV/329 H.N.:4056); et-Tirmizî, 22 Libas, 2 (IV/218 H.N.:1722); en-Nesâî, 48 Zinet, 96 (VIII/202 H.N.:5307-5308)

⁴⁵⁷ el-Buharî, 79 Libas, 27 (VII/45); Muslim, 37 Libas, 14-16 (II/1643-1644); İbn Mâce, 32 Libas, 16 (II/1187 H.N.:3589-3590); Ebû Davud, 31 Libas, 40 (IV/373-374 H.N.:4131); en-Nesâî, 48 Zinet, 40, 45 (VIII/161, 163, 170 H.N.:5146, 5156, 5184)

⁴⁵⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, V/372

⁴⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 355; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 107, 179, 263, 339, 372, 390; V, 354, 360; el-Buharî, 59 Bedu'l-Halk, 8 (IV/85, 86); 62 Ashabu'n-Nebî, 6 (IV/ 198); 91 Ta'bir 31, 32(VIII/78,79); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe 21 (II/1863); İbn Mâce, Mukaddime, 11 (I/40 H.N. :107); et-Tirmizî, 46 Menâkıb 17(V/619-620 H.N.: 3688)

⁴⁶⁰ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 11-12

⁴⁶¹ el-Câhız, *el-Kiyân*, II, 151-152

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir hakkında bir çok hadis rivayet edildiğini zikrettikten sonra bu konuda bazı örnekler verir. “Hiç kimse bize, malı ve Hz. Peygamberle beraberliği açısından Hz. Ebû Bekir’den daha güvenilir değildir. Eğer bu ümmet içerisinde bir dost edinmek isteseydim, şüphesiz bu kimse Ebû Bekir olurdu. Fakat iman kardeşliğini yeterli gördüm.”⁴⁶² el-Câhız, hakkında “bu sözde bir çok mana vardır. İnsanlar bunu ister anlasınlar isterse yüz çevirsinler, bu böyledir”⁴⁶³ dediği bu hadisi şu şekilde yorumlar: “Eğer bu hadis, onların naklettiği gibiyse, Hz. Peygamber’in – ‘Halil’lik hariç- bir kimse ile hususi kardeş olmayı caiz görmediğini ifade etmektedir. Biz ‘Halil’i konumunun daha hususi ve dostluğunun daha yakın olmasıyla biliriz. Ancak hadisteki “لكن / fakat” ibaresi Hz. Peygamber’in, Ebû Bekir’in kardeşi olduğuna bir delildir.”⁴⁶⁴ Görüldüğü üzere el-Câhız, Hz. Ebû Bekir’in üstünlüğünü ispatlamak için hadisi delil olarak kullanmaktadır. Bu hadisle yetinmeyerek bu konuda rivayet edilen daha sarıh bazı hadisleri de zikreder: “Benden önceki Nebîlerin hepsi ölmeden önce bir dost edinmişlerdir. Sizden benim dostum ise İbn Ebî Kuhâfedir.”⁴⁶⁵, “Benden sonra şu iki kişiye uyunuz. Ebû Bekir ve Ömer’e.”⁴⁶⁶

el-Câhız, Hz. Ömer’in Ahnef b. Kays’a “Hz. Peygamber, bizi bütün alim münafıklardan korkuttu. Onlardan olduğunu zannetmişim” sözünü Ahnef’in güzel konuşmasından dolayı söylediğini belirtmektedir. el-Câhız, sözlerine devamla “İşte bunun için Hz. Peygamber “Beyânın bazısı, sihir gibidir”⁴⁶⁷ ve “Aldatmak yok”⁴⁶⁸ demiştir. el-Câhız, Hz. Peygamber’in bu hadislerini “bir kimsenin seviyesiz ve çirkin ifadelerden kaçınması, lafızları süslemeye kalkışmaması ve manaları garip olan kelimeler kullanmaması” şeklinde yorumlamaktadır⁴⁶⁹.

⁴⁶² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 352; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 18, 478; el-Buharî, 8 Salât, 80 (I/120); 62 Ashâbu’n-Nebî, 3 (IV/190-191); 63 Menâkıbu’l-Ensâr, 45 (IV/253-254); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 15 (V/607-608 H.N.:3659)

⁴⁶³ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.51

⁴⁶⁴ Age., s.135

⁴⁶⁵ Bu hadise bu şekliyle kaynaklarda rastlanmamıştır.

⁴⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 350; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 382, 385, 399, 402; İbn Mâce, *Mukaddime*, 11 (I/37 H.N.:97); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 16, 37 (V/609-610, 672 H.N.:3662-3663, 3805)

⁴⁶⁷ Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 56 Kelam, 7 (II/986); ed-Darimî, 3 Salât, 199 (I/303 H.N.: 1564); el-Buharî, 76 Tıb, 51 VII/30; Muslim, 7 Cum’a, 47 (I/594); Ebû Davud, 40 Edep, 86 (V/275 H.N.: 5007)

⁴⁶⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 63; Hadis için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 300; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 165, 187; Ebû Davud, 40 Edep, 86 (V/274 H.N.:5005); et-Tirmizî, 41 Edep, 72 (V/141 H.N.:2853)

⁴⁶⁹ Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 31Büyu’, 98 (II/685); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.38, 256; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII, 198, 312; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 339; VII/306; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 433; II, 44, 61, 72, 80, 84, 107, 116, 129; III, 217; el-Buharî, 34 Büyu’, 48 (III/19); Muslim 21 Büyu’, 48 (II/1165); İbn Mâce, 12 Ticârât, 42 (II/753 H.N.:2241); 13 Ahkâm, 24 (II/788-789 H.N.:2354-2355); Ebû Davud, 22 Büyu’, 66 ((III/765-767 H.N.:3500-3501); et-Tirmizî, 12 Büyu’, 28 (III/552 H.N.:1250); en-Nesaî, 44 Büyu’, 12 (VII/252 H.N.:4481-4482)

⁴⁶⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 254-255

el-Câhız, Konuşma ve susmanın fazileti üzerinde dururken Hz. Peygamber'in bu ikisinin arasını ayırdığını belirtmekte ve buna onun şu sözünü delil getirmektedir: "Allah, hayır söyleyip kazanan, susup kurtulan kişiye merhamet etsin"⁴⁷⁰. el-Câhız, bu hadisi şu şekilde yorumlamaktadır: "Hz. Peygamber, bu hadisin de susmanın faydasını sadece kurtulma; konuşmanın faydasını ise kazanmak ve kurtulmak olarak nitelendirmiştir. Kazanmayan bir kimse, kurtulabilir fakat kurtulan kimse ise muhakkak kazanmıştır"⁴⁷¹.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in "Hediyeleşin, birbirinize karşı sevginiz artsın"⁴⁷² hadisini de şu şekilde yorumlamıştır: "Hz. Peygamber, bu sözülle kemik parçası ve hatta değersiz bir şey de olsa hediyeleşmeyi teşvik etmektedir. Hz. Peygamber, basit bir şeyi hediye olarak vermeyi söylemişse, değerli bir şeyi hediye olarak vermeyi daha çok arzulayacak ve bundan da razı olacaktır"⁴⁷³.

el-Câhız, "sünnet olmanın lezzetle ilgisi" başlığı altında Hz. Peygamber'in, kızları sünnet etmekle maruf Ümmü Atiyye isimli kadına "Çok derinden kesme. Bu sünnet işlemi kadını daha çok tatmine erdirici, yüzü güzelleştirici ve kadının kocasını da daha ziyade zevklendiricidir" hadisini zikreder⁴⁷⁴. el-Câhız'ın, belağat harikası olarak kabul ettiği bu hadisin zayıf hadisler kategorisinde değerlendirildiğini görmekteyiz. el-Câhız, hadisin sıhhati konusunda bir değerlendirme yapmaksızın; hadis hakkında "Hz. Peygamber'in kadını, ılımlılığa sevkettiği ölçüde, şehvetini de azaltmak istediğini; cinsel ilişki esnasında zevklenme olmadığı takdirde eşler arasında sevginin azalacağını düşündüğü" şeklinde yorumlar yapmaktadır⁴⁷⁵.

el-Câhız, "Nasihatlerin bulunduğu hadis" başlığı altında şu hadisi zikreder: Yahya b. Ebî Uneyse⁴⁷⁶ (ö.146/763), Ebu'z-Zubeyr (ö. 126 H.)'den Cabir b. Abdullah (ö.78/697)'in şöyle dediğini rivayet etti: "Hz. Peygamber dört şeyi yapmamızı emretti, dört şeyden de bizi nehyetti. Bize kapıları kapatmamızı, kapıları örtmemizi, su, süt v.b.

⁴⁷⁰ Bu hadisin kaynağına bu şekilde rastlanmamıştır. Krş: er-Rabî' b. Habîb, Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Musned*, Thk.: Muhammed İdrîs, Aşûr b. Yusuf, Beyrut, 1415, s.297

⁴⁷¹ el-Câhız, *el-Ciddi ve'l-Hezl*, I, 259

⁴⁷² Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 47 Hüsnü'l-Halk, 16 (II/908); (Bu hadisin zayıf olduğuna dair bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 285-286)

⁴⁷³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle ilâ Ebî Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd Yahburuhu fihâ bi Kitâbi'l-Futÿâ*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 314

⁴⁷⁴ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 368; Bu hadisteki "yüzü daha güzelleştiricidir" ifadesi hariç rivayet edilmiş şekli için bkz: Ebû Davud, 40 Edep, 166 (V/421 H.N.:5271); (Ebû Davud, bu hadis hakkında zayıf hadis değerlendirmesini yapmaktadır)

⁴⁷⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 28

⁴⁷⁶ Onun hakkında "hadisleri terk edilmiş (Metrûkun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey) yalancı (Kezzâbun) hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû) ve zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri kullanılmıştır. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 160

için deriden yapılmış kaplarımızın ağzını bağlamamızı, lambaları söndürmemizi emretti. Çünkü şeytan bu suretle su kabına giremez, kapıyı ve kapları açamaz. Zira fuvaysık (fasıkcık) lambayı kırar ve ev sahiplerinin evini ateşe verebilir. Bize yasakladığı dört şeye gelince bunlar da; İştimal-i Sammâ denilen giyiniş tarzı⁴⁷⁷, kalçaları üzerinde oturup bacakları dikerek avret yeri örtüsüz kalacak şekilde tek bir elbiseye sarılıp oturmak, tek ayakkabı ve tek mestle yürümek, bacak bacak üstüne atıp oturmaktır.”⁴⁷⁸

el-Câhız, “dinlerin ateş ile ilgili sözleri” başlığı altında; Yahudilikte ateşin büyük öneme sahip olduğunu, kiliselerde gündüz gece lambaların yakıldığını fakat İslam’ın bunu nesh ettiğini, ihtiyaç ölçüsünde yakılabileceğini söyledikten sonra yukarıdaki hadisi İbn Cüreyc (ö.150/767) ... Ebu’z-Zubeyr (ö.126 H.), ... Cabir b. Abdullah (ö.78/697) isnadıyla rivayet eder. Bu hadisin akabinde aynı hadisi Fıtr b. Halife⁴⁷⁹ (ö. 153 H.)’den aynı isnad ve “Güneş battıktan sonra yatsının zifiri karanlığı gidene kadar hayvanlarınızı, çocuklarınızı ve hane halkını bırakmayın”⁴⁸⁰ ziyadesiyle nakleder⁴⁸¹.

Bu hadislerden sonra el-Câhız, Hz. Peygamber’in yukarıda zikredilenlerin ihtiyaç ölçüsünde yapılmasını, bunları yaparken aşırıya gidilmemesini istediğini nakleder. el-Câhız, ‘bunların ihtiyaç ve faydalanmaya göre kullanımları ayarlanmalıdır’ diyerek söz konusu hadisin Âbbad b. Kesîr⁴⁸² (ö. 155) el-Hasan b. Zekvân⁴⁸³ (ö.?) ... Şehr b. Havşeb (ö. 112 H.) isnadıyla gelen rivayeti delil olarak zikreder. Fakat hadisin sonunda bir adam Hz. Peygamber’e “lambalar bize hastalar, kadınlar ve meydana

⁴⁷⁷ Bu tabir iki şekilde açıklanmaktadır: Birincisi; adam tek bir elbiseye sarılır. Sonra onun bir tarafını kaldırıp omuzlarının üstüne atar ve bu yüzden avret yeri açılır. İkincisi; adam tek bir elbiseye adeta kefen gibi sarılır. Herhangi bir kenarı kaldırmaz ve ellerini de bürütülen elbisenin altında kaldığı için dışarı çıkaramaz.

⁴⁷⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 291-292; V, 120-121; Emirle ilgili hususlar için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 367; III, 82; Muslim, 36 Eşribe, 96-97 (II/1594-1595); İbn Mâce, 1 Tahâret, 30 (I/129 H.N.:360-361); 30 Eşribe, 16 (II/129 H.N.:3410); Yasaklar için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 496, 503, 510, 529; III, 6, 13, 46, 66, 95, 293, 297, 322, 331, 344, 349; ed-Darimî, 2 Salât, 100 (I/259 H.N.:1379); el-Buharî, 8 Salât, 10 (I/96-97); 77 Libâs, 20 (VII/42); İbn Mâce, 32 Libas, 3 (II/1179 H.N.:3559-3561); et-Tirmizî, 22 Libas, 24 (IV/235 H.N.:1758); 41 Edep, 20 (V/96 H.N.:2767); en-Nesai, 48 Zînet, 106, 107 (VIII/210 H.N.:5337-5339)

⁴⁷⁹ Onun hakkında “güvenilir (Sika), doğru (sadûk)” gibi ta’dil ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VIII, 270-271

⁴⁸⁰ Bu ziyadelik için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 312, 362, 386, 395; Muslim, 36 Eşribe, 98 (II/1595); Ebû Davud, 15 Cihad, 76 (III/78-79 H.N.:2604)

⁴⁸¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 120-121; VI, 211

⁴⁸² Abbâd b. Kesîr es-Sekafi el-Basri. Onun hakkında “Hadisleri zayıf (Da’ifu’l-Hadis), hadisleri bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisleri yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadisuhû), Hadisleri terkedilmiş (Metrûku’l-Hadis) ve Sika değil (Leyse bi-Sika)” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, V, 87-88

⁴⁸³ Onun hakkında “kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy) hadisleri münkerdir (Munkeru’l-Hadis) ve zayıf ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, II, 241

gelecek ihtiyaçlar için lazımdır” deyince; Hz. Peygamber’in: “O zaman zararı yok. Çünkü lamba şeytanı kovar...” ziyadesi yer almaktadır⁴⁸⁴.

el-Câhız, “kadınların ve erkeklerin arasını ayırın”⁴⁸⁵ “kocanın kardeşi ve amca çocukları olsa bile kadın erkeklerle bir arada yalnız kalmasın. Dikkat edin! Sözü edilen kimselerle bir arada yalnız kalmak, ölümdür”⁴⁸⁶ hadislerinin “Erkeklerle şarkıcı cariyelerin aynı yerde bulunmalarının günaha, birbirine bağlanmaya, aşka yol açabileceği, günaha sevk edecek şehvet duygusuna neden olabileceği; üstelik şarkıcı cariyelerin evlerine gelenlerin çoğu onları dinlemek veya satın almak için değil, yukarıda bahsedilen tavır ve tutumlardan dolayı geldikleri” şeklindeki yorumlara şu şekilde cevap verir: “Hükümler, meselelerin zahirlerine göre verilir. Allah kullarını içindekilere göre hüküm vererek sorumlu tutmamıştır. Ameller niyetlere göredir.⁴⁸⁷ Bir kişinin Müslüman olduğuna zahirine bakılarak karar verilir”⁴⁸⁸

el-Câhız’ın yapmış olduğu bazı yorumları benimsemek ise güçtür. Örneğin; el-Câhız, “Hz. Peygamber’in herhangi bir yılan, akrep, böcek vb. tarafından ısırılarak ölmekten dolayı Allah’a sığındığını”⁴⁸⁹ söyledikten sonra bu hadisin şu şekilde yorumlanması gerektiğini ifade eder: ‘Peygamberimiz, Allah’a ölümünün bir mahlukun ısırması veya bu mahlukun yemesi sonucu meydana gelmesinden dolayı sığınmamıştır. Bilakis Peygamberimiz, bu mahlukun Allah’ın düşmanlarından -bilakis düşmanlığı en şiddetli olanlardan- olması sebebiyle Allah’a sığınmıştır’⁴⁹⁰. el-Câhız, bu yorumundan sonra Hz. Peygamber’in ısırılarak ölmekten Allah’a sığındığına dair iki rivayet naklederek konuyu zenginleştirmeye çalışır. Fakat zikrettiği hadislere baktığımızda isnatlarının pek sıhhatli olmadıklarını görmekteyiz. Bu hadisler şunlardır:

1-Abdullah b. Ebî Hint⁴⁹¹ (ö.?), Sayfî b. Ebî Eyyub⁴⁹² (ö.?)’dan o da Ebû Beşir b. el-Ensârî (ö.40 H.)’den Hz. Peygamber’in şu yedi şeyden Allah’a sığınıp şöyle dediğini rivayet etti: “Ey Allahım, bina yıkıntısı altında ölmek, boğulma, helak olma,

⁴⁸⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 122-123; Hadis kaynaklarında bu ziyadeli kısma rastlanmamıştır.

⁴⁸⁵ Bu hadise rastlanmamıştır.

⁴⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 48; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 149, 153; ed-Darimî, 19 İsti’zân, 14 (II/588 H.N.:2645); el-Buhârî, 67 Nikah, 111 (VI/159); Muslim, 39 Selam, 20-21 (II/1711); et-Tirmizî, 10 Radâ’, 16 (II/474 H.N.:1171)

⁴⁸⁷ el-Câhız, amellerin niyetlere göre olduğunu belirten hadisi kastetmektedir.

⁴⁸⁸ el-Câhız, *el-Kıyân*, II, 164-165

⁴⁸⁹ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 171, 356; III, 427; Ebû Davud, 8 Vitr, 32 (II/194 H.N.:1552); en-Nesâî, 50 İstiâze, 6 (VIII/282-283 H.N.:5528-5530)

⁴⁹⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 160

⁴⁹¹ Kufelidir. Onun hakkında “Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-Hadîs)” denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, III, 430

⁴⁹² Sayfî b. Ziyad el-Ensârî, Onun hakkında “Sika, zararı yok (Leyse bihî Be’sun)” denilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzîb*, IV, 387

yanma, yaşlılık, ölüm anında şeytanın bana galip gelip beni aldatması, senin yolunda olmayarak ölmek ve ısırılarak öldürülmekten sana sığınırım.”⁴⁹³

2-Talha b. Amr⁴⁹⁴ (ö.152 H.), Atâ b. Ebî Rabah (ö.114/732)’tan Hz. Peygamber’in “Ey Allahım, aslandan, siyah vahşi hayvanlardan ve bina yıkıntısı altında ölmekten sana sığınırım”⁴⁹⁵ dediğini rivayet etti⁴⁹⁶.

Burada görüldüğü üzere el-Câhız, sadece konuyla paralellik arzettiği için hadisleri zikretmektedir. Konuyu destekleme mahiyetinde verdiği hadislerin isnatlarını zikreder. Hadisin sahih olup olmaması yönünde ise herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Ayrıca el-Câhız’ın yukarıda yapmış olduğu yorumlara katılmak mümkün değildir. Zira onun ‘yılanı Allah’ın düşmanlarından birisi olarak saymasına’ bir anlam veremiyoruz. Bununla birlikte İsrâîliyat olarak nakledilen bazı bilgilere göre, yılan, şeytanın cennete girmesine ve Hz. Havva’nın yasaklanmış meyveden yemesine sebep olmuştur. Allah da yılanı sürünerek yürümekle cezalandırmış ve insanoğlunu ona düşman kılmıştır⁴⁹⁷. Şüphesiz yılan hakkındaki bu ve benzeri malumatı islami olarak kabul etmek için elimizde en ufak bir delil yoktur. el-Câhız’ın bu tür bilgilerin etkisinde kalarak mı ‘yılanı Allah’ın düşmanı’ diye vasıflandırdığını bilemiyoruz⁴⁹⁸. Fakat onun bu yorumlarının makul olmadığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak el-Câhız, hadisleri bir bütün olarak ele almakta ve hadisin hangi bağlamlarda söylenildiğini izah etmeye çalışmaktadır. Ayrıca özel manada olan hadislerin genelleştirilmemesi gerektiğini de vurguladığını görmekteyiz. Neyin hass, neyin âmm olduğunu ayırdetmek gerekir. Çünkü bunların herbirinin ayrı anlamları vardır. Kısacası bir kimsenin bu anlamları göz önünde bulundurması hadisleri dosdoğru anlamasına yardımcı olacaktır. Ona göre Hz. Peygamber’in dolaylı anlatım tarzı olarak sıkça başvurduğu anlatım tarzlarından birisi de mesellerdir. Bu ifadelerin anlaşılması noktasında insanlar arasında sorunlar yaşanmıştır. Mecazlar, bazen maksadının dışında

⁴⁹³ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 162; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 356; III, 427; Ebû Davud, 8 Vitr, 32 (II/194 H.N.:1552); en-Nesâî, 50 İstiâze, 6 (VIII/282-283 H.N.:5528-5530)

⁴⁹⁴ Onun hakkında “hadisleri terketilmiştir (Metrûku’l-Hadîs), Hadiste gevşektir (Leyyinu’l-hadîs), Bir şeye değmez (leyse bi-Şey), Sika değil (Leyse bi-Sika) ve zayıf bir ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, V, 31

⁴⁹⁵ Benzer içerikli rivayetler için bkz.:İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 132; III, 124; Ebû Davud, 15 Cihad, 75 (III/78 H.N.:2603)

⁴⁹⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 162

⁴⁹⁷ Age., IV, 164, 193-201; Krş.:Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâîliyyat*, İst., 1992, s.312-327

⁴⁹⁸ ed-Demirî (ö.808 H.) de söz konusu ifadeleri, el-Câhız’a yakıştıramadığından olmalı ki, “el-Câhız dedi ki: ‘Alimlere göre bu hadisin te’vili şöyledir...’ diyerek” nakleder. ed-Demirî, *Hayâtu’l-Hayevân*, I, 355; Oysa el-Câhız’ın eserinde alimlerle ilgili herhangi bir söz geçmemiştir.

yorumlanarak hakiki anlamlara hamledilmeye çalışılmıştır. Bu durumda el-Câhız, meselleri farklı anlamlarda yorumlamaya çalışanları Arapça'yı bilmemekle suçlamıştır.

el-Câhız, hadislerin en güzel ve doğru bir şekilde anlaşılması için rivayette zikredilen gaye ve gerekçelerin dikkate alınmasını ister. Özellikle köpeklerin öldürülmesi meselesiyle alakalı hadislerin anlaşılmasındaki problemlere çözüm bulmak için, belirli bir zamanın şartlarının gözönünde bulundurulması gerektiğini vurgular. Kısacası hadisin söylenildiği şartların bilinmesi, hadisin doğru anlaşılması için vazgeçilmez bir ilkedir. Böylece hadislerde kastedilmeyen zahiri anlamlar bertaraf edilmiş olunacaktır. Hadislerin anlaşılması hususunda makul açıklamalarda bulunan el-Câhız'ın, bazen kendisinden beklenilmeyecek tarzda izahlar yapması şaşırtıcı bir durumdur. Örneğin; yılanı Allah'ın düşmanı olarak nitelendirmesi, dikkate şayan bir husustur. Hadisi savunma adına yapmış olduğu bu te'vili kabul etmek mümkün değildir.

Burada dikkati çeken diğer bir husus da, el-Câhız'ın hadislerin isnadları hakkında hiçbir değerlendirme yapmadığıdır. Zira burada zikredilen bazı hadislerin ravileri arasında zayıf, uydurmacı olanlar da vardır. Fakat bu hadisleri anlamada isnadlara değer vermediği anlamına gelmemelidir. İleride isnad tenkidi bölümünde bu konu daha genişçe ele alınacaktır. Fakat hadisleri sahih, zayıf ve uydurma gibi ayırma tabi tutmadan delil olarak kullanan el-Câhız'ın eleştirdiği hadisçilerden bir farkı olmadığını söyleyebiliriz.

Bütün bunlardan sonra şunu söylemek mümkündür: el-Câhız'ın uydurma bile olsa, hadisleri reddetme yerine ihtimallerle de olsa te'vil ve anlama cihetine gitmesi, onun hadis münkiri olarak değerlendiremeyeceğinin açık bir göstergesidir.

c)Hadisleri Edebî Yönden Değerlendirmesi

Edebiyat ilmi, dillerdeki lafız ve mânâ münasebetini araştırma konusu yapan bir ilimdir. Bu ilim dalı, kelime ve kelâmı lafza ait hatalardan korumayı gaye edinmektedir. Belâgat ilmi de edeb ilminin bir dalıdır⁴⁹⁹.

Edebiyatçı bir kimliğe sahip olan el-Câhız'ın, Hz. Peygamber'in dilinin edebî yönlerine vurgu yapması önemli bir husustur. Zira onun bu tavrı, kendisinden sonra gelen İbn Kuteybe (ö.276/889) ve ez-Zemahşerî (ö.538/1143) gibi Edebiyata önem veren alimlere öncülük etmiştir.

⁴⁹⁹ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an Esamî'l-Kutubi ve'l-Funûn*, İst., 1971, Mukaddime, I, 13

el-Câhız'a göre Hz. Peygamber, konuşurken kelimelerini özenle seçmiş ve kendi maksadını en güzel bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre dil konusunda, Hz. Peygamber'e ayrıcalık verilmiştir. Bunlar, *جوامع الكلم* (az sözle çok şey ifade etmek) ve *علم فصل الخطاب* (kesin ve doğru konuşma ilmi)'dir⁵⁰⁰. el-Câhız çeşitli eserlerinde Hz. Peygamber'in fasih ve belîğ konuştuğuna vurgu yapmaktadır. Hatta Hz. Peygamber'in bazı veciz sözlerinin atasözü yerine geçtiğini ifade etmektedir. Cevâmiu'l-Kelim, lafzı az mânâları çok kelimelerdir. Bunlar öyle sözlerdir ki, onları daha önce kimse söylememiştir. Aynı zamanda emsâli olan sözlerden de, daha çok mânâ ihtiva ederler.

Hz. Peygamber'in sözlerini hiçbir Arap söyleyememiş, hiçbir Acem onun sözlerine ortak olamamış, onun sözlerinin çoğu konuşma diline girmiş veya mesel haline gelmiş, sözlerinin benzerini hiç kimse söyleyememiş, hatta hiç kimse de böyle bir iddiada bulunamamıştır. Hz. Peygamber'in mesel haline gelmiş sözlerinden bazıları şöyledir: *يا خيل الله اركبي*⁵⁰¹ (Ey Allah'ın süvarileri! davranın), *مات حتف ائفه*⁵⁰² (öldü), *الان* *لا تنتح فيه عزان*⁵⁰⁴ (İki keçi onda toslaşmaz), *حمى الوطيس*⁵⁰³ (İşte şimdi harp kızıştı), *الصيد فى بطن الفرا*⁵⁰⁵ (Bütün avlar, vahşi eşeğin karnındadır), *هدنة على دخن*⁵⁰⁶ (Barış, duman üstündedir), *لا يسع المؤمن من جحر مرتين*⁵⁰⁷ (Mü'min, bir delikten iki defa ısırılmaz). el-Câhız'a göre, bu tür güzel ve deyimsel sözleri ifade etmede, Hz. Peygamber'i hiç kimse geçememiştir. Bütün bu hadisler, darb-ı mesel olmuştur⁵⁰⁸. Fakat bu rivayetlerden

⁵⁰⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 15, 17-18, 28

⁵⁰¹ Bu ifadenin Hz. Peygamber'e ait olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bnzeri içerikli rivayet için bkz.:Ebû Davud, 15 Cihâd, 49 (III/55-56 H.N.:2560); el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, VII, 362; İbnu'l-Esîr, Mecduddîn Ebu's-Saâdât el-Mubarak b. Muhammed, *en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-IV, Kahire, 1322, II, 9

⁵⁰² Bu ifadenin Hz. Peygamber'e ait olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁵⁰³ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 380; el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsa el-Kureşî, *el-Musned*, Thk.:Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut, t.y., I, 218; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 207; Muslim, 32 Cihâd, 76 (II/1398-1399)

⁵⁰⁴ el-Kudâ'î, Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâmeb. Ca'fer b. Ali, *el-Musned*, Thk.: Abdulmecid es-Selefi, Beyrut, 1986, II, 46-48

⁵⁰⁵ ed-Deylemî, *el-Firdevs*, V, 367

⁵⁰⁶ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.59; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 386, 403; Ebû Davud, 34 Fiten, 1 (IV/446 H.N.:4245)

⁵⁰⁷ el-İsbehânî, *Hilye*, VI, 127; Bu hadis kaynaklarda لا يدغ لا lafzıyla rivayet edilmiştir. Bkz:et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.250; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 115, 379; ed-Darimî, 20 Rikâk, 65 (II/625 H.N.:2784); el-Buharî, 78 Edep, 83 (VII/103); Muslim, 53 Zühd, 63 (III/2295); Ebû Davud, 40 Edep, 29 (V/185 H.N.:4862); İbn Mâce, 36 Fiten, 13 (II/1318 H.N.:3982-3983)

⁵⁰⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 15, 17-18; el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 335; II, 256; el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 222-223; el-Câhız, *el-Bursân*, s.292; Hz. Peygamber, 'Şimdi vetîs kızıştı' sözünü Huneyn savaşının en şiddetli bir anında söylemiştir. Bu söz, harb mânâsında, istiâre edilerek kullanılmıştır. Yani Hz. Peygamber, 'harb kızıştı' demek istemiştir. Burada 'vetîs' kelimesi yerine, 'tandır' kelimesini kullanmamıştır. Zira 'tandır' bilinen bir ateş yeridir. Halbuki 'vetîs' kelimesi daha çok, büyük bir ateş yerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu söz, Hz. Peygamber'den önce, hiçbir kimse tarafından söylenmemiş ve kullanılmamıştır. Bkz.: en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu Sahîhi Muslim*, Beyrut, 1392, XII, 116

bazılarının Hz. Peygamber'e ait olduğu şüphelidir. Dolayısıyla kaynakların Hz. Peygamber'e aidiyetini doğrulamadığı bu yaygın/meşhur sözlerin, Hz. Peygamber'e izafe edildiği kanaatindeyiz.

el-Câhız, dilin akıcılığına, konuşurken lafızların iyi seçilmesi gerektiğine Hz. Peygamber'in "yapmacık söz söylemekten sakının"⁵⁰⁹, "sizden en hoşlanmadığım kimse, ağzını açıp rastgele/ölçüsüzce konuşan gevezelerdir"⁵¹⁰ ve "Çölde ikamet edenin, huyu sert olur"⁵¹¹ sözlerini delil getirir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bağırarak konuşmayı ayıpladığını da ifade ederek, dilin açık ve anlaşılır olması gerektiğini vurgular⁵¹².

el-Câhız, Hz. Peygamber'in lisan yönünden Arapların en fasihi, en güzel şekilde konuşanı, en derin manalı ve kolayca söz söyleyeni olduğunu şöyle dile getirir: "Çünkü o, Arap topluluğundandır ve Haşim oğulları kabilesindedir. Dayıları, Zühre oğullarındandır. Süt akrabaları, Sa'd b. Bekir oğullarındandır. Yetişmesi, Kureyş'tedir. Evliliği, Esed b. Abdiluzza oğullarındandır. Hicreti, Amr oğullarınadır. Onlar da Evs ve Hazreclilerdir. Burada Kureyş'in zikredilme sebebi ise onların Arapların lisan yönünden en fasihi, beyan yönünden en üstünü olmalarındandır. Hz. Peygamber buyurdu ki: 'Ben, Arapların en fasihiyim. Üstelik ben Kureyştenim ve Benî Sa'd b. Bekir kabilesinde yetiştim'"⁵¹³.

Öyle anlaşılıyor ki el-Câhız'a göre Hz. Peygamber'in fasih ve belîğ konuşması, sahip olduğu edebî kabiliyetlerin sonucudur. Bu kabiliyet o'na Allah tarafından verilmiştir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in yetiştiği ortamın da, edib bir şekilde konuşmasında tesiri olmuştur. Zira o, fasih konuşan bir çevre içinde büyümüştür.

el-Câhız, *el-Beyânu ve't-Tebyîn* adlı eserinde 'Fakat ben burada Hz. Peygamber'in sözlerinin daha farklı bir özelliğine dikkat çekmek istiyorum' diyerek özetle şunları söyler: "Hz. Peygamberin sözleri, harfleri az, manası çok, yapmacıktan ve zorlamadan uzak olup Allah'ın da dediği gibidir: 'Ey Muhammed de ki: 'ben olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim'⁵¹⁴. Nasıl olmasın ki, sözü ağzında

⁵⁰⁹ İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 193-194

⁵¹⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 144; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 210; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 369; IV, 193-194; et-Tirmizî, 25 Birr, 71 (IV/370 H.N.:2018)

⁵¹¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 509; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 371, 402; IV, 297

⁵¹² el-Câhız, *el-Beyân*, I, 13

⁵¹³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle fî Tafdîli'n-Nutki'alâ's-Samt*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 238; el-Câhız, *el-Evtân*, IV, 117; Bu hadisin aslı olmadığına ve uydurma olduğuna dair bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 182

⁵¹⁴ 38 Sad, 86

boğmayı ve yapmacık ifadelerle konuşmayı ayıplamış, uzun olması gereken yerde uzun, kısa olması gereken yerde kısa konuşmuştur. Garip ve anlaşılmaz kelimeleri kullanmaktan kaçınmış, sözü uzatılması gereken yerde uzatmış, kısa ve öz olması gereken yerde de çok veciz ifadeler kullanmıştır. Konuşmaları, hikmet mirasına dayanan, ismetle donatılmış sözlerden ibarettir. Onun sözleri ismetle donatılmış, ilahî teyid ve yardımla desteklenmiştir. Allah onun sözlerine muhabbet katmış ve onları kabule şayan kılmıştır; onlarda azâmet ve tatlılığı birleştirmiş, güzellik ve anlaşılmayı bir araya getirmiştir. Hz. Peygamber'in sözleri, dinleyenin tekrarına ihtiyaç duymayacağı kadar özlüdür... Konuşurken amacı, hasmı susturmak olmazdı, muhatabının anladığı dilden konuşurdu. Sadece doğruları delil olarak kullanırdı ve sadece hakkın üstün olmasını arzu ederdi. Hileye başvurmaz, aldatmaya çalışmazdı. Önünden ve arkasından kimseyi çekiştiirmezdi. Ne çok hızlı ve ne de çok yavaş konuşurdu... Sonra insanlar, onun sözü kadar faydalı, tatlı, ölçülü, kapsamlı, istenileni en iyi şekilde ifade eden; geniş, açık, derin manalı, yerinde ve kolayca söylenmiş söz görmemiştir. Haber sahiplerinden aldığım cümleleri bu kitapta topladım. İlimden nasibi az ve sözün değerini takdir edemeyen bazıları sanırlar ki biz bütün bunları onu övmek, onda olmayan şeyleri varmış gibi göstermek için söylüyoruz. Asla! olmayanı varmış gibi göstermeyi alimlere haram eden, yapmacık söz söylemeyi hikmet sahiplerine ve yalan söz söylemeyi de fakihlere çirkin kılan Allah'a yemin olsun ki, çabası boş gidenden başka kimse böyle bir iddiada bulunmaz"⁵¹⁵.

Kısaca el-Câhız'a göre Hz. Peygamber'in sözlerinin edebî hususiyetleri şunlardır: Hz. Peygamber'in sözlerinin kelimeleri az, mânâları çoktur. Onun üslûbunda yapmacık bir edebî sanat olmadığı gibi sanat olsun diye zorlama yapılmış ifade tarzları da yoktur. Hz. Peygamber, sözlerini yerli yerinde söylemiş, ifadelerinde anlaşılması zor bir kısalığa veya lüzumundan fazla uzunluğa yer vermemiştir.

el-Câhız, Basra'lı bir şeyh'in, Hz. Peygamber'in okuma yazma, hesap, nesep ve şiir bilmediğini; Hz. Peygamber'in konuşurken hitabeti olmadığını; onun sadece dinî meseleleri bileceğini, Arapların gururlandığı nesep, ata binme, şiir, yıldızname ve müneccimlik gibi konuları bilemeyeceğini söylemesine sert bir üslûpla cevap verir: "Bu

⁵¹⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 16-18; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle fi'l-Belâğati ve'l-İcâz*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV,151

şeyh yanılmıştır. O, hayrı kastetmemiştir. Bilgisi ölçüsünde bunu söylemiştir. Daha fazlasını bilemeyen bu adamdan ancak bu kadar beklenir”⁵¹⁶

el-Câhız’a göre Hz. Peygamber, hesap bilme ve şiir söyleme gibi kabiliyetlerini, Peygamberliğine daha yarayışlı yerlere sevk etmiştir. Eğer bir konuşmada belağat gerektirecek bir durum söz konusu olursa, o konuşmada Hz. Peygamber, insanların en beliğiydi. Neseple ilgili bir durum söz konusu olduğunda ise o, en büyük nesepçiydi. Dolayısıyla söz konusu vasıflar onda vardır⁵¹⁷. Hz. Peygamber, fasih ve beliğ bir şekilde konuşurdu. Belağatta ve fesahatta hiçbir kimse ona denk değildir⁵¹⁸.

el-Câhız, *el-Beyânü ve ’t-Tebyîn* adlı eserinde belağat harikası olarak gördüğü ve Hz. Peygamber’e isnad ettiği yaklaşık doksan hadisi zikreder⁵¹⁹. O, belağat harikası olarak gördüğü bu hadislerden sonra da Hz. Peygamber’in veda hutbesini senedini zikretmeden metin inşası denilebilecek tarzda nakletmektedir⁵²⁰.

Hadis kaynaklarından anlaşıldığına göre bu hutbede geçen lafızlar, Hz. Peygamber’in Mekke fethi ve Veda haccı esnasında Arafat dağı, Müzdelife ve Mina diye adlandırılan mekanlarda yaptığı konuşmalardan derlenmiştir⁵²¹.

el-Câhız’ın belağat harikası olarak gördüğü bu hadisleri incelediğimizde ise şu sonuçlara ulaşmaktayız:

1-el-Câhız, naklettiği bu hadislerin kaynaklarını zikretmediği gibi hangi eserlerden faydalandığını da belirtmemiştir.

2-Hadislerin genelde senedleri zikredilmemiştir. Zikredilen birkaç senedde ya Sahâbe ya Tabiûn veya onlardan sonraki nesilde kalmıştır. Burada zikredilen bazı ravilerin güvenilir, bir kısmının zayıf; hatta bazılarının da yalancı olduğu görülmektedir.

3-Klasik hadis değerlendirmesi açısından bakıldığında, bu hadisler arasında Nebevî-Kudsî hadis çeşitleri, sahih-zayıf-uydurma hadis çeşitleri ve Merfu’-Mevkuf-Mürsel hadis çeşitleri yer almıştır. Hatta bazıları ise halifelerin sözü olarak rivayet edilmiştir.

4-Bazı hadislere ilk dönem eserlerinde, bazılarında Kütüb-i Sitte denilen muteber hadis kitaplarında, bazılarında ise *Hilyetu’l-Evliyâ*, *Tarihu Dımeşk* gibi tabakât

⁵¹⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 32

⁵¹⁷ Age., IV, 32

⁵¹⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 275

⁵¹⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 18-39; Bu hadislerin kaynakları için EK-II’e bakınız.

⁵²⁰ Age., II, 31-33; Bu hutbenin el-Câhız tarafından nakledilen metni için EK-III’ye bakınız.

⁵²¹ Krş:Gökalp, Murat, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank., 2001

kitaplarında rastlanılmıştır. Hatta bir kısmına da darb-ı meselleri toplayan el-Meydânî (ö.518/1124)'nin *Mecmau'l-Emsâl* adlı eserde rastlanılmıştır.

5- el-Câhız'ın "Abdullah b. el-Mubârek (ö.181/797)'in hadislerindedir" gibi ibareler kullanıp hadis nakletmesi, onun bu hadisi söz konusu ravinin eserinden aldığına bir işaret olabilir. Zira el-Câhız'ın İbnu'l-Mubârek'in adını vererek nakilde bulunduğu hadisler, müellifin "ez-Zühd" adlı eserinde aynen yer almaktadır. el-Câhız, İbnu'l-Mubârek'den rivayet ettiği hadisin isnadına doğrudan onun adını zikrederek başladığı gibi bazen de "dedi ki" diyerek ondan nakilde bulunmuştur⁵²².

6-Burada zikredilen hadisleri el-Câhız'ın, ilk yazdığı eserlerinin çoğunda da naklettiği görülmektedir. Bu durum söz konusu hadisleri, çok uzun zamandan beri bildiğinin bir işaretidir. Ayrıca hadis kaynaklarıyla, el-Câhız'ın rivayetleri arasında bazı lafız farklılıklarının olduğu da görülmektedir.

7-el-Câhız'ın amacı, Hz. Peygamber'in sözlerindeki edebî yönü vurgulamak olduğundan, kendisine ulaşan rivayetleri sahihliği yönünden tenkide gerek görmeden, sadece olduğu gibi nakletmeyi uygun görmüştür. Kanaatimizce el-Câhız'ı, hadislerin sahihliğinden daha çok, hadislerin veciz ve Cevâmiu'l-Kelim olması ilgilendirmiştir.

8-Hadis kaynaklarındaki hadisler ile el-Câhız'ın rivayetleri arasında lafız farklılıkları olduğu görülmektedir. Bu durumu göz önüne aldığımızda el-Câhız'ın hadisleri manaca rivayet ettiğini söyleyebiliriz.

Bütün bunlardan anlaşılacak şudur ki, el-Câhız'ın, çeşitli eserlerinde kullandığı hadisleri en son yazdığı bir eserde, bir araya getirip belağat harikası olarak zikretmesi oldukça manidardır. el-Câhız'ın, bu rivayetleri sadece bir rivayet olarak ele alıp hiçbir inceleme yapmaksızın değerlendirdiği kanaatindeyiz. Her ne kadar burada Hz. Peygamber'in hadislerine karşı büyük bir ilgi gösterdiği anlaşılacak olsa da, uydurma ve hatta hiçbir kaynaktan yer almayan bu hadisleri zikretmesini ancak şöyle izah edebiliriz: el-Câhız'ın gayesi, hadislerdeki beyani özellikleri tespit etmek olup haberi tenkit etmek veyahutta sahihini zayıfından ayırmak değildi. Belki de ansiklopedist bir yazara göre kaynaklarda uydurma olarak nitelendirilen bir hadisin manasının ve muhtevasının mutlaka yanlış ve hatalı olması gerekmez. Birçok hikmetli ve isabetli sözler, Hz. Peygamber'e isnad edilebilir ve böyle bir güzel söz onun ağzına layık görülebilir. Öyle anlaşılıyor ki el-Câhız, yanlışlığı sözün asıl sahibi dışında birisine isnad edilmesinde değil, sözün muhtevasında aramıştır. Zira el-Câhız, haya ile ilgili bir çok uydurulmuş

⁵²² el-Câhız, *el-Beyân*, II, 173; III, 168

sözlerin olduğunu, bu sözlerin çoğunun muttasıl isnadlarının olmadığını, onların ne övülen ne de kötülünen nakilcileri olduğunu belirttikten sonra “Eğer söz güzelse, biz onda bulunan güzellik ölçüsünde ondan faydalandık”⁵²³ diyerek uydurma bir rivayet karşısındaki tutumunu açıkça ifade etmiştir.

d) Hadis Müdafaası

Burada el-Câhız'ın, Hz. Peygamber'in hadislerine yönelik eleştiriler karşısındaki tutum ve tavırları üzerinde durulacaktır. el-Câhız, savunduğu hadislerin akabinde Kur'an ayetlerini de teyit mahiyetinde zikretmektedir. Bu aynı zamanda onun hadisleri Kur'an'a arz ettiğinin de bir delilidir.

el-Câhız, bal ile ilgili Hz. Peygamber'in sözlerini zikreder. Bunlardan bazıları şöyledir:

1-İbrahim b. Ebî Yahya⁵²⁴ (ö.?) İbn Abbas (ö.68/687)'dan rivayet etti. Hz. Peygambere hangi içecek daha lezzetlidir? diye soruldu. Hz. Peygamber: ‘Tatlı ve soğuk olan (bal)’ buyurdu.”⁵²⁵

2-Saîd b. Ebî Arûbe (ö.156/773), Katâde (ö.118/736)'den o da Ebu'l Mütevekkil en-Nacî (ö.108 H.)'den o da Ebu Saîd el-Hudrî (ö.65)'den rivayetle; bir adam Hz. Peygamber'in yanına gelip şöyle dedi: ‘Kardeşim karın ağrısından şikayet ediyor’ Hz. Peygamber: ‘Bal içir’ dedi. Adam gitti ve gelince ikinci bir defa sordu. Hz. Peygamber yine ‘Bal içir’ dedi. Adam gitti ve üçüncü bir defa gelip ‘yaptım’ dedi... Adam dördüncü sefer Hz. Peygamber'e gelince ‘Allah doğru söyledi. Kardeşinin karnı ise yalanladı. Sen ona bal içir’ buyurdu. Müteakiben adam ona tekrar bal içirdi, kardeşi hemen iyileşti.”⁵²⁶

el-Câhız, bu hadisleri naklettikten sonra balın çok faydalı olduğunu söyler ve yaptığı te'vilin doğruluğuna “onların karınlarından renkleri çeşitli bal çıkar ki onda insanlar için şifa vardır”⁵²⁷ ayetini de delil getirir. Ayrıca bütün karma ilaçlar ve Enbecât (Hindistan bölgesinde yapılan bir ilaç çeşidi)'in hammaddesinin bal olmasını da görüşünü teyid açısından zikreder⁵²⁸.

⁵²³ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 202-203

⁵²⁴ Onun hakkında “Hadisleri münkerdir (Münkeru'l-hadis), hadisleri terk edilmiş (Metrûkun) ve zayıf bir ravidir” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I, 148

⁵²⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 427; Hadis için bkz: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 426; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 338; VI, 38-40; et-Tirmizî, 24 Eşribe, 21 (IV/307-308 H.N.: 1895-1896)

⁵²⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 428; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 19, 20; el-Buharî, 76 Tıb, 4, 24 (VII/12-13; 18); Muslim, 39 Selam, 91(II/1736-1737); et-Tirmizî, 26 Tıb, 31 (IV/409 H.N.:2082)

⁵²⁷ 16 Nahl, 69

⁵²⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 428-429

el-Câhız, güneşin doğuşu ve batışı esnasında namaz kılmanın yasaklandığına dair Hz. Peygamber'in "Güneş, şeytanın boynuzlarının arasında doğar"⁵²⁹ hadisini zikreder. el-Câhız, bu rivayeti reddetmez⁵³⁰, fakat güneşin şeytanın iki boynuzu arasında hareket etmesiyle, Allah için namaz kılmanın ne alakası olduğunu da açıklamaz. el-Câhız, "Şeytanın isbatıyla ilgili hadisler" başlığı altında; "Muhakkak ki onlar develerin yattığı yerlerde namaz kılmayı hoş görmüyorlardı. Çünkü develer şeytandan yaratılmıştır"⁵³¹ hadisini zikreder. Yine Hz. Peygamber'in Ramazan ayında şeytanların zincire vurulduğunu ifade ettiğini belirtir⁵³². el-Câhız söz konusu hadisleri ise şöyle savunmaktadır:

"Allah'u Teala'nın Kur'an'ındaki şu sözleri varken bu hadisleri nasıl inkar edersin. Allah, şöyle buyurmaktadır: 'O şeytanlardan kimi bina ustası kimi de dalgıçtır. Diğerleri de zincirlere vurulmuştur'⁵³³. Görüldüğü gibi el-Câhız, söz konusu rivayetlerin tutarsız, muhâl (akıl dışı) olmadığını ayetleri delil kullanarak açıklamaktadır⁵³⁴.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in şiir ve kaside dinlediğini, onu güzel bulduğunu ve şairlerine bu şekilde şiir söylemelerini emrettiğini ifade eden bir rivayetten sonra "Ebû Leheb'in elleri kurusun"⁵³⁵ ayeti ve "sen ancak kanayan bir parmakısın ve neye uğradınsa Allah yolunda uğradın"⁵³⁶ hadisinin şiirsel bir ifade olduğunu iddia eden bir kişiye şu şekilde cevap verir: "Şayet sen, insanların sözlerini, hutbelerini, mektuplarını gözden geçirseydin onların çoğunda şiirsel ifadeleri bulurdun. Yeryüzünde bu ifadeleri şiir diye ifade eden hiç kimse olmamıştır. Bir satıcı malını satmak için "Kim patlıcan satın alacak?" dese, bunda da şiirsel bir ifade vardır. Fakat satıcı şiir söylemeyi kastetmemişse, bu nasıl şiir olur. Bu şekildeki şiirsel vezindeki ifadeler her sözde

⁵²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 153; Hadis için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.121; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 425; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 131, 134; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 13, 19, 24, 210; V, 190, 260; el-Buhârî, 59 Bedu'l-Halk, 11 (IV/91-92); Muslim, 5 Mesâcid, 173 (I/427); en-Nesaî, 6 Mevâkıt, 35 (I/278-280 H.N.:568, 570)

⁵³⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 224; Hadisin te'vili ve savunması konusunda bkz: İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.218-223

⁵³¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 409; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 337, 338, 339; VII, 277, 278; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 85, 86; V, 54; İbn Mâce, 4 Mesâcid, 12 (I/253 H.N.:769); en-Nesaî, 8 Mesâcid, 41 (II/56 H.N.:733)

⁵³² İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 425; IV, 312; V, 411; Muslim, 13 Sıyâm, 1-2 (I/758); et-Tirmizî, 6 Savm, 1 (III/66 H.N.:682); İbn Mâce, 7 Sıyâm, 2 (I/526 H.N.: 1642); en-Nesaî, 22 Sıyâm, 3-5 (IV/126-130 H.N.:2095-2106)

⁵³³ 38 Sad, 37-38

⁵³⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 223

⁵³⁵ 111 Tebbet, 1

⁵³⁶ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 447; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 280; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 312, 313; el-Buhârî, 56 Cihad, 9 (III/204); 78 Edep, 90 (VII/107); Muslim, 32 Cihad, 192 (II/1421); et-Tirmizî, 44 Tefsiru'l-Kur'an, 93 (V/442 H.N.:3345)

mümkündür...”⁵³⁷ Dolayısıyla el-Câhız bu ifadeleriyle, söz konusu hadisin şiir gayesiyle söylenmediğini savunmaktadır.

el-Câhız, konuşurken kibirli ve gururlu bir tavır içerisinde olunmaması gerektiğini söyler. Fakat insanların konuşma esnasında, güzel ve zarif konuşmalarında ise bir sakınca görmemektedir. Bu konuda, Hz. Peygamber’in en-Nâbiğatu’l-Ca’di’ye “ ما نسي الله “ Ka’b b. Malik (ö. 40-51 H.)’e “ لا يفضض الله فاك “ (Allah çeneni düşürmesin)⁵³⁸, Heyzân b. Şeyh’e “ رب خطيب من عبس “ (Abs kabilesinden nice hatipler varmış)⁵⁴⁰ dediğini rivayet ettikten sonra şöyle der: “Hiç şüphe etmiyoruz ki Hz. Peygamber, riwayı, mübalağayı ve yapmacık tavrı; kibir, gurur ve ağız dalaşına benzeyen herşeyden nehyetmiştir. Bizzat beyana gelince, onu nasıl nehyetsin! Zira sözlerin en fasihi, Allah’ın kelimidir. Kur’an da beyan etmeyi ve ayrıntılı bilgi vermeyi övmüştür.”⁵⁴¹

el-Câhız, “Sineğin sağ kanadının altında şifa sol kanadının altında panzehir vardır. Birinizin tabağına sinek düşerse onu tamamen tabağın içine batırsın. Sizin yaptığınız bu hareket, şifa bulunan kanadı aşağı, zehir bulunanı da yukarı yükseltir”⁵⁴² hadisini okuduğunu duyan; çoğu şeye muhalefet eden ve inkarcı olan bir ihtiyarın, “Anam, babam sana kurban olsun! Sineğin kanadında hem zehir hem de panzehiri mi bulunuyor?” dediğini söyler⁵⁴³. el-Câhız’ın bu hadis hakkında kendisinden bir ihtiyarın hoşnutsuzluğu ve şüphesi dışında herhangi bir yorum yapmamış olması ilginçtir. Fakat şunu söyleyebiliriz ki o, bu hadisi delil olarak kullanmakta ve söz konusu kimsenin inkarcı bir kişiliğe sahip olduğunu, dolayısıyla onun yaptığı eleştirinin kabul göremeyeceğini vurgulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

el-Câhız, Şîa’nın hadisleri eleştirmelerine yönelik sert ifadeler kullanarak onların hadisleri eleştiremeyeceklerini söyler: “Sizler eser ve haber ilmini bilmiyorsunuz. Sahâbeyi tekfir eden, Tabiun’dan uzak duran, heva ve arzularına uygun olmayan her

⁵³⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 287-289

⁵³⁸ el-Câhız, *el-‘Adavetu ve’l-Hased*, I, 364; Söz sahibini övmek için “Ağızına sağlık, Ne güzel söyledin!” anlamında kullanılır. Hadis için bkz: el-Hâris b. Muhammed, Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Usâme et-Temîmî, *el-Musned*, Thk.: Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî, Medine, 1413/1992, II, 844

⁵³⁹ Bu hadise rastlanmamıştır.

⁵⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 566; (Bu kaynakta söz konusu hadis, el-Câhız’dan nakledilerek rivayet edilmektedir.)

⁵⁴¹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 273

⁵⁴² et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.291; 59; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 246, 263, 340, 355, 388, 398, 443; III, 24, 67; ed-Darimî, 8 Et’ime, 12 (II/423 H.N.:2044-2045); el-Buharî, Bedu’l-Halk, 17 (IV/100-101); 76 Tıb, 58 (VII/33); İbn Mâce, 31 Tıb, 31 (II/1159 H.N.:3504-3505); Ebû Davud, 26 Et’ime, 48 (IV/182-183 H.N.N:3844); en-Nesaî, 41Fer’a, 11 (VII/178-179 H.N.: 4259)

⁵⁴³ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 312-313

rivayete karşı çıkan, batıl da olsa hevasına uygun olanları kabul eden, yalan söylemeden ve batıl üretmeden duramayan kimseler, haberleri ve eserleri nasıl bilebilir?”⁵⁴⁴ Bu ifadeler, el-Câhız’ın hadisi müdafaa etme konusundaki yaklaşımını daha da aydınlatıcı niteliktedir. O, sadece hadisleri savunmakla kalmayıp aynı zamanda Şîa’nın Sahâbeye olan eleştirilerine de cevap vermekte ve onları savunmaktadır.

el-Câhız, Hz. Peygamber’in, Utbe b. Ebî Leheb için söylediği ‘Allah’ın köpeklerinden biri seni yesin’⁵⁴⁵ hadisini ise şu şekilde savunmaktadır: “Gerçekten de onu aslan yemiştir. Bu hadisten birkaç husus ortaya çıkmaktadır. Birincisi; bununla aslanın Allah’ın köpeklerinden olduğu sabit olmuştur. İkincisi; Allah’a bütün hayır ve şerden ancak büyük olanları izafe edilir. Hayra gelince, senin Beytullah , Ehlullah, Kitabullah, Halilullah vb. sözlerdeki izafen gibi. Şerre gelince, Bırak onu Allah’ın lanetine; Bırak onu Allah’ın ateşine ve alevine vb. sözlerdeki izafen gibi”⁵⁴⁶. el-Câhız, sözlerine devamla çakal, tilki ve sırtlanların da köpeklerden olup olmayacağını tartıştıktan sonra “önceki hadisle ilgili sözü tamamlama” başlığı altında tekrar aynı hadis üzerinde tartışmaya başlar. Bazı kimselerin ‘Allah’ın yüce olduğunu ve onun isminin köpeklere, tilkilere ve sırtlanlara izafe edilemeyeceğini, Hz. Peygamber’in bu sözü söylemediğini, eğer bunu söylediye bir söze ilişik veya bir sözün hikayesini yapmak için söylediğini’ dediklerini rivayet eder. Bu ifadelerden sonra el-Câhız, hocası en-Nazzam’ın da bu hadisi savunduğunu da ifade eder. Köpeğin aslanın isimlerinden olduğunu belirten⁵⁴⁷ el-Câhız, bütün bu açıklamalarıyla aslında hadiste zikredilen hayvanla, öldürmeyi gerçekleştiren hayvan arasında bir tezatın olmadığını ispatlamak ve bu hadisin Hz. Peygamber’in mucizelerinden birisi olduğunu vurgulamak arzusundadır⁵⁴⁸. Nitekim el-Câhız, bu hadisle ilgili değerlendirmelerine şu cümlelerle son verir: “İnsanlar bu hadisi kabul etmişlerdir. Söz konusu olan hadiste kastedilenin aslan olduğu bellidir. Kim bu hadiste zikredilen hayvanı yorumlamada uzak görüşler belirtirse, Hz. Peygamber’in alametlerini inkar etmiş olur”⁵⁴⁹.

Görüldüğü üzere el-Câhız’ın, hadislere yönelik itirazlara karşı çıktığı ve eleştirilen bazı hadisleri savunduğu anlaşılmaktadır. Onun savunmaya çalıştığı hadislerin isnadlarının zayıflığı, kaynaklarının tamamen güvenilir olmadığı

⁵⁴⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.160-161

⁵⁴⁵ el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Mustedrak*, II, 588

⁵⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 181-182

⁵⁴⁷ Age., II, 56

⁵⁴⁸ Age., II, 184

⁵⁴⁹ Age., II, 184

anlaşılmaktadır. Fakat onun ister sahih ister zayıf olsun Hz. Peygamber'den geldiğine inandığı bir hadisi savunma açısından gösterdiği hassasiyet oldukça manidardır.

Sonuç olarak el-Câhız'ın, hadisleri kullanırken ve onları yorumlarken hadisçilerden çok farklı davranmadığı görülmektedir. Sahih, zayıf, uydurma hadisleri delil olarak kullanmakta bir beis görmemiştir. Bu konuda mütesahhil davranmıştır. Az da olsa hadislerin isnadlarını zikretmiş, fakat genelde ravilerin adlarını belirtmemiştir. Zikrettiği raviler içerisinde zayıf hatta uydurmacı, Şif ve Kaderî olmakla itham edilen raviler vardır. Naklettiği hadislerin çoğunun kaynağı bulunmakla birlikte bazılarının sadece son dönem hadis kaynakları, hadis ricali ve tabâkât kitaplarında yer alması dikkat çekmektedir. Bu hadislerin bazılarının ise kaynağına ulaşılammıştır. el-Câhız'ın bir konudaki hadisleri bir arada zikretmesi ve hadislerin farklı versiyonlarını belirtmesi önemli bir özelliktir. Böylece okuyucu bir konu hakkında söylenmiş tüm rivayetleri bir arada değerlendirme imkanına sahip olmaktadır. Hadislerin doğru anlaşılmasına dair yaptığı yorumlar ve hadislere yönelik yapılan itirazlara verdiği cevaplar göz önüne alınırsa, el-Câhız'ın 'hadisleri değil, yalnızca bağımsız aklı otorite kabul ettiği' şeklindeki yargının yanlış ve haksız bir itham olduğunu söyleyebiliriz.

D-el-CÂHİZ'İN HADİS TENKİTÇİLİĞİ

el-Câhız'ın hadisleri kullanma, anlama ve savunma konusundaki görüşlerini ele almak suretiyle hadis ilmindeki yerini tespit etmeye çalıştık. Fakat bu tesbitin biraz daha açılması gerektiği inancındayız. Bu nedenle onun hadis tenkitçiliği konusundaki görüşlerini de araştırmak gerekmektedir. Onun hadis karşısındaki tavrını iyi anlamamız aynı zamanda onun hadis münkiri olup olmadığını da aydınlatacaktır.

Tenkid kelimesi lügatte, bir şeyin iyisini kötüsünden ayırmak, paranın kalp ve değersiz olanını hakikisinden ayırt etmek anlamına gelir⁵⁵⁰. Hadis ıstılahında ise genel olarak, sahih hadisleri, zayıf olanlardan ayırmak ve ravilerin güvenilir olup olmadıklarına hükmetmek anlamında kullanılmaktadır⁵⁵¹.

Hadisçiler, ilk dönemlerden itibaren ilmî metodların hadis rivayetinde uygulanması ve hadis rivayetinin, subjektif değerlendirmelerden arındırılması için ciddi gayretler sarfetmişlerdir. Hadisleri tenkit etmeyi, bu gayretler arasında zikredebiliriz. Hadis tenkitçiliği sened ve metin tenkidi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, ravileri ve onlara olan güvenin derecesini ele almaktadır. İkincisi ise; hadisin

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 425-427

⁵⁵¹ Uğur, *Hadis Terimleri*, s.163, 309

bizzat kendisini ele alır. Burada hadisin manası, doğruluğunu veyahut ta uydurma olduğunu teyid ediyor mu?; siyasal, mezhebî, şahsi sebeplerden dolayı hadisin uydurulma ihtimali olabilir mi?; hadis, İslam kaidelerine uygun mu yoksa uygun değil mi?... gibi sorulara cevaplar aranmaktadır⁵⁵².

Hadisin tenkidi, hadisin sahih olup olmadığını, başka bir ifadeyle rivayetlerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını belirlemek için yapılan bir eleştiri faaliyetidir. Hz. Peygamber'in hadis ve sünneti, Kur'an'dan sonra vazgeçilmez bir kaynak olduğu için, bu kaynağın sıhhatini tespit etmek önemlidir. el-Câhız da şu ifadeleriyle bir hadisin tetkik edilmesi ve araştırılması gerektiğini açıkça vurgulamaktadır: "Söz, insanların haber dinleme ve asarı/hadisleri tashihinde bilinçli olma ihtiyacına gelince; derim ki insanlar şayet haberi incelemeye ihtiyaç duymazlarsa, araştırma zahmetinde bulunmazlarsa; dar görüşlü olurlar, dar görüşlü olan kişinin de ilmi az olur, ilmi az olan kişinin de fazileti az olur, fazileti az olan kişinin de eksikliği çok olur. İlmi, fazileti az olan ve eksikliği çok olan kişi, işlediği kötülükten dolayı zem edilmez, getirdiği iyilikten dolayı da övülmez"⁵⁵³.

el-Câhız hakkında araştırmada bulunanlar onun genelde metin tenkidine ağırlık verdiğini ve bu alanda öncü olduğunu söylemektedirler⁵⁵⁴. Onlara göre el-Câhız, hadisteki illetleri, çelişkileri ve metindeki değişikliklerin nasıl olduğunu biliyordu⁵⁵⁵. İşte biz, bu iddiaların doğru olup olmadığını ve el-Câhız'ın rivayetlere yönelik tenkitlerini, bu tenkitlerin nedenlerini örneklere dayalı olarak incelemeye çalışacağız.

Her ne kadar el-Câhız, hadis tenkidinde uyguladığı tenkit ölçülerini açıklamamış ise de, onun eserlerinde satır aralarından çıkarabildiğimiz ölçüleri ortaya koymaya çalışacağız. el-Câhız'ın hadis tenkidinde dikkati çeken en önemli özelliği, iğneleyici bir üslûp kullanmasıdır. Aslında "Sizler rivayet ettiniz ki" ifadesini izleyen cümlelerinde, hadisçilerin naklettiği rivayetleri bu üslûpla eleştirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin; cinlerin insanları öldüremeyeceğini ve etkisi altına alamayacağını düşünen el-Câhız, hadisçilerin Hz. Peygamber'in bu mahiyette bir olayı doğruladığını nakletmelerini bu üslûpla eleştirmektedir⁵⁵⁶.

⁵⁵² Emin, *Duha'l-İslam*, II, 130

⁵⁵³ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 236

⁵⁵⁴ Sellûm, *en-Nakdu'l-Menhecî*, s. 119

⁵⁵⁵ Age., s.121

⁵⁵⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 301; VI, 210; Bu rivayet şöyledir: Hz. Peygamber, bir gece hanımlarına, şeytanın etkisi altına aldığı Uzre oğullarından Hurâfe adlı bir şahsın hikayesini anlatıyordu. Hz. Aişe "Ey Allah'ın Elçisi, anlattığın bu hikaye, Hurâfe'nin sözlerindedir" deyince, Hz. Peygamber, "Hayır,

Şüphesiz hadisler, birbirinden farklı iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi, hadisi rivayet eden kişilerin sıralandığı kısım olan sened; diğeri de senedin kendisinde son bulunduğu sözlü kısım olan metindir. Bir hadisin sıhhatini kontrol edebilmek bakımından sened diğeri bir ifadeyle isnad tenkidi çok önemlidir. Fakat isnad tenkidi tek başına yeterli bir metod değildir. Zira bir senedin sahih olması, metnin de sahih olmasını gerektirmez.

1.İsnad Tenkidi

el-Câhız, naklettiği hadislerin çoğunlukla isnadlarını zikretmemiştir. Fakat bu durum onun isnada önem vermediği anlamına gelmemelidir. Zira el-Câhız, *el-'Usmâniyye* adlı eserinde muhatabının, Selman el-Fârisî (ö.35/655)'nin Hz. Ebû Bekir'i Haşimîler'in halife yapmadıklarını ifade eden farsça "کرداذ و نکر داذ" kelimelerini söylediğini iddia etmesi üzerine, "dünyayı dolaşsan bu sözü onun söylediğine dair güvenilir bir isnad bulamayacaksın" diyerek eleştirmiştir⁵⁵⁷. Ayrıca el-Câhız'ın çağdaşı olan el-Buharî (ö.256/870)'nin *el-Câmiu's-Sahihî*'nde 1400'e yakın muallak (isnadsız) hadislerin yer alması; İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserindeki pek çok hadisin isnadsız zikredilmesi göz önüne alındığında, bu dönemde rivayetlerin ancak isnadlı olarak nakledilebileceği şeklinde kesin bir kanaatin henüz oluşmadığı anlaşılmaktadır⁵⁵⁸.

el-Câhız'ın, bir rivayetin sahihliğini tespit hususunda metne önem verdiği kadar rivayetin senedine önem vermediği de bir gerçektir. Fakat bu, senedi tamamen ihmal ettiği anlamına gelmemelidir. Zira gerek belağat harikası olarak gördüğü hadislerde ve gerekse delil olarak kullandığı hadisleri değerlendirirken bazı hadislerin isnadını zikrettiğini daha önce ifade etmiştik. Ayrıca el-Câhız'ın, bazen "bu hadis sahihtir veya zayıftır" gibi hadislerin senedleriyle ilgili yargılarını dile getirdiğini de görmekteyiz⁵⁵⁹. Hatta Hristiyanların sened yönünden zayıf olan bazı rivayetlere dayanarak Müslümanları eleştirmelerinin kabul edilemez olduğunu da açıklamaktadır⁵⁶⁰.

el-Câhız, bir hadisin kabul edilebilmesi için hadisin ilk kaynağının ve isnadının ittifakla sahih olması gerektiği görüşündedir⁵⁶¹. O, önce hadisin isnad ve kaynağının

Hurâfe'nin anlattığım bu hikayesi gerçektir" diye cevap vermiştir. Bkz.: İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 157; Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, VII, 419

⁵⁵⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.186

⁵⁵⁸ Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'inde bile bir çok munkatî, mürsel, zayıf, hadis hadis yer almaktadır. Bkz.:Erul, Bünyamin, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)*, A.Ü.İ.F.D., C.XLIII, Sayı:1, Ank., 2002, s.60

⁵⁵⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 211

⁵⁶⁰ el-Câhız, *er-Radd Ale'n-Nasârâ*, III, 320

⁵⁶¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.148

araştırılmasını, isnadı tenkid edilmeyen ve kaynağı sahih olan hadislerin kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir. el-Câhız, bu konuyu bazı inatçı mülhid ve cahil Müslümanların hadım edilmiş bir köleye sahip olmayı eleştirmeleri ve el-Mukavkıs'ın Hz. Peygamber'e hadım edilmiş bir köle hediye ettiğini, onun da bu kölenin hadım olduğunu bildiği halde⁵⁶² kabul ettiğini iddia etmeleri üzerine şu şekilde izah etmektedir: "Her şeyden önce rivayet ettiğiniz bu hadisler ya kaynağı sahih olan, isnadı güvenilir kişilerden oluşan hadisler, ya da kaynağı güvenilir olmayan, isnadı zayıf olan hadislerdir. Eğer hadislerin isnadı zayıfsa, meseleyi tartışmaya gerek yoktur. Eğer hadislerin isnadı sahihse, Hz. Peygamber'in kölenin hadım edilmiş olduğunu bildiği halde, bu köleyi kabul ettiğine dair hadiste herhangi bir bilgi yoktur"⁵⁶³.

el-Câhız, isnadı zayıf ve metni illetli olan hadisleri reddetmiştir. Beyân (güzel ve etkili söz söyleme) ile alakalı bir hadisi şöyle eleştirmektedir: "İddia ediyorsunuz ki, Hz. Peygamber, "Gevezelik etme ve çirkin/anlamsız sözler söyleme nifakın dallarından birer daldır. Haya ve kendini ifade edememek de imanın bölümlerinden iki şubedir"⁵⁶⁴ demiştir. Biz, Kur'an'ın *شعبتَانِ مِنَ شَعْبِ النِّفَاقِ الْبُذَاءِ وَ الْبَيَانِ وَ شَعْبَتَانِ مِنَ شَعْبِ الْإِيمَانِ الْحَيَاءِ وَ الْعِي* beyânı, Hz. Peygamber'in ise ifade edememeyi teşvik etmesinden Allah (c.c.)'a sığınırız. Yine Hz. Peygamber'in beyân ve çirkin söz söylemeyi aynı kategoride değerlendirmesinden de Allah (c.c.)'a sığınırız. Şüphesiz her şeyde ölçü aşılnca yasaklama gerçekleşmektedir... Düzensiz, saçma sapan sözler de ayıplanmıştır... İşte burada sonradan ilaveler yapılmış bir çok rivayet ve illetli sözler vardır... Bütün bu sözlerin muttasıl senedleri de yoktur. Bu rivayetlerin muttasıl senedlerini bulsan da onları kabul etmezsin..."⁵⁶⁵.

Sahihi haberi tanımlarken isnadının güvenilir olması gerektiğini söyleyen⁵⁶⁶ el-Câhız'ın Şia'nın Hz. Ali ile ilgili delil getirdikleri bir hadisin ravilerinden ve aynı zamanda Râfizi olan el-A'meş (ö.148/768) hakkındaki "Bu hadisi rivayet eden, el-A'meş'tir ki onun da Hz. Ali hakkındaki sözlerine güvenilmez. Zira el-A'meş, Ehl-i Hicaz'a göre zayıf bir ravidir..."⁵⁶⁷ sözlerine baktığımızda, onun isnadı göz önünde bulundurarak bir hadisi reddettiğini söylemek mümkündür⁵⁶⁸.

⁵⁶² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 516

⁵⁶³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 164

⁵⁶⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 269; et-Tirmizî, *Sunen*, 25 Birr, 80 (IV/375, H.N.:2027)

⁵⁶⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 202-203

⁵⁶⁶ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.142-143

⁵⁶⁷ Age., s.144

⁵⁶⁸ Suleyman b. Mihrân el-Kûfi (ö.148)'dir. el-A'meş, sika bir ravi olarak kabul edilmekle birlikte zayıf kimselerden tedlis yeptiği bildirilmiştir. el-A'meş, Ebû Salih es-Semmân, İbn Vâil, İbrahim gibi

Yine el-Câhız, Hz. Ali (ö.40/661) ve Hz. Hasan (ö.50/670)'dan ifade güzelliğiyle ilgili rivayetler naklettikten sonra, bu haberleri rivayet eden kişilerin Şîf olduklarını, içlerinden bir tanesinin bu konuda –yani Şîf olmak hususunda– diğerlerinden daha aşırı olduğunu ifade etmektedir⁵⁶⁹. Onun bu tavrı, ravinin mezhebinin, siyasî ve ideolojik temayüllerinin tarafsızlığına engel olacağını ima etmesi şeklinde yorumlanabilir.

el-Câhız, Şia'nın “Hz. Peygamber'in yanında (pişirilmiş) bir kuş vardı. O kuşu bir kimse ile beraber yemek için dua etti ve: ‘Ya Rabbi, insanlardan en çok sevdiğim birini gönder de beraber şu kuşu yiyelim’ dedi. Sonra Enes’e: “Çık, bak bakalım, kapıda kimi görürsün?” dedi. Enes, Hz. Ali’yi görünce, gelen kişinin Ensâr’dan birisi olmasını istediği için Hz. Peygamber’e bildirmede. Hz. Peygamber, bunu üç defa tekrarladı. Üçüncü kez Enes, Hz. Ali’nin içeriye girmesine izin verdi. Hz. Peygamber onu görünce “Ey Allah’ım, onu dost edin.” dedi”⁵⁷⁰ anlamındaki hadisi, Hz. Ali’nin üstünlüğü için delil getirmelerini şu şekilde eleştirir:

Birincisi; Bu hadis, hadis ehline göre zayıftır. Şi’â’ya göre sahihse, hadisi sadece Enes (ö.93/712)’in rivayet ettiğini ve Enes’in de tek başına hüccet olamayacağını dikkate aldığımızda, hadis hakkında konuşulacak bir sözün olmadığını söyleyebiliriz⁵⁷¹.

İkincisi; Ey Şi’â halkı, Enes’in haberini delil almayan insanların en önde gelenleri, sizsiniz. Çünkü size göre Enes kafir ve yalancıdır. Hatta sizin Enes hakkındaki kötü sözünüz o dereceye ulaştı ki, Enes’in Hz. Ali’ye yalan söylediğini; Hz. Ali’nin onu yalanladığını, emriyle onu susturduğunu, Allah’a onun için beddua ettiğini, yüzüne tükürdüğünü ve bunun akabinde Enes’in başından ayaklarına kadar alacaya boyandığını (baras) iddia ettiniz...

Üçüncüsü; Bu hadis sizin dediğiniz gibiyse ve Enes’in doğru söylediğini kabul ediyorsanız, sizin iddianıza göre Enes, Hz. Peygamber’e bir yerde üç defa yalan söylemiş olmaktadır. Hz. Peygamber de canı istemesine rağmen yemeği yiyememiştir...

şeyhlerinin dışındaki kimselerden yaptığı rivayetlerinde zayıf sayılmış, bazı hadis alimleri , Kûfeliler’in hadisini Ebû İshak (ö.129) ile el-A’mes’in ifsad ettiklerini söylemişlerdir. Yine onun *ع* lafzıyla yaptığı nakillerde tedlis ihtimalinin söz konusu olduğu kaydedilmektedir. Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 146; ez-Zehebî, *el-Muğnî*, I, 283; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, V, 195-196

⁵⁶⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 83-84

⁵⁷⁰ et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 20 (V/636-637 H.N.:3721); el-Bezzâr, *el-Musned*, IX, 287

⁵⁷¹ Kanaatimizce el-Câhız, Enes’in halifelik konusuyla alakalı bir meselede rivayet ettiği bir hadisin tek başına yeterli olamayacağını vurgulamaktadır. Bu ifadelere bakıp el-Câhız’ın onu eleştirdiğini söyleyemeyiz. Zira el-Câhız, Enes hakkında “hürmete layık büyük bir kişi olduğunu ve Hz. Peygamber’e hizmet ettiğini” söylemektedir. Bkz: el-Câhız, *el-’Usmâniyye*, s.152

Dolayısıyla hem Hz. Peygamber'in duasının gerçekleşmesi hem de sevdiği yemeğin yenilmesi engellenmiştir...

Eğer Enes sizin dediğiniz gibi yaptıysa, o zaman Enes tutarsız davranmış ve çirkin bir tavır içinde olmuştur... Bu hususu uzatmak ve hakkında yorum yapmaktansa hadisçilere (Ashâbu'l-Eser) göre, bu hadisin çok zayıf bir rivayet olduğunu söylemekle yetinelim⁵⁷². Görüldüğü üzere el-Câhız, isnadı zayıf olan bir hadisi reddettiğini açıkça ifade etmektedir.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in mirasıyla ilgili Hz. Ebû Bekir ve Hz. Fatıma'nın görüşlerini ifade ettikten sonra, kendisinden farklı düşünen insanların isnadları daha sahih ve muttasıl olan hadisleri reddettiklerini söyleyerek, onların bu davranışlarını şu şekilde eleştirmektedir: "Tuhaf olan şey, teşbih, kader ve va'id'de farklı görüşlerde olmalarına rağmen mirasta bize muhalif olanların hepsi, hasımları ve muhaliflerinin isnadı daha sağlam ve muttasıl, ravileri daha güvenilir olan hadislerini reddediyorlar. Hz. Peygamber'in mirasla ilgili sözüne geldiklerinde ise Kur'an-ı Kerim'i bile nesh ediyorlar, genel haberi (Haber-i Amm'ı) reddettikleri hadislerin bir kısmına denk gelmeyecek şekilde tahsis ediyorlar ve o hadislerin ravilerini yalanlıyorlar. Çünkü onlardan her insan hevasına uyuyor ve arzusuna uygun olan şeyleri tasdik ediyor"⁵⁷³.

el-Câhız'ın güvenilir ravilerden oluşan isnada önem verdiğini belirten şu ifadeler aynı zamanda onun bazı konularda sahih isnadlı hadislerin kullanılması gerektiğini de vurgulamaktadır: "İdris (a.s.) felçlilerdendir. Felç hastalığının Peygamberlerin hastalığı olduğunu rivayet ettiler. Ben bu iki sözün isnadını bilmiyorum. Bu iddialar, sika ravilerin rivayetine ihtiyaç duyulan bir meseledir. Fakat Abbâd b. Kesîr (ö.140-150 H.)'in, el-Hasen b. Zekvân⁵⁷⁴ (ö.?)'dan o da Abdulvahit b. Kays⁵⁷⁵ (ö.?)'dan onun da Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "Peygamberlerin hastalığı felçlilik ve Lakve (yüz felci)' dir"⁵⁷⁶ hadisi bunun dışındadır"⁵⁷⁷. Gerçektende el-Câhız'ın istisna ettiği bu hadisin ravileri zayıftır. Öyle anlaşılıyor ki el-Câhız, bu hadisi isnadındaki zayıf

⁵⁷² el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.150-151

⁵⁷³ el-Câhız, *el-Abbasiyye*, s.303

⁵⁷⁴ Bu iki isim arasında *bi* lafzı yerine *ve* lafzı zikredilmesi yanlıştır. el-Hasen b. Zekvân hakkında "Zayıf bir ravidir (Da'if), Kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy), Hadisleri münkerdir (Munkeru'l-Hadîs) gibi cerh ifadeleri söylenmiş ve tedlis yaptığı, kaderî görüşleri benimsediği iddia edilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 241

⁵⁷⁵ Abdulvahit b. Kays es-Sülemî Ebû Hamza ed-Dimeskî, Onun hakkında "Hadisleri münkerdir (Munkeru'l-Hadîs), Kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy) gibi cerh ifadeleri söylenmiş ve Ebû Hurayra'dan onu görmeden rivayetlerde bulunmuştur. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 389

⁵⁷⁶ Bu hadise bu isnadla rastlanmamıştır. Krş:Hennâd, Ebu's-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab et-Temîmî, *Kitâbu'z-Zühhd*, Thk.:Abdurrahman b. Abdilcebbar el-Ferîvâ'î, Kuveyt, 1406, I, 232

⁵⁷⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.279

ravilerden dolayı istisna ederek nakletmiş ve hadisin zayıf olduğunu vurgulamak istemiştir.

el-Câhız, aynı isnadla gelen içeriği farklı iki hadisin birinin kabul edilip diğerinin kabul edilmemesini keyfi bir durum olarak nitelendirmekte ve bunun sakıncalarını şu şekilde dile getirmektedir: “Aklî deliller arasında uygunluk (Teâruf), haberler arasında ise tutarlılık (tesâduk) şarttır. Zira akli deliller arasında uygunluk, nakli delillerde ise tutarlılık olmaması insafsızlığa ve sözün geçersizliğine neden olur. İsnadı aynı olan iki haberin birini kabul edip diğerini reddetmek tutarlı bir tavır değildir. Çünkü bu durumda hasımların her biri, bırakınız ravisi adil olan şaz haberi, Mustefiz haberi bile reddedebilir. Ravileri böyle olunca hem size hem de onlara gereken, tutarlı davranmaktır. Bu konuda tutarlı olmak ise, ancak çokca hadis dinleme ve öğrenmeye bağlıdır. Çok akıllı ve zeki olsa bile, hiç kimse haberle bilinebilen konularda, ravisi olmadan konuşamaz”⁵⁷⁸. Bu ifadeleriyle el-Câhız, aynı isnadla gelen fakat içeriği farklı olan iki haberin ya ikisinin birlikte kabul edilmesini ya da reddedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Zira ona göre aklî konularda uygunluk, naklî konularda ise tutarlılık ilkesi önemlidir.

Yine el-Câhız, içeriği farklı iki hadisin isnadlarındaki ravilerin güvenilirlik açısından aynı derecede olmaları halinde tevakkuf edilmesi gerektiğini de şu şekilde izah etmektedir: “Ne varki, Hz. Peygamber bunlardan biri hakkında söz söylemiş ve bu söz orada bulunanlar tarafından nakledilmiş; diğeri hakkındaki sözü ise söylememiş; onunla ilgili sözü raviler ortaya atmışlar ve siyer nakilcileri onları uydurmuşlardır. İsnad ve metin yönünden birbirine denk olan bu iki rivayeti, bizim birbirinden ayırmamıza, birini diğerine tercih etmemize, dolayısıyla gerçeğin hangisi olduğunu anlamamıza imkan yoktur.”⁵⁷⁹

el-Câhız'ın isnad konusundaki bu görüşlerinin yanı sıra onun rical bilgisine dair bazı örnekler sunmaya çalışacağız. Bu konudaki tenkitlerinde genellikle hadisçilerin değerlendirmelerine başvurduğu görülmektedir. Örneğin; Ebû Davud et-Tayâlisî (ö.204/819) ile Yahya b. Sa'îd el-Kattan (ö.198/813)'ı mukayese ederek, ikisinin de hadis hafızı olduğunu belirtmiş; ancak “Hadis ehline göre, Yahya hadis ilminde ve

⁵⁷⁸ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.134-135

⁵⁷⁹ *Age.*, s.137-138

güzel ahlak konusunda et-Tayâlisî'den daha üstündü" diyerek anılan iki muhaddisi hadisçilerin bakış açısıyla değerlendirmiştir⁵⁸⁰.

el-Câhız, bazen hadis ravileri hakkında daha geniş bilgiler vermektedir. Örneğin; alimlerden total olanları tanıtırken, Sa'îd b. Ebî Arube (ö.159 H.)'nin total olduğunu belirterek sözlerine şöyle devam eder: "Ebî Arube'nin ismi Mihrandır. Hicrî 159 yılında ölmüştür. el-Hasan el-Basrî (ö.110/728) ile karşılaştı ve Katâde (ö.118/736)'nin ashabındandı. Kendisinden hem onunla aynı görüşte olanlar hem de olmayanlar rivayette bulunmuştur. Kitabı't-Talâk adlı eseri vardır..."⁵⁸¹ el-Câhız, el-'Ameş (ö.148 H.) hakkında da şunları söylemektedir: "el-'Ameş, anlaşılması zor, huysuz birisiydi. Ashâbu'l-hadis haber nakletmesi için onu rahatsız ediyordu... O da 'sizinle bir ay konuşmayacağım' diye yemin ederdi. Sonra içinde bulunduğu durumdan dolayı gönlü daralırdı ve ondan haberler yayılmaya başlardı. Kendine ait koyunun yanına gider ona haber naklederdi. Ta ki bazı hadis ashâbı 'Keşke el-'Ameş'in koyunu olsaydım' derlerdi"⁵⁸².

el-Câhız, İsrailiyat kokan rivayetlerin kaynağı olarak gösterilen Ka'bu'l-Ahbâr'dan da rivayetlerde bulunmuştur⁵⁸³. Fakat onun rivayetleri hakkında şunları söylemektedir: "Kanaatimce Ka'b'dan rivayet edilen ve başında 'Tevratta şöyle yazılıdır' ibaresi bulunan haberlerin çoğu aslında, 'kitaplarda şunu görmekteyiz' şeklindedir. Bununla da Suleyman ve benzeri peygamberlerden kendisine ulaşan kitapları kastetmektedir. Hz. Ömer⁵⁸⁴ ve benzerlerinin sıfatlarıyla ilgili kendisinden rivayette bulunanlar eğer doğru söylüyorlar ve Ka'b da haberleri uydurmuyorsa; bunlar yukarıda belirttiğimiz şekilde yorumlanmalıdır"⁵⁸⁵.

el-Câhız, ez-Zührî (ö. 124/742) ve Muhammed b. İshâk (ö.150 H.) gibi ravilerin doğruluklarıyla tanındığını belirttikten sonra güvenilir olarak kabul ettiği bazı alimlerin isimlerini zikreder: Katâde (ö.118 H.), eş-Şa'bî (ö.103 H.), İbn Ebî Uyeyne⁵⁸⁶, Simâk b. Harb (ö.123 H.), İbn Şubrume (ö.144 H.), Mesleme b. Muharib el-Basrî⁵⁸⁷, Ebû Amr İbnu'l-'Alâ' (ö.159 H.); Yunus b. Habîb (ö.182 H.), Muhammed b. Hafs⁵⁸⁸, Ebû

⁵⁸⁰ el-Câhız, *el-Bursân*, s.355

⁵⁸¹ Age., s.136

⁵⁸² el-Câhız, *Kitmânu's-Sırr*, I, 145

⁵⁸³ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 199; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 291

⁵⁸⁴ Bu rivayetlerden birisine göre, Ka'b, Tevrat'ta yazılı olduğunu söylediği sıfatlarından hareketle, Hz. Ömer'e öleceği günü üç gün öncesinden haber vermiştir. Bkz: et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, II, 559

⁵⁸⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 202-203

⁵⁸⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 50; el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 315

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 42

⁵⁸⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 102

Ubeyde, (ö. 208 H.); Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs (ö.288 H.), Ebu'l-Yekazân Suheym b. Hafs (ö.190 H.), Ebû 'Asım ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö.213 H.), Hallât b. Yezîd el-Erkat el-Bâhilî (ö.220 H.), el-Kahzemî (ö.222 H.), Müerric⁵⁸⁹. el-Câhız, bu isimlerin akabinde "ravilerden doğru olarak kabul edilen tedvin ashabını, sika ve sahihleri bırakalım, onların bir derece gerisinde olanları zikrederim. Bu kimselerden hem rivayet edilir hem de bu konuda suçlanırlar" diyerek şu ravilerin adlarını zikreder: Ebu'n-Nadr Muhammed es-Sâib el-Kelbî (ö.146 H.), Hişâm b. Muhammed İbnu'l-Kelbî (ö.204/819), Avâne el-Kelbî (ö.158 H.)⁵⁹⁰, eş-Şarkî b. el-Kudâmî⁵⁹¹, Ebi'l-Hasen el-Medâinî (ö.215 H.), el-Heysen b. Udeyy (ö.207 H.), Ebû Mihnef Lût b. Yahya el-Ezdi (ö. Hicrî 170'den önce), Yezîd b. İyâd b. Yezid b. Cu'dube (ö. Halife Mehdî zamanında)⁵⁹², Şevker⁵⁹³, İsâ b. Yezid b. Bekr b. De'b (ö. Hicrî 179'dan önce)⁵⁹⁴ vb.⁵⁹⁵.

el-Câhız bir diğer eserinde güvenilir olarak kabul ettiği ravilere Ebû Ömer ed-Darîr⁵⁹⁶'i de ekleyerek şöyle der: "Kim bir haber rivayet etmek isterse bu alimlerden alsın. Çünkü bunlar güvenilir kimselerdir. Rivayetlere ilave yapmaktan korkarlar. Elleriindeki korurlar ve adaletleri hakkında endişelenirler"⁵⁹⁷.

Görüldüğü üzere el-Câhız'a göre raviye yönelik şartlarından birisi ravinin güvenilir olmasıdır. Bunun yanı sıra raviye yönelik şartlarından bir diğeri de ravinin kelâmcı olmasıdır⁵⁹⁸. el-Câhız, haberlerin sahihliğini ortaya koyacak kişilerin kelâmcılar olduğuna inanmaktadır⁵⁹⁹. O, hadisçilerin hadisin hangisinin merdûd olduğunu bilemeyeceklerini ifade ettikten sonra, "ben derim ki, kelâmcılar olmasaydı, avam perişan olurdu. İnançlarını ellerinden çaldırıp başkalarına kaptırmışlardı. Mu'tezile de olmasaydı, Kelâmcıların hali haraptı"⁶⁰⁰ demesi de hadislerin ancak kelâmcılar tarafından doğru yorumlanabileceğini ima etmek içindir. Yine el-Câhız'ın bu sözlerin öncesindeki "kelâmcılar hariç insanlardan bazıları hadislerin zahiri manalarına tabi oldular"⁶⁰¹ sözlerini de aynı duyguyu ifade için söylenmiş sözler olarak kabul

⁵⁸⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIII, 258

⁵⁹⁰ Hadis uydurduğu söylenmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 449-450

⁵⁹¹ Age., III, 168-169

⁵⁹² Age., VI, 379

⁵⁹³ Age., III, 186

⁵⁹⁴ Age., IV, 477-478

⁵⁹⁵ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.475-476

⁵⁹⁶ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 227 (4. dipnot); el-Câhız, *el-Beyân*, II, 69

⁵⁹⁷ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 225-228

⁵⁹⁸ el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.476

⁵⁹⁹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 224

⁶⁰⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 206, 289

⁶⁰¹ Age., IV, 288

edebiliriz. el-Câhız, kelâmcıların rivayet ettiği haberlerin, diğerlerinin rivayetine tercih edilmesi gerektiğini, hatta rivayet açısından kelâmcıların rivayetleri tenkit edilse de, onların naklettiği haberlerin bozulma ve değiştirilme ihtimalinin daha zayıf olduğunu savunmaktadır⁶⁰². el-Câhız, kelâm ilmine vakıf bir kimsenin söylediği sözün anlamlarını bildiğini ifade etmektedir⁶⁰³.

el-Câhız, kelimelerin bilinmesi sayesinde dinin yok olmaktan kurtulacağını, şüphe ile kesin delilin, sünnet ile bid'at'ın, batıl ile hakkın ve bir Müslümana caiz olanla olmayanın arasının ayırt edilebileceğini ifade etmektedir⁶⁰⁴.

Bütün bunlara ilaveten el-Câhız, bir ravinin lügat bilgisine vakıf olması gerektiğini de şu cümleleriyle ifade etmektedir: "Arap dilinde özdeyişler, bir kökten türeyen kelimeler (iştikak) fiillerin çatıları (bina) vb. özellikler vardır. Ayrıca bir sözü söyleyenin maksadını ve lafzın anlamını ortaya koyan sözün söyleyiş yeri ve şartları söz konusudur. Buna göre belirli şartlara göre söylenen bir söz, değişik bir yerde ve şartta kullanıldığında farklı anlamlara gelebilmektedir. İşte bütün bunları bilmeyen kitab'ı, sünneti, özdeyişleri, delil ve örnek olarak kullanılan sözleri sıhhatli bir şekilde yorumlayıp anlayamaz. Bu farklılıkları bilmediği halde yorum yapmaya kalkışan kimse, (ilimde) kendisini de başkalarını da helak eder."⁶⁰⁵

Görüldüğü gibi el-Câhız, sünnetin anlam ve gayelerinin bir karışıklığa ve çelişkiye düşülmeksizin kavranabilmesini, ravinin beyan ve lügat bilgisine yani Arapçanın ifade üslûplarını bilmesine bağlamaktadır.

Sonuç olarak el-Câhız, senede önem vermiştir. Fıkra ve nükteli haberleri naklederken bile isnat kullanması onun bu sistemi benimsediğinin bir delilidir. Zaman zaman raviler hakkında yaptığı değerlendirmelere göre güvenilir ravilerin rivayet ettikleri hadislerin kabul edilmesi gerektiği görüşündedir.

Buna mukabil kendisi zayıf, hatta uydurmacı olan ravilerin rivayet ettikleri hadisleri bile nakletmektedir. Dolayısıyla el-Câhız, bir kültür alimi olarak hadisleri nakletme konusunda müsamahalı davranmaktadır. Buna rağmen el-Câhız, sahih bir rivayetin ravilerinin güvenilir olması yanısıra kelâmcı ve lügat ilmine sahip olması gerektiği kanaatindedir.

⁶⁰² el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 223

⁶⁰³ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 138

⁶⁰⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI/164; el-Câhız, *et-Teşbih*, I, 285; el-Câhız, *Sınaatu'l-Kelâm*, IV, 244-245

⁶⁰⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 153-154

2. Metin Tenkidi

Metin tenkidi faaliyeti Sahâbe döneminde hadislerin Kur'an, diğer sünnetler ve dinin genel esasları çerçevesinde değerlendirilmesi şeklinde başlamıştır⁶⁰⁶. Daha sonraları bu faaliyeti Re'y ehli fukaha ve bilâhare usûlcüler ile haksız yere sünnet-hadis inkarcılığıyla suçlanmış olan Mu'tezile sürdürmüşlerdir⁶⁰⁷. Yapılan metin tenkidleri sonucunda bir hadisin farklı rivayetlerinin birbirine arz edilmesi, Kur'an'a ve sahih sünnete, tarihî bilgilere uygunluk, hadisin lafzında ve anlamında Hz. Peygamber'in söylemeyeceği kadar bozukluk bulunması gibi ilkeler ortaya çıkmıştır⁶⁰⁸.

el-Câhız da hadis metinlerini değişik açılardan tahlil etmiştir. Bu tahlilleri incelediğimizde onun bir hadisin kabul edilebilmesi için öne sürdüğü bazı ilkelerinin olduğunu görmekteyiz.

a) Kur'an'a Uygunluk

Hadislerin Kur'an'a uygunluğu veya Kur'an'a arzı meselesinin, Sahâbe zamanından beri bilinen ve uygulanmakta olan bir husus olduğunu daha önce ifade etmiştik. el-Câhız da hadisler hakkında ihtilaf olduğunda Kur'an'ı temel almaktadır. Onun bazı hadisleri ayetlerle birlikte açıklamaya çalışması da Kur'an-hadis uygunluğuna verdiği önemden dolayıdır. el-Câhız, özellikle Kur'an'ın en faziletli kitap olduğunu beyan ederek onun öneminden bahsetmiştir⁶⁰⁹. Kur'an-ı Kerim'in sübûtü kesin olduğuna ve hiçbir değişikliğe uğramadan bize kadar ulaştığına göre elimizdeki şer'i deliller içerisinde en mevsuk ve en sağlam olanı odur. Manası en açık olan kelimeler, Allah'ın kelimeleridir⁶¹⁰. En faydalı kitap Allah'ın kitabıdır⁶¹¹. el-Câhız'ın, Allah'ın kitabı hakkında "onu aramızda hakem kılsak" demesi de ona verdiği değeri açıkça ifade etmektedir⁶¹².

el-Câhız, temel olarak, hadisleri sübût açısından Kur'an'dan daha aşağı bir derecede görmektedir: "Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)'in, Peygamber (s.a.v.)'le mağara arkadaşlığı, aynen beş vakit namaz, zekat, oruç gibi Kur'an ve icma' ile belirtilen bir husustur. Bunu inkar eden ya deli veya kafirdir. Halbuki Hz. Ali (ö.40/661)'nin,

⁶⁰⁶ Bu konuda örnekler için bkz: ez-Zerkeşî, Bedruddîn, *el-İcâbe Li İrâdi Mâ'stedrekethu 'Âiše 'alâ's-Sahâbe* (Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler), Çev.: Bünyamin Erul, Ank., 2000, s.67-161

⁶⁰⁷ Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis*, s.51-52

⁶⁰⁸ Geniş bilgi için bkz: ed-Dümeynî, Musfir Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, Çev.: İ. Çelebi, A. Bebek, A. Yücel, İst., 1997, s.53-409

⁶⁰⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 86; II, 205

⁶¹⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 273

⁶¹¹ el-Câhız, *el-Cevâbât*, IV, 297

⁶¹² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Kitâbu'l-Masâ'ili ve'l-Cevâbâti fi'l-Ma'rife*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 10

Peygamber (s.a.v.)'in yatağına yatmış olması, siyer ve şiir rivayeti gibi hadislerle gelen bir haberdir; öyle ise, bu iki durum arasında bir denklik yoktur.”⁶¹³

el-Câhız, hadislerin Kur'an'a uygun olması gerektiğini, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadislerle teyid etmektedir. O, teşbihle ilgili muhaliflerinin hadislerini kastederek “eğer bu hadislerin hepsi doğruysa, Peygamber (s.a.v.)'in ‘benden sonra yalan yayılacak, size bir hadis geldiğinde onu Allah (c.c.)'ın Kitabına arz edin’⁶¹⁴ hadisinin batıl olması gerekirdi” demiştir⁶¹⁵. Ayrıca o, bu hadisi belağat harikası olarak gördüğü rivayetler arasında da zikretmiştir⁶¹⁶. Fakat görüşünü teyit edebilmek için uydurma bir hadisi delil getirmesi dikkat çekici bir husustur⁶¹⁷. Zira bu hadis hakkında eş-Şâfi’î (ö.204/819), “Önemli veya önemsiz herhangi bir konuda sahih hadis rivayet etmiş olan hiçbir kimse bu haberi rivayet etmemiştir. Ayrıca bu, mechul bir raviden yapılmış olan munkatı’ bir rivayettir. Biz böyle bir rivayeti hiçbir konuda kabul edemeyiz ” demektedir⁶¹⁸. Yahya b. Maîn (ö.233/848), “Bu zındıkların uydurduğu bir hadistir” demektedir⁶¹⁹. Hattabî (ö.388/998) “Bu hadis batıl ve asılsız bir rivayettir” demektedir⁶²⁰. İbnu'l-Cevzî (ö.597/1200), bu hadisin isnadının sahih olmadığını vurgulamıştır⁶²¹. es-Sağani (ö.650/1252) ise, bu hadisi uydurma olarak kabul etmektedir⁶²². Ayrıca eş-Şevkanî (ö.1250/1832), bizzat hadisin kendisinde reddedilmesine delalet eden karineler bulunmaktadır; zira söz konusu hadis, Allah'ın Kitabına arz edildiğinde onunla çeliştiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur'an'da “Rasul size neyi verdiyse onu alın, sizi neden nehyetmişse ondan sakının”⁶²³ buyrulmuştur” demektedir⁶²⁴.

Hadislerin Kur'an'a arzı konusunda yapılan bir çalışmada söz konusu hadis hakkında özetle şunlar söylenmektedir: “...Arz hadisleri olarak verdiğimiz rivayetlerin büyük bir çoğunluğu, muhaddislerin büyük bir ekseriyeti tarafından ‘mevzû’ kabul

⁶¹³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.44

⁶¹⁴ er-Rabî' b. Habîb, *el-Musned*, s.36, 365; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XII, 316

⁶¹⁵ el-Câhız, *et-Teşbih*, I, 287

⁶¹⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 28

⁶¹⁷ Zira bu hadisin bizzat kendisi Kur'an'a arz edildiğinde, Kur'an'la çeliştiği ifade edilmektedir. Bkz: ed-Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi*, s.104

⁶¹⁸ eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, s.224-225

⁶¹⁹ Hattabî, Ebû Suleyman, *Meâlimu's-Sunen*, (Ebû Davud'un *Sunen*'i ile beraber), İst., 1981, V, 11

⁶²⁰ Age., V, 11

⁶²¹ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-Mevzûât*, Lübnan, 1403/1983, I, 258

⁶²² el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 76; Hadis hakkında geniş bilgi için bkz: ed-Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi*, s.248-253

⁶²³ 59 Haşr, 7

⁶²⁴ eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Thk.:Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Abdulvehhâb Abdullatif, Kahire, 1380/1960, s.291

edilmiştir. Verilen referanslardan da anlaşılacağı üzere, bu rivayetlerin ekseriyeti mevzûat kitaplarında zikredilmektedir. Mevzûat kitaplarının dışındaki (ulaşabildiğimiz) kaynaklarda ise, hadis için ‘mevzû’ hükmünün verildiğini göstermiş bulunmaktayız. Konuya bu açıdan bakılınca, arz hadislerinin kabul edilmesi ve hadislerin Kur’an’a arzında onlarla delil getirmenin mümkün olmadığını görmekteyiz.”⁶²⁵

Burada dikkati çeken diğer bir husus da el-Câhız’ın hadis hocası Ebû Yusuf’un da bu hadisi, aynı konuda delil getirmesidir. O, bu hadisi Evzaî’ye yönelttiği bir itiraz vesilesiyle yaptığı şu tavsiyeden sonra zikretmektedir: Herkes tarafından bilinen hadisi al, şazz olandan sakın. Bize İbn Ebî Kerime, Ebû Ca’fer’den, o da Hz. Peygamber’den şöyle rivayet etti: “Hz. Peygamber, Yahudileri çağırarak onlara bazı şeyler sordu. Onlar da anlattılar ve Hz. İsa konusunda yalan söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber minbere çıktı ve insanlara hitaben şöyle dedi: ‘Benden hadisler yayılacak, size gelenlerden Kur’an’a uygun olanlar bendendir, Kur’an’a aykırı olanlarsa benden değildir.’⁶²⁶

Bu hadisin delil olarak kullanılmasında el-Câhız’ın hadis hocasından etkilendiğini söylemek mümkündür. Fakat her ikisinin de söz konusu hadisin Hz. Peygamber tarafından söylenip söylenmediğini araştırmadıkları görülmektedir. Bir diğer ifadeyle onlara göre, hadisin Hz. Peygamber’e isnadından çok hadis metninin ihtiva ettiği anlam önemlidir. Aslında hadislerin Kur’an’a arzını emreden hadis, uydurma bile olsa, bu fikrin Hz. Peygamber’in ağzından desteklenmesi ihtiyacı hissedildiğini göstermesi açısından da önemlidir. Ama el-Câhız’ın kanaatimizce Sahâbe döneminden beri var olan arz uygulamasının zamanla hadis şeklinde formüle edilerek ortaya çıkarılan bu uydurma rivayeti delil almasına ve onu belağat harikası olarak kabul etmesine bir anlam veremiyoruz.

el-Câhız, hocası en-Nazzâm’ın hadisçilerin Kur’an ayetleri ile çelişen hadisler rivayet ettiklerini eleştirdiğini belirterek şu örnekleri verir: “Hem ‘Hiç kimse kimsenin

⁶²⁵ Keleş, *Hadislerin Kur’an’a Arzı*, s.79

⁶²⁶ Ebû Yusuf, *er-Radd alâ Siyeri’l-Evzâi*, s.24-25

günahını çekmez⁶²⁷ ayetini okurlar, hem de ‘zina çocuğu, üç kişinin en şerlisidir’⁶²⁸ ve ‘Ailesinin kendisine ağlaması yüzünden ölü azap çeker’⁶²⁹ diye rivayet ederler...⁶³⁰

el-Câhız, İbrahim (a.s.)’in ateşini üflediklerinden dolayı kertenkelenin öldürülmesini emreden hadisin metnini tenkit ederken şöyle demektedir: “Güntümüzün cahilleri, ataları ve anaları Hz. İbrahim’in ateşini üflüyor ve ona odun taşıyorlar gerekçesiyle kertenkeleyi öldürüyorlar. Belli ki peygamber olanla olmayanı birbirinden ayırtedebilen bu kertenkelenin ataları düşüncesizliklerinden ve inatçılıklarından dolayı Hz. İbrahim’e düşmanlık etmişler. Peki ataları böyle yaptı diye bugünkü kertenkelenin suçu nedir? Kimse kimsenin günahını çeker mi? Yoksa bu öldürdükleriniz hiç evlenip çoğalmayan, nubuvvet inkarcısı ve rububiyeti reddeden o eski kafir kertenkelenin aynısı mıdır? Öyle olduğunu kabul etsek bile birinin günahından başkasını sorumlu tutmak bize nasıl caiz olabilir?”⁶³¹.

Görüldüğü gibi el-Câhız, bu sözleriyle, kertenkele öldürülmesiyle alakalı hadisi Kur’an’ın “Hiçbir günahkâr başkasının günahını çekmez”⁶³² ayetine ters düştüğü için reddetmektedir. Fakat el-Câhız, söz konusu rivayeti eleştirme adına iğneleyici bir üslûpla sarfettiği bu cümlelere gerek olmadığı düşüncesindeyiz. Zira tezimizin bir sonraki başlığında⁶³³ nakledeceğimiz üzere el-Câhız’ın, bu rivayetle ilgili nakil problemlerinin olabileceği noktasında yaptığı izahları yeterli görmekteyiz. Hatta *Kitâbu’l-Hayevân*’ın diğer bir bölümünde kertenkelenin küfrü veya atalarının küfründen dolayı değil, insanlara olan zararlarından dolayı öldürülebileceğini söylemesi daha makul ifadelerdir⁶³⁴.

Aslında el-Câhız’ın bazı görüşlerini izah ederken ayetlerle hadisleri beraber zikretmesi de Kur’an-Hadis uygunluğunu ispatlama çabası olarak değerlendirilebilir. Örneğin; hiçbir kimsenin başkasının suçunu yüklenmeyeceğinden bahsederken “Hiçbir

⁶²⁷ 53 en-Necm, 38

⁶²⁸ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 311; VI, 109; Ebû Davud, 28 İtk, 12 (IV/271-272 H.N.:3963)

Bu söz bir kaynakta Hz. Peygamberin sözü olarak zikredilmemekte ve “üç kişinin en hayırlısı” olarak zikredilmektedir. Bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 537; VII, 453-455; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 107; Ayrıca bu sözün Hz. Peygamberin değil etrafındaki insanların söylediği şeklindeki rivayet için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VII, 455

⁶²⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 60; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 50-51, IV, 245, 252, 255; el-Buhari, 23 Cenâiz, 34 (II/ 82); Muslim, 11 Cenâiz, 16-28 (II/ 638-644); İbn Mâce, 6 Cenâiz, 54 (I/ 508-509, H.N.:1593-1595); et-Tirmizî, 8 Cenâiz, 23-25 (III/ 324-329, H.N.:1000-1006)

⁶³⁰ Geniş bilgi için bkz:el-Câhız, *Kitâbu’l-Ahbâr*, s.57-64

⁶³¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 304-305

⁶³² 6 Enam, 164

⁶³³ ‘Akla Uygunluk’ konusuna bakınız

⁶³⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 290

günahkar, başkasının günah yükünü yüklenmez”⁶³⁵ ayetini nakletmekte ve hemen ardından şöyle bir hadisi delil getirmektedir: “Senin sağ elin, sol eline karşı suçlu tutulamaz.”⁶³⁶ el-Câhız, bu iki rivayetin ardından, “Bu Allah (c.c.)’ın hükmü ve kendisine kitap indirilen elçisinin adabıdır. Akıl da bir suçun başkası tarafından yüklenilmesini kabul etmez” demiştir⁶³⁷.

el-Câhız, Hz. Peygamber’in, Ebû Ducâne Simâk b. Haraşe (ö.11 h.) (r.a.)’yi harb esnasında iki saf arasında kibirlenerek yürüdüğünü görünce şöyle dediğini rivayet eder⁶³⁸: “Allah, bu yürüyüşü savaş meydanı hariç hoş görmez”⁶³⁹ el-Câhız, bu hadislerin ardından konuyu destekleyici mahiyette şu ayeti zikreder: “Yer yüzünde kibir ve azametle yürüme, çünkü sen, asla yer yüzünü yaramaz ve boyca da dağlara erişemezsin”⁶⁴⁰. Yine el-Câhız, insanın mala düşkünlüğü ile ilgili “malı da pek çok seversiniz”⁶⁴¹ ve “Gerçekten o, malı sevdiği için çok cimridir”⁶⁴² ayetlerini, “Adem oğlunun iki vadi dolusu altını olsa, üç vadi altını olmasını ister. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur. Tövbe edenlerin de, Allah tövbesini kabul eder”⁶⁴³ ve “Dört şey dört şeye doymaz: Toprak yağmura, göz bakmaya, dişi erkeğe ve alim ilime”⁶⁴⁴ hadisleriyle birlikte nakletmektedir⁶⁴⁵.

el-Câhız’ın bazı hadislerin yorumunda ayetleri delil kullanması da bu prensibe verdiği değeri ortaya koymaktadır⁶⁴⁶. el-Câhız, Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyyât⁶⁴⁷ (ö.231 H.)’ın rivayet ettiği “Biz Peygamberler topluluğu az konuşuruz”⁶⁴⁸ hadisini şu şekilde yorumlamıştır: “Bu hadiste geçen ‘البكع’ (el-Bik’u) kelimesini insanlar, azlık manasında tefsir etmişlerdir. O zaman az konuşmak, Peygamberlerin sıfatından sayıldı.

⁶³⁵ 35 Fatır, 18

⁶³⁶ Hadis kaynaklarında bu hadise rastlanılmamıştır. Bkz: el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim en-Nisâbü’rî, *Mecmau’l-Emsâl*, Thk.:Na’ım Huseyin Zerzûr, Beyrut, 1408/1988, II, 305

⁶³⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 16

⁶³⁸ el-Câhız, *el-Bursân*, s.153-154

⁶³⁹ Hadisin kaynağı için bkz: et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, VII, 104

⁶⁴⁰ 17 İsrâ, 37

⁶⁴¹ 89 Fecr, 20

⁶⁴² 100 Adiyat, 8

⁶⁴³ el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.137; Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, X, 436; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.73, 266; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 122, 176, 192, 198, 238, 243, 272, 340-341; V, 117, 131-132, 218; ed-Darimî, 20 Rikâk, 62 (II/624 H.N.:2781); el-Buhârî, 81 Rikâk, 10 (VII/175); Muslim, Zekât, 116, 119 (I/725-726); İbn Mâce, 37 Zühd, 27 (II/1410 H.N.:4235); et-Tirmizî, 34 Zühd, 27 (IV/569-570 H.N.:2337)

⁶⁴⁴ et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsât*, VII, 159; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, I, 376

⁶⁴⁵ el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 157

⁶⁴⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 428-429

⁶⁴⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyyât. İbnu’l-Arabî diye de tanınmaktadır. Lügat ve ensab alimidir. Hadis rivayet ettiği de nakledilmektedir. İnsanların en hafızı olarak kabul edilen İbnu’l-Arabî, sika (güvenilir) olarak kabul edilmektedir. Bkz: el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, V, 282-284

⁶⁴⁸ Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

Oysa hadisteki bu kelime sessizliği tercih etme ve özet bir şekilde konuşma şeklinde anlaşılmalıydı⁶⁴⁹. el-Câhız, sözlerine devamla şöyle der: “Bu sözün zahiri anlamında, az konuşmanın, yaratılıştan gelen bir eksiklik olduğuna dair bir delil yoktur;

Bu hadisin dış manasına göre iki ihtimal söz konusu olabilir.

Birincisi; Sözün lafzı az, manası ise çok olabilir. Azlık da iki yönden olabilir:

1-Özet bir şekilde konuşmak ve yükümlülükten uzak olmak için az konuşmak:

Bu hususu Yüce Allah’ın şu ayeti doğrulamaktadır: “Ey Muhammed de ki: ‘ben olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim.’”⁶⁵⁰

2-Yapmacıktan uzak olma: Burada kendini tutarak ve ne söyleyeceğini çok düşünerek konuşma arzusundan dolayı azlık söz konusu olabilir.

İkincisi; acizlik, konuşma uzuvlarının eksikliği, fikir ve düşüncelerin azlığı, hatırlayamamak, güzel lafızları bilememekten dolayı az konuşmak: Allah, Hz. Musa şöyle deyince onun duasını kabul etmiştir: “ve dilimden düğümü çöz, sözümü iyice anlayabilsinler ve bana ailemden bir vezir kıl. Kardeşim Harun’u (ver). Onunla arkamı kuvvetlendir ve onu işimde ortak kıl. Ta ki, seni çokca tesbih edelim ve seni çokca analım. Şüphe yok ki sen bizi hakkıyla görücüsün. Allah buyurdu ki: ‘Ey Musa! Dilediğin sana verildi.’”⁶⁵¹

İşte azlık bir acizlikten dolayı olsaydı, Hz. Peygamber, dildeki düğümü çözme meselesine Hz. Musa’dan daha layıktır. Çünkü Araplar, beyanlarıyla, uzun konuşmalarıyla ve sözü uzatmalarıyla en çok övünen kimselerdi... Onlar, bu mükemmelliği azaltanlara karşı kötü ve kırıcı sözler söylerlerdi. Yine onlar, Hz. Peygamber’i ve onun büyük bayramlarda yaptığı uzun hutbelerini dinlemişlerdi. Hz. Peygamber, gerekli münasebetlerde duruma göre uzun veya kısa konuşurdu, bu konuşması ‘ne kadar da çok uzun konuşabiliyor’ desinler diye değil; konuşmanın muhtevasının önemine göre uzundu. Böyle konuşmalarında lafızları çoğaltmış, fuzulî kelimeleri ise kullanmamıştır.... Allah’ın, belağatını tamamlamak için Hz. Musa’ya verdiği bir şeyi, belağata çok önem veren bir kavme gönderilen Hz. Muhammed’e vermemiş olması düşünülemez... Bu açıklamaları, Hz. Peygamberin düşmanlarından bir kısmının onu konuşmaktan aciz gördükleri için değil, bütün fitne yönlerine son noktayı koymak için yaptım. Şayet bir acizlik söz konusu olsaydı, bunu hemen ortaya çıkarırlar,

⁶⁴⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 27

⁶⁵⁰ 38 Sad, 86

⁶⁵¹ 20 Tâhâ, 27-36

aralarında fısıltılı bir şekilde konuşurlar, şairler de bunu dile getirilerdi. İnsanlar Araplar arasında hatiplerin çok olduğunu ve şairlerinin de uyanık olduklarını bilirler...

Bunlara ilaveten biz bu sözü, Hz. Peygamberin söyleyip söylemediğini de bilemiyoruz. Çünkü bu tip haberlerin kabulünde Mekşûf (kimseye kapalı kalmayan) ve Ma'rûf (herkesçe bilinen) hadislere ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat biz güvenilir raviler ve delilin apaçık olması sebebiyle, bu ve benzeri hususlara cevap veriyoruz"⁶⁵².

b)Akla Uygunluk

Bir haberin Hz. Peygamber'e ait olması için onun, akla, akl-ı selime aykırı olmaması gerektiği de ilk dönemlerden itibaren kabul edilmiş bir ilkedir. Sahâbe döneminde yaptığı tenkitlerle dikkati çeken Hz. Aişe (ö.57/678)'nin hadisleri aklî yönden de eleştiriye tabi tuttuğunu bilmekteyiz⁶⁵³.

el-Câhız da dinî konularda delil olarak aklı, Kur'an ve haberleri kabul etmektedir⁶⁵⁴. Fakat üzerinde ittifak edilmeyen haberler güvenilir bilgi kaynağı sayılamaz. Aynı konudaki farklı rivayetler, tarihi olaylarla karşılaştırılmalı ve akıl süzgecinden geçirilmelidir. Senedi ne kadar sağlam olursa olsun, akla aykırı olan ve birbiriyle çelişen haberleri sahih kabul etmek mümkün değildir. Akıl, bilgi kaynaklarının en güvenilirini olup gözün gösterdiğine değil, aklın hükmettiğine itibar edilmelidir⁶⁵⁵. İnsana aklı, düşünsün ve ibret alsın, bilgiyi ve hakkı, hevasına tercih etsin diye verilmiştir⁶⁵⁶.

el-Câhız'a göre aklın tecrübelerle elde edilen verilere hükmetmesi gerekir⁶⁵⁷. O, insan aklının hislerine hakimiyetini açıklamak için insanla hayvanı şu şekilde karşılaştırır: "Hayvan faydalı ile zararlıyı ayırt etmek için içgüdüstünü kullanır ve bununla yetinir. İnsan ise bu aşamadan sonra aklını da kullanır"⁶⁵⁸. el-Câhız, akla verilebilecek rolün ölçüsünü ise şu sözleriyle ifade eder: "Akıl yoluyla hüküm çıkarma, sahibini kesin bilginin rahatlatıcı serinliğine, güvenilir olmanın yüceliğine ve doğru hükümlere ulaştırır yoldur"⁶⁵⁹; "Gözlerinin değil, aklının gösterdiğine git"⁶⁶⁰; "Aklın vereceği hükümden başka kesin hüküm yoktur, aklın izahından başka da sahih izah

⁶⁵² el-Câhız, *el-Beyân*, IV, 27-28

⁶⁵³ ez-Zerkeşî, *el-İcâbe*, s.46-49; ed- Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi*, s.82-102

⁶⁵⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.256; el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 226

⁶⁵⁵ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.6; el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 207, III, 238

⁶⁵⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 543-545

⁶⁵⁷ Age.,I, 207

⁶⁵⁸ Age.,II, 106, 145

⁶⁵⁹ el-Câhız, *el-Muallimîn*, III, 29

⁶⁶⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 207

yoktur”⁶⁶¹; “Gözler yanılabilir, duyular yanlış algılayabilir, bu nedenle, kesin karar verme yalnızca zihnin, sahih hüküm çıkarma da aklın vazifesidir”⁶⁶². Bunlardan anlaşılıyor ki ona göre akıl, doğru ve sağlam bilgiyi kazanma melekelerinden birisidir.

el-Câhız, aklın haber ve tecrübeye, bu ikisinin de akla ihtiyacı konusunda ise şunları söylemektedir: “Hüccet ikidir: açık müşahede ve kabule mecbur eden haber. Müşahede ve onun teferruatı hakkında konuşunca onun aslını ve ondan ayrılanları bilmek gerekir. Aslını kabul, fer’î olanları da tanımak gerekir. Akıl, delil getirendir; müşahede ve haber ise istidlalin illeti ve aslıdır. Asıl olmadığına fer’in bulunması, delil olmadığına da istidlalin yapılması imkansızdır. Akıl delili, delil akli içermektedir. Her biri diğerini gerektirir.”⁶⁶³

Fakat el-Câhız’ın mutlak bir akılcılığı savunduğunu söyleyemeyiz. Zira “Suleyman: Hüdühüd’ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplarda mı? Bana apaçık bir delil getirmelidir, yoksa onu ya şiddetli bir azaba uğrattırım yahut keserim, dedi”⁶⁶⁴ ayetinde zikredilen Hüdühüd kuşunun bilgi ve sorumluluk sahibi olduğunu iddia eden muhalifine karşı şu şekilde cevap verir: “Biz, Hz. İsa’nın babasız doğduğuna, Hz. Adem ve Havva’nın erkek ve dişi olmadan yaratıldığına, Hz. İsa’nın beşikte iken konuştuğuna, Hz. Yahya’ya çok küçük yaşta hikmet verildiğine vb. pek çok olağan üstü olaya iman etmiş kimseleriz. Bu gibi konularda bize soracağınız her sorunun cevabı aynıdır”⁶⁶⁵. Yine O, dilsizler ve küçük çocukların cennete girdiklerinde, cennet ehlinin lisaniyla konuşmalarının; eğitim ve öğretim ile olmayacağını, bilakis Hz. İsa’nın beşikte konuşması, Hz. Yahya’nın çocukken hikmetle konuşmasında olduğu gibi Allah’ın kudretiyle olacağını belirterek akli açıklamalarda bulunmuştur⁶⁶⁶.

el-Câhız, bir şeyin haram olup olmadığını şu kriterlere göre belirlemektedir: “bir şeyin yenilip yenilmemesinin haram olduğu ancak Kitab, üzerinde icmâ edilen sünnet, akıl veya kitab ve sünnette bulunan bir asla dayanılarak yapılan kıyasla belirlenebilir.

⁶⁶¹ el-Câhız, *et-Terbî*, III, 58

⁶⁶² Age., III, 58; el-Câhız’ın naklettiğimiz bu sözünün yanı sıra “Çünkü ezber yapan sadece mukalliddir. Oysa insanı, yakîni bilginin serinliğine, güven duygusuna ulaştıran ancak istinbâttir (düşünerek hüküm çıkarmak)” (el-Câhız, *el-Muallimîn*, III, 29) gibi sözleri de bağlamından kopararak el-Câhız’ın akli vahiyden üstün tuttuğu anlamında yorumlanmaktadır. (el-Emîn, *Mevkîfu’l-Medereseti’l-Aklyye*, I, 132) Oysa el-Câhız, bu sözlerinin birincisinin geçtiği konuda, akli bilginin duyularla elde edilen bilgiye; ikincisinin geçtiği konuda ise istinbâtın ezberciliğe olan üstünlüğünden bahsetmektedir. Bu iki sözün bağlamında asla akıl –vahiy karşılaştırması yapılmamaktadır.

⁶⁶³ el-Câhız, *Kitâbu’l-Hucce*, III, 225-226

⁶⁶⁴ 27 Neml, 20-21

⁶⁶⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV/82

⁶⁶⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 292-293

Eğer bu özelliklerden bir şeyin haram olup olmadığını çıkaramazsak, onunla ilgili hüküm nefsin o şeyden tiksınmesine bağıdır.”⁶⁶⁷

el-Câhız hadis ve tefsire dair olan rivayetlerde akılı hakim kılmakta, illet ve sebeplerini anlamak için bu rivayetlerin üzerinde durmakta, bunları akla uygun olarak yorumlamaktadır⁶⁶⁸. el-Câhız, hadisçilerin rivayetleri akıl süzgecinden geçirmediklerini şu sözleriyle dile getirmektedir: “Bazıları iddia ediyorlar ki, sinek kırk günden fazla yaşamaz. Çünkü onlar bu konuda hadise dayanmaktadırlar. Bu konuda hadis ehli filozofların eleştirildiği gibi eleştirilmez”⁶⁶⁹. el-Câhız’ın burada kastettiği, hadisçilerin bu haber karşısında akıllarını kullanmamalarıdır. Zira sineklerin ömrünün kırk gün olduğu kendisine söylenince, O, “Evet, eserde (hadis) de böyle söylenilmektedir. Aylarca buradayız. Ölü bir sinek görmedik. Hatta harap ve virane yerleri gezdiğimizde bile ölü bir sineğe rastlamadık” demiştir⁶⁷⁰. el-Câhız, burada kasteddiği hadisi isnadıyla birlikte eserinin bir diğer bölümünde rivayet etmektedir: “Bize Anbese⁶⁷¹ (ö.?), Hanzala b. es-Sedûsi⁶⁷² (ö.?)’den o da Enes b. Malik (ö.93/712)’ten Hz. Peygamber’in ‘Sineklerin ömrü kırk gündür, sinekler cehennemdedir’⁶⁷³ dediğini rivayet etti”⁶⁷⁴.

Görüldüğü üzere el-Câhız, isnadı zayıf olan bu hadisi sadece bir rivayet olarak nakletmektedir. Fakat yapmış olduğu eleştiri göz önüne alınırsa, klasik hadis değerlendirmesi açısından zayıf olan hadisleri reddettiği görülmektedir.

el-Câhız, İbrahim (a.s.)’in ateşini üflediklerinden dolayı kertenkelenin öldürülmesini emreden hadislerin metinlerini eleştirirken şöyle demektedir: “...Belki de Hz. Peygamber’in kertenkele hakkındaki bu sözü, -eğer onu söylediyse- başka insanların sözü olarak nakletmiştir. Belki de o gün, böyle söylemeyi gerektiren bir hastalık, bir neden ortaya çıkmıştır. Sonra insanlar, bu nedeni bırakıp, sözü soyut olarak anlatmışlardır. Belki de bu sözü işiten kimse, sadece sonunu işitmiş, baş tarafını işitmemiştir. Belki de Peygamber (s.a.v.), bu sözleri sahabîlerinden bazıları ile aralarında bir iş cereyan edip, bu hadisiyle onları kastetmiştir. Bunlardan her biri

⁶⁶⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 84; el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 276-277

⁶⁶⁸ Emin, *Duha'l-İslam*, III, 139

⁶⁶⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 223

⁶⁷⁰ Age., III, 325

⁶⁷¹ Anbese b. Saîd el-Kattân el-Vasîf el-Basrî, Onun hakkında “Hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs), zayıf bir ravi, hadisleri karıştırdığı” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 140-141

⁶⁷² Onun hakkında “hadisleri karıştırdığı, Enes (ö.93/712)’ten Münker hadisler rivayet ettiği, Kuvvetli değil (Leyse bi'l-Kaviyy) ve zayıf ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 54-55

⁶⁷³ Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, VII, 230, 271; Ayrıca bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-İlel*, II, 906

⁶⁷⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 315-316, 392

mümkündür, inkar ve reddedilen bir şey değildir...”⁶⁷⁵ el-Câhız, eserinin bir diğer bölümünde ise bu hadiste zikredilen hayvanın hangi gerekçelerden dolayı öldürülebileceğini de şöyle izah etmektedir: “Kertenkele küfründen veya babasının küfründen dolayı öldürülmez. Zira o, bir canlıdır. Kertenkele, yılanlara besin olur. Hatta insanları ısırarak, ölmelerine sebep olur. Yine insanların kaplarına girerek zehirlerini boşaltır ve insanların ölümüne neden olur. Fakat insanlar bunu bilmezler. İşte bu gibi zararlarından dolayı kertenkele, aynen yılan, akrep vb. hayvanlar gibi öldürülürler”⁶⁷⁶.

Görüldüğü gibi el-Câhız, hadisin isnad ve kaynaklarını göz önünde bulundurmaksızın, hadis metninin üzerinde yoğunlaşmış ve aklî bazı izahlar yapmıştır. Fakat el-Câhız’ın “Eğer onu söylediye” ibaresinden, onun hadisin Hz. Peygamber’e aidiyetinden şüphe ettiğini anlıyoruz. Buna rağmen hemen hadisi reddetme yerine ihtimallerle de olsa te’vil etmeye ve anlamaya çalışması önemlidir.

Bütün bunların yanı sıra el-Câhız , sahih hadislerdeki mecazi ifadeleri açıklamaya önem vermiştir⁶⁷⁷. Nitekim hadisleri zahiri manalarına göre tefsir edenleri eleştirmiştir⁶⁷⁸. Örneğin; “o, bir ağaçtır ki cehennem dibinden çıkar, ağacın tomurcukları şeytanların başları gibidir”⁶⁷⁹ ayetini şöyle tefsir eder: “İnsanlar, şeytanı hiçbir vakit görmedi. Fakat Allah (c.c.), kavimlerin tabiatlarında şeytanların suretlerini kabih, çirkin ve menfur gösterdiğinden, bütün insanların dilinde çirkinlik hususunda şeytan darb-ı mesel olarak kullanılmıştır. Maksudı nefret ettirmek, korkutmak, eskiden yaşamış ve onlardan sonra yaşayan kavimlerin ve bütün milletlerin tabiatlarında yarattığı bu menfur varlığı kötülükte örnek göstermektir⁶⁸⁰. Yine el-Câhız, şeytan hakkında “Hiçbir zaman şeytan görmesekte, darb-ı mesellerde şeytanın çirkinliğine dair ittifak vardır.... Şeytanın her çirkinden daha çirkin olduğuna dair bütün insanlık icmâ’ etmiştir”demektedir⁶⁸¹.

el-Câhız’a göre hüküm, hadisin doğruluğu hususunda icma varsa verilir. Eğer hadisin doğruluğu hakkında ihtilaf varsa, o zaman akla müracaat edilir. el-Câhız, Nebiz (üzüm şırası)’in helalliği hakkında ihtilaf olduğundan dolayı bu konuyla ilgili hadisleri terk edip akla müracaat etmiş ve aklı teşriin esaslarından biri olarak kabul etmiştir:

⁶⁷⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 304-305; (Kırş: Ebu’l-Hüseyin el-Basrî (ö.436/1044) de hadislerin akılla çelişmesi durumunda aynı ifadeleri kullanmaktadır. Bkz: el-Basrî, *el-Mu’temed*, II, 641-643)

⁶⁷⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 290

⁶⁷⁷ Cebr, *el-Câhız*, s.111

⁶⁷⁸ Hafâcî, *Ebû Osman*, s.158

⁶⁷⁹ 37 Sâffât, 64-65

⁶⁸⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 39

⁶⁸¹ Age., VI, 213

“Medineli fakihler, Peygamber (s.a.v.)’in şehrinin ve hicret yurdunun ahalisinden oldukları için helal ve haramı, sarhoş eden şeyleri ve içkiyi, Peygamber (s.a.v.)’in neleri caiz gördüğünü ve neleri görmediğini iyi bilirler denilmektedir. Biz deriz ki bir şehrin saygınlığı, hiçbir şeyi helal veyahut haram saymaya tesir edemez. Çünkü helal ve haram Kur’an, ittifakla kabul edilen sünnet, sahih akıl ve muayyen olan kıyasla sabit olur”⁶⁸². el-Câhız, Medine ahalisinin boş olan içki tulumunu taşıyan adama şer’i hadd uygulamalarını da şöyle eleştirir: “İçki tulumunu, içki alet ve vasıtası olarak görmektedirler. Dolayısıyla kılıç, bıçak ve öldürücü zehir taşıyan kişiye de hadd uygulanmalıdır. Çünkü bunlar da öldürme aletleridir”⁶⁸³. el-Câhız, sözlerini ise şu şekilde bitirir: “Medine ehli, insanların tabiatından meleklerin tabiatına yükselmediler. Eğer söyledikleri doğruysa ve gerçekse, o zaman Selef, Tabiûn, Şureyk (ö.177 H.), Veki’ (ö.196 H.), Hammad b. Seleme (ö.167 H.) ve benzerlerinin evlerinde nebiz içenleri kamçılama gerekiyordu”⁶⁸⁴.

c) Rivayetlerin Birbiriyle Mukayesesi

el-Câhız, hadisçiler gibi “bir hadisin değişik rivayetlerini birbirine arzetmektedir”. Bu metod sayesinde hadis metnindeki bazı lafızların Hz. Peygamber’in sözü olmadığı, ravilerden birinin ilavesi olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Rasulullah’ın (s.a.v.) söylediği sahih söz ortaya çıkmaktadır. Yine bu metodla, bazı rivayetlerde veya birinde bulunup diğer rivayetlerde olmayan bir kelimeyi tespit etmek de mümkün olmaktadır.

el-Câhız, “Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır”⁶⁸⁵ hadisinde “Allahım, ona düşmanlık edenin düşmanı, seveninin de dostu ol”⁶⁸⁶ ifadesini raviler rivayet etmemişlerdir. Bu ifade sonradan Şia tarafından hadise dahil edilmiştir. Söz konusu olan hadiste asla bu ifadeleri bulamadık. Ayrıca Râfîzî olan el-A’meş (ö.148/768), Sa’d b. Ubeyde⁶⁸⁷ (ö.?)’den o da Abdullah b. Burayde (ö.115/733)’den o da babasından -Burayde b. el-Husayb el-Eslemî (ö.63 H.)- rivayet ettiği hadiste metin şu şekildedir: “من كنت وليه فاعلي وليه” el-Câhız, sözlerine devamla eleştirilerini şöyle sürdürür:

⁶⁸² el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 276-277

⁶⁸³ Age., IV, 277

⁶⁸⁴ el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 277-279

⁶⁸⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 356, 374; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 84; V, 374, 366, 419; İbn Mâce, *Mukaddime*, 11 (I/45 H.N.:121); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 19 (V/633 H.N.:3713)

⁶⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 372; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 118, 119, 152; IV, 370, 372; V, 370

⁶⁸⁷ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 415

Birincisi; Bu hadisi rivayet eden el-A'meş'tir ki onun da Hz. Ali hakkındaki sözlerine güvenilmez. Ehl-i Hicaz'a göre de zayıf bir ravidir. Sa'd b. Ubeyde ise böyle değildir. İkincisi; Bir rivayete göre Hz. Peygamber "من كنت مولاه" değil, "من كنت وليه" demiştir. Bu durumda bir hadisin lafızlarının farklı olması, hadisin zayıf olduğuna delâlet eder...⁶⁸⁸

Böylece el-Câhız, hadisi rivayet yönünden eleştirerek, hadisin orjinalinin Şîfler tarafından tahrif edildiğini iddia etmekte; Hz. Ali'nin nass ve tayinle imameti hak ettiğini belirten Şia'ya da karşı çıkmaktadır. Burada dikkati çeken diğer bir hususta, onun Şia'nın ileri sürdüğü hadislerin sahih olup olmadığını ortaya koyma gayretidir.

el-Câhız, bazı inatçı inkarcılar ve kalın kafalı cahil Müslümanların hadım edilmiş köleye sahip olma, onu satma ve satın almayı eleştirdiklerini söyler. Onlar, Mısırlı bir hükümdarın içinde hadım edilmiş köle de bulunan hediyelerini Hz. Peygamber'in kabul ettiğini; üstelik ona sahip oluyorken hadım edilmiş olduğunu da bildiğini rivayet etmişlerdir⁶⁸⁹. el-Câhız, hadım yapmaya yardım etme, ona teşvik etme ve ona sevk etmenin zulmün en kötüsü ve zalimliğin en şiddetlisi olduğu görüşünde olduğunu izah ettikten sonra şu eleştirileri yapar: "... Halbuki hediyein kabulü, satın almanın hilafıdır. Çünkü satıcısının hadım edilmiş köleye daha fazla fiyat istemesi haramdır.... Hadım edilmiş bir kölenin hediye edilmesi elbise, koku, hayvan ve meyveyi hediye etmek gibidir. Çünkü hadım olmak, ona sahip olmayı veya onu hizmet için kullanmayı haram kılmaz. Bilakis o kölenin kovulması helal değildir. Hürriyetini bağışlamak ise caizdir. Azat edilmesinin caizliği, mülkü gerektirir.... Bu kralın hediyesini kabul etme ve onun ikramını onur meselesi etmede bir tedbir ve hikmet vardır. Bu durumda mesele yine batıl olmuştur. Ayrıca rivayet ettiler ki Sahâbi Zinba' el-Cüzâmî⁶⁹⁰, Hz. Peygamber'e kölesini hadım ettiği halde geldi. Hz. Peygamber de bu köleyi azat etti⁶⁹¹. Allah en iyisini bilendir..."⁶⁹². Bunların yanı sıra el-Câhız, Hz. Peygamber'in atların, develerin, ineklerin koyunların erkeklerinin iğdiş edilmesini yasakladığını ve "Onlarda mahlukatın çoğalması vardır. Dişiler erkeklerle işe yarar"⁶⁹³

⁶⁸⁸ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.144-145; İbn Kuteybe (ö.276/889) de bu iki rivayet arasında bir çelişki görmeyerek "veli" ve "mevla" kelimelerinin aynı manaya geldiğini söylemektedir. Bkz: İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.115; Bu rivayetle ilgili yapmış olduğumuz değerlendirme için EK-IV'e bakınız.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 516

⁶⁹⁰ İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, II, 564

⁶⁹¹ Hadisin kaynağı için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 438; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 182; İbn Mâce, 21 Diyât, 29 (II/894 H.N.:2679) (Bu kaynakta bu hadisin isnadının zayıf olduğu ifade edilmiştir.); Ebû Davud, 38 Diyât, 7 (IV/654-655 H.N.:4519)

⁶⁹² el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 163-165; el-Câhız, *el-Bursân*, s.255

⁶⁹³ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 456

dediğini rivayet eder. Ayrıca Hz. Peygamber'in insanın hadım edilmesini ve bu şekilde şehvet duygusunun yok edilmesini yasakladığını⁶⁹⁴ da rivayet etmektedir⁶⁹⁵.

el-Câhız, Şia'nın Hz. Peygamber'in "Sen benimle, Harun'la Musa gibisin. Ancak benden sonra Peygamber gelmeyecektir"⁶⁹⁶ hadisini, Hz. Ali'nin halifeliğine delil getirmelerini şu şekilde eleştirir:

Birincisi; Bu hadisin reddini ve yalanlanmasını gerektirecek bir zayıflık ihtimali söz konusu olduğunda Şia buna nasıl cevap verecek? Hz. Peygamber, gizli-kapaklı, fasid (hatalı) sözler söylemez. Manaları zorlamaz ve manaları anlaşılacak sözler söylemez. Ancak söylediğine uygun olduğunda bir şeyi bir şeye benzetir. Ne fazla ve ne de kısa konuşur.

İkincisi; Bu hadis, ravisi olan Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 104 H.)'dan sizlerin rivayet ettiklerinin dışında bir manayla rivayet edilmiştir. Şöyle ki: "Sen benimle, Harun'la Musa gibisin. Ancak şu farkla ki benimle birlikte Peygamber yoktur"⁶⁹⁷

Görüldüğü üzere el-Câhız, rivayetler arasındaki farklılıkları hadisin zayıf olduğunun bir gerekçesi saymıştır. Ayrıca o, Hz. Peygamber'in, Tebûk seferi esnasında yerine bıraktığı kimse konusunda ihtilafların olduğunu, Hz. Peygamber'in bütün gazvelerinde yerine farklı kimseleri bıraktığını ve bunların da imamete hakları olabileceğini söyleyerek yukarıdaki rivayetin asla imamet için delil olamayacağını ifade eder⁶⁹⁸. Bu bağlamda şunu söyleyebiliriz ki el-Câhız, Şia'nın iddialarına verdiği cevaplarda Ehl-i Sünnet ile aynı argümanları paylaşmış ve aynı yöntemi izlemiştir.

d) Rivayetlerin Tarihi ve Sosyal Olaylarla Mukayesesi

el-Câhız, hadislerin tenkidinde tarihi ölçü olarak kullanmıştır. Hadis metinlerini tarihî olaylarla bağlar kurarak izah etmeye çalışmaktadır.

el-Câhız, Şiilerin "Sen benimle, Harun'la Musa gibisin. Ancak benden sonra Peygamber gelmeyecektir"⁶⁹⁹ hadisini tenkit ederken "Bu ifadenin Hz. Peygamberin

⁶⁹⁴ Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, IV, 376

⁶⁹⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 178-179

⁶⁹⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 226; et-Tayâlisî, *el-Musned*, I, 28, 29; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 406; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 366; VII/424; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 170, 173-175, 177, 179, 182, 184-185, 330; III, 32, 338; VI, 369, 438; el-Buhârî, 62 Ashabu'n-Nebî, 9 (IV/208); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 30-32 (II/1870-1871); İbn Mâce, Mukaddime, 11 (I/42, 45 H.N.:115, 121); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 19 (IV/638-641 H.N.:3724, 3730-3731)

⁶⁹⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.158-160; Hadis için bkz: Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, II, 86

⁶⁹⁸ Age., s.153-154

⁶⁹⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 226; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.28, 29; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 406; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 366, VII, 424; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 170, V,

Hız. Ali (ö.40/661)'yi halifesi tayin ettiği anlamına asla gelemeyeceğini, zira Harun'un (a.s.) Hız. Musa'dan önce öldüğünü söyler⁷⁰⁰ ... Sonra nasıl olur da Peygamber (s.a.v.) Hız. Ali (ö.40/661) için "Sen benimle, Harun'la Musa gibisin..." der ve bu sözü ile onun hilafetini kasteder; çünkü Harun (a.s.), Hız. Musa'nın ölümünden sonra, onun halifesi olmadı; aynı şekilde Hız. Ali (ö.40/661) de, Peygamber (s.a.v.)'in hayatında onun halifesi olmadı... Bu durumda bu hadis ya batıl olur, Peygamber (s.a.v.) onu söylememiştir. Yahut hak olur ki, bu takdirde manası sizin söylediğinizden başkadır. Eğer Peygamber, Hız. Ali (ö.40/661)'yi kendisinden sonra halife yapmak isteseydi, onu hayatında halife yapmazdı ve "Senin benim yanımdaki durumun, Yuşa' b. Nûn (a.s.)'un Hız. Musa yanındaki durumu gibidir. Ne var ki benden sonra Peygamber gelmeyecektir." derdi. Çünkü Yuşa' (a.s.), Hız. Musa'nın ölümünden sonra, onun, İsrailoğullarına halifesi olmuştu; Hız. Musa'nın ölümünden önce ve sonrasında Peygamberdi." demektedir⁷⁰¹.

el-Câhız, Şia'nın söz konusu hadiste hilafet ve imametin kastedilmediğini, bilakis Hız. Peygamber'in vezareti söylemek istediğini demeleri üzerine şu eleştiriyi yapmaktadır: "Harun (a.s.)'un Hız. Musa'ya vezareti şu iki durumdan biri ile ilgilidir: Ya Hız. Musa onu seçmek suretiyle vezir yapmıştır veya onun vezirliği yardım, dayanışma ve destek bakımındandır... İşte Harun (a.s.)'un Hız. Musa yanındaki konumu, hilafet ve vezaret bakımındandı; çünkü Harun (a.s.)'un Nebîliği Hız. Musa tarafından değildir, Allah tarafından... Dolayısıyla Hız. Peygamber'in "Sen benimle, Harun'la Musa gibisin' demesi caiz olmaz"⁷⁰².

Görüldüğü üzere el-Câhız, Harun (a.s.)'un Hız. Musa'dan önce öldüğünü söyleyerek tarihî gerçeklikten hareketle ve aklî yorumlarla hadisin yanlış te'villerden kurtulmasını sağlamaktadır.

el-Câhız, Şia'nın Hız. Ebû Bekir'i eleştirmeleri üzerine, hadisçilerin Hız. Peygamber'in şöyle dediği hususunda ittifak ettiklerini belirtir: 'Ümmetimden yetmiş bin kişi hesap görmeksizin cennet'e girecektir. Bunun üzerine Ukkâşe b. Mihsen (ö.11/633), 'Ya Rasulallah! Allah'ın beni onlardan kılmasına dua et!' dedi. Hız.

177, 179, 182, 184-185, 330; Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 30-33 (II/ 1870-1871); İbn Mâce, Mukaddime, 11 (I/45, H.N.:121); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 20 (V/ 641, H.N.:3731)

⁷⁰⁰ Krş:et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, I, 256

⁷⁰¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.154-156

⁷⁰² el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.156-158

Peygamber de 'Sen onlardansın' buyurdu"⁷⁰³ el-Câhız, söz konusu Sahâbenin hicretin 11. yılında Buzaha bölgesinde mürtedlerle yapılan savaşta Hz. Ebû Bekir'in emrini yerine getirirken şehit olduğunu, dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin masiyet olamayacağını ve onun eleştirilmesinin hata olduğunu ifade eder⁷⁰⁴. Yine el-Câhız, Şia'nın Zeyd b. Suhân'ın Cemel savaşında Hz. Ali'ye itaat ederken öldüğünü ve onun hakkında Hz. Peygamber'in : 'Zeyd, o Zeyd ki, onun bir azası kendisinden önce cennete girecektir'⁷⁰⁵ dediğini naklederek; söz konusu savaşta Hz. Ali'nin diğerlerinden daha haklı olduğunu iddia etmeleri üzerine, şu eleştiriyi yapmaktadır: "söz konusu hadiste kastedilen, Allah'a itaat yolunda elinin kesildiğidir. Fakat Zeyd'in elinin Nihavend (21/642) savaşında, Hz. Ömer'in emrini yerine getirirken kesildiği konusunda icma vardır"⁷⁰⁶ Böylece el-Câhız, tarihî bir olaydan istifade ederek hadisin yanlış yorumlanmasını engellemeye çalışmaktadır.

e) Sahâbe Ameline Aykırılık

el-Câhız, sahabîlerin uygulamaları ile hadislerin çelişmesi halinde sahabîlerin uygulamalarına öncelik verdiği görülmektedir. Hz. Hasan'ın kadınlarla konuştuğunu ve onlara baktığını zikreder⁷⁰⁷ ve der ki: "Hz. Hasan çağının en faziletlisiydi. O, kadınlara bakma ve onlarla konuşmanın haram ve ayıp olduğu kanaatinde olsaydı, bu fiilleri yapmazdı...Bu iki rivayet Haşeviye'nin "birinci bakış helal ikinci bakış ise haramdır"⁷⁰⁸ şeklindeki rivayetlerini iptal etmektedir. Çünkü kadınlara konuşurken konuşma esnasında bakışların adedi sayılamaz. Ancak haram bakışla saç, elbise ve elbisenin gizlediği şeye bakma kast olunuyorsa; bu ancak eş ve veli için helal, bunun dışındakiler içinse haramdır⁷⁰⁹.

f) Te'vil

el-Câhız, bütün bu ilkelerini hadisleri reddetmek için değil, bilakis hadislere makul te'viller getirebilmek, hadisleri anlamak ve çelişkiden kurtarmak için

⁷⁰³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 408; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.47; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 271, 401; III, 351; el-Buharî, 75 Tıbb, 17, 42 (VII/16, 26); 81 Rikâk, 50 (VII/199); Muslim, 1 İman, 374 (I/199-200); et-Tirmizî, 35 Sıfâtu'l-Kiyâmet, 16 (IV/631 H.N.:2446)

⁷⁰⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.249

⁷⁰⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, I, 393

⁷⁰⁶ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.249-250; Fakat bazı rivayetlerde Zeyd'in eli Celûla savaşında (16/637) kesildiği rivayet olunmaktadır. Bkz: İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf, *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Thk.:Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, 1412, II, 555

⁷⁰⁷ el-Câhız, *el-Kiyân*, II, 153

⁷⁰⁸ Câhız, Hz. Ali'den rivayet olunan hadisi kastediyor olmalıdır. Bu hadisin kaynakları içim bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 7; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 351, 353, 357; ed-Darimî, 30 Rikâk, 3 (II/606 H.N.: 2712); Ebû Davud, 12 Nikah 43 (II/610H.N.:2149); et-Tirmizî, 41 Edep, 28 (V/101H.N.:2777)

⁷⁰⁹ el-Câhız, *el-Kiyân*, II, 153-154

benimsemiş görünmektedir. Köpeklerin öldürülmesi ile ilgili rivayetleri uzun uzadıya tartıştıktan sonra “bu hadisleri Hz. Peygamber’in bir sebebe binaen söylemiş olabileceğini” belirtmesi bu anlayışın bir ürünüdür. O, aynı zamanda sahabîlerin bazı uygulamalarının da bir sebebe binaen olduğunu belirtir. Örneğin; Hz. Osman’ın güvercinleri, Hz. Ömer’in de horozları öldürtmek istemesinde benzer sebeplerin olduğuna işaret etmektedir⁷¹⁰.

el-Câhız, Şuubiyye’nin, diğer milletlerin Araba üstünlüğünü savunduklarını söyleyerek düşüncelerinin dayanak noktalarını eleştirir. Siyasi nitelikli bir hareket olmasına rağmen hadisleri⁷¹¹ de kullanan Şuubiyye, İslam’dan önce, mülk ve nübüvvetin onlarda olduğu için Acemleri, Araplardan daha şerefli sayarlar. el-Câhız’a göre peygamberlik ve mülk, Acemlerin elinde olduğu dönemde, Araplara göre üstün bir konumda idiler. Ancak söz konusu hususlar (peygamberlik-mülk), Arapların eline geçtikten sonra Araplar onlardan daha üstün hale gelmişlerdir. Mevâli, Acemi Araba üstün tutsa da, hadislere göre Arap, Acem’den daha büyük şerefe sahiptir. el-Câhız, İsmail Peygamber’i Acem olarak kabul eden Şuubiyye’yi eleştirerek, Allah’ın onu Araplaştırdığını şöyle ifade eder: “Allah (c.c.), Araplara mevlâ olması hasebiyle Acemi, Arap kılmıştır. Tıpkı Araplar’ı Kureyşli’lere müttefik olmaları dolayısıyla Kureyşli kıldığı gibi. İsmail (a.s.)’i de Acem iken, bilâhere Arap kılmıştır. Hz. Peygamber’in, “Şüphesiz İsmail (a.s.) Araptı”⁷¹² sözü olmasaydı, biz de Acem’den başka bir ırk olmayacaktık. Çünkü Arap, Acem olmadığı gibi, Acem de Arap olmuyor. Ancak Hz. Peygamber’in sözüyle İsmail’in Acem iken Allah’ın onu Araplaştırdığını biliyoruz⁷¹³. Aynı şekilde; “kavmin mevlâsı onlardandır”⁷¹⁴ ve “Velâ’e yakınlıktır”⁷¹⁵ sözlerinde de aynı husus söz konusudur... Ben burada öğünmekle fesad iddia etmiyor, şerre kapı

⁷¹⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 191

⁷¹¹ “Kavmin mevlâsı onlardandır” ve “Velâ’e yakınlıktır” hadisleri kastedilmektedir.

⁷¹² Bu hadise kaynaklarda rastlanmamıştır.

⁷¹³ el-Câhız bir diğer eserinde de aynı konuyu biraz daha detaylandırır: “Mevlânın bir çok bakımdan Arablar’dan sayılması, bütün medenî münasebetlerde onlardan sayılması, Allah’ın dayıyı baba, müttefiki kan akrabası, kız kardeşin oğlunu asıl kabileden saymasından daha çok hayreti mucip değildir... İsmail (a.s.), iki yabancıнын çocuğu olduğu halde Arablar’dan sayıldı. Zira Allah, telkin ve terbiye edilmeden İsmail (a.s.)’i fasih Arapça ile konuştu... Araplara ait hususları onun bedenine yerleştirdi. Onu, bu tertip üzere yarattı. Ona Araplar’ın tabiatını ve ahlakını verdi. İsmail (a.s.)’i Arapların cömertliğinin, onurluluğunun en iyisine, en şereflişine sahip olarak yarattı. Bu meziyetleri, onun risaletinin ve nübüvvetinin delili kıldı. O, böylece bu nesebe, en layık kimse oldu.” Bkz.: el-Câhız, *Menâkıb*, I, 30-31

⁷¹⁴ et-Tayâlisî, *Musned*, s.131; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 324, 368; İbn Hanbel, *Musned*, III, 448, IV, 35, 340, VI, 8, 10, 390; ed-Darimî, 17 Siyer, 82 (II/558, H.N.:2531); el-Buharî, 85 Ferâiz, 24 (VIII/11); Ebû Davud, 9 Zekât, 29 (II/298, H.N.: 1650); et-Tirmizî, 5 Zekât, 25 (III/46, H.N.:657); en-Nesaf, 10 Zekât, 97 (V/107, H.N.:2610)

⁷¹⁵ er-Rabî’ b. Habîb, *Musned*, s.261; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 5; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 308; ed-Darimî, 17 Ferâiz, 53 (II/685, H.N.:3163)

aramıyorum. Azad etmenle şerefe nail olduğunu bilen kölenin senden daha üstün olduğunu ileri sürmesinden daha ağır bir şey var mı?”⁷¹⁶

Görüldüğü gibi el-Câhız, Arapların Acem'den daha büyük şerefe sahip olduğunu ifade etmek için, Şuubiyye tarafından yanlış yorumlanan “kavmin mevlâsı onlardandır” ve “Velâ'e yakınlıktır” gibi hadislerin te'vilinin nasıl olması gerektiğini izah eder.

Bunlara ilaveten el-Câhız'ın, manalarını kapalı bulduğu bazı hadisleri reddetmek yerine te'vil yaptığı görülmektedir. Örneğin; el-Câhız, bazı hayvanların fasıklardan olduğunu ifade eden “Fasıklar: Yılan, çaylak, fare, akrep ve vahşi/kuduz köpektir”⁷¹⁷ şeklindeki hadisi reddetmek yerine, şu yorumları yapmaktadır: “Hac esnasında harem bölgede bunlar nasıl öldürülür. Eğer fâkihseniz biliyorsunuz ki karganın fisk, farenin de fuvaysıka (fasıkcık) diye isimlendirilmesi, iblisin ya da fasıkın isimlendirilme şekli değildir. Zira fasık adamlara “Habîs” denir. Yine Hz. Peygamber buyurdu ki: “Kim şu habîs (kokusu hoşça gitmeyen) –Soğan ve sarımsak gibi- sebzedden yerse asla mescidimize yaklaşmasın”⁷¹⁸. Ayeti kerimede de “Murdar olan kadınlar, kötü erkekler içindir”⁷¹⁹ buyrulmaktadır. Görüldüğü gibi “Habîs” kelimesinde üç farklı anlam olduğuna göre yukarıda belirtilen hadisteki “fasık” kelimesinin de bazı anlamları olması mümkündür”⁷²⁰.

Abdullah b. Mes'ud (ö.32/652) 'dan “kim bir yılan öldürmüştü kafir öldürmüştür”⁷²¹ şeklinde rivayet edilen sözü, iğneleyici bir üslûpla şu şekilde eleştirmektedir: “İşte bu en-Nazzâm'ın ashabından olan İbn Hâit (ö.?)'in ve arkadaşlarının ilgileneceği şeylerdendir. Onun te'vili ve anlamı yine aynı Sahâbeden gelen bir diğer rivayette mevcuttur: “kim bir yılan veya akrep öldürürse sanki bir kafiri öldürmüş gibidir”⁷²²

⁷¹⁶ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 21-22

⁷¹⁷ Söz konusu hadis için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 20 Hacc, 90 (I/357); Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, IV, 442; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 351; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 164; ed-Darimî, 5 Menâsik, 19 (I/367 H.N.:1824); Muslim, 15 Hacc, 67-77 (I/856-858); İbn Mâce, 25 Menâsik, 91 (II/1031-1032 H.N.:3087-3089); en-Nesâî, 24 Hacc, 113-114, 118-119 (V/208-211 H.N.:2879-2880, 2888-2889)

⁷¹⁸ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 1 Salât, 30 (I/17); Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, I, 444-446; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 249, V/136; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 13, 20, 264, 266, 429; III, 12, 186, 374, 380; V, 26; ed-Darimî, 8 Et'ime, 21 (II/426 H.N.:2059); el-Buhârî, 10 Ezan, 160 (I/207-208); 70 Et'ime, 49 (VI/213); 96 İ'tisam bi's-Sunnet, 24 (VIII/159); Muslim, 5 Mesacid, 68-78 (I/393-396); İbn Mâce, 5 Salât, 58 (I/324-325 H.N.:1014-1016); Ebû Davud, 26 Et'ime, 40 (IV/170-172 H.N.:3822-3826); en-Nesâî, 8 Mesacid, 16-17 (II/43-44 H.N.:705-706)

⁷¹⁹ 24 Nur, 26

⁷²⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 306

⁷²¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, s. 108; Bu hadis Hz. Peygamberin sözü olarak rivayet olunmuştur. Bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s. 42

⁷²² el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 293; Hadis için bkz: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 436

Bütün bunlara ilaveten el-Câhız'ın bir hadis hakkındaki yaptığı yorumlara bakıldığında onun farklı te'villere gelebilecek hadisleri kabul etmediği de görülmektedir: “Şayet bu hadisin, aslında ve (mahrecinin) kaynağının sıhhatinde, te'vilinde ve fer'inde ihtilaf edilmişse; aslındaki hüccet ihtilafı yok eder. Fer'iyile delil getirme ise birbirini dengeler. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'in imametini, bu görevi hak edişini nasıl inkar edebilir.

Bu hadis, aslı ve (mahrecinin) kaynağının sıhhati üzerinde ittifak edilip te'vile ihtimal vermeyerek sadece tek bir manaya gelecek tarzda rivayet edilseydi; alimler bu hadisin te'vilinde ihtilaf etmezler, fakihler bu hadisten dolayı çelişkiye düşmezler, kalbi iyi niyetli ve ifadesi güzel olan herkes için hadisin manası açık olurdu....”⁷²³

Sonuç olarak el-Câhız, zaman zaman hadislerin senedine yönelik tenkitlerde bulunmuşsa da, çoğunlukla hadisin metnini eleştirmiştir. Eleştirdiği hadisleri çoğunlukla reddetmek yerine te'vil ve anlama cihetine gidip bir izah yolu bulmaya çalışması önemli bir noktadır. Bu açıdan bakıldığında onun hadis karşısında anlayıcı ve açıklayıcı bir tavır içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. el-Câhız, hadisleri Kur'an'a arz etmenin gerekliliğine inanmış fakat bu konuda uydurma bir hadisi delil getirme zaafından kurtulamamıştır.

3.Uydurmalar Karşısında el-Câhız

Folklorik ve mitolojik yaygın bilgilerin bazen Hz. Peygamber tarafından da tekrarlandığı veya ona nispet edildiği bilinmektedir. Bu tür rivayetlerin halkın sözlü kültürünün bir hikâyesi olduğu aşıkardır. Hz. Peygamber de Arap toplumu arasında bulunduğu için sözlerinde Arap toplumunun telakkilerini yansıtan izlere rastlamak mümkündür. el-Câhız, halkın sahip olduğu “Bin bir gece” masallarını andıracak mitolojik bilgiyi küçümsemekte ve halkı cahil, masalları seven ve olması gerektiği gibi Allah'ı algılamayan kimseler olarak tavsif etmektedir.⁷²⁴ el-Câhız, eski Arap kültür ve inançlarıyla ilgili söylenti ve hurafelerin, hadis diye rivayet edilmesine karşı çıkmış ve bunları hadis olarak rivayet edenleri eleştirmiştir. el-Câhız, horoz ile karganın içki arkadaşı olması⁷²⁵, hüdhdüd kuşunun anasının cenazesini başının içine defnetmesi, kurbağanın tesbih etmesi, güvercinin boynundaki gerdanlık ve buna benzer rivayetlerin bizzat “Araplara ait söylenti ve hurafeler” olduğunu ve “Araplar tarafından darb-ı mesel haline” getirildiklerini söylemektedir. O, bu tür rivayetlerin aslında hadis olmadığını,

⁷²³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.148-149

⁷²⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 304, 308, 311; II, 104, 321-322; IV, 68-69; 287-289

⁷²⁵ Age., II, 319

bunların ancak toplum muhayyilesinde yaşayan mitolojik anlatımlar olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁷²⁶. el-Câhız, “yılan balığının, keler ve köpeklerin mesholunduğu, güvercinin şeytan olduğu hakkındaki hadisleri, her şeyi bildiğini iddia eden bazı kardeşlerimize yazdığımız mizah türlerindedir” diyerek böylesi rivayetlere itimat etmediğini, bunları sadece mizah olsun diye naklettiğini ifade etmiştir⁷²⁷.

el-Câhız’ın, geçmiş tarihe, gerçek gibi nakledilmiş eski efsanevi kanaatlere dair haberleri nakletmesinin bir diğer nedeni de ansiklopedist bir yazar olmasıdır⁷²⁸. O, bu rivayetlerden bazılarını nakletmesinin bir diğer sebebini de sözlerin sanatsal güzellikleri içermesine bağlamaktadır⁷²⁹. Buna rağmen el-Câhız, yalan haber ve hurafeleri kabul eden bir kimliğe sahip değildir⁷³⁰. Bu tip sözleri ancak cahillerin doğrulayabileceğini ifade etmiştir⁷³¹. Hatta eski Arapların kültür ve inançlarıyla ilgili olan bu tip haberler, halk hikayecisi denebilecek kıssacıların işine yarıyordu. Zira saf ve cahil halk, kıssacıların her sözüne itimad etmekteydi⁷³². el-Câhız ise hakkı söyleme konusunda Allah’a dua etmekte⁷³³ ve yalan sözden daima Allah’a sığınmaktadır⁷³⁴. el-Câhız, zaman zaman rivayet ettiği naklin uydurma olduğunu da ifade etmektedir⁷³⁵.

el-Câhız, hadisçileri hurafeleri rivayet etmek, sahihi reddetmek ve zayıfı sahih kılmakla suçlamıştır⁷³⁶. O, “bu hadisi haberleri uyduran bir kişiden aldım, onu itham ediyorum”⁷³⁷ derken uydurma rivayetlere iltifat etmediğini de vurgulamaktadır. Ayrıca el-Hubâb b. Cebele ed-Dakkak⁷³⁸ (ö.218 H.)’ın hadis uydurduğunu söyleyerek raviler hakkında da bilgiler vermeye çalışmıştır⁷³⁹. Yine “hayvanları öldürme hakkında Ubeyd⁷⁴⁰ (ö.?) bize çok tuhaf şeyler anlattı. Şayet Ubeyd güvenilir kaynak olsaydı onun rivayetlerinin hepsini söyledim. Fakat bu kitabın beyaz sayfaları Ubeyd’e ait olan

⁷²⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 238; II, 320-321; III, 410, 510-511; IV, 79-82

⁷²⁷ Age., I, 308

⁷²⁸ Age., VI, 77-79

⁷²⁹ Age., II, 208

⁷³⁰ el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.187

⁷³¹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.245

⁷³² el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 347-348

⁷³³ el-Câhız, *Menâkıb*, I, 5

⁷³⁴ Age., I, 5

⁷³⁵ el-Câhız, *el-Biğâl*, II, 223-224

⁷³⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 302; VI, 36-37

⁷³⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 360

⁷³⁸ Yalancıdır, hadisleri terk edilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 200

⁷³⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 339

⁷⁴⁰ Kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

herşeyden daha hayırlıdır”⁷⁴¹ ifadeleriyle herkesten rivayette bulunulmayacağını da ifade etmiştir.

el-Câhız, İbn Abbas (ö.68/687)’a atfedilen bir çok hurafe ve uydurmanın onun tarafından söylenmesinin mümkün olmadığını hatta buna inanmanın bile güç olduğunu söylemiştir⁷⁴².

Ayrıca el-Câhız, zındıkların hadis uydurduklarını ve hadisleri tahrif ettiklerini de belirtir. Özellikle İbn Ebi'l-‘Avcâ (ö.160/776 civarı)⁷⁴³, İshâk b. Tâlût⁷⁴⁴ ve en-Nu’mân b. el-Munzir’in⁷⁴⁵ adlarını zikreden el-Câhız, bu kimseleri hadis uydurup yaymakla itham etmiş; fakat bu hadislerin ne olduğunu açıklamamıştır⁷⁴⁶.

Buraya kadar el-Câhız’ın haber, sünnet, hadisleri kullanma, yorumlama, müdafaa, uydurma hadisler karşısındaki tavrı ve hadis tenkitçiliği gibi konulardaki görüşlerini ele aldık. Bundan sonra ele alacağımız konu, el-Câhız ile hadisçiler arasındaki çekişme ve bunların nedenlerini incelemek olacaktır.

⁷⁴¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 248

⁷⁴² Age., I, 309

⁷⁴³ Öldürüleceğini anlayınca helalleri haram, haramları helal kılacak 4.000 hadis uydurduğunu itiraf etmiştir. Bkz.: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 61

⁷⁴⁴ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, s.296

⁷⁴⁵ Halife el-Mehdî (ö.169/785) tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bkz.: Age., s.296

⁷⁴⁶ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

eI-CÂHİZ İLE HADİSÇİLER ARASINDAKİ MÜCADELE

el-Câhız ile hadisçiler arasındaki mücadele incelendiğinde tarafların birbirlerini itham etmeleriyle birlikte, birbirlerinin görüşlerinden de yararlandıkları anlaşılmaktadır. Birbirlerine karşı olan sert tutumlarında ise hadisçilerin el-Câhız'ı bid'atçilik ve hadis uydurmakla; el-Câhız'ın da hadisçileri heva ehli olmakla nitelendirmesi ön plana çıkmaktadır.

A-el-CÂHIZ'IN HADİSÇİLERE KARŞI TUTUMU

Hadisçilerin görevi, rivayetleri önceki nesillerden alıp, sonraki nesillere nakletmek olunca, mesailerini daha çok hadisleri ve âsârı dinleme, rivayet etme, onları tasnif ederek yazıya geçirmek gibi işlere ayırmışlardı¹. Hadis ehli, hadisin sahihini sakîminden ayırmak amacıyla çalışmalar yapmış olsalar da metin tenkidine gereken ağırlığı verdiklerini söylememiz mümkün değildir. eş-Şa'bî (ö.103/721)'nin “Bizler fakih değiliz. Lakin hadisi işitip fakihlere ve birşeyi öğrenince ilmiyle amel edenlere rivayet etmiş bulunuyoruz”² sözünde bu gerçek itiraf edilmektedir. Hadis ehli, çok az istisnalarla birlikte, nasslardan bağımsız reye, aklî istidlallere ve kişisel yorumlara karşı çıkmışlardır³.

Buna karşılık el-Câhız'ın senedden daha çok metne önem veren ve aklî yorumlarda bulunan bir kişiliğe sahip olduğunu daha önce de ifade etmiştik. el-Câhız, hadisçilerin ravi tenkidiyle alakalı yaptıkları eleştiriler hakkında şöyle der: “Hadis ashâbı, haberlerin tashihinde ve ricalin tenkidinde benzerini duymadığımız hükümler veriyorlar. Hatta bunda tarafsızlıklarını yitirecek, insaf ölçülerini aşacak ve sırf cerhe olan meyillerini gösterecek kadar ileri gittiler”⁴. Hurafe ve efsanevî kanaatleri içeren haberleri rivayet etmeleri sebebiyle de onları şu şekilde eleştirmektedir: “Sizler hurafelerle dolusunuz. Sahihi kabul etmemekte ve zayıfı sahih kılmada güçlüsünüz. Meşhur hadisin te'vilini hevanıza göre yaparsınız. Size itiraz ediyoruz. Sizin karşınızdayız”⁵. Fakat el-Câhız'ın da sahih, zayıf ve uydurma demeden bir çok rivayeti naklettiğini dikkate aldığımızda bu ithamların yersiz olduğunu söyleyebiliriz. Hadisçileri hurafe kanaatleri içeren haberleri nakletmekle itham eden el-Câhız'ın uydurma rivayetleri nakletmesine ve hadis alimleri tarafından zayıf, uydurmacı olarak

¹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.57

² ez-Zehabî, *Siyer*, IV, 303

³ Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*, Kitâbiyât, Ank., 2000, s.59

⁴ el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 280

⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 302

vasıflandırılan bazı ravilerden rivayette bulunmasına bir anlam veremiyoruz. Üstelik bu rivayetleri eleştirmeyip delil olarak kullanması da diğer bir müşkil konudur.

Yine O, hadis alimlerini incelemeleri ve araştırmaları eksik olmakla ve araştırmaktan kaçınmakla suçlamıştır⁶. Onları rivayet ettikleri şeyler hakkında akıllarını işletmediklerinden dolayı eleştirmiştir. Hadis alimleri rivayet ettikleri şeyleri, illet ve sebepleri ile nakletmiş olsalardı, zahmet ve meşakkat azalmış olurdu. Fakat rivayet ettiklerinin çoğunu delilsiz ve sebepsiz olarak nakletmişlerdir. Onlar, hadislerin zahirine önem vermişler, illet ve sebepleri hikaye etmemişlerdir⁷. Onlar, hadislerin esas manalarını anlayacak kimseler olmadıkları gibi, hangi çeşidinin merdûd olduğunu, hangi çeşidinin te'vil edilmiş hangisinin ise, 'bu ancak bazı kabilelerin uydurduğu hikayelerdir', denecek cinsten olduğunu da bilmezler⁸. Ayrıca el-Câhız, hadisçilerin hurafe olan bazı rivayetleri tevil etmeye çalışmalarını da eleştirmektedir. O, bazı hayvanların mesh edilmiş (insandan hayvana dönüştürülmüş) eski ümmetler veya varlıklar olduğuna dair haberleri nakleden hadisçilere şöyle seslenir: "Keler ve yılan balığının mesh olunan ümmetlerden olduğu, istakozun önceden bir terzi olduğu, fakat iplikleri çaldığı için mesh edildiği ve hırsızlığının işareti olarak bazı ipliklerinin üzerinde bırakıldığı, farenin değirmenci olduğu,... vb. bir çok rivayeti nakledip bunlar hakkında en iğrenç te'villere giriştiniz"⁹. Görüldüğü üzere el-Câhız, hadisçileri hurafeleri nakletmek, sahih hadislerle karşı çıkmak, zayıfları düzeltmemek ve hadisleri doğru yorumlamamakla itham etmiştir¹⁰.

Bu eleştirilerin yanı sıra el-Câhız'ın, hadislerle dair yaptığı bazı yorumlarda bir kısım hadisçilerin görüşlerine itibar ettiğini de görmekteyiz. Nitekim bir rivayeti değerlendirirken "Âsâr ehli, bize bu konuda herhangi bir haber nakletmedi" demektedir¹¹. el-Câhız, haberler konusunda da hadisçilere müracaat edilmesi taraftarıdır. Örneğin; Hz. Ali'nin din ve fıkhıta ashabın en doğru görüşlüsü olup olmadığını ancak Fukahâ ve Ashabu'l-Âsâr'a sormakla öğrenilebileceğini söylemektedir¹². el-Câhız, genelde hadisçilerden bahsederken eleştirel anlamda olmadan

⁶ el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 273

⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 339

⁸ Age., IV, 289

⁹ Age., I, 297

¹⁰ Age., 304-305

¹¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.98-99

¹² Age., s.94; Konuyla ilgili örnekler için bkz: el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*İstihkaku'l-İmame*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, IV, 208

“Hummâlu’l-Ahbâr”¹³, “Hummâlu’l-Hadis”, “Ashabu’l-Âsâr”¹⁴ ve “Ehlu’l-Hadis”¹⁵ gibi ifadeleri de kullanmaktadır¹⁶.

Bazı konularda el-Câhız’ın “Hadis ehli, bize bu konuda herhangi bir haber nakletmedi”, “Ashâbu’l-Ahbâr ve Hummâlu’l-Âsâr, Hz. Peygamber’in şöyle dediği konusunda icmâ etmişlerdir...”¹⁷ “Siz Âsâr ehli değilsiniz, bilmiyorsanız gidin Âsâr sahiplerine sorunuz”¹⁸ diyerek cevaplar vermesi, hadisçilerin rivayetlerine zaman zaman ihtiyaç duyduğunu ve ihtilaf anında onlara niçin danışılması gerektiğini göstermektedir. el-Câhız, “Bir fakih veya hadisçi gösterin ki, bu dediğinizi teyit etsin”¹⁹, “Bir hadisçi gösterin ki, bu görüşünüzü desteklesin” sözleriyle de muhaddislerin tanıklığına ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. O, Hz. Ali’nin fazileti hakkında ileri sürülen bazı hadislerin sıhhati konusunda hadisçilerin tanıklığına başvurmaktadır²⁰. Yine bu konuyla alakalı olarak Şia ile yaptığı bir tartışma esnasında şunları söylemektedir: “Biz bir hadisin zayıflığını iddia edersek, siz bizim görüşümüzü itham ediyorsunuz, bizim meyletmemizden ve hata etmemizden korkuyorsanız, hadis râvilerine (Hummâlu’l-Hadis) ve eser sahiplerine (Ashâbu’l-Eser) itirazda bulunun. Çünkü bizim tartışma konusu yaptığımız şeylerin onlar nezdinde cevabı vardır. Bize göre karışık olan meselelerin bilgileri de onlarda vardır”²¹.

O, zaman zaman bazı ünlü muhaddislerin yorumlarına değer vermektedir. Örneğin; “Zamana sövmeyiniz, zira zaman Allah’dır”²² hadisini naklettikten sonra bunun en güzel açıklamasının, Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/814) tarafından yapıldığını belirterek bu konuda Abdurrahman’ın şu izahı yaptığını nakletmektedir: “Bizce bunun izahı şöyledir: Söz konusu edilen kavim²³, ‘Bizi dehr’den başka bir şey helak edemez’²⁴ dediklerinde, Hz. Peygamber ‘bu dehr dedikleri, Allah’dır’ buyurmuştur”²⁵.

¹³ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.98-99

¹⁴ Age., s.15

¹⁵ Age., s.150

¹⁶ el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.178

¹⁷ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, s.249

¹⁸ Age., s.161

¹⁹ Age., s.170

²⁰ Age., s. 150-151

²¹ Age., s.150-151

²² Hemmâm b. Mûnebbih, *es-Sahîfe*, s.108 H.N.:117; Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 56 Kelâm, 3 (II/984); İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 395, 491; el-Buhârî, 78 Edep, 101 (VII/ 115); Muslim, 40 Edep, 15 (II/ 1763)

²³ Burada kastedilen kavim, öldükten sonra dirilmeye inanmayan ve maddeci kafirlere uyan Arap müşrikleridir. Bkz: et-Taberî, *Camiu’l-Beyân*, XXV, 151

²⁴ 45 Casiye, 24

²⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 340

Görüldüğü üzere el-Câhız, rivayet konusunda hadisçilere karşı “bu işi ben bilirim, sizler hadis rivayetinden bir şey anlamazsınız” gibi bir argüman ileri sürmemiştir. Bunun aksine sık sık fakih ve muhaddislerin²⁶ tanıklığına başvurarak haber rivayeti konusunda eksikliğini dile getirmiştir. el-Câhız, Hz. Peygamber’in Hz. Ali’yi kardeş olarak seçtiğine dair iddialarını cevaplarken de “Biz, her ne kadar da rivayet ediliş şekli hadis gibiyse de, Hz. Peygamber’in Hz. Ali’yle kardeş olduğuna dair hadis ehlinin (Ashâbu’l-hadis) güvendiği bir isnat bulamadık”²⁷ diyerek onların güvenilir bulunduğu isnatlarla gelen bir hadisin delil alınması gerektiğini belirtmiştir.

el-Câhız’ın hadisçiler hakkında hem eleştiriler yapması, hem de onların tanıklığına başvurması ilk bakışta çelişki gibi algılanabilir. Dolayısıyla el-Câhız’ın hangi hadisçileri eleştirdiği, hangilerini bu eleştirilerin dışında tuttuğunu tespit etmek gerekmektedir. Yani Ehlü’l-Hadîs, Ashâbu’l-Eser dediği grup ile sıkça eleştirdiği Haşviyye grubu kimlerdir?

Kaynaklarda Ehlü’l-Hadîs olarak vasıflandırılan kimseler incelendiğinde, bu ekolün teşekkülünde en fazla rol oynayanların ölüm tarihlerinin, 130/747 yılından sonraya rastladığı ve bunların çeşitli şehirlerde belli şahıslar etrafında toplanan kimselerden oluştuğu görülmektedir. Ekolün etrafında teşekkül ettiği şahıslar arasında şunlar da yer almaktadır: Hammâd b. Seleme (ö.165/781), Hammâd b. Zeyd (ö.179/793), Abdullah b. el-Mubarek (ö.181/797), Yahya b. Sa’îd el-Kattân (ö.198/813), Nadr b. Şumeyl (ö. 203/818) ve Yezid b. Harun (ö.206/821)²⁸. Bu şahısların bazılarının el-Câhız’ın hadis hocası olması, bazılarının eserlerinden rivayet etmesi göz önüne alınırsa bu kimseleri eleştirmede aşikardır.

el-Câhız’ın hadisçilere yaptığı eleştirilere baktığımızda, özellikle Haşviyye ve Nâbite denilen iki nitelemeyle karşılaşıyoruz²⁹.

1-Haşviyye

Sözlükte “Haşv”, boş, manası ve dayanağı olmayan söz, artık, fazla, yastık ve benzeri eşyanın içini dolduran nesne, dolma içi demektir. “Haşv” kelimesi insan veya bir sözü nitelemek için kullanılırsa, güvenilemeyecek kimse, itimat edilemeyecek boş

²⁶ el-Câhız, hadisçiler için “fakih muhaddisler” tabirini kullanmaktadır. Bkz: el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.448

²⁷ el-Câhız, *el-’Usmâniyye*, s.162

²⁸ Geniş bilgi için bkz: Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.50-57

²⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Davud (ö.316/928) ile yaptığı konuşma da bu gruplarla konuşmadığını da söylemektedir. Bkz:el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XII; 213; İbn Asâkir, *Tarih*, XLV, 432; ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 530

söz anlamına gelmektedir. “Huşvetu’n-Nâs” insanların sefil güruhu demektir³⁰. el-Câhız da “Haşv” kelimesinin bu lügat anlamlarını aynen kullanmıştır³¹. Nisbet ekinin ilavesiyle oluşturulan “Haşviyye” kelimesi “Haşeviyye” şeklinde de okunmaktadır³².

Tarihte ilk defa “Haşviyye” kavramı, kaba bir mücessime telakkisi ifade eden hadisleri, hiçbir tenkit ve tetkike tabi tutmaksızın hatta diğer hadislerle tercih ederek, sahih hadis addedip, harfiyyen tefsir eden bazı hadis ashabı hakkında kullanılan ve hakaret ifade eden bir tabirdir. Haşviyye, teşbih ifade eden rivayetlerin “nasıl olur” tarafı üzerinde durmadan, (bilâ keyf) Allah’a insan sureti izafe eden tabirleri kullanmakta sakınca görmüyorlardı³³. Bir diğer tanıma göre haşviyye, dinî konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece nakle itibar eden ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantı kuramayarak teşbih ve tecsîme kadar varan telakkileri benimseyen kimselerdir³⁴.

Çalışmamızda Haşviyye’nin tarihî gelişimini ele almak gibi bir amacımız olmamasına rağmen bu sıfatın, hadisçiler için ilk defa ne zaman ve kimin tarafından kullanıldığı konusunu kısaca ele almanın konuyu daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

İbn Teymiyye (ö.728/1328)’ye göre, Haşviyye tabirini ilk defa, Abdullah b. Ömer (ö.73/693)’in “Haşvî” olduğunu iddia eden Amr b. Ubeyd (ö.144/761) kullanmıştır³⁵. Tehânevî (ö.1158/1754) ise bu tabirin ortaya çıkışını, nakli temel alan, akla ve düşünceye hiç değer vermeyen bazı kimselerin el-Hasan el-Basrî (ö.110/728)’nin ilim meclisinde, bir takım saçma ve lüzumsuz sözler söylemeleri üzerine, onlara “Halkanın kenarına (haşv) gidiniz” demesine bağlamıştır³⁶.

Bu nitelemenin, hadisle meşgul olan bazı kimseler bağlamında kullanımına bir diğer örnek de halife Ebû Cafer el-Mansur (ö.158/775)’un, İbn Cureyc (ö.150/767)’in kaleme aldığı hadis kitabını inceledikten sonra, “... şu fazlalıklar (el-Haşv) olmasaymış, ne de güzel olacaktı”³⁷ şeklinde yaptığı değerlendirmedir. Yine Ebû Hanife

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 178-182; eş-Şezer, *Elfâz*, s.334

³¹ el-Câhız, *et-Teşbih*, I, 289; el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 90; IV, 92; VI, 12; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 137

³² Tehânevî, Muhammed Ali el-Farûk, *Keşşâfu İstılâhâtî'l-Funûn*, Haz.: Emîn el-Hûlî vd., Beyrut, 1998, II, 166

³³ Komisyon, “Haşviyye”, İA, İst., t.y, V, 357

³⁴ Yurdagür, Metin, “Haşviyye”, DİA, İst., 1996, XVI, 426

³⁵ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam, *Minhâcu's-Sunne*, Thk.:Muhammed Reşad Salim, Riyad, 1406/1986, II, 520-521

³⁶ Tehânevî, *Keşşâf*, II, 166-167

³⁷ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, X, 404; ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 329

(ö.150/767)'nin söz konusu nitelendirmeyi Şu'be b. el-Haccac (ö.160/776) için kullandığı da rivayet olunmaktadır³⁸.

el-Câhız Ömer b. Abdülaziz (ö.102/720)'in bu nitelemeyi, aklını kullanmayan, sadece kargaşa çıkararak halk yığınları anlamında kullandığını söyler³⁹.

Öyleyse Haşviye kavramı el-Câhız'dan önce ortaya çıkmış bir nitelendirme değildir. Bu nitelendirmenin el-Câhız tarafından kullanımı ise şöyledir: O, “*Risâle fî Nefyi't-Teşbih*” adlı risalesinin girişinde halk arasında teşbih fikrinin yaygınlaşmasından şikayet eder ve çok kalabalık halk kitlelerine bunun bulaştığından dert yanar⁴⁰. Yine Hristiyanlara yazdığı reddiye de Hristiyanlar'ın teşbihçi yaklaşımlarla dolu, Maniheist ve Mecusî motifler içeren eserlerinin halk arasında yayıldığını; halkın avâm kesiminin bu Hristiyanlar'a ve görüşlerine sempati ile baktıklarını söyler. Böylece teşbih anlayışının Yahudi, Râfizî, Müşebbihe, Haşviye ve Nâbite gibi zümrelere egemen olduğunu, dolayısıyla halkın avâm kesiminin de bunlardan etkilendiğini kaydeder⁴¹. Bu anlamda el-Câhız, “Haşviye” kavramını teşbih anlayışını benimseyen aşırı Şîi gruplar, Hermetik ve Gnostik kökenli oluşumlar ve Nâbite gibi hadisçi zümreler için kullanmaktadır. Bir diğer eseri olan *Halku'l-Kur'an*'da ise Haşviye nitelendirmesine sık sık atıfta bulunur⁴². el-Câhız, bazı ifadelerinde ise Haşviye ile bu grubun kelamcıları arasında bir ayırım yapmaktadır⁴³. Ayrıca o, bazı rivayetleri değerlendirirken “Haşviye'nin rivayetlere dayanarak akıl yürütmeyi terkettiklerini” de ima etmektedir⁴⁴.

Görüldüğü üzere el-Câhız, “Haşviye” sıfatını bütün hadisçiler için değil; sahih olup olmadığına bakmadan Hz. Peygamber'e atfedilen bütün rivayetleri hadis olarak kabul eden, bu rivayetlerin zahirinden hareketle dinî bir anlayış benimseyen ve teşbih, teccim gibi inanç şekillerini savunan bir kısım hadisçiler için kullanmaktadır.

el-Câhız'ın hadisçiler hakkında ortaya koyduğu bu vasıflandırmaya el-Himyerî (ö.573/1177)'de de rastlamaktayız. O, Haşviye'yi, aslı astarı olmayan hadisleri Hz. Peygamber'in hadisleri içine sokanlar şeklinde tarif ederek, cebr ve teşbihi kabul

³⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 206; Geniş bilgi için bkz: Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s.22-29; 78-87

³⁹ el-Câhız, *et-Teşbih*, I, 283

⁴⁰ Age., I, 298

⁴¹ el-Câhız, *er-Radd Ale'n-Nasârâ*, III, 351

⁴² el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, III, 288, 296-298, 300

⁴³ Age., III, 288

⁴⁴ el-Câhız, *el-Kıyân*, II, 154

etmenin bunların ortak özelliği olduğunu belirtir⁴⁵. İbnu'l-Murtezâ (ö.840/1437)'ya göre Haşviyye, zındıkların uydurdukları haberleri kabul edenler, cebr ve teşbih gibi inançlar üzerinde ittifak edenlerdir. Bunlar Allah'a cisim, suret, azalar izafe ederler... Taklide ve nasların zahirine göre amel ederler⁴⁶. Onlar, haberlerin zahirine bağlı kalıp, akıl yürütmeyi, araştırma ve incelemeyi terkeden kimselerdir⁴⁷. Tehânevî (ö.1158/1745) ise, Haşviyye'nin özellikleri hakkında şu bilgileri verir: "Onlar, zahirine göre de olsa sıfatlarla ilgili müteşabih ayetler hakkında inceleme ve araştırma yapmaz; Allah'ın maksadı ne ise ona inanır ve yorumu tamamıyla Allah'a havale ederler"⁴⁸.

2.Nâbite

Bu kelime lügatte, yeni biten ot vs., ortaya çıkan yeni nesil/taraftar anlamına gelmektedir⁴⁹. Istılahta ise Mu'tezile (cemaati) ve mezheplerine, Abbasîlere ve siyasetlerine muhalif bir mevki de yer alan ve Hicrî III./ Miladî IX. asırda ortaya çıkan yeni bir grubun adıdır⁵⁰. Bu niteleme daha sonraları aşağılayıcı ve kötüleyici bir anlam kazanmıştır⁵¹. el-Câhız da söz konusu terimi "asrımızın yeni yetmeleri ve bid'atçileri" şeklinde küçültücü, aşağılayıcı ve kötüleyici anlamlar yükleyerek kullanmaktadır⁵². Bir diğer eserinde onların mevali kökenli olduklarına işaret etmektedir⁵³.

el-Câhız da bu grubun ortaya çıkışı konusunda şunları söylemektedir: "Bununla birlikte bu asrın ehlinden olan bir çok kimse, Mu'aviye (ö.60/680)'nin ikfarını terketmekle küfre düşmüşlerdir. Bu konuda zamanımızda ortaya çıkan Nâbite isimli bir grup da onlara destek verdi ve 'Mu'aviye'ye sövmeyin, çünkü O, Hz. Peygamber ile arkadaşlık yapmıştır' dediler"⁵⁴. Görüldüğü üzere bu grup, el-Câhız'ın asrında ortaya çıkmış ve siyasi anlamda Emevî iktidarını destekleyen bir konumdadırlar⁵⁵. Öyle anlaşılıyor ki o, bu sözleriyle Nâbiteyi, Ümeyye oğullarını destekleyen, Mu'aviye'ye tevellâ eden ve onu eleştiren anlayışa karşı çıkan ve bunun gerekçesini de onun Peygamberin Sahâbesi olmaya bağlayan bir oluşum olarak nitelendirmektedir. Diğer bir

⁴⁵ el-Himyerî, *el-Hûru'l-'Iyn*, s.204

⁴⁶ İbnu'l-Murtazâ, *el-Munye*, s.121

⁴⁷ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.6

⁴⁸ Tehânevî, *Keşşâf*, II, 166-167

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 96

⁵⁰ Aycan, İrfan, "el-Câhız ve Emevî Tarihine Mutezîlî Bir Yaklaşım", A.Ü.İ.F.D., Ank., 1996, C.XXXV, s.302 (1. dipnot)

⁵¹ Pellat, Charles, "Nâbita", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, 1993, VII, 843-844

⁵² el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 12, 14, 18, 21

⁵³ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 130

⁵⁴ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, II, 12

⁵⁵ Haşviyye tabiri ilk dönemlerde Şamlılar ve Mu'aviye taraftarları için de kullanılmaktadır. Bkz: Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.37

ifadeyle el-Câhız, “Haşviyye” kavramını siyasî anlamda Mu’aviye hayranları için kullanmaktadır.

el-Câhız, Nâbite dediği bu grubun kötü yöneticileri eleştirmenin fitne, zalimlere lanet okumanın ise bid’at olduğunu söylediklerini⁵⁶, Allah (c.c.)’ı mahlukatına benzettiklerini ve bundan dolayı da küfür içinde olduklarını ifade eder⁵⁷. Yine bu grubun teşbih ve tecsim görüşünü benimsediklerini şu şekilde ifade etmektedir: “İnsanlar kader konusunda ihtilaf etmişlerdi... Onlardan bir gurup ta ‘Allah görülebilir’ der ve bunun ötesine gitmezlerdi. Onunla teşbih anlaşılacağından korkarlarsa ‘tecsimsiz, tasvirsiz olarak keyfiyetsiz bir şekilde görülür’ derler ki; bunun sonucundan bu Nâbite ortaya çıktı”⁵⁸. Bir diğer risalesinde de el-Câhız, teşbih fikrine sahip bazı gruplardan bahsederken bu grubun adını zikretmektedir: “Teşbih ne çirkin şeydir! Bu söz Yahudi, Râfîzî, Müşebbihe, Haşeviyye, Nâbite gibi zümreleri içine almaktadır”⁵⁹. Ayrıca o, açıkça bu grubun dalalet içerisinde olduklarını da söyler⁶⁰. el-Câhız’a göre Allah’ın bir şeye benzemediğini ve Kur’an’ın mahluk olduğunu iddia edenler nevabıt olarak isimlendirilmeye uygundur⁶¹.

el-Câhız, Nâbite isimlendirmesini Osman’ın katli ile ilgili düşüncelerinden dolayı bir grup için kullanmıştır. Hz. Osman ile ilgili eğilimleri üçe ayıran el-Câhız, üçüncü grubu Hz. Osman’la ilgili çekimser kalmayı benimseyen çoğunluk (Sevadu’l-Azam/Cumhuru’l-Ekber) olarak tanımlamaktadır. Bu oluşum içinde de hadis taraftarları, Nevabıt ve Kelamcılar yer almaktadır⁶². Dolayısıyla bu kullanımdan nevabıt’ın Sünni grubun bir kesimi için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

el-Câhız, bu grubun kültür düzeyi düşük halk yığınları ve teşbih ifade eden lafızları zahiri anlamlarıyla yorumlayan kimselerle birlikte hareket ettiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Nâbite bu gün teşbihle ilgili konuda Rafizîlerle birliktedir. Onlar, sürekli Mu’tezile tarafından eleştirilmektedir. Onların ihaneti çoktur, hileleri şiddetlidir. Avâm onlarla birliktedir, Haşv de onlara itaat etmektedir”⁶³

el-Câhız, Nâbite’nin “Avâm, Abidler, Fakihler ve Ashâbu’l-Hadis de bizdendir” iddialarına karşı, onlarla beraber olanların sadece heva sahipleri olduğunu; bilakis

⁵⁶ el-Câhız, *Risâle fi’n-Nâbite*, II, 14

⁵⁷ Age., II, 15

⁵⁸ Age., II, 18

⁵⁹ el-Câhız, *er-Radd Ale’n-Nasârâ*, III, 351

⁶⁰ el-Câhız, *Risâle fi’n-Nâbite*, II, 20; Krş: el-Câhız, *Halku’l-Kur’an*, III, 296

⁶¹ el-Câhız, *Halku’l-Kur’an*, III, 288-291

⁶² el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.436

⁶³ el-Câhız, *Halku’l-Kur’an*, III, 300; el-Câhız, *Risâle fi’n-Nâbite*, II, 20

Ashâbu’-Hadis’in de kelâmcılar, ıslahatçılar, fıkıhçılarla beraber bunlara heva sahipleri dediklerine işaret eder⁶⁴. Bu ifadelerden anlaşılan, el-Câhız’ın bütün hadisçileri bu nitelendirme ile vasfetmediğidir. Ayrıca el-Câhız, Nâbite diye nitelendirdiği bazı hadisçileri avâma dayanmakla itham ederken, avâm’ın tercih ve üretme gücünden yoksun taklitçiler olduğunu ifade etmiştir. Fakat taklid, aklen merdud olup Kur’an ile yasaklanmıştır. Yine el-Câhız, yukarıdaki argümanı eleştirmeye şu şekilde devam eder: “Haricilerin sayısı onların sayısından daha fazla olduğu halde, âbid ve zahidleri, onların âbid ve zahidlerinden daha çoktur. Hariciler, niyetleri daha samimi, kazançları daha meşrû, gûnahtan ve her türlü gösterişten uzak, inandıklarına bağlı, zühhd ve cehdleri apaçık olan kimselerdir...” demiştir⁶⁵. el-Câhız’a göre taklit, dinden sapmanın temel nedenlerindedir: “.. İnsanların inançlarındaki sapıtmaların nedeni muhakkik İslam alimlerine göre, geçmişte taklit etmek, taassup ve heva sahibi olmak, geçmişe teslim olmak, öğrenmeyi istememek, tarafgirlik ve bağınazlıktır. Çünkü ataları taklit etmek insanların aklını rehin alır, tarafgirlik onları körleştirir ve sağırlaştırır, taklitle yetişmek hafızaları yok eder ve kalpleri öldürür...”⁶⁶. el-Câhız, “teşbih” görüşüne mensup hadisçileri de, güce ve iktidara, sayısal çoğunluk ve servete dayanmak, guruh ve ayak takımının itaatinden medet ummakla suçlamış, avamı da seçme ve üretme gücünden yoksun taklitçiler olarak nitelendirmiştir⁶⁷.

Nâbite vasfının hadis rivayetiyle meşgul olan zümreler bağlamında kullanıldığına dair tespit edebildiğimiz birkaç görüşü burada zikretmekte fayda vardır. İbn Kuteybe (ö.276/889), Mu’tezile’nin hadis ehline çeşitli sıfatlar atfettiğini; bunlar arasında ‘Mücbire’, ‘Haşviyye’ ve Nâbite’ nitelemelerinin de bulunduğunu söylemektedir⁶⁸. İbnu’n-Nedim (ö.385 h.) de Ebû Muhammed Abdillâh b. Sa’îd b. Kullâb el-Kattân⁶⁹ (ö.240’dan sonra)’ı Haşviyye Nâbitelerinden saymaktadır⁷⁰. el-Belhî (ö.319/931) ise bu konuda şunları söylemektedir: “... Bizim hadisçilerden kasdımız ilim şeyhleri, âsârı ve sünnetleri bize nakledenler değildir. Onlar bizim selefimizdir, sevdiğimiz ve kendilerine hürmet etmeyi dinin bir gereği saydığımız kimselerdir. Bizim kasdımız zamanımızda veya zamanımızdan biraz önce ortaya çıkan taassup sahibi,

⁶⁴ el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, III, 297-298

⁶⁵ Age., III, 298

⁶⁶ el-Himyârî, *el-Hûru'l-'Iyn*, s.229-230; İbnu'l-Murtazâ, *el-Munye*, s.53-54

⁶⁷ el-Câhız, *et-Teşbih*, I, 288

⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.165

⁶⁹ İbn Kullâb diye tanınmaktadır. Basra kelâmcılarının reisi. ez-Zehbî, *Siyer*, XI, 174-175

⁷⁰ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut baskısı), s.255

anlamadıkları işlere burunlarını sokan, Selefe muhalafet eden, baş olma (reislik) peşinde koşan, küfür ve dalalet işareti olan teşbih inancını kabul eden şu Nâbitelerdir”⁷¹.

Sonuç olarak, Haşviyye ve Nâbite ile teşbih ve tecsim inancı arasında çok yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu, teşbih ifade eden lafızları lafzî yorumlamanın tabii bir sonucudur. Hadisçiler arasında bir grubun Haşviyye ve Nâbite olarak adlandırılması konusunda, el-Câhız’ın görüşünü destekleyenler vardır. Dolayısıyla el-Câhız’ın eleştirdiği hadisçiler, hadisleri anlamada aklî mekanizmalarını çalıştırmayan, düşünmeyi arzu etmeyen ve teşbih ifade eden lafızları zahiri anlamlarıyla yorumlayan, halk yığınlarıyla birlikte olan hadisçilerdir. Onun bütün hadisçileri Haşviyye ve Nâbite diye nitelendirdiği şeklindeki bir iddia doğru değildir. Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Davud (ö.316/928) ile yaptığı konuşmada bunun ipuçlarını görmekteyiz.

3.el-Câhız’ın Hadis Uydurduğu İddiası

el-Câhız’ın Fedek arazisi konusunda bir hadis uydurduğu rivayet olunmaktadır. Bu rivayete göre; Ebu’l-‘Aynâ’ (ö.283/896), “Ben ve el-Câhız, fedek arazisi ile ilgili hadisi uydurduk”⁷². Bu hadisi Bağdad’daki hadis hocalarından sadece İbn Şeybe el-Alevî (ö.?) reddetti” demiştir⁷³. Yalnız İsmail es-Saffâr (ö.?), “Bu hadisi, Ebu’l-‘Aynâ’ (ö.283/896) tövbe ettikten sonra rivayet etti” demiştir⁷⁴. İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) de: “Bu rivayette kastedilen hadisin ne olduğunu bilmiyorum” demiştir⁷⁵.

Yaptığımız araştırmaya göre bu hadisi ilk defa el-Hâkim en-Neysâbüri (ö.405/1014) nakletmiştir⁷⁶. O, bu rivayeti Abdulaziz b. Abdulmelik el-Emevî (ö.?)’den nakletmiştir. Lakin hadis ricaline ait eserlerde böyle bir raviye rastlayamadık. Ayrıca Abdulaziz b. Abdulmelik (ö.?)’in rivayette bulunduğu İsmail b. Muhammed es-Seffâr en-Nahvî (ö.?) hakkında ise sadece nükteli rivayetleri nakletmekle meşhur olduğu değerlendirilmesine ulaşabildik⁷⁷. Yine hadisi reddettiği söylenen İbn Şeybe el-Alevî

⁷¹ el-Belhî, *Kabûlu’l-Ahbâr*, I, 19-20

⁷² Kaynaklarda bu hadisin ne olduğu konusunda bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁷³ İbn Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, XLV, 441; İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzûât*, I, 50; İbnu’l-Esîr, Mecduddin Ebu’s-Saâdât el-Mubarak b. Muhammed, *Cami’u’l-Usûl Fi Ehadisi’r-Resûl*, Thk.: Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut, 1969, I, 136; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, IV, 409; el-Halebî, Burhaneddin, *el-Keşfu’l-Hasis Ammen Rumiye bi Vadi’l-Hadis*, Thk.: es-Seyyid Subhî’l-Bedrî es-Samirrâî, Lübnan, 1416/1996, s.200

⁷⁴ ez-Zehbî, *Siyer*, XI, 529; el-Halebî, *el-Keşfu’l-Hasis Ammen Rumiye bi Vad’i’l-Hadis*, s.200

⁷⁵ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, IV, 409

⁷⁶ el-Hâkim en-Neysâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Medhal fi Usûli’l-Hadis*, Thk.: Muhammed Rağîb et-Tabbah, Halep, 1351/1932, s.19

⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali, *Nuzhetu’l-Elbâb fi’l-Elkâb*, Thk.: Abdulaziz b. Muhammed b. Salih, Riyad, 1989, II, 311

(ö.?)'nin hakkında da bir bilgiye rastlayamadık. Görülüyor ki bu hadis isnat açısından pek güvenilir değildir. Bu nakilde belirtilen uydurma hadisin metninin ne olduğu konusunda bir bilginin mevcut olmaması, bu rivayetin bizzat uydurma olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir.

B-Bazı Alimlerin el-Câhız'a Yönelik Eleştirileri

Özellikle el-Câhız'ın iğneleyici üslûbuyla yaptığı hadis eleştirileri tepkiyle karşılanmış ve onu hadisçilerin eleştiri oklarına hedef kılmıştır. Ancak daha önce de örneklerini verdiğimiz gibi el-Câhız'ın eleştirileri, genellikle hadise karışmış eski kültürlere ait masalımsı ve aslı olmayan sözlere karşı olmuştur. Öte yandan mevcut eserlerinde hadise dair olumlu yorumlarının yanında, hadisin gerekliliğine dair yaptığı değerlendirmeler, Hz. Peygamber'in bir çok hadisini belağat harikası olarak görmesi, hadis bilgisi ve hadis konusundaki hassasiyeti hakkında yeterince fikir vermektedir.

el-Câhız hakkında hadisçiler ve diğer alimler tarafından yapılan değerlendirmeler ise şöyledir:

1-İbn Kuteybe (ö.276/889)

O, el-Câhız'ın kelâmcılar içinde en iyi delil getireni, bir şeyi ve onun zıddını yapabilecek seviyeye eriştiğini söylemekle birlikte, Hz. Peygamber'in sözleriyle, el-Cemmâz (ö.?)⁷⁸ ve İsmail b. Ğazvân (ö.?)⁷⁹ gibi ismi zikredilmeye değmeyecek kişilerin sözlerini yan yana rivayet ettiğini, bu kişilerle Hz. Peygamber'e aynı eserde yer verdiğini, balığın ciğeri⁸⁰, şeytanın boynuzu⁸¹, içinde süt emme ile ilgili ayetleri ihtiva eden ve Hz. Aişe (ö.57/678)'nin sedirinin altında bulunan bir sahifeyi koyunun yemesi⁸² gibi hadis ve haberlerle alay ettiğini, kitaplarına topladığı gülünç ve anlamsız şeylerle gençlerin ve nebiz içenlerin gönlünü çelmek istediğini, bazı eserleriyle imanı zayıf Müslümanları şüpheye düşürmek istediğini, karga ve horozun içki başına oturmaları, hüdhdüd kuşunun, anasının cenazesini başının içine defnetmesi gibi Ehl-i Kitab'ın

⁷⁸ İsmi Muhammed b. Amr b. 'Atâ b. Raysân'dır. Basralı olup şair ve habercidir. Ebû Ubeyde (ö.211/828)'den nakillerde bulunmuştur. Hârûn er-Reşîd (ö.193/809) ve el-Mütevekkil (ö.247/861)'in hilafeti dönemlerinde Bağdad'a gelmiştir. Rivayete göre el-Mütevekkil'in kendisine verdiği on bin dirheme sevinirken vefat etti. el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, III, 125-126; İbn Hacer el-Askalânî, *Nuzhetu'l-Elbâb*, I, 176

⁷⁹ el-Câhız'ın ifadelerine göre çok cimri bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.1, 35, 74-75, 88, 109, 166; el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 58; el-Câhız, *el-Beyân*, II, 315

⁸⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 419; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 15 Kur'an, 44 (I/219); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.273; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 271; el-Buharî, 60 Enbiya, 1 (IV/ 102-103); 63 Menâkıbu'l-Ensâr, 51 (IV/268-269); 81 Rekâik, 51 (VII/ 200)

⁸¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 549, II, 430; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 134; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 86, III, 185; İbn Mâce, 5 İkâmetu's-Salât, 148 (I/ 396-397, H.N.:1251-1253); en-Nesâî, 6 Mevâkît, 31 (I/275, H.N.:557)

⁸² İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 269; İbn Mâce, 9 Nikâh, 36 (I/ 625, H.N.:1944)

sözlerini naklettiğini anlatır ve onu “ümmetin en yalancısı, en çok hadis uydurana ve batıla en çok yardım edeni” olarak vasıflandırır⁸³. Onun hadislerle alay etmenin bir örneği olarak ta el-Câhız’ın el-Haceru’l-Esved’i anarak: “bu taş önce beyaz idi. Onu müşrikler kararttı. İslamiyeti kabul ettikten sonra Müslümanların taşı beyazlaştırmaları icap ederdi.” demesini zikretmektedir⁸⁴. Böylece İbn Kuteybe (ö.276/889), el-Câhız’ın ön yargılı ve kötü niyetli olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.

Şimdi bu iddiaları tek tek inceleyelim.

el-Haceru’l-Esved taşı ile ilgili iddiası: İbn Kuteybe, muhalifinin Hammâd b. Seleme (ö.164/784)’den, o da Atâ b. es-Sâib (ö.136/753)’den, o da Saîd b. Cubeyr (ö. 95/715)’den, o da İbn Abbas (ö.68/687)’dan (r.a.) : “el-Haceru’l-Esved Cennettendir. O, kardan daha beyaz idi de müşriklerin günahları onu kararttı.”⁸⁵ dediğinin rivayet olduğunu ve daha sonra Muhammed İbnu’l-Hanefiyye (ö.73 h.)’ye el-Haceru’l-Esved’den sorulduğunda “o, sadece bizim şu vadilerin birinden getirilmiştir” dediğini delil getirerek bu iki rivayeti çelişkili gördüğünü söylemektedir⁸⁶. Fakat İbn Kuteybe (ö.276/889)’nin yaptığı açıklamalardan bu kişinin el-Câhız olduğu anlaşılmaktadır⁸⁷. Yaptığımız araştırmaya göre el-Câhız, Ubeydullah b. Muhammed (ö.228/843)’den aynı isnadla bu hadisi yorumsuz olarak rivayet etmiş ve herhangi bir olumsuz eleştiride bulunmamıştır⁸⁸. Bu eleştirilerin müstensihler tarafından rötüşlenmiş olabileceği düşünülse de el-Câhız’ın el-Haceru’l-Esved ile ilgili yaptığı değerlendirmelere baktığımızda⁸⁹, onun bu taşla alay ettiği düşüncesinin yersiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca İbn Kuteybe tarafından el-Câhız’a nispet edilen “bu taş önce beyaz idi. Onu müşrikler kararttı. İslamiyet’i kabul ettikten sonra Müslümanların taşı beyazlaştırmaları icap ederdi” şeklindeki ifadeler, bizzat hocası en-Nazzâm (ö.231/845) tarafından söylenmiştir⁹⁰. Dolayısıyla söz konusu metinlerin tahrif edilmesi muhtemeldir.

Hiz. Peygamber’in sözleriyle el-Cemmâz (ö.?) ve İsmail b. Ğazvân (ö.?) gibi ismi zikredilmeye değmeyecek kişilerin kötü sözlerini yan yana rivayet ettiği veya bu kişilerle Hiz. Peygamber’in aynı eserde zikredildiği iddiası: el-Câhız’ın, böylesi

⁸³ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s.135-136

⁸⁴ Age., *Te’vil*, s.136

⁸⁵ et-Tirmizî, 7 Hac, 49 (III/226, H.N.:877); İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 307, 329, 373

⁸⁶ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s.432-435

⁸⁷ Age., s.136

⁸⁸ el-Câhız, *el-Bursân*, s.103

⁸⁹ el-Câhız, *Fahru’s-Sûdân*, I, 219; el-Câhız, *el-Evtân*, IV, 118

⁹⁰ er-Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 332

şahısların sözleriyle Hz. Peygamber'in hadislerini iki defa yan yana naklettiği görülmektedir⁹¹. Muhtemelen İbn Kuteybe bu eleştirisiyle el-Câhız'ın "*Kitâbu'l-Buhalâ*" adlı eserini kastetmektedir. Zira el-Câhız, söz konusu eserde bu kimselere yer verdiği görülmektedir⁹². Fakat el-Câhız'ın nakillerinden onun bu kimseleri övmediği bilakis yerdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Câhız'ın ansiklopedist bir yazar olması, haberleri zayıf, uydurma gibi tasnife ayırmadan nakletme arzusu düşünüldüğünde bu durumun biraz makul karşılanacağı söylenebilir. Diğer taraftan İbn Kuteybe de Hz. Peygamberin hadislerini konu edindiği bu eserinde, söz konusu isimlere yer vermesi eleştirdiği bir konuyu kendisinin yaptığı anlamına gelmektedir.

Balığın ciğeri, şeytanın boynuzu, içinde süt emme ile ilgili ayetleri ihtiva eden ve Hz. Aişe (ö.57/678)'nin sedirinin altında bulunan bir sahifeyi koyunun yemesi gibi hadis ve haberlerle alay ettiği iddiası: el-Câhız'ın, burada zikredilen konulardaki hadislerinden sadece şeytan ile ilgili olan rivayete rastladık. Bu rivayeti naklederken de alaycı bir tavır takınmamıştır⁹³. *Edebu'l-Câhız*" adlı eserin sahibi es-Sendûbî, evcil bir hayvanın süt emme ile ilgili ayeti yediğine dair rivayeti uydurma görüp İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin savunmasını ise Mu'tezile'ye karşı olan kinine ve onun taassubuna bağlamaktadır⁹⁴.

Kitaplarına topladığı gülünç ve anlamsız şeylerle gençlerin ve nebiz içenlerin gönlünü çelmek istediği iddiası: el-Câhız, ansiklopedist bir yazar olması nedeniyle konusuna uygun bulduğu rivayetlerin hepsini toplamaya çalışmıştır. Fakat kendisinin de ifadesiyle rivayetleri nakilde gece odun toplayan bir kimse gibi olmayı asla istememiştir⁹⁵. Nebiz konusunda bu bağlamda bulabildiği tüm rivayetleri zikrettikten sonra fikhî açıdan helal olup olmadığını incelemiştir⁹⁶. Bu konuda Medineli fakihlerle farklı düşünmüş ve "Bir şehrin saygınlığı, hiçbir şeyi helal veyahut haram saymaya tesir edemez. Çünkü helal ve haram'ın ancak Kur'an, ittifakla kabul edilen sünnet, sahih akıl ve muayyen olan kıyasla sabit olabileceğini"⁹⁷ söyleyerek kendi tercihini ortaya koymuştur.

⁹¹ el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.73-75; el-Câhız, *el-Beyân*, III, 212

⁹² el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.59, 35, 73-75, 109, 129

⁹³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 153; VI, 224

⁹⁴ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.50-51

⁹⁵ el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 273

⁹⁶ Age., IV, 275

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz:el-Câhız, *eş-Şârib*, IV, 276-279

Dolayısıyla el-Câhız'ın yaptığı bu açıklamaların gençlerin gönlünü çelmekle bir bağlantısı yoktur. O, sadece bu konuda kendi görüşlerini ortaya koymaya ve muhaliflerinin görüşlerinin yanlış olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Bazı eserlerinde Hristiyanların Müslümanlara karşı delillerini zikredip, imanı zayıf Müslümanları şüpheye düşürdüğü iddiası: İbn Kuteybe'nin kastettiği eser, el-Câhız'ın *er-Radd Ale'n-Nasârâ* adlı eseridir. el-Câhız, bu eseri yazmaktaki amacını izah ederken, İbn Kuteybe'nin aksine Hristiyanları kesin delillerle çürütmek olduğunu söylemektedir⁹⁸. Onun niyetinin, Allah (c.c.)'ın rızasını kazanmak, O'nun dinine destek olmak ve iyi olmayan şeyleri kabul etmemek olduğunu belirtir⁹⁹. İbn Kuteybe'nin, "Hristiyanların hatalarını saymadığı" şeklindeki ifadesine ise katılmak mümkün değildir. Zira el-Câhız'ın şu cümleleri onların hatalarından değil midir?: "Hristiyanların elbisesi temiz, sanatı güzel olsa da içleri pistir, çirkindir; çünkü onlar sünnetsizdir. Cünüplükten temizlenmek için yıkanmazlar. Domuz eti yerler. Karıları da cünüptür. Çünkü hayız ve nifastan dolayı yıkanmazlar... Erkek hayızlı karısıyla cinsel ilişkiye girer... Karakterlerinin kötülüğü ve aşırı şehvetlerine rağmen dinlerinde ahiret de sonsuza kadar cehennemde kalmak, dünyada had ve kısas cezası uygulamak gibi caydırıcı yaptırımlar yoktur. Hali böyle olan kişi, kendisini bozan şeylerden nasıl uzaklaştırılabilir, nasıl kendisini düzeltecek prensiplerin etkisi altına girebilir? Dediğimiz niteliklerde olan bu kişi, dünyayı ıslah edebilir mi? Bozgunculuğa ancak niteliklerini saydığımız bu kişiler yol açmaz mı?"¹⁰⁰

el-Câhız'ın İncil'lerin güvenilirliği ve Allah'ın bir çocuğu olmadığı konusundaki yaptığı izahlar da İbn Kuteybe'nin görüşünü reddeder niteliktedir¹⁰¹. Ayrıca şu ifadeler el-Câhız'daki dinî şuuru ispatlayan ve Hristiyanlar'ın görüşlerini niçin genişçe ele almadığını açıklayan görüşlerdir: "onların dediklerinden bir harf bile söylemektense kıyameti görmüş olmak bana daha hoş gelir. Fakat ben onların bütün rezilliklerini ve skandallarını açığa vurmam istemem. Ancak bu hususları, onlara bir haber ve hikaye olarak bildiririm"¹⁰².

Yine el-Câhız'ın bir diğer eserinde Bizanslılardan söz ederken sarf ettiği şu ifadeleri Hristiyan inancının temelinde yatan gayri makul (akıl dışı) hususları da ortaya koymaktadır: "...Bunlara rağmen ikisi gizli, biri görülebilen üç tanrı olduğuna inanırlar;

⁹⁸ el-Câhız, *er-Radd Ale'n-Nasârâ*, III, 308

⁹⁹ el-Câhız, *er-Radd Ale'n-Nasârâ*, III, 308

¹⁰⁰ Age., III, 323-324

¹⁰¹ Age., III, 328-338

¹⁰² Age., III, 334

aynen bir lamba yapmak için yağ, fitil ve bir kaba ihtiyaç olduğu gibi. Yaratanın yaratıcıya, kölenin efendiye dönüştüğünü kabul ederler. Ama bu tanrı daha sonra çarmıha gerilerek, başına dikenlerden bir taç giydirilip öldürülmüş ve ancak öldükten sonra tekrar dirilmek üzere kaybolmuştur... Eğer kendi gözlerimizle görüp, kendi kulaklarımızla işitmemiş olsaydık bunun doğru olabileceğini düşünemezdik. Kelamcıların, hekimlerin, elçilerin, kâtiplerin kendi gözleriyle gördükleri, yiyen, içen, açlık ve susuzluk çeken, şişmanlayan ve zayıflayan, kendilerinin de kabul ettiği gibi daha sonra çarmıha gerilerek öldürülen birinin efendimiz, yaratan ve Allah olduğunu söyleyeceklerine inanamazdık. Böyle birinin ezeli ve ebedî olduğunu, yakın zamanlarda yaratılmış olmadığını, canlıları öldürebildiğini söyleyeceklerine inanamazdık.”¹⁰³

Karga ve horozun içki başına oturmaları, hüdhüd kuşunun, anasının cenazesini başının içine defnetmesi gibi Ehl-i Kitabın sözlerini zikrettiği iddiası: Daha öncede ifade ettiğimiz gibi el-Câhız, böylesi hurafelere¹⁰⁴ asla iltifat etmemiştir. Bu tür rivayetleri sadece konuyla ilgisi olan hurafeler babından zikretmiştir. O, eski Arap kültür ve inançlarıyla ilgili söylenti ve hurafelerin hadis diye rivayet edilmesine karşı çıkmış ve bunların hadis olarak rivayet edilmesini iğneleyici üslûbuyla eleştirmiştir. Halbuki el-Câhız’ın eleştirdiği hadislerden bir kısmının uydurma olduğu İbn Kuteybe tarafından da kabul edilmiş ve hadislerde bozukluk ve karışıklık arız olmasının nedenleri arasında görülmüştür¹⁰⁵. Ayrıca bizzat İbn Kuteybe’nin kendisinde “Tevrat’ta okudum” diyerek böylesi rivayetlere benzer hikayeler nakletmiştir¹⁰⁶.

es-Sendûbî de, İbn Kuteybe’nin, bu konulardan dolayı el-Câhız’ı suçlamasını, inancını hafife almasını ve şerefini düşürmeye çalışmasını hatalı bulmaktadır¹⁰⁷.

el-Câhız’ın bir şeyi ve onun zıddını yapabilecek ve siyahların beyazlardan üstün olduğunu ispat edebilecek seviyeye erişmesi ise bir kusur değil bilakis onun belagatının üstünlüğüne delalet etmektedir¹⁰⁸.

İbn Kuteybe’nin “**Ümmetin en yalancısı, hadis uydurana ve batıla en çok yardım edeni**” şeklinde yaptığı eleştirilere gelince, bir çağdaşı tarafından yapıldığı için bu eleştirilerde objektifliğin kaybedildiği kanaatindeyiz. İbn Kuteybe, bu konuda herhangi bir örnek verememiştir. İbn Kuteybe’den sonra hadis uydurduğuna dair ortaya

¹⁰³ el-Câhız, *Kitâbu'l-Ahbâr*, s.50-51

¹⁰⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 238, 297-298, 429; II, 320-321; III, 510; V, 347, 536; VI, 79

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.428-429

¹⁰⁶ Age.,s.236

¹⁰⁷ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.50-51

¹⁰⁸ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.52

atılan bir rivayetin uydurma olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Bunlara ilaveten İbn Kuteybe'nin eleştirilerini, düşünmeden söylenmiş¹⁰⁹ ve hasetçilikten kaynaklanan¹¹⁰ sözler, merhametsizce yapılmış suçlamalar¹¹¹ olarak değerlendirenler de olmuştur.

Müstehcen söz ve fıkralardan sonra hadis rivayet etmesi hadisi söz konusu konuda bir delil olarak kullanmak istemesinden kaynaklanmaktadır¹¹². Sonuç olarak o, karakter itibarıyla şakacı, eğlenceye ve alaya yatkındır. Fakat müstehcen söz ve fıkraları onun, İslam düşmanlığı ve Müslümanların ahlâkını bozmak gayesiyle naklettiğini söylemek yersizdir. Zira o, temelde dinî bir endişe taşıyan; İslam'a bağlı ve bu dinin değerlerini savunan birisidir. Bu hususu kendisi daha önce de ifade ettiğimiz üzere şöyle açıklar: “Bu haberleri zikretmekteki maksadımız, bu meseleleri inkar edenlere cevap vermek değildir. Bu haberleri kitabımızın başındaki görüşümüze delil olsun diye zikrediyoruz... Bizi helak eden ve bize zarar veren şeyleri söylemekten Allah'a sığınırım. Bizi Allah'ın korumasını ve bize destek vermesini isteriz. Yine Allah'tan dünya ve ahirette kendi rahmetiyle bize esenlik vermesini isteriz”¹¹³.

Şunu da belirtelim ki İbn Kuteybe, bu eleştirilerine rağmen “*Uyûnu'l-Ahbâr*” adlı eserinde el-Câhız'dan nakiller de bulunmuştur¹¹⁴. Hatta bunların bazılarını da “Amr b. Bahr el-Câhız, kitaplarından faydalanma konusunda bize icâzet verdi” diye kayıtlandırmıştır¹¹⁵.

Sonuç olarak Hz. Peygamber'e ve onun hadislerine karşı büyük ilgi gösteren bir kimsenin, hadis muhalifi olarak gösterilmesinin insafla bağdaşır bir tarafı olamaz. Onun hadisle alay ettiği ve hadis uydurduğu söylense de bu konuda herhangi bir örnek gösterilememiştir. Zaten Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisleri konusunda duyarlı olan bir kimsenin bu hareketlerde bulunabileceğini söylemek de pek doğru değildir.

el-Câhız, hadis uydurmak bir yana iğneleyici üslûbuyla, uydurma ve hurafe olan rivayetlere karşı tepkisini gösteren bir kişidir. Bu noktada onun eleştirdiği hadislerin çoğunun İbn Kuteybe tarafından da uydurma sayılması dikkat çekici bir husustur.

¹⁰⁹ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.53

¹¹⁰ Sindülctîndî, *İbn Kuteybe*, s.399

¹¹¹ et-Tavîlî, *Ebû Osman*, s.6

¹¹² el-Câhız, *Mufâharatü'l-Cevârî*, II, 91-95

¹¹³ Age., II, 95

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, 199, I, 219; II, 33-34, 56, 204; III, 137-138

¹¹⁵ Age., III, 199, II, 199, 216, 249

2)Ebu'l-Abbas Sa'leb (ö.291/904)

el-Câhız'ın Allah'a, Hz. Peygamber'e ve insanlara çokça iftira ettiğini¹¹⁶, sika ve güvenilir olmadığını söylemiştir¹¹⁷. Muasır araştırmacılardan Hafâcî, bu eleştirin Kufe ve Basra nahiv ekolleri arasındaki rekabetten dolayı söylendiğini ifade etmiştir¹¹⁸.

3)Ebu'l-Ferec el-İsbahânî (ö.356/967)

el-Câhız'ın zındıklıkla itham olunduğunu söylemiştir¹¹⁹. Oysa el-Câhız, "Dehriyye der ki" vb. ifadelerle naklettiği fikirleri eleştirmek gayesiyle rivayet etmiştir. O, yalnızca insanların inanç, fikir ve delillerini hikaye etmiştir. Hikaye edilen hikaye edeni bağlamaz. Onun bu yazdıklarına itikat etmesi bir yana onları eleştirmek için kaleme almış ve bazı zındıkların adlarını zikretmiştir¹²⁰. Zaten hiçbir kitabında "hikaye ettiğim şu şu mezheplere inanıyorum, onlar hakdırlar" gibi ifadeler kullanmamıştır. İşte onun muhtelif akımların sözlerini nakletmesi ve eleştirmesi ne derin bir şüpheye ne ilhada ne de dinî tefekkürünün azlığına delalet eder. Dolayısıyla onun zındıklıkla itham olunduğuna dair fikirlere katılmak pek mümkün görülmemektedir.

4)Ebu'l-Mansur el-Ezherî (ö.370/980)

el-Câhız'ın sika kimselerden kendilerine ait olmayan sözler rivayet ettiğini ve ilim ve marifet ehli kişiler tarafından kötülendiğini söylemiştir¹²¹. Muasır araştırmacılardan Hafâcî, bu sözlerin el-Ezherî'nin kendi kanaatleri olmadığını, başkalarının etkisinde kalarak bu ifadeleri söylediğini belirtmiştir¹²².

5)el-Hattâbî (ö.388/999)

Dînî konularda gevşek olduğunu söylediği¹²³ el-Câhız'ın 'Ümmetimin ihtilafı rahmettir'¹²⁴ hadisini eleştirdiğini iddia ederek şöyle demiştir: "Bu hadise iki kişi itiraz etmiştir. Onlardan birisi görüşlerinde laubali, şakacı ve nefesine düşkünlüğü ile tanınan İshâk b. İbrahim el-Mevsilî (ö.230/844), diğeri ise dininde ayıplanmış bir kişi olan el-

¹¹⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 409

¹¹⁷ ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman, *Divanu'd-Duafai ve'l-Metrukîn*, Thk.: Komisyon, Beyrut, 1408/1988, II, 202

¹¹⁸ Hafâcî, *Ebû Osman*, s.277

¹¹⁹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 409

¹²⁰ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, III, 145; el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 442-449

¹²¹ el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. Mansur, *Tehzibu'l-Lüğa*, Thk.: Abdusselam Muh. Hârun, İnceleyen: Muh. Ali en-Neccâr, Mısır, 1964-1967, I, 30

¹²² Hafâcî, *Ebû Osman*, s.277

¹²³ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 409; Benzeri ifadeleri Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)'ın söylediği iddia ediliyorsa da Mu'tezilî kaynaklarda böylesi bir bilgiye rastlayamadık. el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 218; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XLV, 438; Krş: İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.69-70

¹²⁴ el-Hattâbî, Ebû Suleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî, *İ'lâmu's-Sunen fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk.: Muhammed b. Said b. Abdurrahman, Mekke, t.y., I, 219

Câhız (ö. 255/869)'dır. Onlar, bu hadis hakkında 'Eğer ihtilaf rahmet olsaydı, ittifakın azap olması gerekirdi' demişlerdir"¹²⁵.

Herhangi bir senede sahip olmayan bu haber, ilk dönem hadis kaynaklarında yer almamaktadır. İlk defa el-Hattâbî (ö.388/998)'nin eserinde zikredilen bu haber, hadis için ilk kaynaktır. el-Hattâbî de haberin senedini zikredememiş, haberin mana yönünden doğruluğunu ele almıştır¹²⁶.

İbn Hazm (ö.456/1063) da bu hadisi senedi açısından batıl, fasıkların yalanı ve eseri olduğunu belirterek hadisi şöyle eleştirmiştir: "Ümmetimin ihtilafı rahmettir' haberi sözlerin en fasididir. Zira eğer ihtilaf rahmet olacak olursa ittifak azap olur. Bu hiçbir Müslüman'ın söyleyemeyeceği bir sözdür. Çünkü bir şeyde ya ittifak ya da ihtilaf vardır... Mezkur hadis ise fasıklar tarafından ortaya atılmış batıl ve yalan bir sözdür. Bu haberin hadis olmadığını ispat için birinci sebep, haberin senedi sağlam değildir. İkinci sebep, Hz. Peygamberin Peygamber olarak nehyettiği bir şeyi emretmesi caiz değildir..."¹²⁷.

Muasır hadisçilerden Nâsiruddîn el-Elbânî de hadisin sened ve mana itibariyle batıl olduğunu, hatta bu hadisin aslı olmadığını söylemektedir¹²⁸.

Öyle görünüyor ki el-Câhız, sahih olmadığına inandığı bir hadis hakkında yaptığı bir eleştiriden dolayı mülhidlik damgasıyla vasıflandırılmıştır. Oysa el-Câhız, bu hadisin Hz. Peygambere ait olduğunu reddederek eleştiriye tabi tutmuştur.

6) Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1038)

Ona göre el-Câhız bir hiçtir. el-Bağdâdî, "Câhızıyye" mezhebini tanıtırken şöyle der: "Bunlar 'Amr b. Bahr'a uyanlardır. Onlar, el-Câhız'ın kitaplarındaki, üslup güzelliğine aldanmış kimselerdir. Eğer onlar, onun sapıklığındaki bilgisizliğini bilselerdi, ona bir takım güzellikler izâfe etmek şöyle dursun, onu insan diye isimlendirdiklerinden dolayı Allah'a istiğfar ederlerdi."¹²⁹ Sözlerine devamla el-Câhız'ın fahişeler, köpekler ve erkeklerle erkeğin cinsî münasebeti hakkında eser yazdığını söyler. Hemen ardından bizce çok talihsiz bir ifade kullanır. O, "Bu kitapların ifade ettiği şeyler, kendisine, sıfatına ve ailesine layıktır." demektedir¹³⁰. Bu ifadelerin mezhepler tarihçisi bir alimin objektifliğini ne kadar yansıttığı konusunda düşünülmesi

¹²⁵ el-Hattâbî, *I'lâmu's-Sunen*, I, 219-220

¹²⁶ Age., I, 220-224

¹²⁷ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Kahire, 1404, V, 61-67

¹²⁸ el-Elbânî, Muhammed Nâsiriddin, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daif ve'l-Mevdûa ve Eseruha's-Seyyie fî'l-Ümme*, Beyrut, 1405/1985, I, 76-78

¹²⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.160

¹³⁰ Age., s.162

gerektiğine inanmaktayız. el-Bağdâdî, el-Câhız'ın dışı süslü içi boş bir sürü kitabı olduğunu iddia etmekte ve bunlardan bir tanesinin de “*Tabâi’u’l-Hayevân*”¹³¹ olduğunu söylemektedir. Oysa günümüzde batı ülkelerinde hayvanlar hakkında bir çok paralar harcanarak çekilen belgesel filimleri düşündüğümüzde el-Câhız'ın bu eserinin hiç de iddia edilen bir vasıfta olmadığını daha iyi anlamaktayız. Bu durum aynı zamanda el-Câhız'ın öngörüsünün ve ufkunun ne denli geniş olduğunu göstermektedir.

el-Bağdâdî'nin sözlerini Mu'tezileye olan kinine bağlamamız gerekir. Aslında husûmet şiddetlenince ölçüsünü kaybeder, iş sövüşmeye varır. İki tarafın birbirine haksız sözler söylemesi kaçınılmaz olur. Üstelik işe tarafgirlik ve taassup karışırsa, o kişinin anlayış ve idrak yollarından biri mutlaka tıkanır¹³².

7)İbn Hazm (ö.456/1064)

el-Câhız için “Onda mizah hali galipti. Başkalarının yalanlarını nakletmiştir, ancak yalan söylediğine dair kitaplarında herhangi bir şeye rastlamadım”¹³³.

8)ez-Zehebî (ö.748/1348)

el-Câhız hakkında “dâhi, şakacı, dininde zayıf” demiştir¹³⁴. Yine “bazen hadis uydurduğu anlaşılıyor” diyerek buna sadece Fedek hadisi ile ilgili zikrettiğimiz rivayeti örnek vermektedir¹³⁵. Fakat söz konusu hadisin uydurma olduğu göz önüne alınırsa bu ithamın geçersiz olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ez-Zehebî, el-Câhız için “O, çok az hadis rivayet etti. Hadis ilminde itham edilmiş birisi değildir. Ancak hikaye ve uslubundan, bazen çok ölçüsüzce konuştuğu anlaşılmaktadır. Bid’atle kirlendiği ise açık bir durumdur. Fakat o, büyük bir tarihçi, usta bir sanatçı ve zeki bir edebiyatçıdır”¹³⁶ ve “el-Câhız, bid’at imamlarındandır”¹³⁷ demiştir.

Yukarıdan beri kaydettiğimiz eleştirileri değerlendirecek olursak, “*Mezhepler Tarihi*” müelliflerinden olan el-Bağdâdî, objektifliğini kaybederek sırf muhalif olduğu bir fırkadan olması hasebiyle el-Câhız'ı eleştirmiş ve bu konuda bir alime yakışmayan ifadeler kullanmıştır. Ebu'l-Abbas Sa'leb ve el-Ezherî'nin dilci olduklarından dolayı yaptıkları tenkitlerin dil ilimleriyle ilgili olduğu göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca

¹³¹ *Kitâbu’l-Hayevân* kastedilmiş olabilir.

¹³² Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s.181

¹³³ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 195

¹³⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 527

¹³⁵ Age., XI, 528-529

¹³⁶ Age., XI, 530

¹³⁷ ez-Zehebî, *Mizân*, V, 300

bunların söylediklerinin herhangi bir delili olmadığından dolayı kabul görmemeleri gerektiğini söyleyenler olmuştur¹³⁸.

Hadis alanında yapılan ithamlar ise ya uydurma rivayetlerden ya da el-Câhız'ın sahih olmayan bazı rivayetleri eleştirmesinden dolayı yapılmıştır. Şunu belirtelim ki, cerh yapan kişide aranan şartlardan birisi de “tarafsızlık ve iyi niyet” ilkesidir. Mezhep taassubu ve dünyevî rekâbet gibi nedenlere dayalı olarak yapılacak cerhlerin alimler tarafından kabul görmediğini bilmekteyiz. Cerh yapılırken tarafgirlikten ve buna vesile olacak olan şeylerden uzak durmak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında el-Câhız'ı cerh edenlerin mezhep farklılıkları göz önüne alınırsa bunların pek tutarlı olmayacakları aşikârdır.

el-Câhız'ın dinî konularda gevşek olduğu söylenmekle beraber bu konuda örnekler verilememektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1072)'nin bir rivayetine göre el-Câhız, bir yemekte öğle ve ikinci namazlarını kılmamış, bunun nedenini ev sahibine açıklamak istediğinde, ona ‘senin namazı terk etmekten başka bir mazeretin yoktur’ denilmiştir¹³⁹. Bu rivayetten hareketle onun namazı küçümsediğini söyleyenlerin¹⁴⁰ ne kadar tutarlı olduklarını sorabiliriz. Kanaatimizce bu rivayet böyle bir suçlama için yeterli bir ölçü değildir.

el-Câhız'a Hadis ehli tarafından yapılan eleştiriler kanaatimizce Hadis ehli'nin kendilerini merkeze koymaları, kendilerinin dışındakileri dalalete düşmekle suçlamaları ve diğerlerinin doğruluğunu kendi görüşlerine uygunluğuna göre değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Hadis ehli, el-Câhız'ı bid'atçı olarak nitelendirirken; ravinin adalet sıfatıyla ilgili olan “bid'at” kavramını aşağıdaki şekilde anlamış olsalardı, bu haksız cerhler İslam tarihinde yaşanmamış olurdu. Bu konuda İbn Dakîk el-Iyd (ö.702/1302) şöyle demektedir: “Rivayet konusunda mezheplere itibar edilmez, çünkü şeriatın mütevâtir olan herhangi bir unsurunu inkar etmedikçe, ehl-i kiblede hiçbir kimseyi tekfir edemeyiz, Şayet bu görüş ve inançtan yana isek ve buna ravinin verâi, zapt yeteneği ve Allah (c.c.) korkusu da eklenirse, işte ortaya rivayetine güvenilir bir ravi çıkmış (veya rivayet konusunda güvenilirlik unsuru oluşmuş) demektir.”¹⁴¹

Nitekim el-Câhız, kendisini bu şekilde eleştirenlere cevap olsun diye sanki şu sözleri söylemiştir: “Herkesin eksiklikten nasibi ve bir miktar günahı vardır. İnsanlar

¹³⁸ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.53

¹³⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XII, 217; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XLV, 441

¹⁴⁰ Merdûm Bek, *el-Câhız*, s.44

¹⁴¹ es-Sehâvî, Şemsuddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Muğis fi Şerhi Elfiyeti'l-Hadis*, Yer y., 1260, s.143

ancak, iyiliklerinin çokluğu, kötülüklerinin azlığı ile birbirlerinden üstün olurlar. Bütün iyilikleri kendisinde toplayıp büyük küçük, açık ve gizli bütün kötülüklerden temiz olmaya gelince bunu hiç bir kimse görmemiştir”¹⁴². O, eserlerinde dinî bir endişe taşıdığını ve Allah (c.c.)’tan yardım istediğini şu ifadeleri ile dile getirmektedir: “İş ve sözümüzde bize doğruyu göstermesini Allah (c.c.)’dan dileriz. Bütün bunların Allah (c.c.) rızası ve O’nun dinine yardım için olmasını umarız. Allah (c.c.) bize yakındır, dualarımızı kabul edendir.”¹⁴³ İşte el-Câhız, niyetinin, Allah (c.c.)’ın rızasını kazanmak, O’nun dinine destek olmak ve iyi olmayan şeyleri kabul etmemek olduğunu böyle açıklamaktadır.

el-Câhız, kendisinin daima haktan yana olduğunu şöyle ifade eder: “Allah (c.c.), bizi ve seni hakkı söyleyen, onun tarafını tutan, ondan alıkoyan şeylere karşı onu savunan kişilerden yapsın.”¹⁴⁴ Yine el-Câhız, ayrılığa düşen insanları birleştirmek ve düşmanların onların aklını çelmemesini sağlamak için eser yazdığını şöyle ifade eder: “Biz bu kitabımızı yazmakla, saydığımız bu gurupların, her ne kadar arzuları çeşitli ise de aralarını bulmak, kalpleri birbirine bağlı ise bu ülfeti artırmak, davalarının birleşmesi için gayelerinin aynı olduğunu haber vermek, kalplerin samimi olmasını temin etmek için yazdık...”¹⁴⁵ el-Câhız’ın dinî hassasiyetini belirtmesi açısından onun Hz. Osman (ö.35/655)’in öldürülme şeklini ve eşlerinin mahremiyetlerinin çiğnenmesine; Hz. Hüseyin (ö.61/680)’in aile efradıyla birlikte öldürülmesine; Kâbe’ye, Mekke’ye ve Medine’ye yapılan saldırıya; Ehl-i Beyt’e ve bazı sahabîlere karşı yapılan zulümlere ve dinî vecibeleri hafife alan kişilere karşı gösterdiği tepkiyi zikretmek gerekir¹⁴⁶. O, bütün bunları Emevîlerin küfre düşme sebepleri olarak saymaktadır. Dolayısıyla onun hakkında söylenen –bir rivayetten hareketle- dinî görevleri hafife aldığı görüşü doğru değildir. Çünkü küfürle itham ettiği bir davranışı yapması pek mümkün olmasa gerektir. Yine O, emirlerin Cuma günlerinde minberin üzerinde iken yiyip içmelerini, dinin hafife alınması ve Müslümanlara değer verilmemesinin nedeni olarak görmektedir¹⁴⁷.

¹⁴² el-Câhız, *Menâkıb*, I, 37; III, 197

¹⁴³ el-Câhız, *er-Radd Ale’n-Nasârâ*, III, 308

¹⁴⁴ el-Câhız, *Menâkıb*, I, 5; III, 163

¹⁴⁵ Age., I, 29; III, 189

¹⁴⁶ el-Câhız, *Risâle fi’n-Nâbite*, II, 7-22

¹⁴⁷ Age., II, 17

EK-I (el-Câhız'ın Delil Aldığı Bazı Hadislerin Tahrici)

el-Câhız'ın yaşadığı dönem ve öncesinde yazılan kaynaklarda yer alan hadisler:

1-Haremin otu koparılmaz, ağacı kesilmez¹.

2-Hz. Peygamber, Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652)'a hitaben, "örtüyü kaldırman, sırrımı dinlemen konusunda iznin vardır" demiştir².

3-Hz. Peygamber, güneşin altında oturan bir adama baktı ve "Gölgeye dön. Çünkü gölge mübarektir"³demiştir.

4-Sizden birisi bir mektup yazdığı anda onun üzerine toprak saçsın. Çünkü bu ihtiyacının görülmesini sağlar⁴.

5-Sahibinin ihtiyacından artan su fazlası men' edilemez⁵.

6-Beyân'ın bazıları sihir gibidir⁶.

7-Et pişirdiğinizde suyunu fazla koyun. Sizden birinize et kalmazsa, onun payına da et suyu düşer⁷.

8-Hz. Peygamber zenginlere koyun, fakirlere de tavuk edinmelerini emretti⁸.

9-Avf b. Ebî Cemîle el-Basrî (ö.147 H.), el-Hasan el-Basrî (ö.110/728)'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet eder: "Müslümanın Müslüman üzerinde altı hakkı vardır: 'Karşılaşınca kendisine selam verir. Davet edince davetine icabet eder. Aksırınca, "Allah sana rahmetini ihsan buyursun" der. Hastalanınca ziyaret eder. Öldüğü zaman cenazesine gider"⁹.

¹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 35; Hadis için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 140-142; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 404, 407; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 253, 348; ed-Darimî, 18 Buyu' 60 (II/577 H.N.:2603); el-Buhârî, 23 Cenâiz, 77 (II/95); 38 Sayd, 9 (II/213); 34 Buyu' 28 (III/13); 64 Meğazi, 53 (V/98); Muslim 15 Hac 444-448 (I/986-988); Ebû Davud, 11 Hac, 89, 95 (II/521, 532 H.N.:2018, 2035); en-Nesaî, 24 Hac, 120 (V/211 H.N.:2890)

² el-Câhız, *el-Beyân*, III, 42; Muslim, 39 Selâm, 16 (II/1708); İbn Mâce, 1 Mukaddime, 11 (I/49 H.N.:139); Bu iki kaynakta hadisin son kısmında "sana yasaklayıncaya kadar" ibaresi yer almaktadır.

³ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 72; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 63

⁴ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 83; et-Tirmizî, 40 İsti'zan 20 (V/66 H.N.: 2713); (Bu hadisin zayıf olduğuna dair bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, I, 106)

⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 283; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 36 Ekdiye, 29(II/744); Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII, 105,106; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 6; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 183, 244, 309, 420, 463, 500; el-Buhârî, 42 Musâkât, 2 (III/75); 90 Hayl, 5 (VIII/61); Muslim, 22 Musâkât, 36-38 (II/1198); İbn Mâce 16 Ruhûn, 19 (II/828 H.N.:2478); et-Tirmizî; 12 Buyu', 44 (III/572 H.N.:1272)

⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 53; Hadis için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 56 Kelam, 7 (II/986); ed-Darimî, 3 Salât 199 (I/303 H.N.: 1564); el-Buhârî, 76 Tıb, 51 VII/30; Muslim, 7 Cum'a, 47 (I/594); Ebû Davud, 40 Edep, 86 (V/275 H.N.: 5007)

⁷ et-Tirmizî, 23 Et'ime, 30 (IV/274 H.N.:1832)

⁸ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.13; Hadis için bkz:İbn Mâce, 12 Ticârât, 69 (II/773 H.N.:2307); Bu hadisin uydurma bir hadis olduğu için bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, II, 303-304

⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 178; Hadis için bkz:et-Tirmizî, 41 Edep, 1(V/80-81 H.N.:2737); (Bu hadisin zayıf olduğuna dair bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, II, 804)

10-Kabul olunmayan duadan, Allah'tan korkmayan kalpten ve faydasız ilimden Allah'a sığınırım¹⁰.

11-Muhammed b. Ali (ö.128 H.), babasından Hz Peygamber'in şöyle dediğini rivayet eder: "Allah'tan bir şey istediğiniz zaman iki elinizin içiyle isteyin. Allaha sığındığınız zamanda iki elinizin dışıyla sığının."¹¹

12-el-Câhız, Sahâbi el-Muk'ad et-Tebukî¹² (ö.?)'yi tanıtırken; Ebû Mushir (ö.218/833), Saîd b. Abdilaziz (ö.167/783)'den o da Yezid b. Cabir (ö.137/751)'den o da Yezid b. Nemran¹³ (ö.?)'nin şöyle dediğini rivayet etti: "Tebuklü el-Muk'ad'ı gördüm. Dedi ki: Hz. Peygamber namaz kılarken ve ben de eşek üzerinde olduğum halde onun önünden geçtim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Ey Allah'ım onun izini yok et. Zira o, namazımızı bozdu.'¹⁴

13-el-Ferec b. Fedâle¹⁵ (ö.176 H.), Yahya b. Saîd (ö.144 H.)'den o da Muhammed b. Ali (ö.128 H.)'den o da babasından Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti: "Benim ümmetim şu on beş hasleti yaparsa onlara bela gelir: Elleri geçen malı yerlerse, emaneti ganimet olarak sayarlarsa, zekatı borç sayarlarsa, erkek karısına itaat edip annesine asi olursa, arkadaşına iyilik kardeşine eziyet ederse, camilerde sesler yükselirse, şerrinden korkularak kişiye ikramda bulunulursa, kavmin başına en aşağıları lider olursa, ipek giyilir, içki içilirse, şarkıcı kızlar ve çalgı aletleri türerse, bu ümmetin sonu evvelini lanetlerse işte o zaman şu üç hasleti beklesinler: Kızıl bir rüzgar, insandan hayvana dönüştürülme ve yere batma.¹⁶

14-Hayvanlarınızın sırtlarında oturarak alış-veriş gibi ihtiyaçlarınızı gidermeyin¹⁷.

15-Ziyareti aralıklı yap, sevgin artsın¹⁸.

¹⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 284; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 17, 19; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 167, 198, 340, 365, 451; İbn Mâce, *Mukaddime*, 23 (I/92 H.N.:250); 34 Du'a, 2 (II/1261 H.N.:3837); Ebû Davud, 8 Vitir, 32 (II/192 H.N.:1048); en-Nesaî, 50 İsti'zân, 18, 64 (VIII/263, 284-285 H.N.:5464, 5534)

¹¹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 289; Hadis için bkz:Ebû Davud, 8 Vitir, 23 (II/164-165 H.N.:1486)

¹² Hayatı için bkz: İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 374

¹³ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI, 320

¹⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.263; Hadis için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 254; Ebû Davud, 2 Salât, 109 (I/454 H.N.:705)

¹⁵ Onun hakkında "zayıf, hadisi yazılır ama onunla ihticac olunmaz ve sikalardan münker rivayetler de bulunur" şeklinde cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz.: İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 234

¹⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 262-263; Hadis için bkz.:et-Tirmizî, 31 Fiten, 38 (IV/494-495 H.N.:2210-2211); et-Tirmizî (ö.279/892), bu hadisi hem metin hem de isnad yönünden "Garîb" olarak nitelendirmiştir. Bu hadisin ravilerinden olan el-Ferec b. Fedâle'nin de zayıf bir ravi olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bu hadisin, isnad yönünden zayıf olduğu aşikardır.

¹⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 269; Hadise bu şekilde rastlanmamıştır. Krş.:Ebû Davud, 15 Cihad, 55 (III/59-60 H.N.:2567); (Buradaki rivayette 'meclis' yerine 'minber' kelimesi geçmektedir.)

16-Allah, ilmi insanların kalbinden silmek suretiyle almaz. Lakin alimlerin ruhlarını kabzetmek suretiyle alır. Neticede hiçbir alim bırakmayınca insanlar kendilerine cahil kimseleri reis edinirler. Onlara sorular sorarlar. Onlar da bilmeden fetva verirler ve böylece hem kendileri sapıtırlar, hem de insanları saptırırlar¹⁹.

17-Asla doyulmayan iki tamahkârlık vardır. Bunlar: İlim ve malda tamahkârlıktır²⁰.

18-Hibesini geri alan kimse, kusmuğuna geri dönen köpek gibidir²¹.

19-Osman b. Maz'ûn (ö.2 H.), seyahat yapma konusunda Hz. Peygamberden izin istedi. Hz. Peygamber de "Ümmetimin seyahati, cemaatledir" buyurdu²². Yine aynı sahabî, evlenmeme konusunda izin isteyince Hz. Peygamber, "Ümmetimin hadımlaşması oruçtur. Oruç da kalkandır" buyurdu²³.

20-el-Câhız, Abdullah b. Abbas (ö.68/687)'tan bahsettikten sonra Hz. Peygamber'in onun hakkında "Allahım, ona dinde anlayış ver/onu dinde fakih yap ve ona te'vili öğret"²⁴ dediğini rivayet eder²⁵.

21-İnsanları, yüzü koyun veya burunları yerde olarak cehenneme dökene, söylediklerinden başka bir şey değildir²⁶.

22-Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs ve Halid b. Hıdaş²⁷ (ö.224 H.), Mehdî b. Meymûn (ö.171)'dan o, Ğaylan b. Cerir (ö.129)'den o, Muttarif b. Abdullah b. eş-Şihhîr

¹⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 289; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.330 (Bu hadisin zayıf olduğu konusunda bkz.: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 387)

¹⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 257; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 505; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 162, 190; ed-Darimî, *Mukaddime*, 26 (I/68 H.N.:245); el-Buharî, 96 İ'tisâm, 7 (VIII/148); Muslim, 47 İlim, 14 (III/2059); İbn Mâce, *Mukaddime*, 8 (I/20H.N.:52); et-Tirmizî, 39 İlim, 5 (IV/31 H.N.:2652)

²⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 274; Hadis için bkz.: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 256; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 284; (Buradaki rivayetlerde mal yerine dünya geçmektedir.)

²¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 227; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 208; Ayrıca krş.: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 109-110; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 217, 250, 280, 291, 339, 342, 345; II, 182; el-Buharî, 51 Hibe, 30 (III/142); Muslim, 24 Hibât, 8 (II/1241); İbn Mâce, 14 Hibât, 5 (II/797 H.N.:2385-2386); Ebû Davud, 22 Büyu', 81 (III/808 H.N.:3538); en-Nesâî, 31 Hibe, 2 (VI/265 H.N.:36899)

²² Ebû Davud, 15 Cihâd, 6 (III/12 H.N.:2486); Fakat bu kaynakta "cemaat" kelimesi yerine "cihad" kelimesi zikredilmektedir.

²³ el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 128-129; Bu hadisin kaynağı için bkz.: İbnu'l-Mubârek, Ebû Abdurrahman Abdullah el-Mervezî, *ez-Zühd*, Thk.: Habîburrahman el-'Azamî, Beyrut, t.y., s.391; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.30; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 168; VII, 150; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 175-176, 183; ed-Darimî, 11 Nikah, 3 (II/455-456 H.N.:2173); el-Buharî, 67 Nikah, 8 (VI/118-119); Muslim, 16 Nikah, 6-8 (II/1020-1021); İbn Mâce, 9 Nikah, 2 (I/593 H.N.:1848); et-Tirmizî, 9 Nikah, 2 (III/394 H.N.:1083);

²⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 335; el-Buharî, 4 Vudu', 10 (I/45); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 138 (II/1927)

²⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 331

²⁶ el-Câhız, *Kitmânu's-Sırr*, I, 168; el-Câhız, *el-Beyân*, I, 194, 256; Hadis için bkz.: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 194; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.76; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 320; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 231, 236, 237; İbn Mâce, 36 Fiten, 12 (II/1314-1315 H.N.:3973); et-Tirmizî, 38 İmân, 8 (V/11 H.N.:2616)

(ö. 95 H.)’den o, babasının şöyle dediğini rivayet etti: “Bir heyet olarak Hz. Peygamber’e geldik ve ‘Ey Allah’ın Resulü, sen bizim efendimizsin, en faziletlimizsin, en şerefliimizsin ve en cömertimizsin’ dedik. Hz. Peygamber de: “Ey insanlar sözlerinizi söyleyin. Şeytan sizi kışkırtmasın. Çünkü ben Allah’ın kulu ve elçisiyim” buyurdu²⁸.

23-Mü’min, günahı kendisini üzen, iyiliği de kendisine memnuniyet veren kişidir²⁹.

24-el-Câhız, konuşma esnasında dilin çıkarılarak konuşulmasını eleştirmek için hadiste: “Allah, bir sığırın diliyle otları dolması gibi, belağat taslamak için dilini çıkararak konuşan erkeklere buğzeder”³⁰ buyurulduğunu söyler³¹.

25-Saflarınızı birbirine yanaştırınız, şeytanlar siyah koyunlar gibi saf aralıklarına girmesin³².

26-Bir kadın, Hz. Peygamber’e gelerek; ‘Benim bu oğlum, “cinnet geçirdi. Akşam-sabah cin onu hasta ediyor’ dedi. Hz. Peygamber de çocuğun göğsünü sıvazladı. Çocuk kustu ve karnından siyah bir enik çıkıp koşarak gitti³³.

27-Hased ancak iki şeyde olur. Birincisi; Allah bir kula Kur’an öğretmiş, o da gece-gündüz Kur’an’ı okuyor. İkincisi; Allah bir başkasına mal vermiş, o da onu gece-gündüz hayırla ilgili çeşitli yollarda harcıyor³⁴.

28-Yahya b. Hammâd (ö.215/830), Asım (ö.128 H.)’dan o, Zirr b. Hubeys (ö.82 H.)’ten o, Abdullah (ö.32/652)’ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Hz. Peygamber’e ‘Ey Allah’ın elçisi! Ümmetinden olup görmediğin kimseleri nasıl tanıyabilirsin?’ diye sordum. Buyurdu ki: ‘Ümmetimin abdest sebebiyle kıyamet günü alınları ve abdestte yıkadıkları uzuvları parlayacaktır.’³⁵

²⁷ Basra ehlinden olup Bağdad da ikamet etmiştir. Onun hakkında “Güvenilir (Sika), doğru (Sadûk)” gibi ta’dil ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, III, 74

²⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 195, 256; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 241, 249; Ebû Davud, 40 Edep, 9 (V/154-155 H.N.:4806)

²⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 98-99; Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 126; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 446

³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 300; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 165, 187; Ebû Davud, 40 Edep, 86 (V/274 H.N.:5005); et-Tirmizî, 41 Edep, 72 (V/141 H.N.:2853)

³¹ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 63, 271

³² Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 46; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 308, 309; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 296; Ebû Davud, 2 Salât, 93 (I/434 H.N.:667); en-Nesâî, 10 İmamet, 28 (I/92 H.N.:813)

³³ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 224; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 47; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 254,268; ed-Darimî, *Mukaddime*, 4 (I/19 H.N.:19); Bu hadisin ravilerinden Ferkad es-Subhî (ö.131 H.) hakkında cerh alimleri, “Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-Hadîs), Sika değil (Leyse bi’s-Sika), zayıf bir ravi, hadiste kuvvetli değil” değerlendirmelerinde bulunmuştur. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 236

³⁴ el-Câhız, *el-Adavetu ve’l-Hased*, I, 372-373; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 360; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 153; el-Buhârî, 66 Fedâlu’l-Kur’an, 20 (VI/108); 94 Temennî, 5 (VIII/129); Muslim, 6 Salâtu’l-Müsafirîn, 266-268 (I/558-559); et-Tirmizî, 25 Birr, 24 (IV/330 H.N.:1936)

³⁵ el-Câhız, *el-Bursân*, s.31; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, I, 48; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 403, 451, 453; V, 199; İbn Mâce, 1 Tahâret, 6 (I/104; H.N.:284)

29-Ma'n (ö.198/814), Malik (ö.179/795)'ten o, Alâ (ö.132 H.)'dan o, babasından (Abdurrahman b. Yakub- ö.?) o, Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan Hz. Peygamber'in: "Kıyamet gününde sizlerin abdest azaları (alnınız ve yıkadığınız uzuvlarınız) parlayacaktır. Nurunun çoğalmasına gücü yeten yapsın"³⁶ dediğini rivayet etti.

30-İbn Cüreyc (ö.150/767), İbn Şihab (ö.124/742)'tan o, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö.98/716)'den o, İbn Abbas (68/687)'tan Hz. Peygamber'in: "Dört çeşit hayvan vardır ki öldürülmez: Karınca, bal arısı, göçegen kuşu ve hüdhüddür"³⁷ dediğini rivayet etti.

31-el-Câhız, koyunlar hakkında bir dizi hadisleri nakleder³⁸:

a-Koyunlarınızın burunlarından akan pislikleri siliniz. Yattıkları yerleri taş ve dikenden temizleyiniz. Çünkü onlar cennededir³⁹.

b-Kimin siyah koyunu varsa, onu beyaza boyasın. Zira beyaz boya, siyah boyadan daha arıdır⁴⁰.

c-Ebu'l-Mikdâm⁴¹ (ö.?), Abdurrahman b. Habîb⁴² (ö.?)'ten o da Ata b. Ebî Rabâh (ö.114/732)'dan o da İbn Abbas (ö.68/687)'tan Hz. Peygamber'in çobanları çağırdığını ve onlara: "Sizden kim siyah koyun güdüyorsa, onu beyaza boyasın"⁴³ dediğini rivayet etti.

d-el-Câhız, bize Talha b. Amr el-Hadramî⁴⁴ (ö.152 H.), Ata b. Ebî Rabâh (ö.114/732)'dan Hz. Peygamber'in: "Koyun vaz edilmiş bir berekettir, deve ehli için güzelliştir ve hayır kıyamete kadar atın altında düğümlüdür" dediğini rivayet etti⁴⁵.

³⁶ el-Câhız, *el-Bursân*, s.31; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 334, 362, 400, 523; el-Buhârî, 4 Vüdu', 3 (I/43); Muslim, 2 Tahâret, 34-36 (I/216-217)

³⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 526; IV, 17; Bu hadis için bkz : Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 451; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 332, 347; ed-Darimî, 6 Edâhi, 26 (II/414 H.N.:2005); İbn Mâce, 28 Sayd, 10 (II/1074 H.N.:3224); Ebû Davud, 40 Edep 164 (V/418-419 H.N.: 5267)

³⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 504-507

³⁹ Hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Krş: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 408-409; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 436; el-Câhız'ın hadisin ravilerinden saydığı Sa'd b. Tarîf, zayıf bir ravi olup hadis uydurduğu da ifade edilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 410

⁴⁰ Benzer ifadeler için bkz:İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 417; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XXV, 15

⁴¹ Hişâm b. Ziyad b. Ebî Zeyd el-Kureyşî 'dir. Onun hakkında "kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy), hadisleri terk edilmiştir (Metrukun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), zayıf ravidir, sikalardan uydurma rivayette bulunmaktadır, onunla ihticac edilmez (Lâ Yuhtecce bihi) gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 36

⁴² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 144

⁴³ Hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Krş: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 417; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XXV, 15

⁴⁴ Onun hakkında "hadisleri terkedilmiş (Metruku'l-Hadîs), hadiste gevşektir (Leyyinun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey) ,zayıf ravidir," gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 478

⁴⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 507; Hadis için bkz: el-Bezzâr, *el-Musned*, VII, 345

e-Bekir b. Huneys⁴⁶ (ö.170 H.), Yahya b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Mevhib⁴⁷ (ö.?)’ten o, babasından o, Ebû Hurayra (ö.59/679)’dan Hz. Peygamber’in: “Küfrün başı doğu tarafındadır. Gurur ve kibirlilik at, deve ehli ve bedevilerdedir. Sükûnet/Huzur ve vakarlılık koyun sahiplerindedir. İman Yemenlidir. Hikmet te Yemen’lidir” dediğini rivayet etti. Bu hadisi, Avf b. Ebî Cemile (ö.147 H.), el-Hasan (ö.110/728)’dan “Övünme, at sahiplerinde; cefa, deve sahiplerinde ve vakarlık da koyun sahiplerindedir” şeklinde ve Osman b. Miksem (ö.163/780), Nafi’ (ö.107/725)’den o da İbn Ömer (ö.73/693)’den “Sükûnet, koyun sahiplerindedir”⁴⁸ şeklinde rivayet etmişlerdir.

32-el-Câhız, “kurbağa ile ilgili rivayetler” başlığı altında da bir dizi hadis nakleder:

a-İbrahim b. Ebî Yahya⁴⁹ (öl?), Saîd b. Halit b. Abdillâh b. el-Kinânî⁵⁰ (ö.?)’den o da Saîd b. el-Müseyyeb (ö.94/713)’ten o da Abdurrahman b. Osman (ö.73 H.)’dan Hz. Peygamber’in kurbağanın öldürülmesini yasakladığını rivayet etti⁵¹.

b-Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Zi’b⁵² (ö.158 H.)’in kendisine ait isnatla, bir doktorun kurbağa ile ilgili soru sorduğunda; Hz. Peygamber’in kurbağanın öldürülmesini yasakladığını⁵³ rivayet etti.

33-Nâfi’ (ö.117/735), İbn Ömer (ö.73/693)’den Hz. Peygamber’in: “Bir kadın hapsettiği kedi yüzünden azap çekti. Denildi ki: o kadın, hayatta iken kediyi bağlamış, ona ne yemek ne su vermiş ve ne de kendi başına yerdeki haşeratlarla karnını doyurması için serbest bırakmıştı”⁵⁴ dediğini rivayet etti. el-Câhız, aynı hadisin Ebû Seleme

⁴⁶ Kufelidir, Bağdad’da ikame etmiştir. Zahid olmakla vasıflandırılmıştır, onun hakkında “kuvvetli değil (Leyse bi-Kaviyy), hadisleri terk edilmiştir (Metrûkun), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), zayıf ravidir,” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, I, 422

⁴⁷ Onun hakkında “sika değil (Leyse bi-Sika), Hadisleri münkerdir (Munkeru’l-Hadis), Zayıf bir ravidir” gibi cerh ifadeleri kullanılmıştır. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, XI, 282

⁴⁸ Bu rivayetlerin kaynakları şunlardır: Hemmâm b. Mûnebbih, *es-Sahîfe*, s.111 h.N.:126; er-Rabî’ b. Habîb, *el-Musned*, s.45; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 252, 269, 319, 374, 407, 418, 425, 506; III, 42, 96; el-Buhârî, 59 Bed’ul-Halk, 15 (IV/97); 64 Meğazi, 74 (V/1222); Muslim, 1 İman, 84-91 (I/7273); et-Tirmizî, 31 Fiten, 61 (IV/515 H.N.:2243)

⁴⁹ Onun hakkında “hadisleri münkerdir (Münkeru’l-hadis), hadisleri terk edilmiş (Metrûkun) ve zayıf bir ravidir” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, I, 148

⁵⁰ Onun hakkında “Zayıf ve sika ravidir” gibi cerh ve ta’dil ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, IV, 18

⁵¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 535-536; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 453

⁵² Kaderi olmakla itham edilmesine rağmen sika ravi olarak ta kabul edilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, IX, 270

⁵³ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 536-537; Hadis için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 62; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 499; Ebû Davud, 40 Edep, 165 (V/420 H.N.:5269); en-Nesâf, 42 Sayd, 36 (VII/210 H.N.:4352)

⁵⁴ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 284; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 261, 269, 286, 424, 457, 507, 519; III, 335; ed-Darimî, 20 Rikâk, 93 (II/635-636 H.N.:2817); el-Buhârî, 42 Musâkât, 9 (III/77); 60 Enbiya, 54

(ö.94/713)'den o da Ebû Hurayra (ö.159/679)'dan “sizden önceki ümmetlerden bir kadın” ve “Cehennemde kedi tarafından gelip giderken uyluklarından ısırılan bir kadın gördüm.” şeklindeki versiyonlarını da nakletmektedir⁵⁵. el-Câhız, bu hadisin bir hutbe esnasında Hz. Peygamber tarafından söylenildiği şeklindeki rivayeti de nakletmektedir⁵⁶.

34-Sufyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Amr b. Dînâr (ö.126/744)'dan o da Suheyb Mevla ibni Amir⁵⁷ (ö.?)'dan o da Abdullah b. Amr b. el-As (ö.65/684)'dan Hz. Peygamber'in: “Hiçbir insan yoktur ki, bir serçe veya ondan büyüğünü, haksız yere öldürsün de Allah onu sorguya çekmesin” dediğini bunun üzerine kendisine “Haklı olarak öldürmek nasıldır, Yâ Rasûlallah?” diye sorulduğunda; “Hakkı, boğazlayıp yemektir. Fakat başı koparılıp atılmaz”⁵⁸ diye cevap verdiğini rivayet etti⁵⁹.

35- Suyu hiçbir şey necis (pis) etmez⁶⁰.

36-Eğer dünyanın Allah nezninde bir sinek kanadı kadar değeri olsaydı, kafire ondan hiç bir şey vermezdi⁶¹.

37-el-Câhız, karınca ile ilgili hadislerden şunları zikreder:

a-Hz. Peygamber, bir eve ihtiyaç gidermek için gitti. Döndüğünde bir adam yerde veya ağaçta olan bir karınca yuvasını yakmıştı. Bunu gören Hz. Peygamber, ‘Karınca yuvasını kim yaktı, hemen onu söndürün’ dedi⁶².

b-Abdullah b. Ziyad el-Medenî⁶³ (ö.?), İbn Şihab (ö.124/742)'tan o da Ebû Seleme b. Abdirrahman (ö.94 H.)'dan o da Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti: “Peygamberlerden biri ağacın altında

(IV/152); Muslim, 39 Selâm, 151-152 (II/1760); 45 Birr, 133-135 (III/2022-2023); İbn Mâce, 37 Zühd, 30 (II/1421 H.N.:4256)

⁵⁵ Muslim, 10 Kusûf, 9 (I/622)

⁵⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 270-271; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 188; en-Nesaî, 16 Kusûf, 14-20 (I/137-139, 149-150 H.N.:1480, 1494)

⁵⁷ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 386

⁵⁸ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s. 301; Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, IV, 450; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 166, 197, 210; ed-Darimî, 6 Edâhi, 16 (II/409 H.N.: 1984); en-Nesaî, 42 Sayd 34 (VII/206-207 H.N.:4346)

⁵⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 226

⁶⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 147; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.286, 292; Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, I, 78; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, VII, 281; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 235, 284, 308; III, 15; İbn Mâce, 1 Taharet, 76 (I/173-174 H.N.: 519-521); Ebû Davud, 1 Taharet, 34 (I/53-55 H.N.:66-67); et-Tirmizî, 1 Taharet, 49 (I/95-96 H.N.:66); en-Nesaî, 2 Miyah, 1 (I/174 H.N.:325-326)

⁶¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 403; Hadis için bkz: et-Tirmizî, 34 Zühd, 13 (V/560 H.N.:2320)

⁶² et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.46; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 396; Ebû Davud, 15 Cihad, 112 (III/125-126 H.N.:2675)

⁶³ Onun hakkında “yalancı (kezzâbun), güvenilir değil (Leyse bi's-Sika), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû) ve zayıf bir ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, V, 192-193

otururken bir karınca onu ısırıldı. O da bütün karınca yuvasının yakılmasını emretti ve yakıldı. Bunun üzerine Allah ona: “Seni ısırın bir karıncaydı. Sen ise bu yüzden beni tesbih eden ümmetlerden bir ümmeti tamamen mi helak ettin?! O, tek bir karıncaydı.” şeklinde vahyetti⁶⁴.

c-Aynı isnadla, “Peygamberlerden birisi, yağmur duasına çıktı ve bir karıncanın başını göğze kaldırdığını gördüğünde, “dönün bir karınca için Allah duanızı kabul etti”⁶⁵ dediğini de rivayet eder⁶⁶.

38-el-Câhız, baldırla ilgili söz söylerken konuya “baldır” kelimesiyle bağlantılı olan bir dizi hadis nakletmektedir:

a-Süfyân (ö.198/814), Ziyâd b. Saîd⁶⁷ (ö.150/767)’den o da ez-Zührî (ö.124/742)’den o da Saîd b. el-Müseyyeb (ö.94/713)’ten o da Ebû Hurayra (ö.59/679)’dan Hz. Peygamber’in: “Kabe’yi Habeşlilerden iki cılız bacaklı birisi tahrip edecektir”⁶⁸ dediğini rivayet etti.

b-İbn Abbas (ö.68/687)’tan Hz. Peygamberin şöyle dediği rivayet olunmuştur: “Kabe’yi yıkacak olan koyu siyah, ayaklarının uçları birbirine yakın, ökçeleri ve oyluklarının arası geniş Habeşliyi, Kabe’nin duvar taşlarını birer birer kopardığını görür gibiyim.”⁶⁹

c-Muhammed b. Fudayl (ö.195/810), el-Muğire (ö.?)’den o da Ummu Musa (ö.?)’dan o da Hz. Ali (ö.40/661)’nin şöyle dediğini rivayet etti: “Rasulullah (s.a.v.), İbn Mesud (ö.32/652)’a kendisine bir şey getirsin diye bir ağaca tırmanmasını emretti. Bu esnada sahâbîler, İbn Mesud’un baldırlarının inceliğine bakıp gülüştiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Allah katında mizanda Uhud dağından daha ağır olan bir adama gülüyorsunuz?!” buyurdu⁷⁰.

⁶⁴ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.81, H.N.:17; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 402; el-Buharî, 56 Cihad, 153 (IV/22); Muslim, 39 Selâm,148 (II/1759); İbn Mâce, 38 Sayd, 10 (II/1075 H.N.:3225); Ebû Davud, 40 Edep, 164 (V/418 H.N.: 5266); en-Nesâî, 42 Sayd, 38 (VII/210 H.N.:4355)

⁶⁵ el-Hâkim en-Neysâbü’rî, *el-Mustedrak*, I, 473; Krş: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 95; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 62; VII, 71

⁶⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 17-19

⁶⁷ Her ne kadar burada زياد عن سعيد deniliyorsa da عن harficerinin بن olması daha doğrudur.

⁶⁸ el-Câhız, *el-Bursân*, s.177; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 461; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 220; el-Buharî, 25 Hac, 47, 49 (II/158-159); Muslim, 52 Fiten, 57-59 (III/2232); en-Nesâî, 24 Hac, 125 (V/216 H.N.:2902)

⁶⁹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.177; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 228; el-Buharî, 25 Hac, 49 (II/159)

⁷⁰ el-Câhız, *el-Bursân*, s.177; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 114; el-Bezzâr, *el-Musned*, V, 221-222

39-Rabbimize secde edin ve kardeşinize ikramda bulunun. Herhangi birisine secde etmesini emrecek olsaydım, kadına kocasına secde etmesini emrederdim⁷¹.

40-Yezîd b. Harun (ö.206/821), Hammad b. Seleme (ö.167/784)'den o da Ali b. Yezîd⁷² (ö.129/747)'den o da Enes b. Malik (ö.93/712)'in şöyle dediğini rivayet etti: "Hz. Peygamber 'Sizler Musa'ya eziyet edenler gibi olmayın. Nitekim Allah (c.c.), onu söyledikleri şeyden uzak tutmuştu'⁷³ ayetini okuyunca dedi ki: 'Bir gün Musa, yıkanmak için suya girdi. Su avret mahalline ulaşınca elbisesini çıkardı ve onu kayanın üzerine koydu. İsrailoğulları dediler ki: 'Musa husye iltihabından dolayı bunu yaptı. (Yani elbisesini çıkardı) Bir rivayete göre bir gün yıkanmak için nehrin kenarına geldiğinde elbisesini kayanın üzerinden almak istedi. Kaya zıplayarak elbisesini kaçırdı. Musa esasını alıp kayanın peşine koştu ve; 'Ey kaya, elbisemi geri ver, Ey kaya, elbisemi geri ver' diye bağıyordu... Musa asasıyla kayaya vurdu... Musanın bu darbeleri sonucu kayada iz kaldı. Nihayet kaya israoğullarından bir topluluğun yanına vardı. Böylece onlar, Musa'nın vücudunda şişkinlik bulunmadığını gördüler."⁷⁴

41-Şureyh (ö.?), İbn Ebi'z-Zinad (ö.174/790)'dan o da Ebu'z-Zinad (ö.137/748)'dan o da Âmir b. Sa'd (ö.94 H.)'den o da Ebân b. Osman (ö. 83-88 H.)'dan o da Osman b. Affan (ö. 35/656)'ın Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: "Kim, her sabah ve akşamleyin üç kere 'Allah'ın adıyla başlarım, O'nun ismiyle başladığımda, ne gökte ve nede yerde hiçbir şey zarar veremez. O, her şeyi işiten ve bilendir' derse, o gün ona hiçbir şey zarar veremez". Ebân b. Osman felce uğradıktan sonra ondan hadis rivayet eden bir kişi Ebân'a dikkatle bakmaya başladı. Bunun üzerine Ebân b. Osman ona şöyle dedi: "Hadis aynen sana anlattığım gibidir. Fakat ben Allah'ın kaderi gerçekleşsin diye o gün bunu söylemedim."⁷⁵

⁷¹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.214; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 301; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 261; III, 557-558; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 227-228; İbn Mâce, 9 Nikah, 4 (I/595 H.N.:1852-1853); Ebû Davud, 12 Nikah, 39 (II/604-605 H.N.:2140); et-Tirmizî, 10 Radâ', 10 (III/465 H.N.:1159); Bu hadis kaynaklarında hadisin zayıf olduğu fakat çeşitli tarıklardan rivayet edildiği için "Hasen" derecesine yükseldiği ifade edilmiştir.

⁷² Ali b. Yezîd değil Ali b. Zeyd olmalıdır.

⁷³ 33 Ahzab, 69

⁷⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.266-267; Hadisin kaynağı için bkz: Hemmâm b. Mûnebbih, *es-Sahîfe*, s.93, H.N.:60; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 392, 514-515, 535; el-Buharî, 5 Gusl, 20 (I/73-74); 60 Enbiya, 27 (IV/129-130); Muslim, 3 Hayz, 75 (I/267); 43 Fedâil, 155-156 (II/1841-1842); et-Tirmizî, 44 Tefsiru'l-Kur'an, 33 (24) (V/359-360 H.N.:3221); Bu hadisin İbn Abbas'ın sözü olarak rivayet edildiği şekli için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 335

⁷⁵ el-Câhız, *el-Bursân*, s.281; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.14; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 35; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 62, 66, 72; İbn Mâce, 34 Du'a, 14 (II/1273 H.N.:3869); Ebû Davud, 40 Edeb, 101 (V/324-325 H.N.:5088-5089); et-Tirmizî, 45 Deavât, 13 (V/465 H.N.:3388)

42-Yezid b. Harun (ö.206/821), Hemmâm b. Yahya (ö.164/781)'dan o da Katade (ö.118/736)'den o da en-Nadr b. Enes (ö.103-109 H.)'ten o da Beşîr b. Nehîk⁷⁶ (ö.?)'ten o da Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan rivayetle Hz. Peygamberin şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Kimin iki hanımı olur, onlardan birine daha fazla meyil gösterirse, kıyamet gününde bir tarafı felçli bir şekilde haşr olunur.”⁷⁷

43-Yezid b. Harun (ö.206/821) ve Abdullah b. Muhalled⁷⁸ (ö.260 H.), Ebu'l-Eşheb⁷⁹ (ö.?)'ten o, Abdullah b. Tarafe b. Arfece⁸⁰ (ö.?)'den rivayet etti ki Arfece b. Es'ad (ö.?), burnunu (cahiliyyet devrinde Külâb gününde) kırınca yerine gümüşten takma bir burun taktı. Koku yapmaya başlayınca Hz. Peygamber, ona altından bir burun takmasını emretti⁸¹.

44-el-Mualla b. Cuveybîr⁸² (ö.?), Umâre b. el-Ka'kâ⁸³(ö.?)'dan o da Ebû Zur'a⁸⁴ (ö.?)'dan o da Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan dedi ki: “Üç şeydan dolayı hâlâ Beni Temîm (Temîm oğulları)'i seviyorum. Onlar hakkında Hz. Peygamberden şu üç şeyi işittim. Birincisi; Hz. Aişe (ö.57/677)'nin yanında Temîmî'lerden esir bir kadın vardı. Hz. Peygamber ona ‘Bu köleyi azad et. Çünkü O, İsmail'in çocuklarından.’ İkincisi; Temîm oğullarının zekatı geldiği vakit, Hz. Peygamber, ‘Bu, kavmimim sadakasıdır’ dedi. Üçüncüsü; Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Temîm oğulları, başları büyük, akılları üstün ve Deccal'e karşı insanların en şiddetli olanlarıdır’”⁸⁵

45-Mü'min yalnız bir karınla yediği halde münafık ise yedi karınla yer⁸⁶.

⁷⁶ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 412

⁷⁷ el-Câhız, *el-Bursân*, s.284; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 295; İbn Mâce, 9 Nikâh, 47 (I/633 H.N.:1969); Ebû Davud, 12 Nikah, 37 (II/601 H.N.:2133); et-Tirmizî, 9 Nikah, 42 (III/447 H.N.:1141); en-Nesaî, 36 İsratu'n-Nisa, 1 (VII/63 H.N.:3940)

⁷⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhalled b. Halid b. Abdillâh et-Temîmi. Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö.224 H.)'ın kitaplarının ravisiydi. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 22

⁷⁹ Onun hakkında “Hadisleri münkerdir (Munkeru'l-Hadîs), Sika değil (Leyse bi-Sika), Zararı yok (Lâ Be'se bihî) ve Zayıf bir ravidir (Da'îf) denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 76

⁸⁰ Bu ravinin ismi Abdurrahman b. Tarafe b. Arfece'dir. Onun hakkında “Güvenilir bir ravi (Sika)” denilmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 182

⁸¹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.306; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.177; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 205; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 342; V, 23; Ebû Davud, 33 Hatem, 7 (IV/434-435 H.N.:4232-4234); et-Tirmizî, 22 Libas, 31 (IV/240 H.N.:1770); en-Nesaî, 48 Zinet, 41 (VIII/163-164 H.N.:5158-5159)

⁸² Hayatı hakkında bilgiye rastlanmamıştır.

⁸³ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 371

⁸⁴ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XII, 109

⁸⁵ el-Câhız, *el-Bursân*, s.308-309; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 390; el-Buhârî, 49 İtk, 13 (IV/123); 64 Meğazi, 68 (V/115); Muslim, 44 Fedailu's-Sahâbe, 198 (II/1957)

⁸⁶ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.99 Hadis için bkz: Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.107 H.N.:112; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 49 Sıfatu'n-Nebî, 9-10 (II/924); et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.251, 329; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 142-143; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 21, 43, 74, 145, 257, 318, 415, 435, 455; III, 333, 357, 392; VI, 335, 397; ed-Darimî, 8 Et'ime, 13 (II/423-424 H.N.:2046-2049); el-Buhârî, 70 Et'ime, 12

46-Allah cömerttir, cömertliği sever⁸⁷.

47-Arkadaşsız yolculuk eden, hissesini meneden ve kölesini kırbaçlayandır⁸⁸.

48-İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez⁸⁹.

49-Kendisine iyilik yapılan kimse ona karşılık teşekkür etsin. Buna imkan bulamazsa onu yaysın. Onu yayması, ona şükretmesi demektir. Onu gizlemesi de onu inkar etmesi demektir⁹⁰.

50-Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir⁹¹.

51-Sizler, Müslüman topluluğun çoğunluğundan ayrılmayınız⁹².

52-Size geçmiş ümmetlerin iki manevi hastalığı sirayet etmiştir: Hased ve kin⁹³.

53-Ali b. Müshir⁹⁴ (ö.189 H.), el-'Ameş (ö.148/765)'ten o da Salih b. Habbâb (ö.?)'tan o da Sa'd b. Cubeyr (ö.95/714)'den o da İbnu'z-Zubeyr (ö.73/693)'den Hz Peygamber'in "Komşusu aç iken tok geceleyen gerçek mü'min değildir"⁹⁵ dediğini rivayet etti.

54-Dünya kadınlarının en hayırlıları Hz. Hatice, Hz. Fatıma, Meryem ve Asiye'dir⁹⁶.

55-Medine demirci körüğü gibidir. Temizi alıkor; kiri, pası ise dışarı atar⁹⁷.

(VI/200-201); Muslim, 36 Eşribe, 182-185 (II/1631-1632); İbn Mâce, 29 Et'ime, 3 (II/1084-1085 H.N.:3256-3258); et-Tirmizî, 23 Et'ime, 20 (IV/266-267 H.N.:1818)

⁸⁷ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.139; et-Tirmizî, 41 Edep, 41 (V/111-112 H.N.:2799)

⁸⁸ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.155; Hadis için bkz: Abd b. Humejd, Ebu Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî, *el-Musned*, Thk.:Subhi es-Semarrâf, Mahmud Muhammed Halil, Kahire, 1408/1988, s.225; Bu hadisin Hz. İsa'nın sözü olarak rivayet edildiğine dair bkz: ed-Deylemî, *el-Firdevs*, III, 218

⁸⁹ el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 94; Hadis için bkz: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 145; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 258, 295, 303, 388, 461, 492; III, 32, 74; IV, 278, 375; V, 211, 212; Ebû Davud, 40 Edep, 11 (V/157-158 H.N.:4811); et-Tirmizî, 25 Birr, 35 (IV/339 H.N.:1955)

⁹⁰ el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, I, 95; Bu hadise bu şekliyle kaynaklarda rastlanmamıştır. Krş:Ebû Davud, 40 Edep, 11 (V/158 H.N.:4813); et-Tirmizî, 25 Birr, 87 (IV/379-380 H.N.:2034)

⁹¹ el-Câhız, *Kitmânu's-Sırr*, I, 167; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 160, 163, 187, 191, 192, 195, 205-206, 209, 212, 215, 224, 379; ed-Darimî, 20 Rikâk, 4, 8 (VII/607-608 H.N.:2715, 2719); el-Buharî, 2 İmân, 5 (I/9); 8 Rikâk, 26 (VII/186); Muslim, 1 İmân, 64 (I/65); Ebû Davud, 15 Cihad, 2 (III/9 H.N.:2481); et-Tirmizî, 35 Sıfâtu'l-Kıyâmet, 52 (IV/661 H.N.:2504); 38 İmân, 12 (V/17 H.N.:2627-2628); en-Nesâî, 47 İmân, 8, 9, 11 (VII/104-107 H.N.:4992-4993, 49969)

⁹² el-Câhız, *Fahru's-Sûdân*, I, 204; (Zayıf hadis olarak geçmektedir. Bkz:İbn Mâce, 36 Fiten, 8 (II/1303 H.N.3950)

⁹³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*el-Hâsîd ve'l-Mahsûd*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, III, 4; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.27; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 164, 167; et-Tirmizî, 35 Sıfâtu'l-Kıyâmet, 56 (IV/664 H.N.:2510)

⁹⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Müshir el-Kureşî el-Kuffî. Onun hakkında "hadisi iyice (Sâlihu'l-Hadîs), son derece doğru (Sadûk) ve güvenilir bir ravi (Sika) olarak ta'dil lafızları söylenmiştir." Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, VI, 204

⁹⁵ el-Câhız, *el-Hâsîd ve'l-Mahsûd*, III, 13; Hadisin kaynağı için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 164

⁹⁶ el-Câhız, *el-Evtân*, IV, 133; Bu hadisin kaynağı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 322

⁹⁷ el-Câhız, *el-Evtân*, IV, 129; Bu hadisin kaynağı için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 266; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 306-307, 365, 392); el-Buharî, 29 Fedâilu'l-Medine, 10 (II/223-224); 93

56-Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i kastederek: 'Yaptığı bir işi en güzel şekilde ondan daha iyi yapanı görmedim'⁹⁸ demiştir⁹⁹.

57-Hz. Peygamber, 'Sahabîleri namazda köpek oturuşu gibi (kalçanın üzerine oturup baldır ve bacakları dikmek) oturmaktan nehyetti.'¹⁰⁰.

58-Hz. Peygamber, 'Ben müşrikler arasında ikamet eden her bir Müslümandan uzağım' dedi. Bunun üzerine kendisine 'Niçin ya Rasulallah?' diye soruldu. O da 'O ikisinin ateşleri birbirini görmez' dedi¹⁰¹.

59-"Yılanlarla ilgili hadisler" başlığı altında Saîd b. Ebî Arûbe (ö.156/773), Katade(ö.118/736)' den o da Hz. Peygamber'in: 'Onlara harp ilan ettiğimizden beri yılanlarla hiç barış yapmadık'¹⁰² dediğini rivayet etti¹⁰³.

60-Şebâbe (ö.206/821), Verkâ (ö.165 H.)'dan o, Ebu'z-Zinâd (ö.137/748)'dan o, el-A'rec (117/735)'ten o, Ebu Hurayra (ö.59/679)'dan Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Kadın eğe kemiğinden yaratılmıştır. Eğer sen eğe kemiğini doğrultmaya çalışırsan onu kırarsın. Kadın ile mes'ut bir hayat yaşamak istersen, o eğriliği ile beraber ondan istifade edersin."¹⁰⁴.

Sadece el-Câhız'dan sonraki dönemlerde yazılan kaynaklarda nakledilen hadisler:

1-Ebû Abdurrahman ed-Darîr (ö.?), Ali b. Zeyd b. Cud'ân¹⁰⁵ (ö.129 H.)'dan o da Saîd ibnu'l-Müseyyib (ö.94/713)'ten Hz. Peygamber'in: "Allah'a imandan sonra aklın başı, insanlara duyulan sevgidir"¹⁰⁶ dediğini rivayet etti.

Ahkâm 45, 47, 50 (VIII/124-125); 96 İ'tisam, 16 VIII/151-152; Muslim, 15 Hac, 489 (I/1006); et-Tirmizî, 46 Menâkıb 67(V/720 H.N.:3920); en-Nesaî, 39 Bî'at, 22 (VII/151 H.N.:4182)

⁹⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 377; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 177, 353; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 27, 39, 89, 104, 107, 450; V, 455; el-Buharî, 62 Ashabu'n-Nebî, 5-6 (IV/193, 198); 91 Ta'bîr, 28-29 (VIII/77-78); Muslim, 44 Fedailu's-Sahâbe, 17, 19 (II/1660, 1662); et-Tirmizî, 32 Ru'ya, 10 (IV/541 H.N.:2289)

⁹⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, VI, 189-190

¹⁰⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 212; er-Rabî' b. Habîb, *el-Musned*, s.101; İbn Mâce, 5 Salât, 22 (I/289 H.N.:895)

¹⁰¹ Yani Müşrikler ile Müslümanların evleri birbirlerine uzak olmalıdır. el-Câhız, *el-Hayevân*, VII, 201; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 468; Ebû Davud, 15 Cihad, 95 (III/104-105 H.N.:2645); et-Tirmizî, 19 Siyer, 42 (IV/155 H.N.:1604)

¹⁰² İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 230; II, 247, 432, 520; Ebû Davud, 40 Edep, 162 (V/409-410 H.N.:5248-5250); el-Câhız, hadisin bir diğer isnadını "Muhammed b. Aclân (ö.148 H.), babasından, o da Ebû Hurayra'dan" şeklinde zikretmektedir. Bkz: el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 294

¹⁰³ el-Câhız, *el-Hayevân*, IV, 293

¹⁰⁴ el-Câhız, *el-Bursân*, s.171; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 197; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 497; V, 8; ed-Darimî, 11 Nikâh, 35 (II/469); el-Buharî, 60 Enbiya, 1 (IV/103); Muslim, 17 Radâ', 65-66 (II/1090-1091) Söz konusu hadise yapılan eleştiriler konusunda bkz: Tuksal, Hidayet Şefkatli, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Ank., 2000, s.57-66; Ağırman, Cemal, *Kadının Yaratılışı İle İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım*, İst., 2001, s.231-240

¹⁰⁵ Çulât-ı Şia'dan olduğu iddia edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 284

2-Mallarınızı zekat ile koruyun. Bela dalgalarını da dua ile def edin¹⁰⁷.

3-Allah duada ısrar edenleri sever¹⁰⁸.

4-Kim cinsel uzuvlarının, dilinin ve karnının şerrinden korunursa bütün şerlerden korunmuş olur¹⁰⁹.

5-Abdirabbih b. E'yen¹¹⁰ (ö.?), Sümâme b. Abdullah b. Enes¹¹¹ (ö.?)'ten o da babasından¹¹² o da dedesinden (ö.93/712) Hz. Peygamber'in: "Meramını anlatamayan bir kardeşinin meramını ifade eden dilin, senin için sadakadır"¹¹³ dediğini rivayet etti.

6-İbnu'l-Arabî (ö.231 H.), bazı şeyhlerinden rivayetle dedi ki: "Bir adam Hz. Peygamberin yanında saçma sapan konuşunca, Hz. Peygamber: 'Kula çok konuşmaktan daha kötü bir şey verilmemiştir' dedi¹¹⁴.

7-Hz. Peygamber'e "Güzellik nerededir?" diye sorulunca; "Güzellik, lisandadır" diye cevap vermiştir¹¹⁵.

8-Allah, dilini ıslah eden kişiye rahmet etsin¹¹⁶.

9-el-Câhız, koyunlar hakkında bir dizi hadisleri nakleder¹¹⁷:

a-Size koyunlarla ilgili olarak hayrı tavsiye ederim. Yattıkları yerleri taş ve dikenden temizleyinin. Çünkü onlar cennettir¹¹⁸.

b-Hz. Peygamber'e bir kadın geldi ve "Ey Allah'ın elçisi ben bir koyun aldım. Onun sütünü ve yavrulamasını umuyordum. Ancak onun büyüdüğünü görmedim" dedi.

¹⁰⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 212; Hadis için bkz: Mu'cemul evsat, VI/156; (Hadisin zayıf olmasıyla ilgili bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, I, 498)

¹⁰⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 270; el-Beyhakî, *Sünen*, III, 382; Zayıf hadis olduğuna dair yapılan değerlendirmeler için bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 321

¹⁰⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 282; el-Kudâ'î, *el-Musned*, II, 145

¹⁰⁹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 272; Hadis için bkz.: el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, IV, 361

¹¹⁰ Hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹¹¹ Basra kadısı olup güvenilir bir ravi olarak kabul edilmektedir. Bkz.: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, II, 466

¹¹² Hayatı için bkz.: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, V, 7

¹¹³ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 258; II, 39; Bu şekilde hadisin kaynağına rastlanmamıştır. Krş.: el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, VI, 106

¹¹⁴ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 194; Hadis için bkz: ed-Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 120

¹¹⁵ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 170; Hadis için bkz: el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Mustedrak*, III, 373

¹¹⁶ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr "*Risâle fi Sinâ'ati'l-Kuvvâd*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, I, 380; Hadis için bkz: el-Kudâ'î, *el-Musned*, I, 338 (Bu hadisin zayıf olduğu hakkındaki değerlendirme için bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 376)

¹¹⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, V, 504-507

¹¹⁸ Bu hadise bu şekilde rastlanmamıştır. Krş: et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, Thk.: Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Kahire, 1415, V, 291; el-Câhız'ın hadisin ravilerinden saydığı Anbes el-Kattân, zayıf bir ravi olarak nitelendirilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 140-141

Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘rengi nasıldır?’ diye sorunca, kadın: ‘siyah’ diye cevap verdi. Hz. Peygamber: ‘onu beyaza boya’ dedi¹¹⁹.

10-Günlük ihtiyaçlarınızı giderirken gizlilikle yapın. Çünkü her nimetin bir hasetçisi vardır¹²⁰.

11-Kesenin ağzını bağlama ki Allah da senin nasibini tutmasın, malını sayıp zaptetme ki Allah da senin nimetlerini sayıp esirgemesin¹²¹.

12-Malının fazlasını infak eden, söyleyeceğinden fazlasını söylemeyen (gevezelik etmeyen) ve ayıbı, insanların ayıbını araştırmadan kendini alıkoyan kula, Allah rahmet etsin¹²².

13-İhtiyatlı olma, su-i zandır¹²³.

14-Dört şey dört şeye doymaz: yer yağmurdan, göz bakmaktan, dişî erkekten ve alim ilimden¹²⁴.

15-Yasir ailesi, sabredin, Şüphesiz ki size va’d edilen yer cennettir¹²⁵.

16-İbadet on cüzdür. Onda dokuzu susmakla ilgilidir¹²⁶.

17-Abbad b. Suheyb¹²⁷ (ö.212 H.) ve İsmail el-Mekkî (ö.?), el-A’meş (ö.148/765)’den o da Atiyye b. Saîd el-Avfî (ö.111H.)’den Hz. Peygamber’in “Arı hariç bütün sinekler cehennemdedir”¹²⁸ dediğini rivayet ettiler¹²⁹.

18-Beyaz horoz dostumdur, Allah’ın düşmanlarının da düşmanıdır. Sahibinin evi ile birlikte yedi evi daha korur¹³⁰.

Kaynaklarda rastlanmayan hadisler:

1-Oradan buradan bir grup insan getirilir. Kısmetlerine boyunlarındaki zincirlerle sürüklenirler¹³¹.

¹¹⁹ Hadis için bkz: İbn Adiyy, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Rical*, VII, 106

¹²⁰ el-Câhız, *el-Ma’âş ve’l-Ma’âd*, I, 116; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, XX, 94 (Bu hadisin ravisi zayıf, yalancı olarak kabul edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, III, 37)

¹²¹ el-Câhız, *el-Buhalâ*, s.138; el-Buhârî, 24 Zekat, 21 (II/118)

¹²² el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 162; Hadise bu lafızlarla rastlanmamıştır. Krş: el-Kudâ’î, *el-Musned*, I, 358; İbnu’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 178

¹²³ el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 150; Hadis için bkz: el-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 316 (Bu hadis zayıf bir hadis olarak kabul edilmektedir.)

¹²⁴ el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 157 Bu hadis için uydurma denilmektedir. bkz: İbnu’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 234-235

¹²⁵ el-Câhız, *el-’Usmâniyye*, s.30; Hadisin kaynağı için bkz: et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, XXIV, 303

¹²⁶ el-Câhız, *Kitmânu’s-Sırr*, I, 168; Hadis için bkz: ed-Deylemî, *el-Firdevs*, III, 79

¹²⁷ Onun hakkında “Hadisleri terk edilmiş (Metruku’l-Hadis), Sika değil (Leyse bi’s-Sika), zayıf bir ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Metruk ravilerden olup, kadercilik anlayışının propagandasını yapıyordu. Bkz: İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, VI, 81-82; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, III, 279-281

¹²⁸ et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, XI, 65; XII, 389, 418

¹²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, III, 392

¹³⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 354; Hadis için bkz: İbnu’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 5

¹³¹ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 50, 63 ; Bu hadise kaynaklar da rastlanmamıştır.

2-Valilerden şu üç şey kendisinde bulunan kimse, emri ve emaneti üstlenmiş demektir. Bunlar; hükmettiğinde adil olursa, başkasından gizlenmezse, yakınında ve uzağındaki herkese Allah (c.c.)'ın kitabını uygularsa¹³².

3-el-Müseyyeb b. Şerîk¹³³ (ö. 186 H.), el-A'meş (ö.148/765)'ten o da İbrahim (ö.96 H.)'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti:"Horozu kesmeyin. Çünkü şeytan onun kesilmesine sevinir"¹³⁴

¹³² el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr "*Kitâbu'l-Hicâb*", Resâilu'l-Câhız, Mısır, 1399/1979, II, 30; Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

¹³³ Onun hakkında "Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu hadîsuhû), hadisleri terkedilmiş (Metrûkun) hıfzı kötü, zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 47-48

¹³⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, II, 354; Bu hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

EK-II (el-Câhız'ın Belağat Harikası Olarak Gördüğü Hadislerin Tahrici)

el-Câhız'ın yaşadığı dönem ve öncesinde yazılan kaynaklarda yer alan

hadisler:

1-Müslümanların kanları (kisas ve diyet hususunda) eşittir. Onların kafirlere verebilecekleri mal, can ve namus teminatını mertebeye en aşağı olanları bile verebilir. Savaşta alınan ganimet düşman saflarına en yakın olanlar tarafından, en uzakta olanlara bile verilir. Onlar, başkalarına karşı tek el gibidirler¹³⁵.

2-Veren el, alan elden daha hayırlıdır. Sadakayı verirken önce kendilerine bakmakla mükellef olduklarından başla¹³⁶.

3-Malın en hayırlısı aşılarmaya elverişli hurma ve yavrulayan kısraaktır¹³⁷.

4-Atın yelesi, onun ısındığı elbisesidir. Kuyrukları ise sinek v.b. yaratıkları uzaklaştırdığı sinekliğidir¹³⁸.

5-Atın yelelerine dökülen saçları kıyamete kadar hayıra bağlıdır¹³⁹.

6-Musibet anında saçını başını yolan, haykıran ve elbiselerini yırtan kimse bizden değildir¹⁴⁰.

7-Sizi annelere eziyet etmek, kızları diri diri toprağa gömmek ve verilecek borcun verilmemesinden, verilmeyen bir şeyin de alınmasından nehyettim¹⁴¹.

8- İnsanlar, içlerinde güçlü ve kullanışlı bir öncü devesi bulamayacağıın yüz deve gibidir¹⁴².

9-Az ile yetinmek, çok ile oyalanmaktan daha iyidir¹⁴³.

¹³⁵ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.208; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 226, X, 99; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 459; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 119; İbn Mâce, 21 Diyât, 31 (II/895 H.N.:2683-2685); Ebû Davud, 15 Cihâd, 147 (III/183-185 H.N.:2751); en-Nesâî, 45 Kasâme, 14 (VII/24 H.N.:2742-2743)

¹³⁶ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.74, 155; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 58 Sadaka, 8 (II/998); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 426, 427; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 4, 67, 98, 122, 152, 243, 288, 319, 475; III, 403, 434; ed-Darimî, 3 Zekat, 22 (I/327 H.N.:1659-1660); el-Buhârî, 24 Zekat, 18 (II/117); Muslim, 12 Zekat, 94-97, 106 (I/717-718, 721); Ebû Davud, 9 Zekat, 28 (II/297-298 H.N.:1648); et-Tirmizî, 5 Zekat, 38 (III/64 H.N.:6080); en-Nesâî, 23 Zekat, 50-53(V/61-62 H.N.:2529-2532)

¹³⁷ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 468

¹³⁸ Age., IV, 183-184; Ebû Davud, 15 Cihâd, 41 (III/46-47 H.N.:2542); (Hadisin isnadında meçhul raviler vardır)

¹³⁹ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.142, 175, 252, 319; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 49, 57, 101, 112, 262, 383; III, 39, 352; IV, 361, 375, 376; ed-Darimî, 16 Cihâd, 34 (II/529 H.N.:2431-2432); el-Buhârî, 56 Cihâd, 73 (III/215); 61 Menâkıb, 28 (IV/87); Muslim, 12 Zekat, 26 (I/682-683); 33 İmâre, 96 (II/1492); İbn Mâce, 24 Cihâd, 14 (II/932 H.N.:2786-2788); et-Tirmizî, 20 Cihâd, 10 (IV/173 H.N.:1636); en-Nesâî, 28 Hayl, 1, 7 (VI/215, 221-222 H.N.:3560, 3570-3575)

¹⁴⁰ el-Buhârî, 23 Cenâiz, 38 (II/83); Muslim, 1 İman, 167 (I/100)

¹⁴¹ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.140; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 440; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 250, 254; el-Buhârî, 43 İstikrâz, 19 (III/87); 78 Edep, 6 (VII/70); Muslim, 30 Akdiye, 12 (II/1341)

¹⁴² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 246; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 7, 44, 70, 88, 109, 121-123, 130; el-Buhârî, 81 Rikâk, 35 (VII/189); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 232 (II/1973); İbn Mâce, 36 Fiten, 16 (II/1321 H.N.:3990); et-Tirmizî, 41 Edep, 82 (V/153 H.N.:2872-2873)

10- Uyuz deve, sağlam devenin yanına sokulmasın¹⁴⁴.

11-Allah'a imandan sonra aklın başı, vaziyeti idare etmektir¹⁴⁵.

12- Danışan kimse asla helak olmaz¹⁴⁶.

13- Danışılan kişi görüşünden dolayı mes'ul değildir¹⁴⁷.

14-Allah (c.c.), hayır söyleyip kazanan, susup kurtulan kişiye merhamet etsin¹⁴⁸.

15- Hz. Peygamber sünnetçi bir kadına: “Çok derinden kesme. Bu sünnet işlemi kadını daha çok tatmine erdirici, yüzü güzelleştirici ve kadının kocasını da daha ziyade zevklendiricidir¹⁴⁹.

16- Adem oğlu ‘malım malım!’ der. Halbuki Ey Adem oğlu!, senin malından sana ait olan, yiyerek tükettiğin, sadaka vererek devam ettirdiğin, giyerek eskittiğindir¹⁵⁰.

17-Adem oğlunun iki vadi dolusu altını olsa, üç vadi altını olmasını ister. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur. Tövbe edenlerin de, Allah tövbesini kabul eder¹⁵¹.

18-Dünya tatlı bir yeşillikten ibarettir. Allah, sizleri dünyada eski ümmetlere halifler kıldı da sizlerin nasıl amel edeceğinize bakıyor¹⁵².

19-Sizden kıyamet gününde bana en yakın olanınız, ahlakça en güzel olanlarınız, kibirli olmayanlarınız ve birbirlerinizi sevenlerinizdir. Benden en uzak olanlarınız ise, çenesi düşük olanlarınız, insanlara dil uzatanlarınız ve ululuk taslayanlarınızdır¹⁵³.

¹⁴³ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.156; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 159; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 65; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 197

¹⁴⁴ Hadise bu şekilde rastlanmamıştır. Hadisteki ‘مجب’ kelimesi yerine ‘ممرض’ lafzı geçen rivayetler için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 406; el-Buharî, 76 Tıb, 53-54 (VII/31); Muslim, 39 Selam, 104-105 (II/1744); Ebû Davud, 27 Tıb, 24 (IV/231-232 H.N.:3911)

¹⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 221; Krş:et-Tirmizî, 31 Fiten, 38 (IV/494-496 H.N.:2210-2212); (Hadisin zayıf olmasıyla ilgili bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's- Sağîr*, I, 499)

¹⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 221, 298

¹⁴⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 440; İbn Hanbel, *el-Musned*, V/274; ed-Darimî, 17 Siyer, 13 (II/536 H.N.:2452); İbn Mâce, 33 Edep, 37 (II/1233 H.N.:3745-3746); Ebû Davud, 40 Edep, 114 (V/345 H.N.:5128); et-Tirmizî, 34 Zühd, 39 (IV/583-585 H.N.:2369); 41 Edep, 57 (V/125-126 H.N.:2822-2823)

¹⁴⁸ İbnü'l-Mubârek, *ez-Zühd*, s.128

¹⁴⁹ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 368; Bu hadisteki “yüzü daha güzelleştiricidir” ifadesi hariç rivayet edilmiş şekli için bkz:Ebû Davud, 40 Edep, 166 (V/421 H.N.:5271); (Ebû Davud, bu hadis hakkında zayıf hadis değerlendirmesini yapmaktadır)

¹⁵⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, I, 284; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.156; Abdurrazzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, IV, 30; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 80; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 24, 26; Muslim, 53 Zühd, 3 (III/2273); et-Tirmizî, 34 Zühd, 31 (IV/572 H.N.:2342); en-Nesaî, 30 Vasâyâ, 1 (VI/238 H.N.:3612)

¹⁵¹ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.137; el-Câhız, *Kitmânu's-Sırr*, I, 156; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, X, 436; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.73, 266; İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 122, 176, 192, 198, 238, 243, 272, 340-341; V, 117, 131-132, 218; ed-Darimî, 20 Rikâk, 62 (II/624 H.N.:2781); el-Buharî, 81 Rikâk, 10 (VII/175); Muslim, Zekât, 116, 119 (I/725-726); İbn Mâce, 37 Zühd, 27 (II/1410 H.N.:4235); et-Tirmizî, 34 Zühd, 27 (IV/569-570 H.N.:2337)

¹⁵² Uzun bir rivayet içerisinde geçmektedir. Bkz: Muslim, 48 Zikr, 99 (III/2098); et-Tirmizî, 31 Fiten, 26 (IV/483 H.N.:2191)

20-Başkasının idaresi altında bulunan bir yerde, o idarenin başında bulunan kimsenin önüne geçip, imam olmamalı; onun izni olmadan da makamına oturmamalıdır¹⁵⁴.

21-Doğru kişiye (sıddîk) lanet etmek yakışmaz¹⁵⁵.

22-Dul kadının şerrinden, yangın ve selden Allah'a sığınırım¹⁵⁶.

23-Kabul olunmayan duadan, Allah'tan korkmayan kalpten ve faydasız ilimden Allah'a sığınırım¹⁵⁷.

24-Ey İnsanlar, sizin zulmünüz kendinizdir. Hileden uzak durun. Kuşkusuz Allah kötü hilenin ancak sahibine isabet edeceğine hükmetmiştir¹⁵⁸.

25-Ey Allah'ın Resultü, amellerin hangisi daha faziletlidir? diye soruldu. Hz. Peygamber: 'Haramlardan uzak durmak ve dilinin devamlı surette Allah'ın zikriyle meşgul olmasıdır' dedi¹⁵⁹.

26-Ey Allah'ın Resultü, insanların hangisi daha kötüdür? diye soruldu. Hz. Peygamber: 'Bozulan alimler' dedi¹⁶⁰.

27-Size geçmiş ümmetlerin iki manevi hastalığı sirayet etmiştir: Haset ve kin. Bunların her biri bir usturadır. Kılları kazır ve tıraş eder, demek istemiyorum. Dinin kökünü kazır, demek istiyorum. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, mümin olmadıkça cennete giremeyeceksiniz; birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş sayılmayacaksınız. Size, bunu tespit ve temin eden şeyi haber vereyim mi? Ashap:

¹⁵³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 144; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 210; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 369; IV, 193-194; et-Tirmizî, 25 Birr, 71 (IV/370 H.N.:2018)

¹⁵⁴ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.186; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 389; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 302; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 118, 121; V, 272; Muslim, 5 Mesâcid, 290-291 (I/465); İbn Mâce, 5 Salât, 46 (I/313-314 H.N.:980); Ebû Davud, 2 Salât, 60 (I/390-391 H.N.:582-583); et-Tirmizî, 2 Salât, 60 (I/458-459 H.N.:235); 41 Edep, 24 (V/99 H.N.:2772); en-Nesaî, 10 İmâme, 6 (II/77 H.N.:781)

¹⁵⁵ Muslim, 45 Birr, 84 (III/2005); İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 337, 365

¹⁵⁶ Hadisin bazı lafızlarının geçtiği rivayetler için bkz:İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 20; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 323

¹⁵⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 284; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 17, 19; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 167, 198, 340, 365, 451; İbn Mâce, Mukaddime, 23 (I/92 H.N.:250); 34 Du'a, 2 (II/1261 H.N.:3837); Ebû Davud, 8 Vitr, 32 (II/192 H.N.:1048); en-Nesaî, 50 İsti'zân, 18, 64 (VIII/263, 284-285 H.N.:5464, 5534)

¹⁵⁸ Lafızları farklı bir rivayet için bkz:İbnu'l-Mubârek, *ez-Zühd*, s.252

¹⁵⁹ Kaynaklarda bu hadise bir bütün olarak rastlanmamıştır. Bu hadisin birinci kısmı için bkz:ed-Darimî, Mukaddime, 56 (I/125 H.N.:653) Fakat burada söz konusu ifadeler, Hz. Peygamber'in sözü olarak zikredilmemektedir. Hadisin ikinci kısmı için bkz: İbnu'l-Mubârek, *ez-Zühd*, s.328; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 170; İbn Mâce, 33 Edep, 53 (II/1246 H.N.:3793); et-Tirmizî, 45 Du'a, 4 (V/458 H.N.:3375)

¹⁶⁰ Bu hadise kaynaklarda rastlanmamıştır. Manaca yakın bir rivayet için bkz:el-Bezzâr, *el-Musned*, VII, 93

‘Evet ey Allah’ın elçisi’ dediler. Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Aranızda selamlaşmayı yayın ve akrabayı ziyaret edin’¹⁶¹.

28-Hediyeleşin, birbirinize karşı sevginiz artsın¹⁶².

29-İsmail b. ‘Ayyâş (ö. 182/797), Abdullah b. Dînâr (ö.127 H.)’dan Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu zikretmiştir: ‘Allah namazda başka şeyle meşgul olmanızı, oruçluyken müstehcen söz söylemenizi ve kabirlerde gülmenizi hoş karşılamaz’¹⁶³.

30-Ezan okuduğunda uzat, kamet getirdiğinde ise acele et¹⁶⁴.

31-Allah buyuruyor ki: ‘Allah’tan korkan kimseler ile emzikli çocuklar ve çayırlarda yayılan hayvanlar olmasaydı size azap gönderirdim’¹⁶⁵.

32-İbn Ebî Zi’b (ö.159/776), el-Makburî (ö.123/740)’den o da Ebû Hurayra (ö.59/679)’dan rivayetle Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Sizler emirliğe çok hırslısınız. O görev süt annesi gibidir. Süt annesi ne güzel ve sütü kesilen ne kötüdür’¹⁶⁶.

33-Abdumelik b. Umeyr¹⁶⁷ (ö.136 H.)’in hadislerinden olup o, Abdurrahman b. Ebî Bekre (ö.96 H.)’den o da babasından o da Hz. Peygamber’den rivayet etti ki: ‘Hakim öfkeli bir halde iken iki kimse arasında hüküm vermesin’¹⁶⁸.

34-Abdullah b. el-Mubârek’in naklettiğine göre Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Bir kavim denizde gemiye bindiler ve gemiyi aralarında bölüştüler. Gemide her kişinin bir yeri vardı. İçlerinden bir adam kendi payına düşen yeri baltayla deldi. Diğerleri: ‘ne yapıyorsun?’ dediler. Adam da : ‘burası kendi payıma düşen yerdir. Burada istediğimi yaparım’ dedi. Eğer diğerleri onu men etselerdi, hepsi kurtulacaktı. Fakat onu bıraktıkları için hepsi helak oldular.’¹⁶⁹

¹⁶¹ el-Câhız, *el-Hâsıd ve'l-Mahsûd*, III, 4; Hadisin kaynağı için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.27; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 164, 167; et-Tirmizî, 35 Sıfatu'l-Kiyâmet, 56 (IV/664 H.N.:2510); Hadisin ‘Akrabayı ziyaret edin’ lafzının geçtiği kaynaklar için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 217; VII, 257; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 451

¹⁶² Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 47 Hüsnu'l-Halk, 16 (II/908); Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, XI, 9; (Bu hadisin zayıf olduğuna dair bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 285-286)

¹⁶³ el-Câhız, *el-Beyân*, III, 168; İbnu'l-Mubârek, *ez-Zühâ*, s.543; el-Kudâ'i, *el-Musned*, II, 155

¹⁶⁴ et-Tirmizî, 2 Salât, 29 (I/373 H.N.:195); Mevkuf olarak da rivayet edilmiştir. Bkz:İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 195

¹⁶⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, XI, 287, 511

¹⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI,419; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 448, 476; el-Buhârî, 93 Ahkâm, 7 (VIII/106); en-Nesâî, 39 Bî'at, 39 (VII/162 H.N.:4208); 49 Âdâbu'l-Kudât, 5 (VIII/225-226 H.N.:5382)

¹⁶⁷ Güvenilir bir hadisçi kabul edilmekle birlikte hadisleri karıştırdığı ifade edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 364-365

¹⁶⁸ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.115; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 541; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 36-37, 52; el-Buhârî, 93 Ahkâm, 13 (VIII/109); Muslim, 30 Akdiyye, 16 (II/1342-1343); İbn Mâce, 13 Ahkâm, 4 (II/776 H.N.:2316); Ebû Davud, 23 Akdiyye, 9 (IV/16 H.N.:3589); et-Tirmizî, 13 Ahkâm, 7 (III/620 H.N.:1334); en-Nesâî, 49 Âdâbu'l-Kudât, 18, 32 (VIII/237, 247 H.N.:5403, 5418)

¹⁶⁹ İbnu'l-Mubârek, *ez-Zühâ*, s.475

35-es-Sâib b. es-Sayfi¹⁷⁰ (ö.?), Hz. Peygamber'in huzuruna geldi ve 'Ey Allah'ın elçisi beni tanıyor musun?' dedi. Hz. Peygamber buyurdu ki: 'Bana muhalefet etmeyen, benimle münakaşa etmeyen, ortağına kötülük etmeyen ortağımı nasıl tanımayayım!'¹⁷¹.

36-Veki' (ö.197/812) dedi ki: "Bize Abdulaziz b. Ömer (ö.144 H.), Kaza'a¹⁷² (ö.?)'dan o da İbn Ömer (ö.73/693)'in kendisine şöyle dediğini rivayet etti: 'Hz. Peygamber bana nasıl veda ettiyse bende sana öyle veda edeceğim' Hz. Peygamber de şöyle demiştir: 'Dinini, emanetini (ailen, malın v.b. geride bıraktığın şeyler), amelinin sonuçlarını Allah'a emanet ederim'¹⁷³.

37-Deveye binen kadınların en hayırlısı Kureyş kadınlarının salihleridir. Onlar, küçük yaşta çocuklara karşı en şefkatli ve kocasının sahip olduğu şeylerde kocaya karşı en riayetli olanlardır¹⁷⁴.

38-Sabâ rüzgarı ile yardım edildim ve bana Cevâmiu'l-Kelim (çok mana taşıyan sözcükler) verildi¹⁷⁵.

39-İbn Sevbân (ö.165 H.), Mekhûl (113 H.)'den o da Cubeyr b. Nufeyr (ö.70 H.)'den o da Mâlik b. Yehâmır (ö.72 H.)'dan o da Muaz b. Cebel (ö.17 H.)'den Hz. Peygamber'in: "Beytu'l-Makdis'in ma'mur oluşu, Medine'nin harab oluşu demektir. Medine'nin harab oluşu, büyük savaşın çıkması demektir. Büyük savaşın çıkması, Kostantiniyye'nin fethi demektir. Kostantiniyye'nin fethi de Deccâl'in çıkması demektir" buyurdu. Sonra eli ile, kendisine bunu anlattığı zat'ın uyluğuna veyahut omuzuna vurdu. Sonra da: 'Ey Muaz, bu senin burada olduğun, yahud senin burada oturmakta olduğun gibi haktır' dediğini rivayet etti¹⁷⁶.

40-Avf b. Ebî Cemîle el-Basrî¹⁷⁷ (ö.147 H.), el-Hasan el-Basrî (ö.110/728)'den Hz. Peygamber'in: "Kadınlar hakkında Allah'dan korkun. Şüphesiz kadınlar yanınızda

¹⁷⁰ Hayatı için bkz: İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 22

¹⁷¹ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 425; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XVIII, 363

¹⁷² Kaza'a b. Yahya el-Basrî'dir. Hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 337

¹⁷³ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 7, 25, 38; Ebû Davud, 15 Cihâd, 73 (III/76 H.N.:2600); et-Tirmizî, 45 De'avât, 43 (V/499 H.N.:3442); İbn Mâce, 24 Cihâd, 24 (II/943 H.N.:2826)

¹⁷⁴ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 303; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 403; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 318; II, 269, 275, 319, 393, 449; el-Buhârî, 69 Nafakât, 10 (VI/193); Muslim, 44 Fedâilu's-Sahâbe, 200-202 (II/1958-1960)

¹⁷⁵ Bu hadisin birinci kısmı için bkz : et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.343; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 304; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 223, 228, 324, 341, 355, 373; el-Buhârî, 15 İstiskâ, 26 (II/22); 59 Bedu'l-Halk, 5 (IV/76); 60 Enbiya 6 (IV/108); 64 Meğazî, 29 (V/47); Muslim, 9 İstiskâ, 17 (I/617); Hadisin ikinci kısmı için bkz: el-Buhârî, 96 İ'tisâm, 1 (VIII/138); Muslim, 5 Mesâcid 5 (I/371); et-Tirmizî, 19 Siyer, 5 (IV/123 H.N.:1553)

¹⁷⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 36-37; Hadis için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 458, 491; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 232, 245; Ebû Davud, 36 Melâhim, 3 (IV/482 H.N.:4294)

¹⁷⁷ Rafizî ve kaderci olmakla itham olunmuştur. Bununla birlikte güvenilir (Sika), doğru (Sadûk) bir ravi olarak ta kabul edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 148

yardımcıdırlar, kendileri için bir şeye malik değildirlar. Onları Allah'ın emanıyla aldınız ve onları Allah'ın izniyle kendinize helal edindiniz”dediğini rivayet etti¹⁷⁸.

41-el-Vâkidî¹⁷⁹ (ö.207 H.), Musa b. Muhammed b. İbrahim et-Teymî (ö.151 H.)’den o da babasından o da Hz. Peygamber’den: “Muhakkak ki Allah, mahlukatından cömert olanları sever” dediğini rivayet etti¹⁸⁰.

42-Ebû Abdurrahman el-Eşca’î (ö.182 H.), Yahya b. Ubeydullah¹⁸¹ (ö.?)’dan o da Ebû Hurayra (ö.59/679)’dan Hz. Peygamber’in: “Ne zaman bir Yahudi, bir Müslümanla tek başına kalsa, onu öldürmek istemiştir” veyahutta ‘İçinden onu öldürmeyi geçirmiştir’ dediğini rivayet etti¹⁸².

43-Ebû Asım en-Nebîl¹⁸³ (ö.212/828), Ubeydullah b. Ebî Ziyâd (ö.150 H.)’dan o da Şehr b. Havşeb (ö.112 H.)’den o da Esmâ Bt. Yezîd (ö.Yermuk savaşından sonra)’den Hz. Peygamber’in: “Kim bir kardeşinin etini onun arkasından savunursa (Ona yapılan bir gıybeti reddederse), Allah, o kişinin vücudunu cehennemde yakmaz” dediğini rivayet etti¹⁸⁴.

44-Hz. Aişe’ye Resulullah’ın ahlakından soruldu dedi ki: ‘Onun ahlakı Kur’an’ dan ibaretti’¹⁸⁵ ve şu ayeti okudu: ‘Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin’ (68 Kalem, 4).

45-Yapmacık tavır ile konuşmaktan sakının¹⁸⁶.

Sadece el-Câhız’dan sonraki dönemlerde yazılan kaynaklarda nakledilen hadisler:

¹⁷⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 37; Hadis için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 72; İbn Mâce, 25 Menâsik, 84 (II1032-1037 H.N.:3074); et-Tirmizî, 44 Tefsiru’l-Kur’an 9 (2) (V/273-275 H.N.:3087)

¹⁷⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Eslemî el-Vâkidî, Bağdad da kadılık görevi yapmış, haber, siyer ve meğazi alimiydi. İlmî geniş olmasına rağmen onun hakkında ‘hadisleri terkedilmiş (Metrûku’l-hadîs), yalancı, güvenilir değil (Leyse bi-Sika), bir şeye değmez (Leyse bi-Şey)’ gibi cerh ifadeleri kullanılmıştır. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, IX, 323-325

¹⁸⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 37; Hadise bu şekilde kaynaklarda rastlanmamıştır. Krş: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 332

¹⁸¹ Yahya b. Ubeydullah b. Abdullah b. Mevhib et-Teymî, Onun hakkında “güvenilir değil (Leyse bi-Sika), hadisleri munkerdir (Munkeru’l-Hadîs), hadisleri terkedilmiş (Metrûku’l-Hadîs) ve zayıf bir ravi” gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, XI, 221

¹⁸² el-Câhız, *el-Beyân*, II, 37-38; Hadis için bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 362

¹⁸³ Ebû Asım en-Nebîl ed-Dahhâk b. Mahled b. ed-Dahhâk b. Muslim eş-Şeybânî el-Basrî. Muhaddis, hafız ve fakihti. Doğruluk ve hıfzında ittifak vardır. Ömer b. Şebbe (ö.264/878), Allah adına yemin ederek, onun gibi bir muhaddis görmediğini söyler. Doğru (Sadûk) ve güvenilir bir ravi olarak kabul edilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, IV, 395-396

¹⁸⁴ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 38; et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.227; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 461

¹⁸⁵ Muslim, 6 Salâtu’l-Müsafirîn, 139 (I/512-513); en-Nesaî, 20 Kıyâmu’l-leyl, 2 (III/199-201 H.N.: 1599)

¹⁸⁶ İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 193-194

1-Hz. Peygamber Ensâr'ı zikrederek şöyle buyurmuştur: 'Evet, Allah'a yemin ederim ki ben sizin hırslı olma anında azaldığınızı, korku anında ise çoğaldığınızı bilirim'¹⁸⁷.

2-Bütün insanlar tarağın dişleri gibi eşittirler¹⁸⁸.

3-Kişi kardeşiyle çoktur¹⁸⁹.

4-Kendisi için istediği şeyi, senin içinde istemeyen kimseyle sohbet etmekte bir hayır yoktur¹⁹⁰.

5-Sağ elin, sol eline karşı suçlu tutulamaz¹⁹¹

6-Hz. Peygamber'in yanında at zikredilince dedi ki: 'Karınları hazine, sırtları muhafazadır'¹⁹².

7-Malın en hayırlısı uyuyan sahibi için, gece ve gündüz uyumadan akan su kaynağıdır¹⁹³.

8-Doğru tüccar, malını stok etmez¹⁹⁴.

9-Bu ilmi, her nesilden adil olanları nakleder. Onlar cahillerin tevilini, batılcıların saptırmasını ve aşırıların tahrifini yok ederler¹⁹⁵.

10-Allah sizin için üç şeyi sever, üç şeyi de sevmez. Kendisine ibadet etmenizi ve ona ortak koşmamanızı; hep birlikte onun dinine sarılmanızı ve ayrılmamanızı; işlerinizi üstlenen kişilere içten bağlılığınızı sever. Dedikodu yapmanızı; çok soru sormanızı; malı zayı' etmenizi ise sevmez¹⁹⁶.

11-Birbirinize düşman olmayın. Çünkü bu düşmanlık güzellikleri yok eder, utanç verici şeyleri ise diriltir¹⁹⁷.

12-Ey Allah'ın Resulü, arkadaşlardan hangisi daha iyidir? diye soruldu. Hz. Peygamber: 'Allah'ı hatırladığında sana destek veren ve Sen Allah'ı unuttuğunda sana hatırlatandır' dedi¹⁹⁸.

¹⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Fâik*, III, 115

¹⁸⁸ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.208; el-Kudâ'î, *el-Musned*, I, 145; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 300, 301; Bu hadisin uydurma olduğu için bkz: İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 80

¹⁸⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.208; el-Kudâ'î, *el-Musned*, I, 141; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 205

¹⁹⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.208; el-İsbehânî, *Hilye*, X, 25; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, V, 150

¹⁹¹ Darb-ı mesellerden olduğuna dair bkz: el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, II, 305

¹⁹² İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali, *Sıfatu's-Safve*, Thk.:Mahmud Fâhurî, Muhammed Kal'acî, Beyrut, 1399/1979, I, 205

¹⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Fâik*, II, 214; el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, 314

¹⁹⁴ لَمَق kelimesinin bir anlamına göre "Doğru tüccar, iflas etmez" şeklinde de tercüme edilebilir. Hadis, uzun bir rivayetin içerisinde geçmektedir. Bkz:ed-Deylemî, *el-Firdevs*, V, 287

¹⁹⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s.29; el-Ukaylî, *ed-Dua'fâi'l-Kebîr*, I, 9-10; IV, 256; İbn Adıyy, *el-Kâmil*, III, 31; et-Taberânî, *Musnedu's-Şâmiyyîn*, I, 344

¹⁹⁶ Ebû Avâne, *el-Musned*, IV, 165

¹⁹⁷ el-Kudâ'î, *el-Musned*, II, 95; el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İman*, VI, 296, 343; (Bu hadis zayıf olarak değerlendirilmiştir. Bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, I, 337)

13-Bize İsmail b. 'Ayyâş (ö. 182/797), o da Hasan b. Dînâr Ebu Saîd et-Temîmî¹⁹⁹ (ö.?)'den o da el-Hasîb b. Cehder²⁰⁰ (ö.146 H.)'den, o da bir adamdan, o da Muaz b. Cebel (ö.17 H.)'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti: 'Minnet etme -ilim talebi hariç- Mü'minin ahlâkından değildir'²⁰¹.

14-Enes b. Mâlik (ö.93/712), Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet etti: 'İlmi yazıyla kayıt altına alın'²⁰².

15-Kırbacını ehlinin göreceği yere as²⁰³.

16-Saîd b. Ufeyr (ö.226/841), İbn Lehî'a²⁰⁴ (ö.174/790)'dan o da bazı şeyhlerinden; Hz. Peygamberin Vâil b. Hucr el-Hadramî (ö.?) ve kavmine yazdığı mektupta: 'namaz kılmalarını; kırk koyuna bir koyun, kırkı aşan koyunlarda ise iki koyun; toprak altında bulunan bir malın 1/5'inin zekat olarak verilmesini emretti. Bir kimsenin develerini başkasının develeriyle katıp karıştırmasını yahut zekatı gereken develerini başkasının develeri içinde gizlemesini ve şiğar (Cahiliye döneminde kız kardeşlerin mehirsiz değiş tokuşu) 'ı da nehyetti. Kim meyveyi olgunlaşmadan önce satarsa riba işlemiş olur ve her sarhoşluk veren şey haramdır'²⁰⁵ diye emir ve yasaklarını bildirdi.

17-Râşid b. Saîd (ö.243 H.)'in naklettiğine göre Hz. Peygamber buyurdu ki: 'Kadınlar konusunda aşırıya gitmeyin. Çünkü onlar, Allah'ın rahmet sularıdır'²⁰⁶.

18-Özür dileyen kimsenin özrünü ister doğru ister yalan olsun kabul etmeyen kimse benim havuzumdan su içemez²⁰⁷.

19-İki zayıf (köleler ve kadınlar) hakkında Allah'dan korkun²⁰⁸.

¹⁹⁸ Bu hadis, hem zayıf hem de mürsel olarak rivayet edilmiştir. es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, I, 462

¹⁹⁹ Onun hakkında, "Yalancı (Kezzâbun), Hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû), Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs) ve Zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 245-247

²⁰⁰ Onun hakkında, "Yalancı (Kezzâbun), Hadisi yazılmaz (Lâ Yuktebu Hadîsuhû), Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadîs)" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 458-459

²⁰¹ el-Câhîz, *el-Beyân*, II, 38; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 219

²⁰² el-Hakîmu't-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Bîşr, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Resûl*, Thk.:Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Beyrut, 1413/1992, I, 102; Bu hadis, Hz. Ömer, Enes ve İbn Ömer'in sözü olarak da rivayet edilmiştir. Bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 313; ed-Darîmî, *Mukaddime*, 43 (I/104-105 H.N.:497-504); et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I, 246

²⁰³ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X, 285

²⁰⁴ Hadis ve haber rivayetleri pek fazla olan Abdullah b. Lehî'a b. Ukbe b. Fur'ân b. Rabî'a el-Hadramî, muhaddisler nazarında zayıftır. Hadis rivayetlerinde gevşek davrandığı, zayıf ravilerden tedlis yaptığı ve Şi'liğe temayüllü olduğu vurgulanmıştır. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 327-331

²⁰⁵ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XX, 335; el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, II, 159

²⁰⁶ et-Taberânî, *Musnedu's-Şâmiyyîn*, I, 223

²⁰⁷ Bu hadisin lafızları farklı olarak rivayet edilmiştir. Bkz: el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Mustedrak*, IV, 170-171; el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 208-209

20-Hz. Peygamber esir bir cariye'ye 'Sen kimsin' diye sordu. Cariye: 'Ben, cömert Hâtım'ın kızılım' Bunun üzerine Hz. Peygamber: 'Elinden gücü ve kuvveti düşen lidere, cahillerin arasında kalan alime acıyın'²⁰⁹ buyurdu.

21-Hızlı yürümek mü'minin letafetini yok eder²¹⁰.

22-Ebû Hurayra (ö.59/679)'dan Hz. Peygamber buyurdu ki: 'Benden önceki Peygamberlerden rivayet edilen sözler çoğaldığı gibi benden sonra da benden rivayet edilen sözler çoğalacaktır. Size benden bir hadis rivayet edildiğinde onu Allah'ın kitabına arz edin. Allah'ın kitabına uygunsa, o bendendir onu ben söyledim. Eğer Allah'ın kitabına uygun değilse onu ben söylemedim'²¹¹.

23-Kendisinden çalıntı yapılan kişi suçsuz olduğunu söyleyen kimseyi töhmet altında bırakırsa, hırsızdan daha büyük günah işlemiştir²¹².

24-Kim kölesinden razıysa onu yanında tutsun. Kim de razı değilse onu satsın. Allah'ın mahlukatına eziyet etmeyin²¹³

25-Salih el-Murrî²¹⁴ (ö.176 H.), el-Hasan el-Basrî (ö.110/728)'den Hz. Peygamber'in: "Mallarınızı zekatla koruyun. Hastalarınızı sadakayla iyileştirin, belaları duayla def edin" dediğini rivayet etti²¹⁵.

26-Namazda saflarınız arasında açıklık bırakmayın²¹⁶

Kaynaklarda rastlanmayan hadisler:

1-Hurma sizin için ne güzel haladır. Yumuşak toprağa ekilir ve şarıldayarak suyu akan kaynaktan sulanır²¹⁷.

2-Humma hastalığı, hurmanın köklerindedir²¹⁸.

²⁰⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 28, 36; İbn Asâkir, *Tarihu Dimesk*, LII, 38; Zayıf hadis olduğuna dair bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's- Sağîr*, I, 29

²⁰⁹ el-Kudâ'î, *el-Musned*, I, 427; İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 237

²¹⁰ ed-Deylemî, *el-Firdevs*, II, 334; Hadisin uydurma olduğu değerlendirmesi hakkında bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's- Sağîr*, II, 535

²¹¹ Bu hadise bu lafızlarla kaynaklarda rastlanmamıştır. Manaca çok yakın olan bir rivayetler için bkz: er-Rabî' b. Habîb, *el-Musned*, s.36, 365; Ebû Yusuf, *er-Radd alâ Siyeri'l-Evzâi*, s. 25-27; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XII, 316

²¹² el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, V, 297; Zayıf hadis olduğuna dair bkz: es-Suyûtî, *el-Câmi'u's- Sağîr*, II, 1039-1040)

²¹³ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 36; Hadis için bkz: el-Beyhakî, *Sunen*, VIII, 36

²¹⁴ İsnat ve metin bilgisinin olmadığı söylenen Salih el-Murrî hakkında, "Hikayeci (Kussâs), zararı yok (Leyse bihi Be'sun), Bir şeye değmez (Leyse bi-Şey), hadisleri terkedilmiş (Metrûku'l-Hadis) ve zayıf bir ravi" gibi cerh ifadeleri söylenmiştir. Bkz: İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, IV, 334

²¹⁵ el-Beyhakî, *Sunen*, III, 382; Krş: et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X, 128; Zayıf hadis olduğuna dair yapılan değerlendirmeler için bkz: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 321

²¹⁶ Merfu ve Mevkuf rivayetleri için bkz: et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 188; Ayrıca Krş: Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 57; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 333

²¹⁷ Kaynaklarda hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Hadisin ilk kısmı için bkz: es-Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnâa*, I, 155; Krş: el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 155-156; 338

3- Hayır kılıçtır, kılıç ile beraberdir ve kılıç iledir²¹⁹.

4-Benim ümmetim emaneti ganimet, sadakayı da borç görmediği sürece işleri doğru yoldadır²²⁰.

5-Danışılan kimse serbesttir. İster söyler isterse söylemez²²¹.

6-Sözlerinizin arasını istiğfar ile bölün²²².

7-Uzun yürümei yapmak için azim ve gayretten yardım alın²²³.

8-Yolun üzerinde oturmayın. Eğer oturursanız, gözlerinizi haramdan sakının, selamı alın, yolunu şaşırana doğru yolu gösterin ve zayıf olana da yardımcı olun²²⁴.

9-Bir adam, 'Ey Allah'ın elçisi, bana bazı tavsiyelerde bulun ki Allah onunla beni faydalandırsın! dedi. Hz. Peygamber de: 'Ölümü çok hatırla, dünyaya bağlanma ve şükret. Çünkü şükür nimeti artırır. Dua etmeyi çoğalt. Çünkü sen duanın ne zaman kabul edileceğini bilemezsin'²²⁵.

10-Hz. Peygamber buyurdu ki: Rabbim bana dokuz şey tavsiye etti. Bunlar: 'Gizlilikte ve açıklıkta ihlaslı olmamı, rıza ve öfkede adaletli davranmamı, zenginlik ve fakirlikte i'tidalli olmamı, bana zulmedenin bağışlamamı, beni mahrum edene vermemi, bana ziyarete gelmeyi ziyaret etmemi, sessizliğimin düşünce olmasını, konuşmamın zikir olmasını, bakışımın da ibret olmasını emretti'²²⁶.

11-Abdullah b. el-Mubârek (ö.181/797)'in re'f ettiği bir hadiste Hz. Peygamber dedi ki: 'Kabilelerin reisi fasıkları olursa; bir kavmin lideri alçakları olursa; şerrinden korunmak için bir adam onurlandırılırsa musibeti bekleyin'²²⁷.

12-Allah'ın emrettiğinden daha fazla kamçılayan bir vali kıyamet günü getirilir. Allah ona: 'Ey kulum, niçin benim sana emrettiğimden daha fazla kırbaçladın? der. Vali de: 'Rabbim senin gazabından dolayı öfkelenim' der. Bunun üzerine Allah buyurur ki: 'senin öfkenin benim öfkemden daha fazla mı olması gerekirdi'.?! Sonra Allah'ın

²¹⁸ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

²¹⁹ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır. Fakat bir halifenin sözü olarak zikredilmektedir. Bkz: el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 474

²²⁰ Kaynaklarda hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Bkz: İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, IV, 1616

²²¹ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır. Manaca yakın rivayetler için bkz:el-Kudâ'î, *el-Musned*, I, 141; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 204

²²² Manaca yakın bir rivayet için bkz:et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XVIII, 299

²²³ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

²²⁴ Bu hadise bu şekliyle rastlanmamıştır. Fakat manaca aynı, lafızları farklı rivayetler için bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.97; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 282; et-Tirmizî, 40 İsti'zân, 30 (V/74 H.N.:2726)

²²⁵ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

²²⁶ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır. Krş:Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk.:Ahmed Abdulalim el-Berdunî, Kahire, 1372, VII, 346

²²⁷ Benzeri lafızlarla rivayet edilmiş bir şekli için bkz:et-Tirmizî, 31 Fiten, 38 (IV/495 H.N.:2211); et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XVIII, 51

emrettiğinden daha az kamçılayan bir vali getirilir. Allah ona: ‘Ey kulum, niçin benim sana emrettiğimden daha az kırbaçladın? der. Vali de: ‘Rabbim ona acıdım’ der. Bunun üzerine Allah buyurur ki: ‘senin acımanın benim rahmetimden daha geniş olması mı gerekirdi’?! Ravi dedi ki: “Allah bu iki kişiyle ilgili olarak bir şey emretti. Hz. Peygamber onu zikretti. Fakat ben ‘o ikisini ateşe atın’ sözünden başkasını ezberlemedim²²⁸.”

13-Her arazi semasıyladır²²⁹.

14-Mücâlid b. Saîd el-Hemedanî (ö.144 H.), eş-Şa’bî (ö.103/640)’den Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivayet etti: ‘Ey Allahım! Ğassân’ın otoritesini yok et, Kinde’nin mührünü yerleştir²³⁰’.

²²⁸ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

²²⁹ Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

²³⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, II, 28; III, 289; Kaynaklarda bu hadise rastlanmamıştır.

EK-III (Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi)

"Hamd Allah'a mahsustur. O'na hamd eder, O'ndan yardım diler, O'ndan af diler ve O'na tevbe ederiz. Nefislerimizin şerlerinden ve amellerimizin günahlarından Allah'a sığınırız. Allah'ın doğru yola ilettiğini saptıracak, saptırdığında doğru yola iletecek yoktur. Şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. O, birdir, O'nun eşi ve ortağı yoktur. Yine şahadet ederimki, Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. Ey Allah'ın kulları! Ben size, Allah'dan sakınmanızı tavsiye, O'na itaata sizi teşvik ederim. Sonra derim ki: Ey insanlar; sözlerimi iyi dinleyiniz, size açıklıyorum. Bilmiyorum belki şu durduğum yerde bu yılımdan sonra, sizinle bir daha buluşamayacağım!. Ey insanlar; kanlarınız ve mallarınız yüce Rabbınıza kavuşuncaya kadar, bugününtüz de, bu ayınızda, bu beldenizde olduğu gibi birbirinize haramdır²³¹.

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!

Kimin yanında bir emanet varsa, onu sahibine geri versin. Cahiliyet devrinin her türlü ribası (faiz) kaldırılmıştır ilk kaldırdığım riba, amcam Abbas b. Abdulmuttalib'in faizidir. Cahiliyet devrinin bütün kan davaları kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davasında Âmir b. Rabî'a b. El-Hâris b. Abdulmuttalib'in kan davasıdır²³². Cahiliyet devrine aid sidânet²³³, sikâyet²³⁴, kan davası kaldırılmıştır. Yarı kasıt taşıyan, taş ve sopa ile öldürme vb. durumlarda yüz deve diyet olarak verilir. Kim bunu artırırsa o, cahiliyet ehliendir²³⁵.

Ey İnsanlar! Muhakkak ki şeytan şu toprağınızda kendisine tapınmaktan temelli olarak ümidini kesmiştir. Fakat siz, bu kaldırdığım şeyler dışında, küçük gördüğünüz işlerde ona itaat edecek olursanız, bu, onu memnun edecektir²³⁶.

²³¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 336-337; VII, 453, 465; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 305-307; V, 37, 68; ed-Darimî, 1 Mukaddime, 24 (I/65 H.N.:233); el-Buharî, 25 Hac, 132 (II/191); 73 Edâhî, 5 (VI/235-236); 92 Fiten, 8 (VIII/91); 97 Tevhit, 24 (VIII/185); Muslim, 28 Kasâme, 29, 30 (II/1305, 1307); 15 Hac, 147 (I/886-892); İbn Mâce, 36 Fiten, 2 (II/1297 H.N.:3931); 25 Menâsik, 61, 76 (II/1006, 1015 H.N.:3023, 3055); Ebû Davud, 11 Menâsik, 56 (II/455-464 H.N.:1905); et-Tirmizî, 31 Fiten, 2 (IV/361-362 H.N.:2159); 44 Tefsiru'l-Kur'an, 9 (2) (V/273-275 H.N.:3087); en-Nesaî, 24 Hac, 220 (V/270 H.N.:3060)

²³² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 336-337; VII, 268, 269, 272; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 72; ed-Darimî, 5 Menasik, 34 (I/375-378 H.N.:1857); 18 el-Buyt, 3 (II/560 H.N.:2537); Muslim, 15 Hac, 147 (I/886-892); İbn Mâce, 25 Menâsik, 76, 84 (II/1015, 1032-1037 H.N.:3055, 3074); Ebû Davud, 11 Menâsik, 56 (II/455-464 H.N.:1905); et-Tirmizî, 44 Tefsiru'l-Kur'an, 9 (2) (V/273-275 H.N.:3087)

²³³ Kabe'ye hizmet etmek

²³⁴ Hacılara su dağıtma hizmeti

²³⁵ Bu ifadelerin Mekke'nin fethi gününde söylenildiğine dair bkz: et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.299; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 411; İbn Mâce, Diyât, 5 (II/878 H.N.:2628); Ebû Davud, 38 Diyât, 17, 24 (IV/682-683, 711-712 H.N.:4547, 4588); en-Nesaî, 45 Kasâme, 34 (VIII/42 H.N.:4795-4797)

²³⁶ İbn Mâce, 25 Menâsik, 76 (II/1015 H.N.:3055)

Ey İnsanlar! O Nesi²³⁷ işi ancak küfürde bir artma sebebidir ki onunla, kafirler şaşırtılır. Onlar, bunu bir yıl helal, bir yılda haram sayarlar ki Allah'ın haram kıldığına sayıca uydursunlarda, Allah'ın haram ettiğini helal kılsınlar!²³⁸. Şüphe yok ki zaman Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gündekine benzeyen şekline, eski haline dönmüştür. Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunların dördü haram aylardır. Bunların üçü birbiri ardınca gelir. Diğeri tek başınadır. Bunlardan üçü; Zi'l-Ka'de, Zi'l-Hicce ve Muharrem'dir. Diğeri de Cemâziye'l-âhire ile Şaban arasındaki Receb ayıdır²³⁹.

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!

Ey İnsanlar! sizin kadınlar üzerinde haklarınız olduğu gibi, kadınlarında sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin onlar üzerinde ki hakkınız: yatağınıza sizden başkasına çığnetmemeleri (aile şerefini hiç kimseye çığnetmemeleri), istemediğiniz kimseyi izniniz olmadıkça evlerinize almamaları, açıkça çirkin bir davranışta bulunmamalarıdır. Eğer onlar bunun aksini yaparlarsa, Allah size, onları yatakta yalnız bırakmanıza ve kendilerini fazla incitmeyecek derecede dövmenize izin vermiştir. Eğer uysallık ederler, size boyun eğlerse onların üzerinizde ki hakkı yiyeceklerini ve giyeceklerini maruf (memleket adet ve geleneğine göre) şekilde sağlamanızdır. Şüphesiz kadınlar yanınızda esirdirler, kendileri için bir şeye malik değildirler. Onları Allah'ın emanıyla aldınız ve onları Allah'ın kelimesiyle (izniyle) kendinize helal edindiniz. Kadınlar hakkında Allah'tan korkun onlar hakkında hayırlı olmanızı tavsiye ederim²⁴⁰.

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!

Ey İnsanlar! Bütün mü'minler kardeştir. Kişiye kardeşinin malı gönül rızası olmadıkça helal olmaz²⁴¹.

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!

Sakın benden sonra kafirlerin yaptığı gibi birbirinizi boğazlamayın²⁴². Ben, size öyle bir şey bıraktım ki ona sarıldığınız müddetçe asla sapıtmazsınız. O, Allah'ın kitabıdır²⁴³.

²³⁷ Cahiliye döneminde Muharrem ayının hürmetini Safer ayına erteleme işi.

²³⁸ Abd b. Humeyd, *el-Musned*, s.270

²³⁹ İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 37, 72; el-Buharî, 59 Bedu'l-Halk, 2 (IV/74); 64 Mağâzî, 77 (V/126-127); 73 Edâhî, 5 (VI/235-236); 97 Tevhit, 24 (VIII/185); Muslim, 28 Kasâme, 29 (II/1305); Ebû Davud, 11 Menasik, 67 (II/483-484 H.N.:1947)

²⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 336-337; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 72; ed-Darimî, 5 Menasik, 34 (I/375-378 H.N.:1857); Muslim, 15 Hac, 147 (I/886-892); Ebû Davud, 11 Menâsik, 56 (II/455-464 H.N.:1905); İbn Mâce, 9 Nikah, 3 (I/594 H.N.:1851); 25 Menâsik, 84 (II/1032-1037 H.N.:3074); et-Tirmizî, 10 Rada', 11 (III/467 H.N.:1163); 44 Tefsiru'l-Kur'an, 9 (2) (V/273-275 H.N.:3087)

²⁴¹ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 423; V, 113; et-Tirmizî, 44 Tefsiru'l-Kur'an, 9 (2) (V/273-275 H.N.:3087)

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!

Ey İnsanlar! Rabbiniz bir, babanız birdir²⁴⁴. Hepiniz Adem'densiniz Adem de topraktandır²⁴⁵. Allah katında sizin en şerefliiniz, en muttaki olanınızdır. Muhakkak ki Allah her şeyi bilir ve her şeyden heberdardır. Arab'ın Arap olmayana üstünlüğü ancak takva iledir.

Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! Şahid ol!²⁴⁶ Evet dediler. Hz. Peygamber buyurdu ki: sizden burada bulunanlar, bulunmayanlara tebliğ etsin²⁴⁷.

Ey İnsanlar! Şüphe yokki Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Mirasçılar için vasiyete lüzum yoktur. Üçte birden daha fazla vasiyet caiz değildir. Çocuk, kimin döşğinde doğmuşsa ona aiddir. Zani için, mahrumluk vardır. Kendisini, babasından başkasına nisbet eden kişi veya efendisinden başkasına nisbet eden köle, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetine uğrasın; Allah, öylelerinin ne tövbe ve ne nafilesini, fidyeye ve farizasını kabul eder. Allah'ın selamı, rahmet ve bereketleri üzerinize olsun²⁴⁸.

²⁴² et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.92, 115; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 455; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 85, 87, 104; IV, 358, 363; V, 37, 39, 68, 72; ed-Darimî, 5 Menâsik, 76 (I/395 H.N.:1927); el-Buharî, 3 İlim, 43 (I/38); 25 Hac, 132 (II/191); 64 Mağâzî, 77 (V/126-127); 73 Edâhî, 5 (VI/235-236); 87 Diyât, 2 (VIII/36); 92 Fiten, 8 (VIII/91); 97 Tevhî, 24 (VIII/185); Muslim, 1 İman, 118-119 (I/81-82); 28 Kasâme, 29 (II/1305); İbn Mâce, 39 Fiten, 5 (II/1300 H.N.:3942); Ebû Davud, 39 Sunnet, 15 (V/63 H.N.:4686); et-Tirmizî, 31 Fiten, 28 (IV/486 H.N.:2193)

²⁴³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 336; Muslim, 15 Hac, 147 (I/886-892); İbn Mâce, 25 Menâsik, 84 (II/1032-1037 H.N.:3074); Ebû Davud, 11 Menâsik, 56 (II/455-464 H.N.:1905)

²⁴⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 411

²⁴⁵ et-Tirmizî, 44 Tefsiru'l-Kur'an, 49 (5) (V/389 H.N.:4270)

²⁴⁶ el-Buharî, 25 Hac, 132 (II/191)

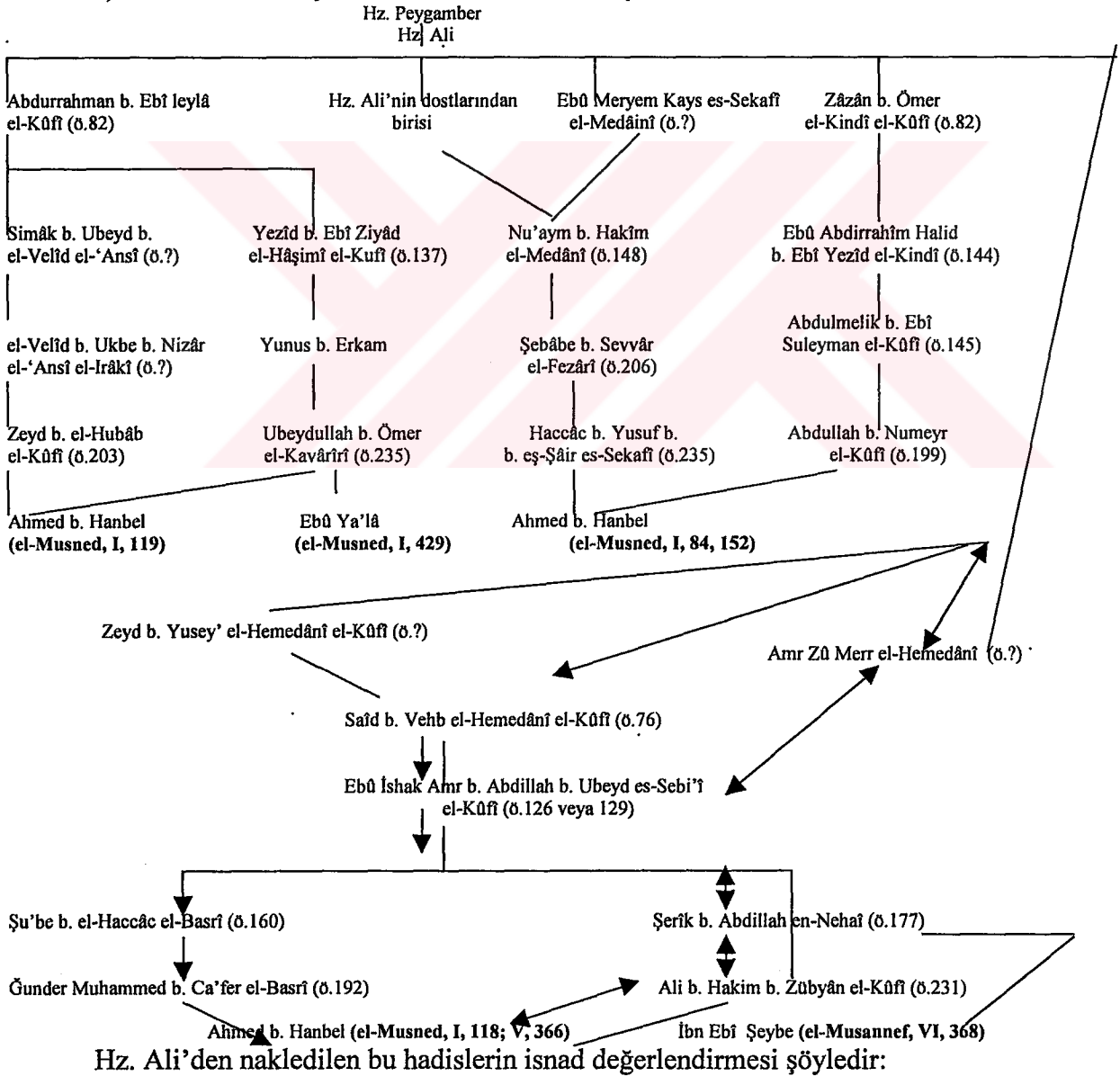
²⁴⁷ İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 37; el-Buharî, 92 Fiten, 8 (VIII/91); Muslim, 28 Kasâme, 30 (II/1307)

²⁴⁸ et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.154-169; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 148; IX, 47-48; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 187, 238-239; İbn Mâce, 22 Vasâyâ, 6 (II/905-906 H.N.:2712-2714); et-Tirmizî, 28 Vasâyâ, 5 (IV/433-434 H.N.:2120-2121)

EK-IV ('Ben kimin mevlası isem, Ali de onun mevlasıdır' Hadisinin İncelenmesi)

Bu hadisin sened ve metin yönünden incelemesi yapılırken senetteki tüm ravilerin cerh ve ta'dil'inden ziyade her isnattan seçtiğimiz bir raviyi tanıtmaya çalışacağız. Zira amacımız el-Câhız'ın bu rivayeti, niçin zayıf gördüğünü tespit edebilmektir. Klasik hadis kaynaklarında yaptığımız incelemeye göre söz konusu hadisin "من كنت مولاه" kalıbıyla gelen rivayetleri, Hz. Ali, Zeyd b. Erkam, Berâ b. Azib, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Hurayra, Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile el-Leysî, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Huzeyfe b. Esîd el-Ğıfârî (ö.42), İbn Abbas, Cabir b. Abdillâh gibi sahabîlerden nakledilmiştir.

1) Hz. Ali'den rivayet edilen hadislerin isnad şeması:

a) Zeyd b. el-Hubâb el-Kûfî (ö.203): Sika bir ravi olmakla birlikte zabt yönünden cerh edilmiştir²⁴⁹.

b) el-Velîd b. Ukbe b. Nizâr el-'Ansî (ö.?): Meçhul bir ravidir. Zeyd b. el-Hubâb'ın kendisinden yaptığı rivayetlerde tek başına kalmıştır²⁵⁰.

c) Yezîd b. Ebî Ziyâd el-Kûfî (ö.137): Hadis alimleri kendisini zabt açısından zayıf saymış, ihtilata uğrayıp, telkine maruz kaldığını, kendisiyle ihticac edilemeyeceğini bildirmişlerdir²⁵¹.

d) Yunus b. Erkam (ö.?): Onun hakkında Leyyinun (Hadiste gevşektir) gibi zayıf bir ravi olduğunu vurgulayacak ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca Şia mezhebine mensup olduğu da bildirilmektedir²⁵².

e) Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî (ö.206): Mürcie mezhebinin dâfilerinden olup, metrûk bir kimsedir. Hadis alimleri onun hadisinin yazılabileceğini fakat ihticac edilemeyeceğini söylemişlerdir²⁵³.

f) Nu'aym b. Hakîm el-Medâinî (ö.148): Zabıt yönünden tenkit edilmiş olup zayıf bir ravi olarak kabul edilmektedir²⁵⁴.

g) Zâzân b. Ömer el-Kindî el-Kûfî (ö.82): Rivayetlerinde çok hata yaptığı için hadis alimleri tarafından zayıf bir ravi sayılmıştır²⁵⁵.

h) Şerîk b. Abdillâh en-Nehâî (ö.177): Bu ravinin tedlis yaptığı, hafızası bozulduğu için zabıt yönünden cerh edildiği ve Ğulat-ı Şia'ya mensup olduğu zikredilmektedir²⁵⁶.

ı) Ebû İshak Amr b. Abdillâh b. Ubeyd es-Sebî'î el-Kûfî (ö.126 veya 129): İhtilat ettiği ve hafızasının bozulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca tedlis yaptığı da belirtilmiştir²⁵⁷. Onun tüm hocalarının meçhul olduğu da belirtilmiştir²⁵⁸. Görüldüğü üzere Hz. Ali'den rivayet edilen bu hadislerin isnad açısından değerlendirmesi sonucunda sahih bir zincire ulaşamamıştır. Dolayısıyla bu hadislerin zayıf olduğu

²⁴⁹ İbn Adıyy, *el-Kâmil*, III, 209; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 347

²⁵⁰ ez-Zehebî, *Mizân*, VII, 135; *el-Muğni*, II, 723; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, XI, 127

²⁵¹ ez-Zehebî, *Mizân*, VII, 240-243; *el-Muğni*, II, 749; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 288-289

²⁵² ez-Zehebî, *el-Muğni*, II, 765; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 427

²⁵³ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 392; ez-Zehebî, *el-Muğni*, I, 293; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 264-265

²⁵⁴ ez-Zehebî, *Mizân*, VII, 40-41; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 408

²⁵⁵ ez-Zehebî, *Mizân*, III, 93; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 261

²⁵⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 365-366; ez-Zehebî, *el-Muğni*, I, 297; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 293-296

²⁵⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, V, 177; ez-Zehebî, *Mizân*, V, 326; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 56-

58

²⁵⁸ İbn Adıyy, *el-Kâmil*, V, 142

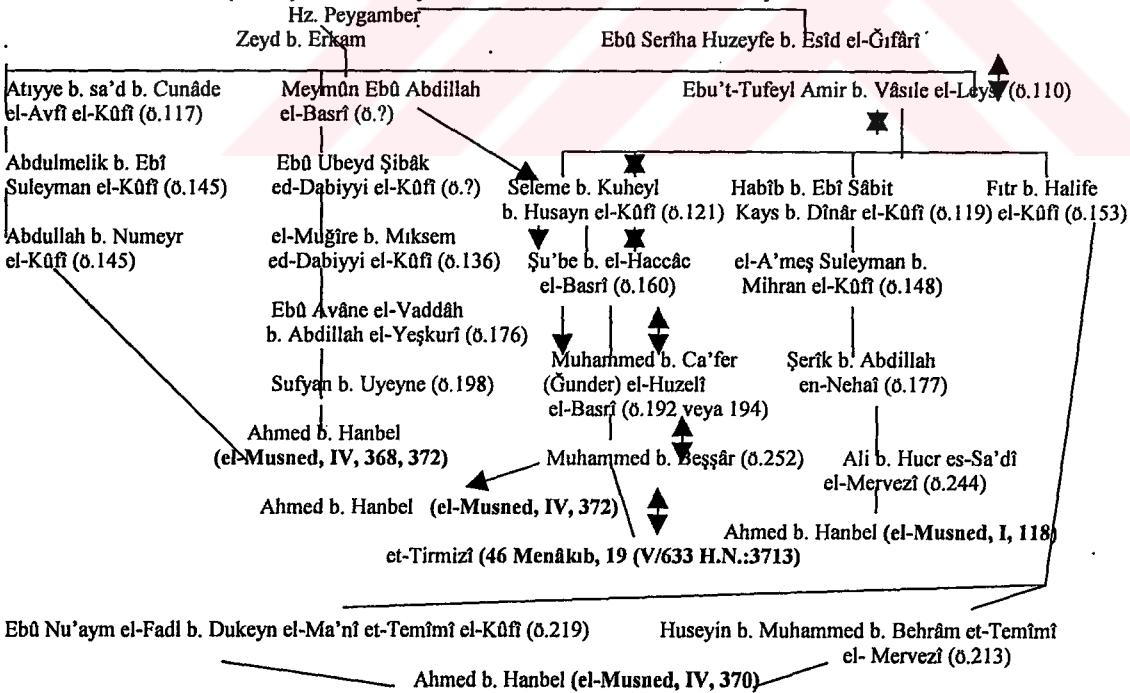
sonucuna ulaşmış bulunmaktayız. Bu hadislerin metin açısından incelenmesine gelince ulaşılan sonuçlar şunlardır:

1-Bu hadislerin metinleri de uzunluk ve kısalık bakımından ravilerdeki zabt kusurlarına açıkça delalet edecek tarzda farklılık arz etmektedir. Kimisinde Hz. Peygamber, Ğadîru Humm'da "Allahım!, Onu seveni sen de sev!, Ona düşmanlık besleyene sen de buğzet!, Ona yardım edene sen de yardım et, Onu terkedeni sen de yüzüstü bırak" buyurmuştur²⁵⁹. Bazılarında "Ben kimin mevlası (dostu) isem, Ali de onun mevlasıdır. Allahım!, Onu seven kimseleri sen de sev!, Ona düşmanlık yapanlara sen de buğzet" buyurmuştur²⁶⁰. Bir diğer rivayette ise sadece "Ben kimin mevlası (dostu) isem, Ali de onun mevlasıdır" buyurmuştur²⁶¹.

2-Hadisın bazı metinlerinde ise "Allahım!, Onu seven kimseleri sen de sev!, Ona düşmanlık yapanlara sen de buğzet" kısmının insanlar tarafından hadisın metnine eklendiği ifade edilmektedir²⁶². Bazı metinlerden anlaşıldığına göre Hz. Ali, hutbesinde insanların Hz. Peygamber'in bu sözleri söylediğine şahitlik etmelerini istemektedir²⁶³.

Görüldüğü üzere hadisın metinlerinde tutarsızlık bulunmaktadır. Dolayısıyla bu rivayetlerin sahih olduğunu söylemek pek mümkün görülmemektedir.

2) Zeyd b. Erkam, Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile el-Leyisî ve Ebû Serîha Huzeyfe b. Esfîd el-Ğıfârî (ö.42)'den rivayet edilen hadislerin isnad şeması:

²⁵⁹ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 118, 119

²⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 368; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 118, 119; Ebû Ya'lâ, *Musned*, I, 429

²⁶¹ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 84; V, 366

²⁶² Age., I, 118, 152

²⁶³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 368; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 119

Zeyd b. Erkam, Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile el-Leysî ve Ebû Serîha Huzeyfe b. Esîd el-Ğıfârî (ö.42)'den nakledilen bu hadislerin isnad değerlendirmesi şöyledir:

a) Atıyye b. Sa'd b. Cunâde el-Avfi el-Kûfi (ö.117): Hz. Ali'nin üstünlüğünü savunan Şîi bir kimse olup alimler tarafından hüccet kabul edilmemiş ve hadiste zayıf sayılmıştır²⁶⁴.

b) Meymûn Ebû Abdillah el-Basrî (ö.?): Zabt yönünden tenkide uğramış, hakkında Leyse bi-Kaviyy (Kuvvetli değil) denilerek zayıf bir ravi olduğu ifade edilmiştir²⁶⁵.

c) Seleme b. Kuheyl b. Husayn el-Kûfi (ö.121): Şîi bir kimse olduğu kaydedilmektedir²⁶⁶.

d) Şu'be b. el-Haccâc el-Basrî (ö.160): Bazı hadis alimleri onun zabt kusuru olduğunu söylemişlerdir²⁶⁷.

e) Muhammed b. Beşşâr (ö.252): Hem adalet hem de zabt bakımından tenkide uğramış bir ravidir²⁶⁸.

f) Şerîk b. Abdillah en-Nehaî (ö.177): Bu ravinin tedlis yaptığı, hafızası bozulduğu için zabt yönünden cerh edildiği ve Ğulat-ı Şia'ya mensup olduğu yukarıda zikredilmiştir.

g) Fıtr b. Halife (ö.153): Müfrit Şîi bir kimse olup Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmekteydi. Bu hadisi naklettiği sahabî Ebu't-Tufeyl Amir b. Vâsile el-Leysî ile görüştüğü kesin değildir. el-Buharî onunla ihticac etmemiş, diğer hadis alimleri de zayıf olduğunu söylemişlerdir²⁶⁹.

h) el-Fadl b. Dukeyn (ö.219): Şîi bir kimse olup münker hadislerde tedlis yaptığı için tenkide uğramış bir ravidir²⁷⁰.

Görüldüğü gibi bu hadislerin isnadındaki raviler de tenkid edilmiş, bazı ravilerin ise Şîi olmaları dikkat çekmektedir.

Bu hadislerin metinleri de uzunluk ve kısalık bakımından ravilerdeki zabt kusurlarına açıkça işaret etmektedir. Kimisinde Hz. Peygamber'in sadece "Ben kimin mevlası (dostu) isem, Ali de onun mevlasıdır"²⁷¹ buyurduğu kaydedilirken, kimisinde

²⁶⁴ ez-Zehebî, *Mizân*, V, 100; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 200

²⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 351

²⁶⁶ Age., IV, 37

²⁶⁷ Age., IV, 302

²⁶⁸ ez-Zehebî, *Mizân*, VI, 79; *el-Muğnî*, II, 559; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 61

²⁶⁹ ez-Zehebî, *Mizân*, V, 441-442

²⁷⁰ Age., V, 426; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 243-247

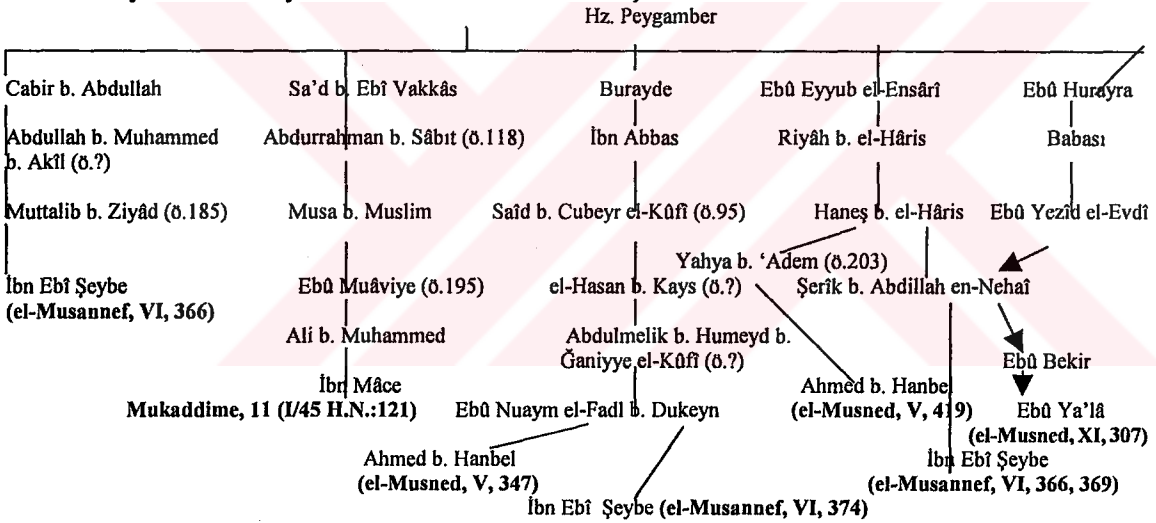
²⁷¹ İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 118; IV, 368; et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 19 (V/633 H.N.:3713)

“Allahım; ben kimin mevlası isem, Ali de onun mevlasıdır. Allahım!, Onu seveni sen de sev!, Ona düşmanlık besleyene sen de düşman ol” diye dua ettiği nakledilmektedir²⁷². Kimisinde ise hadis sadece “Ben kimin mevlası (dostu) isem, Ali de onun mevlasıdır şeklinde nakledilince ravi, “Allahım!, Onu seveni sen de sev!, Ona düşmanlık besleyene sen de düşman ol” sözünün Hz. Peygamber tarafından bizzat söyleyip söylemediğini sahabîye sormakta, onun da “Ben sana sadece işittiğim gibi haber veriyorum” dediği nakledilmektedir²⁷³.

Ayrıca bazı metinlerde Hz. Ali'nin bir alanda yaptığı konuşmada söz konusu ifadeler için insanlardan şahit olmalarını istediği ve onların da bu sözlerin Hz. Peygamber tarafından söylendiğine şahitlik ettikleri ifade edilmiştir²⁷⁴.

Dolayısıyla bu sahabîlerin rivayet ettikleri hadislerin metinleri de problemli görülmektedir.

3) Cabir b. Abdullah, İbn Abbas, Ebû Eyyüb el-Ensârî, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Hurayra'dan rivayet edilen hadislerin isnad şeması:

Yukarıdaki hadislerin nakledilen bu hadislerin isnad değerlendirmesi şöyledir:

a) Abdullah b. Muhammed b. Akîl (?): Hadis alimleri zabt kusuru olduğunu söylemişler ve onun zayıf bir ravi olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca onun hakkında Munkeru'l-Hadîs (Hadisleri munkerdir), Leyyinu'l-Hadîs (Hadisde gevşektir) gibi cerh ifadeleri kullanmışlardır²⁷⁵.

²⁷² İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 370, 372

²⁷³ Age., IV, 368

²⁷⁴ Age., IV, 370

²⁷⁵ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, V, 153; İbn Adıyy, *el-Kâmil*, IV, 127

b) Muttalib b. Ziyâd (ö.185): Hadis alimleri onun hadisinin yazılabileceğini fakat ihticac edilemeyeceğini söylemişlerdir. Ayrıca yapılan tenkidlerden anlaşıldığına göre zayıf bir ravidir²⁷⁶.

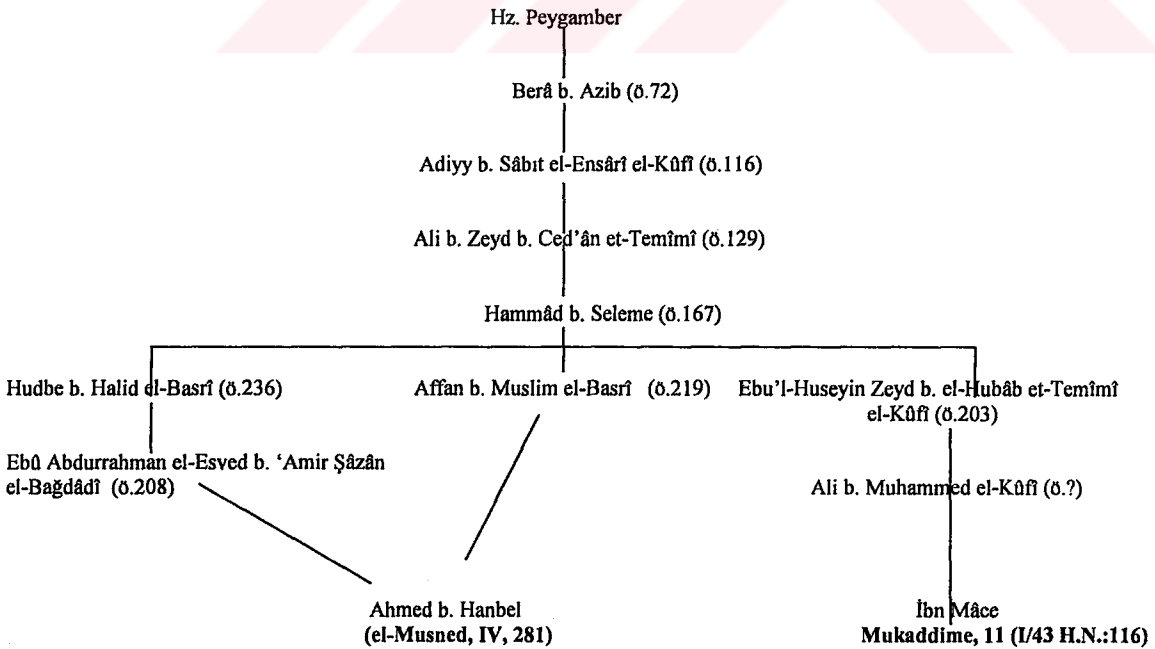
c) el-Hasan b. Kays (ö.?): Kaynaklarda mechûl ve metrûk bir kimse olduğu kaydedilmektedir²⁷⁷.

d) Ebû Mu'âviye (ö.195): Tedlis yapıp münker şeyler naklettiği için tenkid edilmiş bir ravidir²⁷⁸.

e) Şerîk b. Abdillâh en-Nehâf (ö.177): Bu ravi hakkında yukarıda bilgi verilmişti.

Görüldüğü üzere bu hadislerde isnad açısından problemler gözükmektedir. Bu hadislerden sadece Ahmed b. Hanbel'in naklettiği ve Ebû Eyyub el-Ensârî'ye nisbet edilen hadisin isnadında tenkide uğramış bir raviye rastlanmamaktadır. Fakat rivayetin metni farklılık arz etmektedir. Ayrıca yukarıdaki rivayetlerin metinlerindeki farklılık, söz konusu rivayetlerin senedlerindeki ravilerden kaynaklanan zabt kusurlarına da delalet etmektedir. Bu farklılıklardan birincisi metinlerdeki uzunluk ve kısalıktır. Diğerleri ise Hz. Peygamber'in bir sefer sırasında veya veda haccı esnasında ya da Ğadîru Humm'da mola verdiği bir sırada Hz. Ali'nin elini tutarak "Ben kimin mevlası isem aynı şekilde Ali de onun mevlasıdır" demesidir.

4) Berâ b. Azib'den rivayet edilen hadislerin şeması:

²⁷⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, V, 153; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 160

²⁷⁷ ez-Zehebî, *Mizân*, II, 270-271; *el-Muğnî*, I, 166; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VI, 305

²⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 121-122

o bendendir ben de ondanım ve o benden sonra sizin velinizdir. O benden sonra sizin velinizdir” söylediği nakledilmektedir²⁸⁴.

Bütün bu tedkiklerden sonra şunları söyleyebiliriz:

1-Mezkur rivayetin Hz. Peygamber’in Hac yolculuğu esnasında Ğadiru Humm’da veya Hz. Ali’nin Yemen’deki askeri bir vazifesinden dolayı şikayet edilmesi sebebiyle Medine’de söylenildiğine baktığımızda; Hz. peygamber’in bu sözü ayrı ayrı yerlerde bir defadan fazla söylemiş olabileceği muhtemeldir.

2-Ravilerin tamamına baktığımızda sahabîler de dahil olmak üzere Irak, Basra ve Kûfe gibi bölgelerden veya Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarında Hz. Ali’nin yanında yer aldıkları görülmektedir. Örneğin; Zeyd b. Erkam, Sıffin savaşında; Berâ b. Azib, Cemel savaşında Hz. Ali’nin tarafındaydılar. Yine bu rivayetlerin daha sonraki dönemlerde genellikle aynı kabile ve aynı şehirlerden olan ravilerden nakledilmesi de dikkati çeken diğer bir husustur. Örneğin; el-Kûfi (Kufeli) şeklinde başlayan bir isnad aynı şekilde devam etmektedir.

3-Ravilerin çoğu Şîfî olan kimseler veya bu ekole meyyal ravilerdir.

4-Söz konusu rivayetler el-Buharî ve Muslim tarafından nakledilmemiştir.

5-Hadislerin metinleri bir bütünlük arz etmemektedir. Bazıları çok uzun iken, bazıları ise kısadır. Bir kısmı ise ziyadelikleri teyid edebilme yarışı içinde görülmektedir.

Kısacası el-Câhız’ın da ifade ettiği gibi bu hadis, isnadında yer alan zayıf ravilerden ve hadis metinlerinin bir bütünlük arzetmemesinden dolayı zayıf bir rivayettir.

²⁸⁴ İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 350, 356, 358

SONUÇ

el-Câhız'ın sünnet/hadis anlayışını ele aldığımız bu tezde ulaşılan sonuçlar şunlardır:

el-Câhız'ın mensup olduğu Mu'tezile mezhebi, hicrî ikinci asırda İslam toplumunda meydana gelen tartışmaların bir sonucu olarak Basra'da ortaya çıkmıştır. Mu'tezile ekolü, talihsiz bir süreç olan Mihne'den sonra Sünnî kesimler tarafından bid'at hareketi olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda da cerh ve ta'dil kitaplarında Mu'tezile alimleri bid'at ve dalâlet ehli olmakla itham edilmişlerdir. Mu'tezilenin hadis inkarcısı olduğu Ehl-i Sünnet kaynakları tarafından tescil edilmekle birlikte onların hadisi bir bütün olarak inkar ettiği iddiası Mu'tezilî kaynaklar tarafından asla doğrulanmamaktadır. Bu durumda herhangi bir ekol veya bu ekole mensup olan kimseler hakkında yapılan ithamların doğru olup olmadığını anlamak için doğrudan onların kendi kaynaklarına başvurmanın önemi de ortaya çıkmıştır.

Akla büyük önem veren bu mezhep alimleri arasında hadis rivayet etmiş ve bu konuda eserler yazmış pek çok hadisçi mevcuttur. Hadis rivayeti konusunda pek aktif olmasalar da hadis tenkidi konusunda kıymetli görüşler ortaya atmışlardır. Ne var ki Sünnîlerce bid'at ehli olmakla itham edilmeleri nedeniyle çoğu zaman rivayetleri terk edilmiştir. Oysa Hz. Peygamber ve Sahâbesine yönelik saldırılara karşı Mu'tezile aktif bir gayret içerisinde olmuştur.

İlim dünyasında özellikle edebiyat alanında büyük bir şöhrete erişmiş olan ve tezimizin asıl konusunu oluşturan Mu'tezilî alim el-Câhız'ın hayatı konusunda varılan sonuçlar ise şunlardır:

el-Câhız'ın yaşadığı asırda ilim ve bilgi alanında büyük fırtınalar esmişti. Yabancı kültürlerden bir çok eser Arapça'ya çevrilmiş, gruplar arasında şiddetli tartışmalar meydana gelmişti. Siyasi bakımdan da Emevî dönemi son bulmuş ve iktidar, Abbasîlerin eline geçmişti. İşte böylesi bir dönemde el-Câhız, Basra'da fakir bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Çocukluğu ve gençliği, yaşadığı asırda canlı bir ilim ve kültür muhiti olan Basra'da geçmiştir. Pek genç yaşta okumaya heves etmiş; lügat, gramer, şiir ve ahbâr sahasında ufkunu genişletmek için çok yoğun çalışmalar yapmıştır. Birçok ünlü alimden - farklı mezheplerde olsalar bile- ders almış, ilim için her fırsatı değerlendirmesini bilmiş ve saraylara kadar yükselebilmiştir. Abbasî halifelerinden el-Me'mûn (ö.218/833), el-Câhız'ın imamet hakkındaki görüşlerini beğendiğinden, onu Bağdad'a davet etmiştir. Vezir İbnu'z-Zeyyât (ö.233/847) ile tanışmasından sonra yıldızı parlayan el-Câhız, Bağdad'da ikameti

esnasında bir çok seyahat yapmıştır. O, devlet ve siyaset adamlarıyla sürekli iletişim kurabilmeyi başarabilmiştir. Edebiyat, kelâm, tarih ve çeşitli konularda bir çok ürün veren uzun bir ömür yaşamıştır. el-Câhız, eserlerinde devlet adamlarının tavrı ve dönemin gündemi gereği, farklı konuları ve hassasiyetleri öne çıkarmıştır. Değişik etnik grupları ele aldığı eserleri, devletin politikası gereği ilgilenilen konulardır. O, adeta çağının medyasıydı. Geçimini, yazı ve eserlerini ithaf ettiği kişilerden aldığı hediyelerle sağlamıştır. el-Câhız, doksan yaşını aştığı sıralarda felç olmuş ve 255/869 yılında doğum yeri olan Basra'da vefat etmiştir.

İnanç yönünden Mu'tezilî olan el-Câhız'ın dini akidesinin bozuk olduğu söylenebilir, eserlerinde bu iddiayı destekleyecek bir bilgi bulunamamıştır. Buna mukabil o, İslam'ı muhaliflerine karşı savunmak için elinden geleni yapmıştır. el-Câhız, keskin zekası, güçlü muhakemesi ve çalışma azmi ile çağdaşları arasında yücelmiş büyük bir ediptir. O, Arap medeniyetinin hararetli bir savunucusudur. Eserlerinde hem kendi dönemindeki, hem de kendinden önceki Arapların düşünce tarzlarını ve adetlerini yansıtması önemlidir. Çoğunlukla alıntılarda bulunduğu eserlerinin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır. Onun çokça alıntılarda bulunup kendi fikirlerini açıklamaktan kaçınması ve hüküm okuyuculara verilmeyi tercih etmesi ancak kendisini toplumun baskısından kurtarmak ve töhmet altına girmek istememesinden kaynaklanmış olabilir.

el-Câhız, bu alemi yaratan ve düzenleyen bir yaratıcının varlığına, Allah'ın insanları doğru yola iletmek için Peygamberler gönderdiğine inanan, bunu çeşitli delillerle çok iyi anlayan, dinin özünü kavrayan ve bu hususları kendine mahsus edebî üslûpla anlatan bir alimdi. el-Câhız'ın eserleri bir çok dini hassasiyeti içermektedir. Allah'ı övgü ve yücelikle zikretmesi, yaratılmışlarda yaratıcının hikmetlerini sunması, Kur'an-ı Kerim'i diğer kitaplara üstün tutması ve Hz. Muhammed'i Arapça'yı fasih konuşanların önderi olarak görmesi bu hassasiyetlerden bazılarıdır. Onun alaycı ve şakacı tavrı, asrında hakim olan davranış tarzlarındandı. el-Câhız'ın bu alaycı tavrı, asla zındıklık seviyesine varmamıştır. Üstelik dinsiz ve zındıklara karşı yazdığı eserler dikkate alınacak olunursa, onun bu vasfı hak etmediği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda kötü sayılan bazı fikirlerin el-Câhız'a aitmiş gibi ele alınıp işin ithama vardırılması da ulaştığımız bir diğer önemli sonuçtur.

el-Câhız, sünnetin önemi ve bağlayıcılığı konusunda Ehl-i Sünnet'le aynı düşünceleri paylaşmaktadır. O, sünnete bağlılığı bir üstünlük ve haklılık vesilesi olarak kabul etmiş, sünneti reddedenleri de tekfirle itham etmiştir.

Hadislerin geçerli bir bilgi kaynağı olarak kabul edilebilmeleri için “haberler” başlığı altında doğru, yalan ve doğru veya yalana ihtimali bulunan; kesin ve zannî bilgi ifade eden haberler şeklinde tasnif etmektedir. el-Câhız, haberin doğru ve yalan olması konusunda ise Mu'tezile usulcülerinden farklı düşünmektedir. Zira ona göre haberin doğru ya da yalan olarak nitelendirilmesinde haber verenin kanaat ve zannının önemli bir rolü vardır. Bu bağlamda el-Câhız, bir çok kimse tarafından rivayet edilen haberlerde yalan üzerinde ittifak olunamayacağını söylemektedir. Bu tür haberlerin kesin bilgi ifade ettiklerini de belirten el-Câhız, yeni bir kavram olarak tarif ettiği ve mütevâtir haberin karşılığı olarak kullandığı “icmâ” kavramını da aynı kategoride değerlendirmiştir. Haber-i vâhid'in zannî bilgi ifade ettiğini söyleyen el-Câhız, bazı güvenilir kişilerin hainlik yapabileceği gibi doğru kimselerin de yalan söyleyebileceğinden bahsetmektedir. el-Câhız'ın yapmış olduğu tasnifte zikrettiği bir diğer haber çeşidi de Meşhur ve Mustefiz haberlerdir. O, Meşhur ve Mustefiz haberler konusunda özellikle hadis hocası Ebû Yusuf (ö.182/798)'tan istifade etmiş olmalıdır.

Basra'da hadisçilerin derslerine katılan el-Câhız, Hz. Peygamber ve Sahâbesine büyük hayranlık duymaktadır. Hz. Peygamber'in ahlak bakımından insanların en mükemmeli olduğunu ifade etmektedir. Doksana yakın hadisi belagat harikası olarak kabul eden el-Câhız, Hz. Peygamber'in diğer insanlardan farklı bazı meziyetlerinin olduğunu belirtir. Edebiyatçı nazarıyla Hz. Peygamber'in sözlerini “harika sözler” olarak değerlendiren el-Câhız, gerek Hz. Peygamber'e ve gerekse ailesine karşı en küçük bir iftiraya karşı bile tahammülü olmadığını sert ifadelerle dile getirmiştir.

el-Câhız'a göre Hz. Peygamber'in sözlerinin kelimeleri az, mânâları çoktu. Yapmacık bir edebî sanata sahip değildi. Onun sözlerinde sanat yapmak için zorlama yapılmış bir ifade tarzı yoktu. Hz. Peygamber'in sözleri yerli yerinde söylenmiş olup, anlaşılması zor olan bir kısalığa, lüzumundan fazla uzunluğa malik değildi. Hz. Peygamber, mânâsını kimsenin bilmediği mahallî ve garip kelimeler kullanmamıştır.

el-Câhız, “karanlığın lambaları, insanoğlunun liderleri...” olarak nitelendirdiği Sahâbe konusunda da dini hassasiyete uygun sözler söylemektedir. Fakat Emeviler'in icraatlarını eleştirdiği bir risalesinde Mu'aviye ile ilgili sert ifadeler sarf etmektedir.

el-Câhız'ın aktif olarak hadis rivayetinde yer aldığı söylenemez. Fakat eserlerinde kaynaklarda zikredilmeyen bazı hadislere yer vermesi bu hadislerin râvîsinin onun olabileceği izlenimini vermektedir. Bununla birlikte eserlerinde bir çok hadisi delil olarak kullansa da kendisinden çok az hadis rivayet edildiği de bir gerçektir. Bid'at ehli denilerek

çoğu zaman Mu'tezile'nin rivayetlerinin terk edilmesi, ondan az hadis rivayet edilmesinin bir nedeni olabilir.

Rivayet alanında fazla varlık gösteremeyen el-Câhız, hadis tenkitçiliği ve hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda genelde makul fikirler ortaya atmıştır. Ancak bazı hadisler hakkında yaptığı açıklamaların makul olduğu söylenemez. el-Câhız, hadisleri tenkit ederken genelde iğneleyici bir üslûp kullanmaktadır. Bazen bu üslûpla ravileri eleştireceğim diye maksadını aşan, abartılı cümleler dile getirmektedir. Onun bu tavrı hicivciliğine hamledilse de böylesi ifadelerin hoş karşılanması pek mümkün gözükmemektedir.

el-Câhız, hadislerin sebebi vurûdlarının zikredilmemiş olmasından şikayet eder. Onun rivayetleri ele alış tarzındaki en önemli unsur konuyla ilgili bir çok hadisi bir araya getirerek onlara genel yorumlar getirmesidir. Nitekim o çeşitli sahâbîlerin faziletleri konusundaki bir çok rivayeti bir araya getirerek, bunun imamet için bir ölçüt olmadığı; Hz. Peygamber'in, huzurunda bulunan kişinin konumu ve o andaki durumuna göre çeşitli övgülerde bulunduğu ancak bunu onun imameti için bir delil teşkil etsin diye söylemediğini açıklamaya çalışması bu konuya verilebilecek en güzel örnektir. el-Câhız, rivayetlerin bağlamının önemli olduğunu ve hadislerin bu bağlamdan kopararak mutlak manalar yüklenmesinin yanlış olacağını düşünmektedir. Ayrıca el-Câhız'ın tenkit yaparken hadisleri reddetmek yerine ihtimal de olsa te'vil cihetine gittiği görülmüştür. el-Câhız'ın "hak, çelişki (tenâkuz) kabul etmez" ilkesi, uydurma rivayetleri, naklinde noksanlık ve karışıklık bulunan haberleri tespitinde önemli bir ilkedir. Ayrıca aynı isnadla gelen fakat içeriği farklı olan iki haberin kabul edilip edilemeyeceği hususunda, 'aklî konularda uygunluk, naklî konularda ise tutarlılık esastır' diyerek bu iki rivayetten sadece birinin kabul edilemeyeceğine kanaat getirmesi de ona özgün bir ilkedir.

el-Câhız, prensip olarak râvî hakkında inceleme yapılması gerektiğini kabul etmesine rağmen uygulamada daha çok metin tenkidine öncelik vermiştir. el-Câhız'ın eleştirdiği tarihi gerçeklikleri bile olmayan bazı hadislerin birer uydurma veya söylentiden ibaret olduğu görülmektedir. Eski Arap kültürünün hadislere yansımaları olarak görünen bu tür rivayetleri tenkit ettiği için el-Câhız'ın, İbn Kuteybe (ö.276/889) tarafından hadislere karşı kötü niyetli ve ön yargılı davrandığı, hadislerle alay ettiği şeklinde yorumlanması insafsızca yapılmış suçlamalardır. Yine İbn Kuteybe (ö.276/889) tarafından dile getirilen "el-Câhız'ın hadis uydurduğu" iddiasının bir temeli yoktur.

Hadisçiler tarafından “bid’at ehlinin imamlarından” sayılan el-Câhız, bazı muhaddisleri “değerlendirme yapmaktan yoksun, araştırma, eleştirel zihniyete sahip olmayan ve incelemeden uzak kimseler” olarak nitelendirmiştir. Fakat el-Câhız’ın sahîh, zayıf, uydurma demeden bir çok hadisi nakletmesi hatta delil olarak kullanmasını dikkate aldığımızda, onun eleştirdiği bu hadisçilerden pek farkı olmadığını söyleyebiliriz. Hatta *Kitâbu’l-‘Usmâniyye* adlı eserinde haber ve hadisleri merkeze alan bir eğilim göstermesini, onun muhaddislere yakınlık duyduğu anlamında değerlendirebiliriz. Buna mukabil sık sık hadisçilerin görüşlerine başvuran el-Câhız’ın, “Haşviyye” kavramını bütün hadisçiler için kullanmadığı da bir gerçektir.

İsnadları sahîh, kaynakları sağlam olan hadislerin delil olarak kullanılabileceğini söyleyen el-Câhız’ın içerik açısından doğru fakat hadis olması şüpheli olan pek çok sözü hadis olarak kabul etmesi manidardır. Yine çok zayıf hatta uydurma rivayetleri delil olarak kullanması da kendi görüşüyle çelişen bir tutumdur.

Yaşadığı asrı dikkate aldığımızda el-Câhız’ın güçlü bir edebiyatçı, ansiklopedik birikimi olan çok yönlü bir yazar, her şeyden önemlisi kelimenin tam anlamıyla başarılı bir kültür adamı olduğu anlaşılmaktadır. O, engin kültürü içerisinde en önemli kültür malzemelerinden birisi olan hadis ve sünneti de sıkça kullanmıştır. Bunu yaparken ondan meslekten bir hadisçi gibi isnad tenkidi, cerh- ta’dil, rical bilgisi ve bunlar gibi hadis konularında bilgiler beklenmemelidir. Zira o, her şeyden önce bir hadisçiden ziyade, ansiklopedist yazardı. Ancak el-Câhız’ın, kültürünün vazgeçilmez malzemesi olan hadis metinlerini, eserlerinde naklettiği ve bir kısmına makul yorum ve izahlarda bulunduğu da bir gerçektir.

Bunlara ilaveten şunu da belirtelim ki el-Câhız’ın hadis ilmine önem vermediği ve hadislerle alay ettiği, hadisin rivayeti ve senediyle meşgul olmadığı, sünnet ve hadisi inkar ettiği şeklinde ortaya atılan iddiaların aslı bulunmamaktadır. el-Câhız’ın eserlerinden yararlanarak ortaya koyduğumuz yukarıdaki sonuçlar, bu iddiaların Mu’tezile karşıtlığı ile bilinen bazı eserlerin ön yargılı yorumuna dayanan iddialar olduğunu göstermektedir.

ÖZET

el-CÂHİZ'İN SÜNNET/HADİS ANLAYIŞI

AKYÜZ, Hüseyin, "el-Câhiz'in Sünnet/Hadis Anlayışı" Doktora Tezi,

Danışman: Prof. Dr. İ. Hakkı ÜNAL, VIII+286.

el-Câhiz, Arap edebiyatı tarihinin ünlü simalarından birisidir. Mensup olduğu Mu'tezile mezhebi, hicrî ikinci asırda İslam toplumunda meydana gelen tartışmaların bir sonucu olarak Basra'da ortaya çıkmıştır. Sünnî kesimler tarafından bid'at hareketi olarak algulanan bu ekolün, hadis inkarcısı olduğu iddia edilmiştir. Fakat 1950'li yıllardan itibaren yayımlanmaya başlayan Mu'tezilî kaynaklar bu iddianın yeniden sorgulanması gerektiğini ortaya koydu. Mu'tezilî alim el-Câhiz da bu ithamlardan nasibini almıştı. Oysa Basra'da fakir bir ailenin çocuğu olarak doğan, çocukluğu ve gençliği burada geçen el-Câhiz, sünnetin önemi ve bağlayıcılığı konusunda Ehl-i Sünnet'le aynı düşünceleri paylaşmaktadır. O, sünnete bağlılığı bir üstünlük ve haklılık vesilesi olarak kabul etmiş, sünneti reddedenleri de tekfirle itham etmiştir. Yine O, Hz. Peygamber ve sahabesine büyük hayranlık duymuş, Hz. Peygamber'in ahlâk bakımından insanların en mükemmeli olduğunu ifade etmiştir.

el-Câhiz, bir çok kimse tarafından rivayet edilen haberlerde yalan üzerinde ittifak olunamayacağını ve bu tür haberlerin kesin bilgi ifade ettiklerini söylemiştir. O, edebiyatçı kimliğiyle Hz. Peygamber'in sözlerini değerlendirmiş ve pek kıymetli fikirler ifade etmiştir.

el-Câhiz'in aktif olarak hadis rivayetinde yer aldığı söylenemez. Buna rağmen hadis tenkitçiliği ve hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda genelde makul fikirler ortaya atmıştır. Hadisçiler, iğneleyici üslubu, hicivciliği ve alaycı tavırları nedeniyle el-Câhiz'i eleştirilmişlerdir. Buna mukabil el-Câhiz da bazı muhaddisleri, küçümseyici bir anlam ifade eden "Haşviyye" kavramıyla nitelendirmiştir.

el-Câhiz'in eserleri, onun hadis ilmine önem vermediği ve hadislerle alay ettiği, hadisin rivayeti ve senediyle meşgul olmadığı, hadis uydurduğu, sünnet ve hadisi inkar ettiği şeklindeki iddiaları asla teyit etmemektedir. Bütün bu iddialar, Mu'tezile karşıtlığı ile bilinen bazı eserlerin ön yargılı yorumuna dayanan argümanlardır.

ABSTRACT

COMPREHENSION OF SUNNA/HADİTH OF el-JÂHİZ

AKYÜZ, Hüseyin; "Comprehension of Sunna/Hadith of el-Jâhiz", Doctorate Thesis, Adviser: Prof. Dr. İ. Hakkı ÜNAL, VIII+286.

el-Jâhiz (Goggle-eyed) is one of the most famous person of Arabic Literature History. Denomination of "Mu'tezilah" that he belongs to, occurred in Basra as a result of discussions in the Islamic society of the second century Hegira(Hijra). It was claimed that this school denied hadith and it was accepted as a beginning action by Sunnite (Orthodox) society. However, sources of Mu'tazilite that published in 1950's, put out the fact that, this opinion should be interrogated again. Also el-Jâhiz, a Mu'tazilite scholar faced with these accusations. On the other hand, el-Jâhiz who was born in Basra and who lived in Basra shared the same ideas with Orthodox scholars. He accepted devotion of Sunna as away of superiority and rightness; he accused people who refused Sunna definitely. In addition, he admired Hz. Muhammad and his companions and he expressed that Hz. Muhammad was the best person in the world.

el-Jâhiz said that there wasn't any wrong information in the news that many people mentioned and these types of news expressed correct information. He evaluated ideas of Hz. Muhammad by his literature identity and he expressed very valuable things.

It isn't said that el-Jâhiz took place in hadith quoting actively. However he gave reasonable opinions about hadith criticism and hadith comprehension people who study hadith criticized el-Jâhiz because of his satire and joker behaviours. Moreover, el-Jâhiz qualified some traditionalists with concept of "Haşwiyya" that expresses a contemptuous meaning.

Traces of el-Jâhiz don't confirm the facts that ; he didn't give importance to hadith science, he ridiculed with hadiths, he didn't study rumour of hadith, he invented hadiths and he denied sunna and hadith. All of these ideas are arguments that are based on prejudiced interpretations of some traces that are against Mu'tazilah.

BİBLİYOGRAFYA

Abd b. Humeyd, Ebu Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (ö.249/863), *el-Musned*, Thk.:Subhi es-Semarrâî, Mahmud Muhammed Halil, el-Mektebetu's-Sunne, Kahire, 1408/1988

Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî (ö.211/826), *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid (öl.144/770)'in el-Câmi'i ile birlikte), Thk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1652), *Kesfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammaştehere mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Tashih: Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, I-II, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1408/1988

Ağırman, Cemal, *Kadının Yaratılışı İle İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım*, Rağbet Yay. , İst., 2001

el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali (ö.371/981), *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Thk.:Seyyid el-Cemîlî, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404

Ammara, Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev.: İ. Akbaba, İ. Güneş, Ekin Yayınları, İst., 2000

'Atavî, Fevzî Halil, *el-Câhız Dâiratu Ma'ârifi 'Asrihi*, eş-Şeriketu'l-Lübnaniyye li'l-Kitap, Beyrut, 1971

Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, Pınar Yayınları, İst., 2002
..... "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", İslâmiyât, C.VI, Sayı, 1, s.129-148, Avrasya Yay., Ank., 2003

Aycan, İrfan, "Câhız ve Emevî Tarihine Mutezilî Bir Yaklaşım", A.Ü.İ.F.D., C.XXXV, s.285-308, A.Ü. Basımevi, Ank., 1996

Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâîliyyat*, Beyan yayınları, İst., 1992

Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ank., 2003

el-'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî (ö.855/1451), *Ikdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü, Nr.2911, I-XXIII

el-A'zami, M. Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadis'in-Nebevî ve Târihu Tedvînihi*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut,1985

..... *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, Terc.: Mustafa Ertürk, İz Yayıncılık, İst., 1996

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö.429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Daru'l-Âfakîl-Cedîde, Beyrut, 1977

el-Bakillanî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib (ö.403/1012), *İcazu'l-Kur'an*, Thk.:Seyyit Ahmed Sakr, Dâru'l-Mearif, Mısır, 1963

Bayrakdar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, A.Ü. Basımevi, Ank., 1998

..... *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İnsan Yayınları, İst., 1987

el-Belhî, Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî (ö.319/931), *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Thk.:Ebî Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdurrahim, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000

..... *Zikru'l-Mu'tezile*, Thk.:Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye, Tunus, 1393/1974

el-Beli', Abdulkâim, *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhız fîhi*, Lecnetu'l-Beyânî'l-Arabî, Kahire, 1969

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö.458/1066), *Şu'abu'l-İmân*, Thk.: Muhammed es-Sa'id Besyunî ez-Zağlul, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410

..... *Sunen*, Thk.: Muhammed Abdulkadir 'Atâ, I-X, Mektebetu Dâri'l-Bâz, Mekke, 1414/1994

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basfî (ö.292/955), *el-Musned*, Thk.: Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, I-III, Müessesetu 'Ulumi'l-Kur'an, Beyrut, 1409

Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur(GAL)*, I-II, E.J. Brill, Leiden, 1949

..... *Zweiter Supplementband*, I-II, E.J. Brill, Leiden, 1938

el-Buharî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail (ö.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İst., 1992

..... *et-Tarihu's-Sağîr*, Thk.:Mahmud İbrahim Zayed, I-II, Dâru'l-Va'y, Kahire, 1397/1977

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İst., 1997

el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr (ö.255/869), *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, Thk.: Abdüsselâm M. Hârûn, I-III, el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır, 1395/1975

..... *el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân*, Thk.: Muhammed Mürsî el-Hûlî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1408/1987

..... *Kitâbu'l-Ahbâr*, Neşreden: İmtiyaz Ali Arşî, yayl. y., Rampur, t.y.

- *Kitâbu'l-Buhalâ'*, el-Matbaatu'l-Cumhur, Kahire, 1323
- *Kitâbu'l-Hayevân*, Thk.: Abdusselâm M. Hârun, I-VIII, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1385/1965
- *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâka'l-Mulûk*, Thk.: Ahmed Zeki Paşa, el-Matbaatu'l-Emire, Kahire, 1322/1914
- *el-'Usmâniyye*, Thk.: Abdusselam Muhammed Hârun, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır, 1374/1955
- *Risâletu fî'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib fî Fi'lihi*, Thk.: Charles Pellat, Mecelletu'l-Maşrık, s.417-487, (Temmuz), y.y., 1958
- **Resâilu'l-Câhız**, Nşr.: Abdusselam Muhammed Hârun, I-IV, el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır, 1399/1979. (Bu mecmua içinden kullanılan risaleler):
- *el-Cevâbâtu ve İstihkaku'l-İmame*
- *İstihkaku'l-İmame*
- *Halku'l-Kur'an*
- *el-Hâsîd ve'l-Mahsûd*
- *Kitâbu Fahri's-Sûdân 'ale'l-Bidân*
- *Kitâbu'l-Evtân ve'l-Buldân*
- *Kitâbu'l-Hucce fî Tesbîti'n-Nubuvve*
- *el-Kavlu fî'l-Biğâl*
- *Kitâbu Fasli Mâ Beyne'l-'Adaveti ve'l-Hased*
- *Kitâbu'l-Kiryân*
- *Kitâbu'l-Masâ'ili ve'l-Cevâbâti fî'l-Ma'rife*
- *Kitâbu Tafdîli'l-Batni 'ale'z-Zahr*
- *Kitâbu'l-Vukalâ*
- *Kitmânu's-Sırrı ve Hıfzu'l-Lisân*
- *Makâletu'z-Zeydiyye ve'r-Râfizıyye*
- *Menâkıbu Cundi'l-Hilâfe ve Fadâilu'l-Etrâk*
- *el-Muallimîn*
- *Mıfâharatü'l-Cevârî ve'l-Ğılman*
- *er-Radd Ale'n-Nasârâ*
- *Risâle fî'l-Belâğati ve'l-İcâz*
- *Risâle fî'l-Ciddi ve'l-Hezl*

..... *Risâle ilâ Ebî Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd Yahburuhu fihâ bi Kitâbi'l-Futyâ*

..... *Risâle fi Tafdîli'n-Nutka'alâ's-Samt*

..... *Risâle fi'n-Nubl ve't-Tenebbul ve Zemmu'l-Kibr*

..... *Risâletu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd*

..... *er-Radd ale'l-Muşebbihe*

..... *Risâle fi Medhi'n-Nebîz ve Sıfatı Ashabihi*

..... *Risâle fi'n-Nâbite*

..... *Risâle fi Nefyi't-Teşbîh*

..... *Risâle fi Zemmi Ahlâki'l-Küttâb*

..... *Sınaatu'l-Kelâm*

..... *eş-Şârib ve'l-Meşrûb*

..... *et-Terbî' ve't-Tedvir*

..... *Risâle fi Sinâ'âti'l-Kuvvâd*

..... *Kitâbu'l-Hicâb*

..... **Resâilu'l-Câhız**, Nşr.:Hasan es-Sendubî, Rahmaniyye mtb., Mısır, 1352/1933. (Bu mecmua içinden kullanılan risaleler):

..... *el-Abbasiyye*

..... *Fadlu Haşim 'ala Abdî's-Şems*

Carullah, Zuhdî Hasan, *el-Mu'tezile*, Matbaatu Mısır, Kahire, 1366/1947

Çebr, Cemil, *el-Câhız fi Hayatihi ve Edebihi ve Fikrihi*, Dâru'l-Kütübi'l-Lübânî, Lübnan, 1974

Çakın, Kâmil, *Hadis İnkârcıları*, Seba Yayınları, Ank., 1998

..... "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", İAD, Cilt:X, Sayı:1-3, Yıl.:1997, s.100-109, Başer Basım Yayıncılık, Ank., 1997

Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Çev.:Ayşe Meral, Anka Yayınları, İst., 2002

Danışman, Nafiz, *Kelâm İlmine Giriş ve Mu'tezile Mütekellimlerinden 'Amr b. Bahri'l-Câhız'ın Kitaplarından Parçalar*, A.Ü.Fak. Yay. 8, Ank, 1955

ed-Dârakutnî, Ali b. Ömer (ö.385/995), *es-Sunen*, Thk.:es-Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî, I-IV, Dâru'l-Mehasin, Kahire, 1386/1966

ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/869), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İst., 1992

Dayf, Şevki, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî(Abbasîlerin II. Asrı)*, I-IV, Dâru'l-Mearif, Kahire, 1973

Demirci, Mustafa, “*Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları-Cedel-Tercüme ve Tabii Bilimlerdeki Rolü-*”, Marife Dergisi, Yıl:3, sayı:3, Kış-2003, s.109-130, Sebat Ofset, Konya, 2004

ed-Demirî, Kemaleddin Muhammed b. Musa b. İsa (ö.808/1405), *Hayâtu'l-Hayevânî'l-Kübrâ*, I-II, Dâru'l-Elbâb, Beyrut, t.y.

ed-Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh el-Hemedânî (ö.509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, Thk.: es-Sa'id b. Besyunî Zağlul, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986

ed- Dümeynî, Musfir Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, Çev.: İ. Çelebi, A. Bebek, A. Yücel, Kitabevi, İst., 1997

Ebû Avâne, Yakub b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyînî (ö.316/928), *el-Musned*, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998

Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İst., 1992

Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed (ö.356/967), *Kitâbu'l-Eğânî*, I-XXI, Tekaddüm matbaası, Mısır, t.y.

Ebu'l-Fidâ', İmâdüddîn İsmail b. Ali (ö.732/1348), *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Tarihu Ebi'l-Fidâ)*, I-IV, Amire matbaası, İst., 1286

Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah b. Sehl (ö.395/1005), *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, (1. baskı), Matbaatu Mahmut Bey, İstanbul, 1319-1320

Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib (ö.436/1044), *Kitâbu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, Thk.:Muhammed Hamidullah, Hasen Hanefî, Muhammed Bekir, I-II, el-Ma'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransiyyu Li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Dimeşk, 1384/1964

Ebû Mulhim, Ali, *el-Menâhu'l-Felsefiyye Inde'l-Câhuz*, (1. baskı), el-Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1994

Ebû Rîde, Muhammed Abdulhadî, *Min Şuyuhi'l-Mu'tezile İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm ve Arcahu'l-Kelâmiyyeti'l-Felsefiyye*, (2. baskı), Dâru'n-Nedim, Kahire, 1989

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (ö.307/919), *el-Musned*, Thk.: Hüseyin Esed, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn Li't-Türâs, Dimeşk, 1404/1984

Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî (ö.182/798), *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk.: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1355

..... *er-Radd alâ Siyeri'l-Evzâi*, Thk.: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, Çev.: Osman Keskiöglü, Can kitabevi, Konya, 1984

el-Elbânî, Muhammed Nâsuriddin, *Silsiletu'l-Ehâdîsi'd-Daî'fe ve'l-Mevdûa ve Eseruha's-Seyyie fi'l-Ümme*, I-IV, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985

..... *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha ve Şey'un min Fıkhîhâ ve Fevâidihâ*, I-II, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985

Emin, Ahmed (ö.1374/1954), *Duha'l-İslam*, I-III, (1. Baskı), el-Matbaatu'l-Ceneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire, 1342-1355/1934-1936

..... *Feydu'l-Hatır*, I-VIII, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire, 1943

el-Emîn es-Sâdık, el-Emîn, *Mevkûfu'l-Medereseti'l-Akîyye Mine's-Sünneti'n-Nebeviyye*, I-II, el-Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1418/1998

Ertürk, Mustafa, "*Haber-i Vâhid*", DİA, (C.XIV, s.349-352), TDV Yayınları, İst., 1996

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yayınları, Ank., 1999

..... *Sahabe Döneminde "Tekzib" ve Tekzibin Mahiyeti(Rivayetlerdeki Tekzib İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme)*, A.Ü.İ.F.D., C.:XXXIX, s.455-489, A.Ü. Basımevi, Ank., 1999

..... *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)*, A.Ü.İ.F.D., C.XLIII, Sayı:1, s.27-61, A.Ü. Basımevi, Ank., 2002

Ess, Josef Van, "*Das Kitâb an-Nakt Des Nazzâm Und Seine Rezeption İm Kitâb al-Futyâ Des Ğâhız*", Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972

..... "*Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm*", Der Orient In Der Forschung, (Festschrift Für Otto Spies Zum 5. April 1966), Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1967

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö.324/935), *Kitâbu Makâlâti'l-İslamiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*, Tashih:Hellmut Ritter, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. Mansur (ö.370/980), *Tehzibu'l-Lüğa*, Thk.: Abdusselam Muh. Hârun, İnceleyen: Muh. Ali en-Neccâr, I-XV, Dâru'l- Kavmiyyeti'l-Arabiyye, Mısır, 1964-1967

el-Fahurî, Hanna, *el-Câhız*, Dâru'l-Mearif, Beyrut, 1953

..... *el-Mucez fi'l-Edebi'l- Arabiyye ve Tarihiyye*, I-IV, (2. baskı), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1411/1991

Fazlurrahman (ö.1409/1988), *İslâm*, Çev.: M. Dağ, M. Aydın, Selçuk Yayınları, Ank., 1992

Gimaret, Daniel, “*Mu'tazila*” The Encyclopaedia of İslam (New Edition), (C.VII, s.783-793), I-XI, E.J. Brill, Leiden, 1993

Gökalp, Murat, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank., 2001

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yayınları, Ank., 1997

Gureyb, George, *el-Câhız*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1975

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdad'da Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Kitap Yayınevi, Çev.:Lütfü Şimşek, İst., 2003

el-Hâcirî, Tâhâ, *el-Câhız Hayâtuhu ve Asâruhu*, (2. baskı), Dâru'l-Maârif, Kahire, 1969

Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im, *Ebû Osman el-Câhız*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut, 1982

el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö.405/1014), *el-Mustedrak ale's-Sahihayn*, Thk.: Mustafa Abdulkadir 'Atâ, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990

..... *el-Medhal fi Usûli'l-Hadis*, Thk.:Muhammed Rağib et-Tabbah, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Halep, 1351/1932

el-Hakimu't-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Bişr (ö.295/908), *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, Thk.:Mustafa Abdulkadir 'Atâ, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992

el-Halebî, Burhaneddin, *el-Keşfu'l-Hasis Ammen Rumiye bi Vad'i'l-Hadis*, Thk.: es-Seyyid Subhi'l-Bedrî es-Samirrâî, (2. baskı), Alemu'l-Kütüb, Lübnan, 1416/1996

el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah (ö.626/1229), *el-Mu'cemu'l-Udeba(İrşâdi'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb)*, Thk.: İhsan Abbas, I-VII, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 1993

..... *el-Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi), A.Ü.S.B.E., Ankara, 2002

el-Hâris b. Muhammed, Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Usâme et-Temîmî (ö.282/895), *el-Musned*, Thk.: Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî, I-II, Merkezi Hidmeti's-Sunne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, Medine, 1413/1992

el-Hattâbî, Ebû Suleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî (ö.388/999), *I'lâmu's-Sunen fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk.: Muhammed b. Said b. Abdurrahman, I-IV, Camiatu Ümmi'l-Kura, Mekke, t.y.

..... *Meâlimu's-Sunen*, (Ebû Davud'un *Sunen*'i ile beraber), Çağrı Yayınları, İst., 1992

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.463/1071), *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Hazırlayan: M. S. Hatîboğlu, DİB Yayınları, Ank., 1991

..... *Târihu Bağdad*, I- XIV, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyye, Lübnan, t.y.

el-Hayyât, Muhammed b. Osman (ö.300/913), *Kitâbu'l-İntisâr ve'r Reddi 'Ala İbni'r-Ravendî*, Nşr.: Albert N. Nader, Editions Les Letters Orientale, Beyrut, 1957

Hemmâm b. Münebbih (ö.101/718), *es-Sahîfe*, Hazırlayan:M. Hamidullah, Çev.:Talât Koçyiğit, A.Ü. Basımevi, Ank., 1967

Hennâd, Ebu's-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab et-Temîmî (ö.243/857), *Kitâbu'z-Zühd*, Thk.:Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Fervâ'î, I-II, Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kuveyt, 1406

el-Himyerî, Ebû Sa'îd Neşvân b. Sa'îd b. Neşvân (ö.573/1177), *el-Hûru'l-'Iyn*, Thk.: Kemal Mustafa, el-Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1948

el-Hudarî, Muhammed, *Tarihu't-Teşrî'i'l-İslamî*, Dâru İhyâu'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1341/1926

el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Câhuz*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1980

el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsâ el-Kureşî (ö.219/834), *el-Musned*, Thk.:Habîburrahman el-A'zamî, I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf (ö.463/1070), *el-İntikâ fi Fedaili's-Selaseti'l-Eimmeti'l-Fukaha*, Thk.: Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, Lübnan, 1417/1997

..... *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Thk.:Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412

İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî (ö.365/975), *el-Kâmil fi Duafâi'r-Rical*, Thk.:Yahya Muhtâr Ğazâvî, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1988

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen (ö.571/1176), *Tarihu Dimeşk*, Thk.:Muhibiddin Ebî Said Ömer b. Grama el-Amravî, I-LXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995-1997

İbn Arrâk, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kinâni (ö.963/1556), *Tenzihu's-Şeri'ati'l-Merfû'a 'Ani'l-Ahbâri's-Şeni'ati'l-Mevdû'a*, I-II, el-Mektebetu'l-Kahire, Mısır, t.y.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *Kitâbu'l-Mevzûât*, I-III, Dâru'l-Fikr, Lübnan, 1403/1983

..... *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye*, Thk.: Halil el-Meys, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403

..... *Sifatu's-Safve*, Thk.:Mahmud Fâhurî, Muhammed Kal'acî, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1399/1979

İbnu'l-Esîr, Mecduddin Ebu's-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed (ö.606/1209), *Cami'u'l-Usûl Fi Ehadisi'r-Resûl*, Thk.: Abdulkadir el-Arnâvut, I-XI, el-Matbaatu'l-Mellah, Beyrut, 1969

..... *en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-IV, el-Matbaatu'l-Hayriyye, Kahire, 1322

İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, İdâretu't-Tibâ'ati'l-Müniriyye, Mısır, 1348-1353

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. en-Nebîl Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö.287/900), *Kitâbu's-Sunne*, Thk.: Muhammed Nasuriddin el-Elbânî, I-II, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1400

İbn Ebi'l-Hadîd, İzzeddin Ebî Hamid Abdulhamîd b. Hibbetullah el-Medâinî (ö.656/1258), *Kitâbu Nehci'l-Belâğa*, Şerh: Muhammed b. Ebî Ahmed el-Huseynî, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l- Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1329

İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed b. İdrîs (ö.327/939), *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, I-IX, (1. baskı), Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1372/1952

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim İbn Osman Ebî Bekir el-Kufî (ö.235/849), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Thk.: Kemal Yusuf el-Hût, I-VII, el-Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1409

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali (ö.852/1448), *Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, Thk.:Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Muhibuddin el-Hâtib, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379

..... *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Thk.:Ali Muhammed el-Becâvî, I-VIII, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992

..... *Lisânu'l-Mîzân*, Thk.:Adil Ahmed Abdulmevcut, Ali Muh. Muavviz, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996

..... *Nuzhetu'l-Elbâb fi'l-Elkâb*, Thk.: Abdulaziz b. Muhammed b. Salih, I-II, el-Mektebetu'r-Reşîd, Riyad, 1989

..... *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XIV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), *Mukaddime*, I-III, M.E. Basımevi, İst., 1991

İbn Hallikan, Şemsuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân*, Thk.: Muh. Muhyiddin Abdulhamit, I-VI, el-Mektebetu'n-Nahdeti'l-Mısıryye, Kahire, 1367/1948-1949

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö.241/855), *el-Musned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İst., 1992

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1063), *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1404

..... *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, I-V, el-Mektebetu'l-Hancî, Kahire, t.y.

İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu's-Sikât*, Thk.:es-Seyyid Şerefuddin Ahmed, I-IX, Dâru'l-Fikr, y.y., 1395/1975

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyüp el-Himyerî (ö.218/883), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.:Taha Abdurraûf Sad, I-VI, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1411

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail İmaduddîn b. Ömer (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. ed-Dîneverî (ö.276/889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs(Hadis Müdâfaası)*, Çev. M.H. Kırbasoğlu, (2. baskı), Kayıhan Yayınları, İst., 1989

..... *el-Maârif*, Thk.:Servet Ukkâşe, (2.baskı), el-Hey'etu'l-Mısıryyeti'l-Amme li'l-Kütüb, Mısır, 1960

..... *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, 1. baskı, Dâru'l Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1348/1930

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö.275/888), *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İst., 1992

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mûkerrem el-İfrikî el-Mısırî (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrut, 1375/1956

İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (ö.840/1436), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Neşr: Susanna Diwald-Wilzer, Dâru'l-Muntazar, Beyrut, 1409/1988

..... *el-Munye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, Thk.: Muhammed Cevad Meşkûr, Daru'n-Nidâ, Beyrut, 1990

İbnu'l-Mubârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah el-Mervezî (ö.181/797), *ez-Zühhd*, Thk.: Habîburrahman el-'Azamî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub (ö.438/1047), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978

..... *el-Fihrist*, Terc.: M. Rıza Teceddüd, (2. baskı), yayl. y., Tahran, 1346

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö.230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-VIII, Dâru Sadr, Beyrut, t.y.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam (ö.728/1328), *Minhâcu's-Sunne*, Thk.: Muhammed Reşad Salim, I-IX, Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1406/1986

İbn Zeber, Ebû Suleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Rabî'a b. Zeber er-Rib'î (ö.379/989), *Kitâbu'l-Vefeyât*, Thk.: Abdullah Ahmed Suleyman el-Hamed, I-II, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1410

el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh (ö.430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985

Kâdî, Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedanî (ö.415/1025), *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk.: Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye, Tunus, 1393/1974

..... *el-Muğni Fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Thk.: İbrahim Medkûr, Tâhâ Hüseyin ve diğ.leri, I- XVII, el-Müessesetu'l-Mısriyyeti'l-Amme, Mısır, 1962

..... *el-Muhît bi't-Teklif*, Thk.: Ömer es-Seyyid Azmî, Ahmed Fuad el-Ehvanî, I-II, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, t.y.

..... *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Talik: Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebî Haşim, Thk.:Abdulkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1408/1988

..... *Tesbîtu Delâili'n-Nubuvve*, Thk.:Abdulkerim Osman, I-II, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut, t.y.

el-Kâli, Ebû Ali İsmail b. Kasım el-Bağdâdî (ö.356/966), *Emalî*, I-III, el-Kübrâ el-Emiriyye mtb., Mısır, 1324

Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdullah (ö.1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esamî'l-Kutubi ve'l-Funûn*, I-II, MEB, İst., 1971

Keleş, Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yayınları, İst., 1998

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ank., 1999

..... *Alternatif Hadis metodolojisi*, Kitâbiyât, Ank., 2002

..... "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", İslâmiyât, C.III, Sayı:4, (s.147-168), Ank., 2000

..... "İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler", İslâmiyât, C.:III, Sayı:3, (s.121-137), Ank., 2000

Kocagil, Selami, "Anatomi ve Duruş", Sızıntı Dergisi, Yıl:25, Sayı:293, s.29-31, Çağlayan A.Ş., İst., 2003

Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergah yayınları, İst., 1983

..... *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yayınları, Ank., 1988

Koçyiğit, Talât, "Cehmiyye (Mu'tezile) de Akılcılık" AÜFD, Cilt:XVI, s.103-122, Yıl:1968, A.Ü.Bassımevi, Ankara, 1970

..... *Hadis Tarihi*, İlmî Yayınlar, Ank., 1981

..... *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, T.D.Vakfi Yayınları, Ank., 1989

..... *Hadis İstilahları*, A.Ü. İ.F. Yayınları No:170, Ank., 1985

Komisyon, "Haşviyye", İA, (c.V, s.597), I-XIII, M.E.B., İstanbul, t.y.

el-Kudâ'î, Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer b. Ali (ö.454/1062), *el-Musned*, Thk.: Abdulmecid es-Selefi, I-II, el-Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986

Kufralı, Kasım, "Ebû Yusuf", İA, (c.IV, s.59-60), I-XIII, M.E.B., İstanbul, t.y.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensarî (ö.671/1272), *el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk.:Ahmed Abdulalim el-Berdunî, I-X, Daru'ş-Şab, Kahire, 1372

Kutlu, Sönmez, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi), Kiyâbiyât, Ank., 2000

Kürd Ali, Muhammed, Umerâu'l-Beyân, I-II, Matbaatu Lecnetu't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire, 1355/1937

el-Kutubî, Muhammed b. Şakir (ö.764/1336), Uyûnu't-Tevarih, Thk.: Afif Nayif Hatum, Dâru's-Sekâfe, Lübnan, 1416/1996

el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy (ö.1304/1887), el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l-Aşrati'l-Kâmile, Thk.:Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetu'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, Beyrut, 1414/1994

Malik b. Enes (ö.179/795), el-Muvatta', I-II, Çağrı Yayınları, İst., 1992

Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Ezdî (ö.144/770), el-Câmi', (Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm es-Sen'anî (öl.211 h.)'nin Musannef'i ile birlikte), Thk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983

Merdüm Bek, Halil, el-Câhız, el-Matbaatu'l-İ'tidal, Dimeşk, 1349/1930

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö.346/957), Murucu'z-Zeheb ve Maâdinu'l-Cevher, Ta'lik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, I-IV, Dâru'r-Rec'a, Mısır, 1357

el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim en-Nîsâbü'rî (ö.518/1124), Mecmau'l-Emsâl, Thk.:Naîm Huseyin Zerkûr, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988

Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî (ö.261/875), Sahîhu Muslim, I-III, Çağrı Yayınları, İst., 1992

en-Neccâr, Abdulmecid, Ali eş-Şabbî, Ebû Lübâbe Huseyin, el-Mu'tezile Beyne'l-Fikri ve'l-Amel, eş-Şeriketu't-Tunusiyye, Tunus, 1979

en-Necm, Vedî'a Tâhâ, el-Câhız ve'l-Hâdaratu'l-Abbasiyye, el-Matbaatu'l-İrşâd, Bağdad, 1965

en-Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915), Sunen, I-V, Çağrı Yayınları, İst., 1992

en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref (ö.686/1278), Şerhu Sahîhi Muslim, I-XVIII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392

Nyberg, H.S., "Mu'tezile", İA, (C.VIII, s.756-763), I-XIII, M.E.B., İst., t.y.

Okiç, M. Tayyip, "Dimaşk'taki Fransız Enstitüsü'nün Son İslâmî Neşriyatı", AÜİFD, Cilt.:XIV, Yıl:1966, s.283-292, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1967

Özafşar, M. Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ank., 1999

Pellat, Charles, “*al-Djâhız*”, The Encyclopaedia of Islam (New Edition), (C.II, s.385-387), I-V, E.J. Brill, Leiden, 1965

..... “*Ĝahız ă Baĝdâd et ă Sâmarrâ*”, Rivista Degli Studi Orientali, C.:XXVII, s.47-65, Roma, 1952

..... “*al-Ĝahız Hérésigraphie*”, Bulletin D’études Orientales, C.XXX, s.147-158, Institut Français De Damas, Damas, 1978

..... “*al-Ĝahız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses*”, Journal Asiatique, C.CCLV, s.65-105, Imprimerie Nationale, Paris, 1967

..... “*Essai d’Inventaire de l’œuvre Ĝahizienne/ Ĝahiziana III*”, Arabica, C. III, Cüz: 2, s.147-180, E. J. Brill, Leiden, 1957

..... *Le Milieu Basrien et la Formation de Ĝahız*, Librairie D’amérique Et D’orient Adrien-Maisonneuve, Paris, 1953

..... “*Nâbita*”, The Encyclopaedia of Islam (New Edition), (C.VII, s.843-844), I-XI, E.J. Brill, Leiden, 1993

..... “*Nouvel Essai d’Inventaire de l’œuvre Ĝahizienne*”, Arabica, C. XXXI, Cüz: 2, s.117-165, E. J. Brill, Leiden, 1984

..... *The Life and Works of Jâhız*, Çev.:D. M. Hawke, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1969

er-Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn (ö.606/1209), *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fikh*, Thk.: Tâhâ Cabir Feyyâd el-Ulvânî, I-VI, el-

Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1418/1997

er-Rabî' b. Habîb, Ömer el-Ezdî el-Basrî (ö.160/777), *el-Musned*, Thk.:Muhammed İdrîs, Aşûr b. Yusuf, Dâru'l-Hikme, Beyrut, 1415

Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osman Sa'îd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî (ö.227/842), *Kitâbu's-Sunen*, Thk.: Habîburrahman el-'Azamî, I-II, Dâru's-Selefiyye, Hindistan, 1982

Sakallı, Talat, “*Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasabetleri I*”, E.Ü.İ.F.D., Sayı:6, s.245-270, Kayseri, 1989

..... “*Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasabetleri II*”, E.Ü.İ.F.D., Sayı:7, s.113-131, Kayseri, 1990

Salih, İbrahim, “*Kitâbu'l-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hulân Li Ebî Osman 'Amr b. Bahr el-Câhuz*”, Mecelletu'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, C. LIV, 1. Cüz, el-Matbaatu't-Terakkî, Dimeşk, 1399/1979

es-Sehâvî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman (ö.902/1496), *Fethu'l-Muğis fi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, Matba'atu Muhammed Bahadır, Yer y., 1260

..... *el-Mekâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin mine'l-Ahâdisi'l-Muştehera ale'l-Elsine*, Matbaa-i Uluv, yer y., 1277

Sellûm, Davud, *en-Nakdu'l-Menhecî Inde'l-Câhuz*, el-Mektebetu'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1406/1986

es-Sem'anî, Abdulkerim b. Muhammed (ö.562/1167), *el-Ensab*, Thk.: Abdullah b. Ömer el-Barudî, Dâru'l-Cinan mtb., I-V, Beyrut, 1408/1988

es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhuz*, el-Matbaatu'r-Rahmaniyye, Kahire, 1350/1931

Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz Basımevi, İst., 1956

es-Sibâ'î, Mustafa, *es-Sünnetu ve Mekânetuhâ Fi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, el-Mektebu'l-İslâmî, Lübnan, 1405/1985

Sindülcündî, Abdulkerim, *İbn Kuteybe el-Âlimu'n-Nâkıdı'l-Edîb*, Mektebetu Mısır, Mısır, t.y.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Dâru'l-Fikr, Katar, 1394/1974

..... *Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Thk.: Abdulvehhâb Abdullâtif, I-II, el-Mektebetu'r-Riyadi'l-Hadîse, Riyad, t.y.

..... *el-Câmi'u's- Sağîr Min Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, I-II, yayl. y., Dimeşk, 1417/1996

..... *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, t.y.

eş-Şâfi'î, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs (ö.204/819), *er-Risâle*, Thk.:Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1358/1939

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk.: Muhammed Seyyid Geylanî, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1404

Şelebî, Ahmed, *Mevsuatu't-Tarihi'l-İslamî ve'l-Hadareti'l-İslamî*, I-IX, el-Mektebetu'n-Nahdetu'l-Mısıryye, Mısır, 1983

Şerifu'l-Murtezâ, Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Huseynî (ö.436/1044), *Emâli's-Seyyidi'l-Murtezâ*, Thk.: Muh. Bedrettin el-Halebî, I-IV, Seade mtb., Mısır, 1904

Şeşen, Ramazan, "*Câhız*", DİA, (C.VII, s.20-26), TDV Yayınları, İst.,1994

..... "*Câhız'ın Eserlerinde Farsça Kelimeler*", Şarkiyat Mecmuası, İEF Yayınları, C.VII, s.137-181, İst., 1972

..... "*Câhız'ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler*", Tarih Enstitüsü Dergisi, (Sayı 1'den ayrı basım), İEF Yayınları, s.231-272, İst., 1970

..... "*Câhız'ın Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler*", Şarkiyat Mecmuası, İEF Yayınları, C.VI, s.113-134, İst, 1966

eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö.1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Thk.:Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Abdulvehhâb Abdullatîf, Matba'atu's-Sunneti'l-Muhammed, Kahire, 1380/1960

eş-Şezer, Tayyibe Salih, *Elfâzu'l-Hadârati'l-'Abbasiyyeti fi Muellefâti'l-Câhız*, Dâru Kabâ', Kahire, 1998

Shelhot, Victor, *en-Nüz'atu'l-Kelâmiyye fi Üslûbi'l-Câhız*, Dâru'l-Meşriq, Beyrut, 1992

Şimşek, M. Said, *el-Câhız ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsirine Ait Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1984

et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, I-XX, el-Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul, 1404/1983

..... *el-Mu'cemu'l-Evsât*, Thk.:Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire, 1415

..... *Musnedu's-Şâmiyyîn*, Thk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, I-II, el-Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1405/1984

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Camîu'l-Beyân Fi Tefsiri'l-Kur'an*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1405

..... *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, I-XIII, (1. baskı), Huseyniye mtb., Mısır, 1226

et-Tavîlî, Ahmed, *Ebû Osman el-Câhız*, Müessesâtu Abdu'l-Kerim b. Abdullah, Tunus, 1992

et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud (ö.204/819), *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Tehânevî, Muhammed Ali el-Farûk (ö.1158/1754), *Keşşâfu İstulâhâti'l-Funûn*, Haz.: Emîn el-Hûlî vd., I-IV, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998

Tekineş, Ayhan, “*İlk İslam Rastyonalistleri Mu'tezile ve Sünnet*”, İlam Araştırma Dergisi, C. III, Sayı: 1, s.83-102, Aziz Mahmud Hüdayı Vakfı Yayınları, İst., 1999

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/892), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İst., 1992

Tuksal, Hidayet Şefkatli, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Kitâbiyât, Ank., 2000

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV. Yayınları, Ank., 1992

el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd (ö.322/934), *Kitâbu'd-Duâ'fai'l-Kebîr*, Thk.:Abdulmu'ti Emin Kal'aci, I-IV, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1984

Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 1994

Vajda, Georges, “*La Connaissance Naturelle de Dieu Selon al-Ğahız Critiquée par les Mu'tazilites*”, *Studia Islamica*, C.:XXIV, s.19-33, G.P. Maisonneuve Larose, Paris, 1966

Van Vloten, Gerlof, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev.: Mehmed S. Hatipoğlu, AÜİF Yayınları, Ank., 1986

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Birleşik Yayıncılık, İst., 1998

Yavuz, Yusuf Şevki, “*İbn Ebû Duâd*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I-XI, M.E.B., İst.,1994

Yurdagür, Metin, “*Haşviyye*”, *DİA*, (C.XVI, s.426-427), TDV Yayınları, İst., 1996

Zahniser, Mathias, *Insights from the 'Uthmâniyya of al-Jâhız into the Religious Policy of al-Ma'mûn*, *The Muslim World*, C. LXIX, s.8-17, The Duncan Black Macdonald Center, U.S.A., 1979

ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347), *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, Thk.: Ali Muhammed Muavvız, Adil Ahmed Abdulmevcut, I-VIII, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995

..... *el-Muğnî fi'd-Duafa*, Thk.: Nurettin İtr, I-II, el-Belağa mtb., Haleb, 1971

..... *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Thk.: Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri, I-XXV, Risâleti't-Tıba'a mtb., Beyrut, 1406/1986

ez-Zerkeşî, Bedruddîn (ö.794/1392), *el-İcâbe Li İrâdi Mâ'stedrekethu 'Âiŝe 'alâ's-Sahâbe* (Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler), Çev.: Bünyamin Erul, Kitâbiyât, Ank., 2000

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer (ö.538/1143), *el-Fâik Fi Ğaribi'l-Hadis*, Thk.: Ali Muh. Becâvî, Muh. Ebu'l-Fadl İbrahim, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, t.y.

ez-Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm(Kamusu Teracim)*, I-XIII, Yayl. y., Beyrut, 1969

